Betül İpşirli Argıt

Hayatlarının Çeşitli Safhalarında

Harem-i Hümayun Cariyeleri

18. yüzyıl

Kitap YAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 333
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 103

HAYATLARININ ÇEŞİTLİ SAFHALARINDA HAREM-İ HÜMAYUN CARİYELERİ, 18. YÜZYIL / BETÜL İPŞİRLİ ARGIT

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK RESMİ
ANTOINE IGNACE MELLING, INTÉRIEUR D'UNE PARTIE DU HAREM DU GRAND SEIGNEUR

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASKI
NİSAN 2017, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-167-3

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Hayatlarının Çeşitli Safhalarında

Harem-i Hümayun Cariyeleri

18. yüzyıl

Betül İpşirli Argıt

Kitap Yayınevi

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar

a. g. e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yazar
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
D.	Defter
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
E.	Evrak
EI[2]	The Encyclopedia of Islam, Yeni Basım
haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
s.	Sayfa
yay.	Yayınlayan

Önsöz

Bu çalışma 2009'da Boğaziçi Üniversitesinde tamamlanmış olan "Manumitted Female Slaves of the Ottoman Imperial Harem (Sarayîs) in Eighteenth-Century Istanbul" başlıklı doktora tezimin genişletilmiş ve büyük ölçüde değiştirilmiş halidir.

Harem-i Hümayunda bulunan cariyeler hakkındaki çalışmalar sınırlıdır ve mevcut literatür ağırlıklı olarak hanedan mensubu kadınlar üzerine yoğunlaşmıştır. Valide sultanlar ve padişahın kadınları hariç tutulursa, köle kökenli saraylı kadınlar hakkındaki çalışmalar yok denecek kadar az olduğu gibi, bunların azat ve çırağ edilmelerini takip eden döneme yoğunlaşan literatür de mevcut değildir. Bu durum bu grubun Osmanlı toplumundaki yerlerinin, statülerinin neye tekabül ettiği konusunun bilinmemesine neden olduğu gibi diğer taraftan sarayda bir süre hizmet ettikten sonra çırağ edilen (yani saraydan çıkarılan) ve imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşamaya başlayan cariyelerin saray ile bağlarının tamamen koptuğu algısını uyandırır. Bu yanlış algı, hanedan üyeleri dışındaki Harem-i Hümayun mensubu kadınların, saray müessesesi ve saltanat siyasetinin işleyişi içindeki yerlerinin ve rollerinin gözden kaçmasına neden olur. Ancak Osmanlı Devleti'nde hükümdarlığın temsil yolları ve siyasi mekanizmasının işleyişi gereği Harem-i Hümayunda bulunduktan sonra saraydan çırağ edilen ancak saray ile bağları kopmayan saraylılar da Enderun mensupları kadar önemliydi.

Çalışmamız bu temelden hareketle 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın farklı dönemlerinde Harem-i Hümayunda yaşamış ve daha sonra azat edilerek saraydan çıkmış olan cariyelerin hayatlarının muhtelif cephelerini, sarayın patronaj ilişkileri bağlamında değerlendirmektedir. Saray mensubiyeti neticesinde oluşan patronaj ilişkilerinin uzun vadede hem hami hem de himaye edilen taraf olan, saray ve saraylı cariyeler için neye tekabül ettiğini incelemek bu çalışmanın ana konusudur. Öte yandan gerek Osmanlı dünyasında saraylı olmanın ne anlama geldiğinin gerekse bu kadınların saray kurumu ve saltanat siyaseti içindeki yerlerinin anlaşılmasına katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Çalışma asıl olarak 18. yüzyıl üzerine olmakla birlikte incelenen dönemin daha iyi anlaşılmasını sağlamak, süreklilikleri ve devamlılıkları görmek ve konuyu zenginleştirmek amaçlarıyla önceki ve sonraki yüzyıllara da değinilmiştir.

Bu çalışma altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Harem-i Hümayun müessesesi ve sakinleri üzerine yoğunlaşır. Haremin nasıl kurumsallaşmış bir yapıya sahip olduğunu gösterirken diğer taraftan da statik olmayan ve değişime açık bir müessese olarak işlediğine işaret eder. Bu bölüm üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım saraylı cariyeleri merkeze alarak Harem-i Hümayun organizasyonunu inceler ve haremin hiyerarşik yapısını tanıtır. Cariyelerin Harem-i Hümayunun hiyerarşik yapısı içindeki yerlerinin değerlendirilmesi uzun vadede saraylıların saray ile ilişkilerini anlamak için de önemlidir. İkinci kısım Harem-i Hümayun sakinleri üzerine yoğunlaşır. Cariyelerin hangi yollarla saraya girdikleri, kökenleri ve aileleri gibi hususlara değinerek, cariyeleri muhtelif açılardan tanıtır. Üçüncü kısım ise Harem-i Hümayun müessesesinin işleyişini patronaj ilişkileri bağlamında değerlendirir. Saray hizmeti sırasında patronaj ilişkilerinin hangi vesilelerle nasıl işlediğini gösterir.

İkinci Bölüm saraydan çırağ edilme süreci ve sonrasında saray ile devam eden ilişkiyi değerlendirir. Bölümün ilk kısmı saraylı cariyelerin çırağ edilme meselesini muhtelif açılardan ele alarak inceler. İkinci kısım saraylıların çırağ edilme sonrasında saray ile ilişkilerini değerlendirir. Zannedildiğinin aksine çırağ edilme sonrasında ilişkilerin sona ermediğini aksine saraylılar ve saray arasında farklı şekillerde devam ettiğini gösterir ve bu bağlarının hangi yollarla devam ettiğini inceler.

Sonraki bölümler, çırağ edilmiş ama saray ile ilişkileri devam eden bu kadınların hayatlarının muhtelif bölümlerini inceler. İlk olarak Üçüncü Bölüm saraydan çırağ edilmiş kadınların evliliklerini değerlendirir ve saraylı kimliğinin evliliklerde nasıl belirleyici olduğunu gösterir. İlk kısımda evliliklerin hangi yollarla gerçekleşebileceği belirtildikten sonra saraylı kadınların evlendikleri kişilerin unvan ve mesleklerini incelemek suretiyle kocaların profilleri çıkarılır. Saraylı kadınların ve kocalarının rütbe ve statülerini incelemek, saray mensubiyetinin evliliklere nasıl tesir ettiğini

açığa çıkarır. İkinci kısım, mevcut örneklerden hareketle saraylı evliliklerini belli kategoriler altında inceler ve dönemin sosyopolitik şartları bağlamında saraylıların evliliklerinin anlamlarını değerlendirir. Saray mensuplarının evliliklerinin saray adına stratejik ve sembolik önemi üzerine durur.

Dördüncü Bölüm çırağ edilen saraylı kadınların nerelerde ikamet ettiklerini inceler ve saray mensubiyetinin oturulan muhitlere ne derece tesir ettiğini değerlendirir. İkinci kısım ise yüksek statülü saraylı kadınların oturdukları muhitlere yoğunlaşarak saraylının ve kocasının statülerinin ne derece belirleyici olduğu sorusu üzerinde durur. Ardından da saray mensubiyeti ve mekân ilişkisinin bir başka boyutu olan saraylı kadınların nerede gömüldükleri konusu incelenerek saray mensubiyetinin gömülme yerlerine nasıl tesir ettiği açığa çıkarılır. Üçüncü kısım ise çırağ edilme sonrasında toplum içinde saraylı kimliğiyle yaşamaya başlayan bu kadınların toplum ve özellikle mahalle halkı ile hangi vesilelerle ilişki kurduklarını değerlendirir. Son olarak saray kültürüne vakıf olan, İstanbul'un ve devletin farklı bölgelerinde "saraylı kimliği" ile yaşayan saraylıların yaşadıkları toplum içindeki yerleri üzerine durur.

Beşinci Bölüm, çırağ edilmiş saraylıların maddi dünyaları üzerine yoğunlaşır ve saray mensubiyetinin bu kadınların maddi dünyasına nasıl tesir ettiğini görmeye çalışır. Tereke kayıtlarına dayanarak yüzyılın iki farklı döneminde yaşamış saraylı kadınların servetlerini ve sahip oldukları eşyaları değerlendirir. Bu değerlendirmeyi saraylı olmayan askeri statülü kadınlar ile mukayeseli olarak yapar. Böylece saraylıların yaşadıkları toplumdaki sosyoekonomik durumlarının neye tekabül ettiğini ve bu durumun yaşadıkları toplumda ne anlama gelebileceği konusunu değerlendirir.

Son olarak Altıncı Bölüm saraylı cariyelerin muhtelif ölçeklerde ve şekillerde gerçekleşen hayır işlerini inceler. İlk beş bölümde saraylı kadınlar himaye edilen pozisyonda iken, son bölümde saraylı kadınlar saray tarafından kendilerine verilen himayenin karşılığında, himaye eden pozisyonunda yer alırlar. İlk kısım saraylı kadınlar tarafından inşa ettirilen ve şehrin mimari, sosyal, kentsel, dini ve entelektüel gelişimine katkı sağlayan hayır eserlerini dönemin şartlarını dikkate alarak değerlendirir. Sonraki bölümde saraylıların vakıfları ve hibe tahsisleri üzerine durarak saraylı kimliğinin vakıf ve hibe tahsislerini nasıl şekillendirdiği incelenir.

Kitabın sonunda yer alan ekler ise Harem-i Hümayun mensuplarının aldıkları mevacib (maaş) miktarı ile sahip oldukları cariye sayısını, saraylı kadınların kocalarının mesleklerini, saraylı kadınların İstanbul-Suriçi bölgesinde sakin olduğu mahalleleri, gömüldükleri yerleri, hayır eserlerini ve vakıflarını ortaya koyar.

Bu çalışmanın gerek araştırma gerek yazım sürecinde birçok kişinin emeği geçti. Doktora tezi çalışması sırasında değerli katkılarından dolayı danışmanım Edhem Eldem'e ve tezin her aşamasında katkılarını esirgemeyen Derin Terzioğlu'na gönülden şükranlarımı sunmak isterim. Ayrıca doktora tez jürimde yer alma nezaketini gösteren Işık Tamdoğan, Tülay Artan, Cem Behar, Ahmet Ersoy değerli eleştirileriyle çalışmaya katkı sağladılar. Tezi kitaplaştırma sürecinde eleştiri, düzeltme, bilgi verme, kaynak önerisinde bulunma, arşiv kaynağı temin etme gibi farklı şekillerde katkılarını esirgemeyen Ahmet Özel, Ayşe Başaran, Büşra Nur Güler, Gülay Yılmaz, Günhan Börekçi, Hülya Canbakal, İsmail Erünsal, İrvin Cemil Schick, Kenan Yıldız, Mehmet İpşirli, Mustafa Güler, Mustafa Uzun, Nalan Turna, Nükhet Varlık, Ömerül Faruk Bölükbaşı, Semavi Eyice, Vecdi Akyüz, Vildan Serdaroğlu'na gönülden müteşekkirim. Metni başından sonuna kadar okuyarak değerli görüşlerini paylaşan, getirmiş oldukları tenkitlerle metnin olgunlaşmasını sağlayan Arzu Terzi, Feridun Emecen, Hakan Erdem, Kemal Beydilli'ye de şükranlarımı sunarım. Sürekli desteğini gördüğüm, yoğunluğuna rağmen katkılarını esirgemeyen, yol gösteren Ali Akyıldız'a da hassaten teşekkür ederim.

Çalışma sırasında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları (İSAM) yetkilileri ve çalışanlarına verdikleri destekten dolayı teşekkür ederim. Son olarak akademik hayatımın her safhasında desteklerini esirgemeyen aileme, sağladıkları büyük katkıdan dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır. Onların desteği olmasaydı bu çalışma gerçekleştirilemezdi.

Bu çalışmanın kitap haline dönüşmesinde değerli katkılar sunan Çağatay Anadol'a ve kitaba emeği geçen tüm yayınevi çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Giriş

Allahümme yâ müfettiha'l ebvâb iftah lenâ hayre'l bâb[1]

Vaktiyle Harem-i Hümayunda çaşnigir ustası olan ve daha sonra Medine'de yaşamaya başlayan Hacı Sarayi Fatma, 1799'da dârüssaâde ağası kâtibinden bir mektup alır. Mektupta o sene kâfirler ile yapılan savaş nedeniyle sehm ve mukataa sahiplerinden cebeli tahsili ferman buyurulduğu, bu yüzden Fatma'nın İzmir Voyvodalığı sehminden mutasarrıfa olduğu hissesinin bir kısmının cebeli bedeli olarak alındığı ve geri kalan 175 kuruşun sakabaşı ağa ile kendisine gönderildiği yazılıdır.

Fatma cevaben yazdığı mektupta, gönderilen sehmin eline geçtiği bilgisini verdikten sonra, her sene 500 kuruş verilirken o sene büyük haksızlık yapıldığını yazar. Mübarek topraklarda yaşarken başka bir yerden geliri olmadığını, üç dört saraylı yoldaş ile birkaç sehimleri bulunduğunu belirtir. "Elimiz eteğimiz kısa zenne hatunlar" şeklinde kendini ve yoldaşlarının durumunu tarif eden Fatma, "Efendimiz var iken kimlere muhtaç olalım, bizden kesilen akçenin kimseye faydası olmaz" diyerek, mutad olduğu üzere hissesinin gönderilmesini talep eder. Medine halkına mahsus paraya, Osmanlı Devleti'nin muhtaç olmaması için Allah'a dua ettiklerini belirtir. Kendilerinin birkaç padişaha kulluk ederek saçlarını ağarttıklarını, bir miktar mücevherle üstlerinden başlarından satarak alın teri ile kazandıkları bu sehmin himaye olmadığını belirtirler. Ömürlerinin son zamanlarını Hz. Muhammed'in yakınında geçirmek için bulundukları bu topraklarda bir seneden diğer bir seneye Devlet-i Aliyye'nin ihsanını beklediklerini yazarlar. "Bu çıraklık değil, ihsan değildir" ifadelerini kullanarak, cömertlik gösterilerek kendilerine himmet edilmesini talep ederler.[2]

Sarayi Fatma ile aşağı yukarı aynı dönemlerde, Ekim 1791'de (Safer 1206) Sarayi Sungur adlı eski bir cariye III. Selim'e arzuhalde bulunur.

1 "Ey kapıları açan Allah'ım; bize en hayırlı kapıyı aç" manasına gelen, Harem-i Hümayundaki kapı kitabelerinden biridir. Kitabede yazılı ifade, haremde yaşayanların ruh haline de ışık tutarken, diğer taraftan Saray-ı Hümayun gibi itibarlı ve görkemli müesseseye mensup olmanın, muhtelif hayırlı kapıların açılmasına vesile olabileceğini hatırlatır.

2 BOA, Sadâret Mektubî Kalemi (A.MKT) 520/75 (1214/1799)

Ayas Paşa'daki İbrahim Efendi Mahallesi'nde oturan yaşlı ve ihtiyaç sahibi olan Sungur, kendisinin beş yaşında saraya alındığını, üç padişaha hizmet ettiğini ve merhume Büyük Hatice Sultan tarafından çırağ edildiğini belirtir.[3] Bu durumda çok yaşlı olduğu anlaşılan Sungur, mektubunda on iki senedir kör olduğunu, fakirlik ve yoksulluk içinde yaşadığını ve bir gözeteni kalmadığını yazar. Sarayda yetişip oradan çırağ edildiği için dilencilik etmeyi padişahın şeref ve itibarına uygun bulmadığını ancak gayet çaresiz durumda olduğu için arzuhale cesaret ettiğini belirtir. Ekmek parası kadar tayinat tahsis edilmesini talep eder. Bu talep üzerine III. Selim, Sungur'a gümrük gelirlerinden 20 akçe tahsis edilmesini emreder.[4]

Sarayın hacet kapısı olarak görülmesinin neticesi olarak Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinden kişilerin maddi manevi talebini açığa çıkaran çok sayıda arşiv kaynağının mevcudiyeti düşünüldüğünde, Sarayi Fatma ve Sungur'un talepleri sıradan görünebilir. Ancak Fatma'nın mektubunda "bu sehm himaye değildir' veya 'bu çıraklık değil, ihsan değil" ifadelerini kullanmış olması, Harem-i Hümayun mensubu olma neticesinde saraylılar ve saray arasında bir bağ oluştuğunu ve oluşan bu bağın her iki taraf açısından birtakım neticeleri olduğunu gösterir. Fatma ve Sungur'un hikâyeleri, çırağ edilerek saraydan ayrılmanın, saraylıların saray ile ilişkilerinin kopuşu manasına gelmeyip farklı bir mahiyet kazanarak hayatlarının sonuna kadar muhtelif şekillerde devam ettiğine işaret eder.

Hanedan mensubu kadınlara kıyasla Harem-i Hümayunun diğer mensupları hakkındaki anlatıların yetersizliği birtakım yanlış algıların oluşmasına neden olmuştur. Genel olarak belli bir süre hizmet ettikten sonra çırağ edilerek imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşamaya başlayan cariyelerin saray ile bağlarının tamamen koptuğu düşünülmektedir. Bu yanlış algı, hanedan üyeleri dışındaki Harem-i Hümayun mensubu kadınların saray müessesesi, saltanat siyaseti ve hükümdarlığın işleyişi içindeki yerlerinin ve rollerinin gözden kaçmasına neden olur. Ancak harem teşki-

3 Kastettiği Büyük Hatice Sultan, 1743'te vefat eden IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan olmalıdır. Sungur'un hizmet ettiği üç padişahın isimleri belirtilmemekle birlikte, Büyük Hatice Sultan tarafından çırağ edilmiş olmasından dolayı kastedilen üç padişah II. Mustafa (h. 1696-1703), III. Ahmed (h. 1703-1730) ve I. Mahmud (h. 1730-1754) olabilir.

4 Atilla Çetin, "Muhtaç Bir Cariyenin Sultan III. Selim'e Arzuhali," *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 27 (1989): 37-39.

latı, Enderun teşkilatı ile bütünlük gösterir mahiyette kurumsallaşmış bir yapıya sahip olup bu iki kurum bir bütün olarak padişahın otoritesinin ve gücünün tek bir merkezde toplanmasına hizmet etmiştir. Bu bağlamda hanedan mensupları dışındaki saraylı cariyelerin önemi küçümsenmeyecek boyutta olup bu cariyelerin durumuna bakmak tarihin farklı bir veçhesini açığa çıkaracaktır.

Bundan hareketle bu çalışma 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın farklı dönemlerinde Harem-i Hümayunda yaşamış ve daha sonra azat edilerek saraydan çıkmış cariyeleri saray ile ilişkili olarak incelemektedir. Saraydan çırağ edilmiş saraylıların hayatlarının muhtelif cephelerini sarayın himaye ilişkileri bağlamında değerlendirmek suretiyle saray mensubiyeti neticesinde oluşan himaye ilişkilerinin uzun vadede saray tarafından himaye edilen cariyeler ve hami pozisyonunda olan saray için neye tekabül ettiğini incelemek bu çalışmanın ana hedefidir. Böylece gerek Osmanlı dünyasında saraylı olmanın ne anlama geldiğini gerekse bu kadınların saray kurumu ve saltanat siyaseti içindeki yerlerinin anlaşılacağı ümit edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde hükümdarlığın temsil yolları ve siyasi mekanizmasının işleyişi gereği Enderun mensupları kadar Harem-i Hümayunda bulunduktan sonra saraydan çırağ edilen ancak saray ile bağları kopmayan saraylılar da önemliydi. Zira Osmanlı Devleti'nde siyasi gücün sosyo-politik bir yapı olan hanelerde toplandığı ve icra edildiği bir yapılanma mevcuttu. Siyasi hanelerin işleyişinin gereği olarak padişah hanesi başta olmak üzere siyasi hanelerin devamlılığı ve meşruiyetleri içeride ve dışarıda kurdukları himaye ilişkileri üzerine temellenirdi. İntisap ilişkilerinin, himaye ağlarının yapısal bir öneminin olduğu Osmanlı siyasi teşkilatlanmasında, hane mensuplarının himaye edilmesi ve bunlara ihsanda bulunulması siyasi işleyişin bir parçasıydı. Netice itibariyle sultanın ve diğer siyasi hane reislerinin otoritesi, hanelerinin büyüklüğüne, kendilerine tâbi hane mensuplarını kontrol altında tutabilmelerine, onların ihtiyaçlarını karşılayarak maddi manevi himaye etmelerine ve karşılığında alacakları hizmet, bağlılık ve desteğe bağlıydı.[5]

5 Osmanlı Devleti'nde "hane" yapılanması ve işleyişi hakkında bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vizier and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report," *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974): 438-447; Metin Kunt, "Kulların Kulları," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri*

İki taraf arasında eşit olmayan, karşılıklı sorumluluklara ve menfaate dayalı bir ilişkiye tekabül eden himaye ilişkilerinde, yüksek statüye mensup olan hami, düşük statüdeki kişileri (mahmî, protégé) maddi manevi nimetler ve imkânlar sunma yoluyla muhtelif şekillerde himaye ederken, karşılığında aşağı statüdeki kişi veya gruplar hizmet, sadakat ve bağlılıklarını sunarak karşılık verirlerdi. Maddi ve manevi himaye, hizmet, sadakat unsurlarına dayalı olarak işleyen himaye ilişkileri, bir taraftan haminin cömertliğini ve gücünü gösterirken, diğer taraftan da meşruiyetine katkı sağlardı.[6]

Siyasi hane yapılanmasında sadakat temel yapı taşıydı. Örneğin saray eğitim sisteminin temel hedefi, gerek erkekler gerekse kadınlar için padişah ve hanedana sadakatin aşılanmasıydı. Bu bağlamda hane yapısı içinde erkek ve kadın köleler önemliydi. Zira akrabaları ve kültürel kökleri ile bağları kopmuş olan kölelerin, yerleşik ailelerin mensuplarına kıyasla haneye daha güvenilir ve etkili şekilde hizmet edecekleri düşünülürdü. Bu

Bilimler 3 (1975): 27-42; a.g.y., *The Sultan's Servant, The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York: Columbia Universtity Press, 1983); Carter Findley, "Political Culture and the Great Households." *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire* içinde, haz. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), III, 65-80; Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); a.g.y., "Eunuch Households in Istanbul, Medina, Cairo during the Ottoman Era," *Turcica* 41 (2009): 291-303.

6 Claude Cahen, "Himâya," *EI²* (Leiden: E. J. Brill, 1986), III, 394-397. Himaye ilişkilerinin işleyişini değerlendiren çalışmalar için bkz. J. Boissevin, "Patronage in Sicily," *Man* 1 (1966): 18-33; R. R. Kaufman, *"The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems," Comparative Studies of Society and History* 16 (1974): 284-308; Verena Burkolter, *The Patronage Systemi, Theoretical Remarks* (Basle: Social Strategies Publishers Co-operative Society, 1976); Ernest Gellner-John Waterbury haz. *Patrons and Clients in Mediterranean Societies* (Londra: Duckworth, 1977); Samaul Eisenstadt-Louis Roniger, *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 1984). Osmanlı toplumunda himaye ilişkileri, saray, bürokrasi, askeriye ve ilmiye içindeki ilişki ağlarının temelini oluştururdu. Bürokrasinin, askeriyenin, ilmiyenin birçok kademesinde himaye ilişkilerinin işleyişine dair muhtelif örnekler için bkz. Gabriel Baer, "Patrons and Clients in Ottoman Cairo," *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan* içinde (Paris: Institut Français d'Istanbul, 1980): 11-18. 16. yüzyılda bir Osmanlı bürokratının intisap ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesi için bkz. Cornell H. Fleicher, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali* (Princeton: Princeton University Press, 1986). İlmiye sınıfında himaye ilişkilerinin kariyer üzerindeki etkilerine dair bkz. Suraiya Faroqhi, "Social Mobility among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century," *IJMES* 4 (1973): 204-218. Siyasi hanelerin mensubu olan kadınlar tarafından da himaye ilişkileri geliştirilirdi. Leslie Peirce, *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 1993). Jane Hathaway, "Marriage Alliances Among the Military Households of Ottoman Egypt," *Annales Islamologiques* 29 (1995): 133-149; Mary Ann Fay, "The Ties That Bound: Women and Households in Eighteenth Century Egypt," *The Family and Divorce Laws in Islamic History* içinde, haz. Amira Sonbol.

açıdan askeri teşkilat, saray ve siyasi hanelerde kölelerin bulundurulması Osmanlı Devleti ve öncesindeki klasik İslam devletlerinin özelliğiydi.

Hane mensubu köle ve cariyelerin azat edilmeleri ve haneden ayrılmaları hane mensubiyetini sona erdirmeyip, ilişkinin farklı bir mahiyet kazanması manasına gelirdi. Hane mensubiyetinin, aynı çatı altında yaşayan veya yaşamayan köle, hür ve azatlı kişilerden oluşabilen yapısı nedeniyle, haneden ayrılmak hane mensubiyetinin ve himaye ilişkilerinin sona ermesi manasına gelmezdi. Haneye hizmetleri, bağlılıkları devam ederken, ekonomik ve sosyal alanda himaye edilirlerdi. Haneden ayrılanların siyasi hanenin bekası adına icra edecekleri başka önemli fonksiyonları öne çıkmaktaydı. Örneğin bu kişiler hanenin siyasi amaçları için dış dünyada ihtiyaç duyulan ilişki ağlarının geliştirilmesi ve bu ilişkilerin kullanılmasında etkin olabiliyorlardı. Diğer taraftan yetiştikleri hanenin yaşam tarzına, kültürüne aşina olan bu kişiler, statülerine göre değişen oranlarda dış dünyada mensup oldukları haneyi temsil ederlerdi.

Hane mensuplarının evlilikleri ise hanenin bekası adına stratejik ve sembolik öneme sahipti. Zira hane mensuplarının evliliklerinin; mevcut ilişki ağlarının kuvvetlendirilmesi, yeni ilişkiler tesis edilmesi ve böylece hanenin içerde ve dışarda ilişki ağlarının genişletilmesi gibi fonksiyonları vardı. Evlilik, hane mensupları arasında gerçekleştiğinde kişilerin sadakatini sağlama ve hanenin gücünü artırma açısından önemliydi. Hükümdar saraylarına mensup kişilerin evlilikleri de hükümdara sadık yönetici elitin oluşması ve bu yapının genişlemesi açısından merkezi öneme sahipti.

İlave olarak siyasi hanelerin halk ile irtibatının iyi ve güçlü olması, halkın bağlılığının temin edilmesi için önemliydi. Bu bağlamda sarayın ve hanedanın gücünü ve otoritesini gösteren merasimler, halkla ilişkileri güçlendiren önemli araçlardan sayılırken, saray mensupları tarafından inşa ettirilen ve şehrin mimari, sosyal, kentsel, dini ve entelektüel gelişimine katkı sağlayan vakıflar ve hayır eserleri de sarayın şehir halkı ile ilişkilerinde önemli unsurlardandı.

Hanelere dayalı bir siyasi yapının ve himaye ilişkilerinin etkin olduğu bir yapılanmada, köle olarak saraya girerek muhtelif pozisyonlarda hizmet ettikten sonra, saraydan ayrılan, ancak saray ile ilişkileri muhtelif şekillerde

devam eden, evlilikleri yoluyla dönemin askeri sınıfı ile irtibatlı olan, kendileri ve kocalarının statülerine göre saraya belli mesafelerde oturan, şehir içinde hayır eserleri yaptıran saraylı kadınlar, saray müessesesinin işleyişi içinde önemli yere sahiptiler. Diğer taraftan sarayın şehir ve şehir halkı ile irtibatının meşruiyeti açısından önemli olduğu gerçeğine dayanarak, saraydan çırağ edilme sonrasında İstanbul'un muhtelif mahallelerinde ve imparatorluğun diğer bölgelerinde "saraylı" olarak yaşayan, topluma karışarak halk ile ilişki içinde olan, toplumu saray dünyası ile tanıştıran, kimi zaman saray kültürünü saray dışına taşıyan, saray kültürü ve terbiyesine şahit olmuş bu kadınlar saray-şehir-şehir halkı ilişkileri bağlamında da önemliydiler.

Sonuç olarak bu çalışmanın başlıca savı, saraydan çırağ edilmenin saraylıların saray ile ilişkilerinin nihayete ermesi manasına gelmeyip, saray ile bağların muhtelif şekillerde hayatlarının sonuna kadar devam ettiği ve bu durumun saraylılar, saray ve şehir halkı için anlamları olduğudur. Zira saray mekanizmasının işleyişinin bir parçası olarak saraylılar ve saray arasında oluşan himaye ilişkileri, saraylıların hayatlarının sonlarına kadar saray ile ilişkilerini düzenler ve şekillendirirdi.[7] Himaye ilişkilerinin hami ve himaye edilenler arasında karşılıklı sorumluluk ve menfaate dayalı tabiatı nedeniyle, mensup oldukları hane tarafından maddi ve manevi muhtelif şekillerde himaye edilen saraylıların, hizmet ve bağlılıkları yoluyla karşılık vermeleri beklenirdi.[8] Ayrıca siyasi hane içinde farklı ölçeklerde işleyen himaye ilişkileri, himaye edilenler köle olduğunda farklı bir anlam kazanırdı. Zira İslam hukukuna göre efendi ile köle arasındaki ilişki azat edilme sonrası sona ermeyip, "vela" denilen ölene kadar devam edecek olan yeni

7 Himaye ilişkilerinin, İslam geleneğinde yaygın olan, birine gönüllü olarak iyilik yapma manalarına gelen "sadaka," "ihsân" kavramları ile irtibatlı olduğu gibi "hibe," "in'am," "atıyye-i hümayun" adı altında saray mensupları arasında muhtelif şekillerde gerçekleşen hediyeleşme ile de alakalı olduğu düşünülebilir. Bu noktada da Marcel Mauss'un hediyeleşme konusunda antropolojik teorisi önemlidir. Mauss, hediyeleşmenin her iki taraf arasındaki bağı kuvvetlendirdiğini, diğer taraftan da hediyenin mutlaka bir karşılığı olduğunu belirtir, Marcel Mauss, *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, çev. W. D. Halls (Londra-New York: Routledge, 1990).

8 Osmanlı kronikleri, saray içinde himaye ilişkilerinin işleyişi, hane mensuplarına verilen ihsan karşısında sadakat beklentilerine dair değerli ipuçları sunar. Örneğin Sultan İbrahim'in tahtan indirilme girişimleri sürecinde, Sultan İbrahim ve Kösem Sultan'ın ifadeleri önemlidir. Kösem Valide Sultan ağalara hitaben şöyle der: "Böyle fitneye bâis olmak insâf mıdır? Her biriniz bu Hânedân-ı aliyyenin perverde-i ihsânı değil misiniz" (Na'îmâ, *Tarih*, III, 1163); Sultan İbrahim kendisini almaya gelenlere "bre hâinler bu nasıl iştir, ben her birinize nice ihsan etmedim mi?" diye belirtir. (Na'îmâ, *Tarih*, III, 1165).

bir ilişki şekline bürünürdü. Akrabalık bağına benzeyen "vela" ilişkisi, "mevla" olarak adlandırılan iki taraf arasındaki miras ilişkisi de dahil olmak üzere hakları ve görevleri düzenleyen bir sistem olarak işlerdi.[9]

Saraydan ayrılma ilişkinin kopuşu manasına gelmeyip saray ile ilişkinin başka bir mahiyet kazanması anlamına gelir, saray mensubiyetliği neticesinde saray ile oluşan himaye ilişkileri, saraydan çırağ edilmiş cariyelerin evlilikleri, oturdukları muhitler, maddi dünyaları, ilişki ağları, hayırları gibi hayatlarının muhtelif cephelerini şekillendirirdi; onlara bazı yükümlülüklerle birlikte itibar, kimlik, aidiyet ve muhit kazandırırdı. Diğer taraftan saraylı kadınlar, saray müessesesinin ve geniş anlamda saltanat siyasetinin işleyişinin parçası olarak işlev gördüler, kilit roller oynadılar. Böylece sistemin işleyişi gereği verilen himaye ilişkileri saraylı kadınlar için genel olarak hayırlı kapılara ulaşma imkânları sağlarken, diğer taraftan saray mekanizmasının ve saltanatın meşruiyeti, gücü, itibarı ve sürekliliği için gerekli olan araçlara katkı sağladı. Bu durum her dönemde söz konusu olduğu gibi, sosyoekonomik, siyasi ve kültürel alanda değişim ve dönüşümün yaşandığı 18. yüzyılda da önemliydi.

Bu bağlamda 18. yüzyılda saray mensubiyetinin ne anlam ifade ettiğini anlama açısından sosyoekonomik, siyasi ve kültürel alanda değişim ve dönüşümün yaşandığı 18. yüzyıl ortamının dikkate alınması önemlidir.

18. Yüzyıla Kısa Bir Bakış

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı idari, sosyal ve iktisadi yapısını derinden etkileyen gelişmeler yaşandı. Padişahın otoritesinin sarsıldığı ve güç dengelerinin değiştiği bu dönemde, saray mensupları, kapıkulu ve ulema gibi farklı kesimler arasında derin siyasi mücadeleler yaşandı. 1618-1703 seneleri arasında altı tahttan indirme vakasının yaşanması bu sıkıntılı dönemin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir.[10]

Osmanlı devlet ve toplumunda uzun süredir yaşanan değişimlerin sonucu olarak, 18. yüzyıla gelindiğinde 16. yüzyıldaki devlet yapısından farklı

9 Bu konuda detaylı bilgi İkinci Bölümde verilecektir.

10 Bu dönem arasında yaşanan gelişmelerin hanedanın gücü ve otoritesine etkilerine dair değerlendirmeler için bkz. Baki Tezcan, "The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 29/3 (2009): 559-572.

bir yapı mevcuttu. 17. yüzyılda uzun zamandır idari ve askeri teşkilat içinde egemen olan devşirme kökenlilerin alternatifi olarak, askeri sınıf mensuplarının çocuklarının ve hatta kimi reaya kökenlilerin askeri sınıfa dahil olup idare ve orduda yer alabildikleri bir yapıya geçildi.[11] Zamanla askeri sınıf mensupları ile reaya arasındaki hiyerarşik sınırlar esnemeye başladı.[12]

Bu gelişmelere ilaveten daha önce var olmakla birlikte, 16. yüzyılın sonundan itibaren imparatorlukta başlayan geniş kapsamlı dönüşümün bir sonucu olarak başkent ve taşrada sosyal, politik, ekonomik bir birim olan hane yapılanması, kapı halkı oluşturmanın önemi arttı. 17. yüzyılda, vezir ve paşa hanesine mensup kişilerin, Enderun mezunları ve askeri teşkilat içinde yetişmiş olanlara alternatif şekilde yüksek mevkilere gelebildiği bir yapıya geçildi.[13] 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'nın geniş siyasi yetkilerle sadarete getirilmesi, vezir ve paşa hanelerinin siyasi yönetimdeki etkinliğinin göstergesidir. Siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel bir birim olan haneler, 19. yüzyılın sonuna kadar önemini korudu. Kadın-erkek, köle-hür, İstanbul'da veya taşrada olanlardan oluşan hane mensubiyeti her dönemde olduğu gibi hane yapılanmasının öneminin arttığı bu dönemde de önemliydi.

Diğer taraftan 1683 Viyana bozgunundan, 1699'da imzalanan Karlofça Anlaşmasına kadar geçen sürecin yaşanmasıyla, Osmanlıların idari ve askeri alandaki zayıflıklarını kabullendikleri ve artık çözümü kendi içlerinde değil Batıda arayacakları bir devreye girildi.[14] 1703'te Edirne Vakası ile tahttan indirilen II. Mustafa sonrasında, "Hanedan-ı Âl-i Osman"a alternatif hanedan arayışlarının dahi söz konusu olması, bu dönemde hanedan

11 Zaman içinde devşirme sisteminin terk edildiği hakkında bkz. Tayyar-Zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2010), I, 235. Özellikle 18. yüzyıla doğru birçok asilzade ve vezir çocuğunun da Enderuna girmeye başladığına dair bkz. İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, 1953), 70.

12 18. yüzyılda rütbe, statü, meslek ve dini inanca göre farklı kıyafetler giyilmesi gerektiği ilkesinin ihlal edildiği, alt sınıfın üst sınıf gibi giyinerek ona benzemeye başladığına dair çok sayıda arşiv malzemesi mevcuttur. Kıyafete dayalı farklılığın ortadan kalktığı ve insanlar arasında kıyafete de yansıyan hiyerarşik yapının ihlal edildiği belirtilir, bkz. Betül İpşirli Argıt, "Clothing Habits, Regulations, and Non-Muslims in the Ottoman Empire," *Akademik Araştırmalar Dergisi* 24 (2005): 82.

13 Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vizier and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report," *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974): 438; Metin Kunt, *Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government: 1550-1650* (New York: Colombia University Press, 1983).

14 Rifa'at Abou-El-Haj, "Ottoman Attitutes toward Peace-Making: The Karlowitz Case," *Der Islam* 51 (1974): 131-137.

otoritesinin sıkıntılı durumunu göstermesi açısından mühimdir.[15] Siyasi krizlerin yoğun olduğu bu değişim ve dönüşüm dönemini 1703'te devralan III. Ahmed (1703-1730), sarayı tekrar İstanbul'a taşıdı ve 17. yüzyıl boyunca sarsılan padişahlık makamını ve hükümdarlık otoritesini güçlendirmeye gayret etti. Yüzyıl boyunca bu niyet farklı şekillerde kendini gösterdi.[16]

18. yüzyıl boyunca belli aralıklarla yaşanan sulh dönemlerinin yanı sıra, yüzyılın ilk yarısında İran, ikinci yarısı içinde Rusya ile girişilen savaşlar askeri, siyasi, mali ve sosyal alanda sıkıntılara yol açtı. Bu durum karşısında merkezi otorite gücünü tekrar elde etmek için 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ıslahatlara yöneldi.

Siyasi gelişmelere paralel olarak, 18. yüzyılda İstanbul'un çehresi değişti. III. Ahmed'in tahta çıkışını takiben saray ve saray halkının Edirne'den İstanbul'a taşınması neticesinde yoğun inşa faaliyetleri yaşandı. Kentsel gelişimin yansıması olarak sosyal mekânlar genişledi,[17] farklı kesimlerden insanlar bu mekânları kullandı.[18] Askeri sınıf mensupları ile reaya arasındaki sınırların giderek esnediği bu dönemde değişen ekonomik ilişkilere paralel olarak tüketim alışkanlıklarında da değişimler yaşandı.[19]

Geniş bir zaman dilimi ve coğrafyada hükmetmiş hanedanların saraylarında harem ve cariyelik kurumuna ana hatlarıyla değinmek, Osmanlı Devleti'ndeki uygulamanın temellerini anlama açısından bir fikir verecektir. Harem ve cariyelik kurumunun saray teşkilatı içindeki köklerinin görülmesi Osmanlı dünyasında saraylı cariyelerin sistem içindeki yerlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

15 Feridun Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar," *İslam Araştırmaları Dergisi* 6 (2001): 63-76.

16 Dönem hakkında bilgi için bkz. Metin Kunt, "Siyasal Tarih," *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908* içinde, haz. Sina Akşin (İstanbul: Cem Yayınları, 1988),11-69.

17 Shirine Hamadeh, "Public Spaces and the Garden Culture of Istanbul in the Eighteenth Century," *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empires* içinde, haz. Virginia Aksan-Daniel Goffman (Cambridge: Cambridge University Press, 2007): 283, 287.

18 Örneğin, Ignatius Mouradgea d'Ohsson, güzel havalarda bütün toplumsal sınıflardan erkek ve kadınların Kağıthane'ye gittiklerini belirtir. D'Ohsson, *Tableau Général de'l Empire Othoman* (Paris, 1791), IV, 186.

19 Donald Quataert, "Introduction," *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922* içinde, haz. D. Quataert (New York: State University of New York Press, 2000), 10.

Antikçağdan 20. yüzyıla kadar geniş bir zaman dilimi ve coğrafyada toplumda kadın ve erkek köleler mevcuttu.[20] Antik Yunan ve Roma'da, Hint, Çin, Eski Mısır'da, İslam öncesi Türk ve Arap dünyasında kölelerin hizmet alanlarından biri de saraylardı.

Antikçağdan 20. yüzyılın başlarına kadar dünyanın farklı bölgelerinde hüküm süren hanedanların hükümdar saraylarında, hükümdarın ailesi olan kadınlara ve kadın hizmetkârlara tahsis edilmiş ayrı mekânların bulunması ve buralarda kadın kölelerin yer alması kadim bir geleneğe dayanmaktaydı. Hükümdar saraylarına farklı coğrafyalardan kadınlar getirilerek bunların himaye edilmesini sağlayan idari bir yapılanmanın mevcut oluşu birçok hükümranlığın özelliğiydi.

Antikçağda hüküm sürmüş hükümdarlıklardan Asurlularda da sarayda kadınların yaşadıkları ayrı bir bölüm olup, hanedan ailesine hizmet eden köle statüsünde hizmetkâr kadınlar bulunmaktaydı.[21] Hitit krallarının da saraylarında kadınlardan oluşan geniş haremleri vardı.[22] Çin'de 20. yüzyılın başlarına kadar yüzyıllar boyunca hüküm sürmüş çok sayıda hanedan saraylarında kadınlara tahsis edilmiş bölümler mevcuttu.[23]

İslam geleneğini sürdüren hanedanlarda, kadim bir geleneğe dayanan harem ve cariyelik kurumu belli değişikliklerle devam etti. İslam dini geldiğinde kölelik toplum yaşantısının, sosyal yapının kökleşmiş bir parçasıydı. İslam, köleliği ortadan kaldırmamış ancak getirmiş olduğu çeşitli tedbirlerle kaynaklarını en aza indirme, mevcut köleleri tedrici bir surette azaltma, köle oldukları süre içinde insanca muamele edilmesini sağlama ve azat edilme sonrasında onları hür olarak yeniden topluma kazandırma yolunda düzenlemelerde bulunmuştur. Diğer sistemlerin aksine İslam dini, köleliği yalnızca savaşta elde edilen esirlere ve daha evvel meşru bir

20 Dört cilt olarak yayınlanmış olan *The Cambridge World History of Slavery* (Cambridge: Cambridge Univesity Press, 2011-2012) dizisi, Antik çağdan 20. yüzyıla kadar köleliğin geniş bir zaman dilimi ve coğrafyada mevcudiyetini yansıtır.

21 Gojko Barjamovic, "Pride, Pomp and Circumstance: Palace, Court and Household in Assyria 879–612 BCE," *Royal Courts in Dynastic States and Empires* içinde, Duindam (Leiden: Brill, 2011), 50-57.

22 Shoshana R. Bin-Nun, *The Tawananna in the Hittite Kingdom* (Heidelberg: Carl Winter, 1975), 104-109.

23 Keith McMahon, *Celestial Women, Imperial Wives and Concubines in China from Song to Qing* (Lanham: Rowman&Littlefield, 2016).

şekilde köleleştirilmiş kişilerin çocuklarına münhasır kılmıştır. İslam hukukunda köleliğin bu iki kaynak dışında başka bir kaynağı yoktur. Müslümanların köleleştirilmesi ise kesinlikle yasaktı.[24] Köleliliği doğuran asıl sebep savaş esirlerinin köleleştirilmesiydi. Savaş sonrasında erkek ve kadın esirler karşılıksız olarak ya da fidye karşılığı serbest bırakılırlar veya köle yapılırlardı. Savaşta elde edilen esirler köle yapılırsa, bunun beşte biri devlete, beşte dördü gazilere aitti.[25] Savaş esirliği ve köleden doğmuş olarak gelen kölelik dışında, köle ticareti de köleliğin diğer bir kaynağı idi.

İslam geleneğinde harem, bir ailenin mahrem olan özel yaşam alanına ve bu alanda yaşayan kadınlara tekabül ediyordu. Cariyelik sistemi de Müslüman hanedanların standart bir özelliğiydi.[26] Devletin çıkarlarına ve merkezi yapıya daha iyi hizmet edecekleri düşünülen erkek kölelerin hükümdar ve hanedanların hizmetinde bulunması klasik İslam devletlerinin bir özelliğiydi. Benzer nedenlerle cariyeler de hükümdarların saraylarında erken tarihlerden itibaren varlık gösterdiler.

Hanedan saraylarında hizmetli statüsünde cariyeler bulunduğu gibi istifraş edilen cariyeler de vardı. Nitekim İslam hukukuna göre, cariye ile efendi arasındaki ilişki iki türlü olabilir; ilki hizmetçilik ilişkisi, diğeri ise istifraş veya eş ilişkisidir. Cariye ile karı-koca hayatı yaşama hakkına istifraş hakkı denmekte olup şer'î şartlar ve hükümler çerçevesinde, bu statüde olan cariyeler de bulunmaktaydı.

660'tan 750'ye kadar hüküm süren Emevi Devleti'nde sarayın harem kısmı bulunmaktaydı.[27] Emevi halifelerinin gerek istifraş statüsünde gerekse hizmetlerini gören cariyeleri vardı.[28] Emevi hanedanından sonra

24 İslam öncesi dönemlerde kölelerin vaziyeti, İslam hukukunda köle ve kadın köle olan cariyelerin durumu, hukuki ve toplumsal statüleri ve Yakındoğu geleneğinde kölelik hakkında bkz. R. Brunschvig, "Abd," *EI²* I (Leiden: E. J. Brill, 1986), 24-40. W. Juynboll, "Abid," *İA* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), I, 110-114.Vecdi Akyüz-Nihat Engin, "Asr-ı Saadette Kölelik ve Câriyelik," *Bütün yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam* içinde, haz. Vecdi Akyüz (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), 493-511; M. Akif Aydın-Muhammed Hamîdullah, "Köle," *DİA* (Ankara, 2002), XXVI, 237-246; Ahmet Özel, "Esir," *DİA*, XI, 382-389.

25 Ahmet Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri* (İstanbul: TDV Yayınları, 2014).

26 Brunschvig, "Abd," I, 35-36; Shaun Marmon, "Concubinage," *Islamic Dictionary of the Middle Ages*, III, 527-529.

27 Abdülkerim Özaydın-Nebi Bozkurt, "Harem," *DİA*, XVI, 133.

28 Kimi Emevi hükümdarları cariyeden dünyaya gelmiş olup örneğin on birinci Emevi Halifesi Yezid bin Velid'in (ö. 744) annesi cariye idi. Abbasilerin Emevi hanedanına son vermesiyle İspanya'da 756'da kurulan Endülüs Emevi Devleti'nde hükümdarların hareminde hizmetli ve istifraş statüsünde cariyeler

başa gelerek beş asır iktidarda kalan Abbasiler devrinde cariyeler geçmiş dönemlere göre sosyal hayatta daha etkin olmaya başladılar. Saray haremlerinde muhtelif kadrolarda istihdam edilen cariyeler mevcuttu. Abbasi halifelerinin çoğu köle cariyelerin çocuklarıydı. Sultanların saraylarında ve devrin ileri gelenlerinin yanında yüksek ve itibarlı mevkiler edinen cariyeler vardı.[29] Abbasi Hükümdarı Mütevekkil'in haremindeki hür ve köle kadınların sayısının 4.000 olduğu belirtilir.[30]

909-1171 tarihleri arasında hüküm süren Fâtımî Devleti'nde saray hareminde hükümdarın ailesi dışında istifraş edilen cariyeler ve hizmetkâr cariyeler de mevcuttu. Zamanla sarayın genişlemesine paralel olarak harem yapısı da genişledi, harem içi yapılanma daha hiyerarşik bir boyut kazandı. Çoğunlukla savaş ganimeti veya hediye yoluyla saraya giren cariyeler gerek hanedan mensuplarının maiyetinde gerekse harem hizmetinde bulunmaktaydı. [31] İslam dinini kabul eden Selçukluların saraylarında da harem bulunmakta ve harem mensupları arasında Hıristiyan asıllı cariyeler yer almaktaydı.[32]

Safevi ve Babür hanedanlarında harem teşkilatı hükümranlığın parçası olarak işlev görürdü.[33] Babür Hükümdarı Ekber'in (1556-1605) sarayında yüzlerce kadın olduğu belirtilir. [34]

bulunduğu hakkında María Jesús Viguera, "Aşluḥu Li'l-Ma'âlî, On the Social Status of Andulusî Women," *The Legacy of Muslim Spain* içinde haz. Salma Khadra Jayyusi (Leiden: Brill, 1992), 718.

29 Nadia Maria el Cheikh, "Gender and Politics: The Harem of al-Muqtadir," *Gender in the Early Medieval World: East and West*, 300-900 içinde, haz. L. Brubaker-Julia Smith (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 147-161; a.g.y., "Revisiting the Abbasid Harems," *Journal of Middle East Women's Studies* I, 3 (2005): 1-19; a.g.y. "Caliphal Harems, Household Harems: Baghdad in the Fourth Century of the Islamic Era," *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces* içinde, haz. Marilyn Booth (Durham-Londra: Duke University Press, 2010), 87-103; Maaike Van Berkel, "The young caliph and his wicked advisors: women and power politics under caliph al muqtadir (r. 295-320/908-932)," *Al Masaq* 19/1 (2007): 3-15.

30 Nadia Maria El-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions," *Studia Islamica* 47 (2003): 43.

31 Delia Cortese-Simonetta Calderini, *Women and the Fatimids in the World of Islam* (Edinburgh: Edinburgh University Pres, 2007), 73-83.

32 A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century* (New York: Bibliotheca Persica, 1988), 258-259.

33 Safevi haremi ve gelişimi hakkında bkz. A.K.S. Lampton, "Al-Mar'a," *EI²* (Leiden: E. J. Brill, 1991) VI, 483; Kathryn Babayan, "The Safavid Household Reconfigured: Concubines, Eunuchs, and Military Slaves," *Slaves of the Shah: New Elites of Safavi Iran* içinde, haz. Sussan Babaie, Ina Baghdiantz-McCabe-Massumeh Farhad (Londra: I. B. Tauris, 2004). Babür haremi hakkında bkz. Ruby Lal, *Domesticity and Power in the Early Mughal World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

34 Lal, *Domesticity*, 215. Ekber döneminde yazan Ebü'l-Fazl el-Allâmî, Ekber'in hareminde 5000 kadın olduğunu belirtirken, I. Alemgir Şah (1658-1707) döneminde haremde 2000 kadın bulunduğuna dair

Saray haremleri içinde farklı coğrafyalardan getirilmiş cariyelerin bulunması, bunların himaye edilmesini sağlayan idari bir yapılanmanın mevcut oluşu, hükümdar ve hanedanın güç, itibar ve zenginliğinin göstergesiydi.

Hükümranlığın icrasının belli geleneklere dayalı olarak işlediği düşünüldüğünde, Yakındoğu hanedanlıklarında harem teşkilatının kurumsallaşmış bir yapı ve belli oranda standart bir mekanizma ve işleyişe dayalı olduğu belirtilebilir. Belli bir geleneğe dayanan Osmanlı Devleti'nde harem kurumunun zaman içinde gelişiminin izini sürmek, farklı coğrafya ve zaman dilimlerinde yaşanmış süreklilik ve benzerlikleri mevcut olmakla birlikte, yerel dinamikler ve döneme özgü şartların kurumun şeklini ve işleyişini etkilediğini görmeye imkân sağlar.

*

Orta Asya Türk gelenekleri ile İslam ve Bizans geleneğinin mirasçısı olan Osmanlılar, kökleri eski Türk ve İslam devletlerine ve Bizans İmparatorluğu'na dayanan kurumları bunlara kendine özgü bir yön vererek geliştirdi. İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de kölelik köklü bir müesseseydi.

Osmanlı dünyasında diğer birçok hususta olduğu gibi cariyelik konusunda da İslam geleneği belirleyici oldu. Osmanlı Devleti'nde köle ve cariye temin etmenin ilk yolu savaşlar neticesinde elde edilen esirlerin köle statüsüne geçirilmesiydi. Erken dönemlerden itibaren gerçekleştirilen fetihlerle sayısız esir temin edildi. Gerek Bursa'da gerekse ikinci başkent Edirne'de muazzam esir pazarları bulunmaktaydı. Âşıkpaşazâde II. Murad döneminde esir ve cariyelerin bolluğu hakkında bilgi verir. II. Murad'ın 1438-39'da Belgrad'a yaptığı seferden gazilerin zengin bir ganimetle geldiklerini, bir çizmeye bir cariye verildiğini, yüz akçeye iyi bir oğlan alınabildiğini yazar.[35] Yapılan fetihlerle sınırların genişlemesine paralel olarak kölelik müessesesi gelişti ve köleler sosyal hayatın önemli bir unsuru oldu.

bkz. G. Hambly, "Armed Women Retainers in the Zenanas of Indo-Muslim Rulers: The Case of Bibi Fatima," Gavin Hambly, haz. *Women in the Medieval Islamic World* içinde, haz. G. Hambly (New York: St. Martin's Press, 1998), 432.

35 *Âşıkpaşazâde Tarihi, Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 164-165.

Uzunca bir süre esirlik müessesesinin yegâne kaynağı savaşlar oldu. İlerleyen yüzyıllarda savaşların azalmasına paralel olarak savaş esirlerinin sayısı değişmekle birlikte yine de devam etti. Savaş esirliği ve köleden doğanların köleliği dışında, köle ticareti yoluyla ve ayrıca kaçırılarak köle olarak satılma, Osmanlı toplumunda köleliğin diğer kaynakları idi.[36] İlaveten ailelerin çocuklarını ve akrabalarını satışı, köle ve cariye tedarikini sağlayan bir diğer yoldu.[37]

Osmanlı Devleti'nde kölelik erken tarihlerden itibaren siyasal hayatı, sosyokültürel yapıyı ve aile hayatını derinden etkilemiş bir kurumdu. Köle ve cariyeler sosyal ve iktisadi hayatın çeşitli alanlarından ayrıca sarayda ve muhtelif hanelerde hizmet ederlerdi.[38]

Osmanlı hükümdarının ve devletin temsil edildiği mekân ve idari ünite olan saray içinde cariyelerden oluşan harem yapısının hangi tarihte başladığı kesin olarak saptanamamıştır. Orhan Bey'in (1326-1362) Bursa'da bulunan sarayında da köle ve cariyelerin mevcut olduğu düşünülmektedir.[39]

36 Yabancı yazarlar, akıncılar tarafından kaçırılan kızlardan bahseder. Örneğin IV. Mehmed in ilk oğlunun annesinin dört yaşında iken Tatarlarca kaçırıldığı ve kısa bir süre sonra bir paşaya satıldığı hakkında bkz.Georges Guillet de Saint-Georges, *An Account of a Late Voyage to Athens containing the Estate both Ancient and modern famous city, and of the present empire of the Turks, the life of the now Sultan Mahomet with the Ministery of the Grand Vizier Coprogli Achmet Pacha: also the most remarkable passages in the Turkish camp at the siege of Candia and fivers other particularities of the affairs of the port* (Londra, 1676), 349. Muhtelif bölgelerden yağmacılar tarafından çalınarak köle yapılan çocuklar hakkında bkz. Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire containing A More Accurate and Interesting Account of the Turks* (Londra: R. Baldwin, 1784), 398. Kaçırma yoluyla köleliğin hukuka aykırı olduğu hakkında ve ayrıca muhtelif örnekler için bkz. Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik* (İstanbul: İFAV, 1998), 89-96.

37 Örneğin, Bursalı Hacı Ahmed'in karısını İstanbul'a getirip cariye diye sattığı hakkında bkz. C. ADL 79/4764 (1178/1764). Ailelerin çocuklarını satışı hakkında bilgi için bkz. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (Londra: Macmillan, 1996), 48-52. Ahmet Cevdet Paşa, Çerkezlerin şaşırtıcı âdetleri olduğunu yazar ve karısı zina eden Çerkezlerin, karılarını evlatlarıyla birlikte esirciye sattığını yazar (Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1309), I, 292-293.

38 Osmanlıda köle ve cariyeler hakkındaki ağırlıklı olarak mahkeme kayıtlarına dayalı literatür her geçen gün zenginleşmekte olup mevcut literatür Osmanlı topraklarında köle ve cariyelik uygulamasının muhtelif cepheleri hakkında fikir verir. Osmanlı dünyasında köle ve cariyeler hakkında geniş bir bibliyografya veren yakın tarihli bir çalışma için bkz. Madeline Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: The Design of Difference* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Osmanlı dünyasında köleliği muhtelif açılardan değerlendiren yakın tarihli bir çalışma için bkz., Ehud Toledano, "Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period," *The Cambridge World History of Slavery*, Volume 3, AD 1420-AD 1804 içinde, haz. David Eltis-Stanley L. Engerman (Cambridge: Cambridge University Press, 2011): 25-46.

39 Çağatay Uluçay, *Harem II* (Ankara: TTK, 1971), 11.

Edirne'nin fethini takiben, I. Murad (h. 1362-1389) Edirne'de Kavak Meydanı denilen bölgede bir saray inşa ettirdi ve I. Murad, I. Bayezid (h. 1389-1403) ve II. Murad (1421-1444/1446-1451) devlet sarayı olarak Edirne'deki bu sarayı kullandılar.[40] Fuad Köprülü, I. Bayezid döneminde hadım ağaların mevcut olabileceğini belirtir.[41] Hadımların genelde haremleri korumak için istihdam edildikleri düşünüldüğünde, bu dönemde saraylarda cariyeler mevcut olabilir. II. Murad saltanatı döneminde 1433'te Edirne'ye gelen Fransız asıllı diplomat ve seyyah Bertrandon de la Broquirère, Edirne Sarayı'nda üç yüz ya da daha fazla kadının bulunduğunu ifade eder.[42]

II. Murad'ın saltanat yıllarında Tunca Nehri kıyısında 1450'de inşasını başlattığı sarayı, oğlu Sultan II. Mehmed (1444-1446/1451-1481) tamamladı. Böylece vaktiyle I. Murad tarafından yaptırılmış olan saraya Eski Saray (Saray-ı Atik), yeni inşa ettirilen saraya ise Yeni Saray (Saray-ı Cedid) dendi. İnşa ettirilen Yeni Saray'da harem daireleri de mevcuttu.[43] II. Mehmet döneminde, harem teşkilatlanması şekillendi, haremdeki cariyelerin sayısı arttı.[44] Bu noktada, özellikle II. Mehmed döneminden itibaren merkezi devlet yapısını güçlendirmek adına yönetici elit içinde kölelerin öneminin artmasının, cariyelik sisteminini güçlendirdiğine şüphe yoktur.

Sultan Mehmed, İstanbul'un fethini takiben 1455'te ilerde Eski Saray (Saray-ı Atik-i Amire) olarak adlandırılacak olan ve içinde harem dairesi de bulunan sarayı yaptırdı. 1459'da ise, Yeni Saray (Saray-ı Cedid-i Amire)[45] olarak adlandırılacak olan bir diğer sarayın inşasına başlandı. 1468'de büyük oranda tamamlanan inşa faaliyeti 1478'de sona erdi.[46] İdari merkez, bugün Topkapı Sarayı olarak bilinen Yeni Saray'a geçtikten sonra, padişahın validesi, kadınları ve çocuklarından oluşan harem bir yüzyıl daha Eski Saray'da kal-

40 Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, haz. Ahmet Süheyl Ünver (Ankara: Türkiye Tarih Kurumu, 1957), 16-20.

41 M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul: Ötüken, 1981), 79.

42 Bertrandon de la Broguiere, *Denizaşırı Seyahati*, haz. Charles Henri Auguste, çev. İlhan Arda (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 241

43 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara: TTK, 1988), 11-12, 301-302.

44 Uluçay, *Harem II*, 11.

45 Yeni Saray, kaynaklarda Saray-ı Cedid dışında, "Saray-ı Hümayun," "Saray-ı Amire," "Saray-ı ismet-penâh-ı Hümayun" şeklinde de geçer.

46 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (New York: The Architectural History Foundation, 1991), 3-4, 8-10.

dı.[47] II. Mehmed döneminde Yeni Saray'da harem bulunmakla birlikte büyük ve teşkilatlanmış bir yapı halinde değildi.[48] Nitekim Promontorio 1475'te sultanın hareminde 400 kadının yaşadığını, 150 kadının Yeni Saray'da kendisi ile birlikte yaşarken, 250 kişinin Eski Saray'da bulunduğunu belirtir.[49] II. Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa'nın hizmetinde bulunan ve şehzadenin vefatı sonrasında 1474'te II. Mehmed'in sarayına alınan Giovan Maria Angiolello, *Historia Turchesca* adlı eserinde İstanbul'da iki saray olduğunu, birinde padişah ve erkânı yaşarken, diğerinde dünyanın çeşitli yerlerinden getirilen cariye ve kadınların yaşadığını belirtir.[50] Ancak Angiolello anlatısında her iki sarayda da kadınların bulunduğuna işaret eder.[51]

Benzer şekilde II. Bayezid döneminde Yeni Saray'da da kadınlar bulunmaktaydı.[52] II. Bayezid dönemi haremin kurumsallaşması açısından önemlidir. Zira 15. yüzyılın ortalarına kadar padişahların hem nikâhlı eşleri hem de cariyeleri bulunmaktayken, II. Bayezid'in (1481-1512) saltanatı hanedanlar arası evlilikten cariyeler dönemine geçiş evresi olarak belirtilir.[53]

Kaynaklarda "Harem-i Hümayun ismet makrûn der Saray-ı Cedid-i Amire," "Dârüssaade"[54] olarak adlandırılan haremde bulunan cariyeler iki gruptu. İlki harem, padişah ve ailesinin hizmetini gören hizmetli statüsündeki cariyeler, ikinci grup ise padişah ile istifraş hakkı bulunan müstef-

47 D' Ohsson, Fatih'in harem dairesini Eski Saray'da bıraktığını belirtir, Mouradgea d'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman* (Paris: Firmin Didot Père et Fils, 1824),VII, 3. Necipoğlu, *Architecture*, 160-162.

48 Bu konuda değerlendirmeler için bkz. Necipoğlu, *Architecture*, 8, 159-161.

49 Iacopo de Campis, "Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475." (*Governo et Entrate del Gran Turco 1475. Stato del Gran Turco*), ed. Franz Babinger (*Sitzungsberichte, Jahrgang 1956, Heft 8, Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse*, Munich, 1957), 44-45, aktaran, Necipoğlu, *Architecture*, 160.

50 Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor, Fatih Sultan Mehmed*, çev. Pınar Gökpar (İstanbul: Profil Yayıncılık: 2011), 128, 132. Yazar, bu kadınların hepsinin Hıristiyan kızlar olduğunu belirtir ve padişahın kadınları ve cariyelerinin yaşadığı saray kısmının yaklaşık 300 kişi olduğunu yazar.

51 Angiolello sarayda bulunan hadımların görevlerinin saray kadınlarının, padişah ve hadımlar dışındakilere görünmemelerini sağlamak olduğunu belirtir. Saray kapılarının dışında kırk kişinin bekçilik yaptığını, her gece bu kırk kişinin diğer kırk kişi ile nöbet değiştirdiklerini ve yarım mil uzaklıkta kalan diğer kadınlar için de bekçilik yaptıklarını belirtir (Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor*), 134.

52 Necipoğlu, *Architecture*, 160.

53 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları* (Ankara: TTK, 1980), 21-24.

54 Harem dairesi için "Dârüssaâde" tabiri kullanılırdı (Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde,") *DİA*, IX, 1.

reşe statüsündeki cariyelerdi.[55] Sarayda bulunan cariyelerin sadece küçük bir kısmı padişahın kadınıydı. Geri kalan büyük çoğunluk Enderunda iç oğlanları teşkilatına paralel şekilde yapılandırılmış olan cariyelerdi.[56]

I. Süleyman'ın hükümranlığının ilk dönemlerinde ailesi Eski Saray'daydı.[57] Hürrem'in çocuklarıyla Yeni Saray'a taşınması ile Yeni Saray içinde henüz teşkilatlanmış bir harem yapısına geçilecek bir döneme girildi.[58] I. Süleyman sonrası padişahların aileleriyle Yeni Saray'da yaşamaları neticesinde zaman içinde Eski Saray, eski hükümdarların kadınları ve cariyelerine tahsis edilmiş bir mekâna dönüştü. Netice itibariyle, Yeni Saray içinde bulunan haremin tutarlı ve gittikçe büyüyen bir kurumsal yapıya dönüşmesi Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının ikinci yarısının ve özellikle ondan sonraki hanedan politikalarının özelliğidir.

Harem-i Hümayun, zaman içinde genişleyen nüfusa paralel olarak ciddi bir teşkilatlanma yaşadı. III. Murad döneminde (1574-1595) harem büyük oranda genişletildi, nüfusu arttı.[59] 17. yüzyıl başında veraset sisteminde gerçekleştirilen değişim de haremin yapısını etkiledi. I. Ahmed (h. 1603-1617) döneminden itibaren şehzade sancağının ortadan kalkışı bütün hanedan ailesinin İstanbul'da tek bir çatı altında toplanmasına neden oldu.

55 Cariyeler ile istifraşın hangi durumlarda caiz olup olmadığı meselesi Osmanlı döneminde kimileri tarafından tartışıldı. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in kardeşi ve II. Bayezid'in oğlu olan Şehzade Korkut'un ganimet hukukuna dair kaleme aldığı eser olan *Hallu İşkâli'l-Efkâr fî Hilli Emvâli'l-Küffâr* adlı eserinde, ganimet mallarının şer'i usullere uygun paylaşılmadığı durumlarda cariyelerle istifraşın caiz olmadığını belirtir (A. Cüneyt Köksal, haz. *İslam'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçerden Bir Eleştiri*) (İstanbul: İSAR, 2013). Osmanlı topraklarında İslam hukukuna aykırı bir tarzda köle olarak satılanların bulunduğu bilinmektedir. Müslüman olanların sonradan köleleştirilmesi mümkün olmadığından dolayı son devirde yaşayan bazı İslam hukukçuları bu hususa dikkat çekerler. Kölelik kaynağı şüpheli olan cariyelerle istifraş söz konusu ise bundan önce nikâh kıyılması gerektiğine işaret ederler (Aydın-Hamidullah, "Köle," 244).

56 Padişahın haremde bulunan her cariye ile istifraşı söz konusu değildi. Ancak kimi yabancı kaynaklarda, haremde bulunan cariyeler ifade edilirken, istifraş edilen cariye manasına gelen "concubine" ifadesi kullanılır (J. E. Beauvoisins, *Notice sur la cour du Grand Seigneur son serail son harem la famille du sang imperial sa maison mitiataire*, Paris, 1809), 26-28. Ancak başka yabancı kaynaklarda da padişahın her cariye ile münasebetinin olmadığı gerçeği belirtilir. Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire*, 167.

57 Bu konuda bkz. Necipoğlu, Architecture, 162.

58 Necipoğlu, *Architecture*, 163. Kimi yazarlar haremin III. Murad dönemine kadar Yeni Saray'a taşınmadığını ileri sürer. Bu konuda bkz. Necipoğlu, *Architecture*, 159.

59 Necipoğlu, *Architecture*, 23, 163-177. III. Murad döneminin başından itibaren zamanla Yeni Saray'da bulunan kadın sayısındaki artış hakkında bkz. Peirce, *The Imperial Harem*, 121-122.

Hareme şehzadeler dairesi ilave edilmesi ve şehzadelerin maiyetleriyle birlikte hareme yerleşmeleri haremin genişlemesine, ihtiyaçlarının artmasına neden oldu, saraydaki cariye kadrosu da genişledi.[60] Bu gelişmeler zamanla padişahın kadınları ve valide sultanların siyaset ile irtibatlarının ve siyasi sistem içindeki etkinliklerinin artmasına vesile oldu.[61]

Enderun müessesesinin belli dönemlerde değişime maruz kalması gibi, Harem-i Hümayun teşkilatı da gerek fiziki yapılanması gerekse teşkilat yapısı açısından belli dönemlerde değişim geçirdi.[62] Bu değişiklik ve dönüşümler, harem teşkilatının hiyerarşik yapılanmasını ve kişinin harem içindeki statüsünü yansıtır mahiyettedir. Padişahın ve ona yakın hane halkının gösterişli odalarına karşılık, cariyelerin tevazu ve itaat öğrendiği odalar karanlık ve özensizdi. Valide sultana her yere ulaşma imkânı veren mimari yapılanma, onun haremin hâkimi olduğunu yansıtıyordu. Cariyelerin birçok kişiyle paylaşmak zorunda oldukları koğuşlar da onların harem içindeki düşük statülerine işaret ediyordu.

17. yüzyılda hüküm süren IV. Mehmed, II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa'nın saltanatları sırasında, hanedan Edirne'de, Edirne Sarayı'nda bulunmakla birlikte, bu dönemlerde İstanbul'daki Eski Saray ve Yeni Saray'da da cariyeler bulunmaktaydı.[63]

19. yüzyılda devlet bürokratik bir yapıya dönüştü, modernleşme, dışa açılım ve Avrupai tarzın hâkim olacağı bir döneme girildi. II. Mahmud, sadece Babıâli'yi ve hükümet yapısını değil saray teşkilatını da ciddi bir düzenlemeye tabi tuttu. 1833'te Mabeyin Müşirliğini ihdas etti ve Enderunun oda

60 Harem-i Hümayun organizasyonunun 16. ve 17. yüzyıllardaki gelişimi için bkz. Peirce, *The Imperial Harem*, 119-124.

61 Bu konuda geniş tartışmalar için bkz. Peirce, *The Imperial Harem*.

62 Yeni Saray hareminin fiziksel yapılanması ve zaman içinde gerçekleştirilen değişimler hakkında bkz. Murat Kocaaslan, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi, İktidar, Sınırlar ve Mimari* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014).

63 1665'te İstanbul'da Yeni Saray'da gerçekleşen yangını anlatan dönem kaynakları, Yeni Saray ve Eski Saray'da cariyelerin mevcut olduğunu gösterir. Nitekim gerçekleşen yangının, mücevher çalma işini örtbas etmek için haremde bulunan cariyeler tarafından çıkarıldığına dair bkz. John Shirley, *The history of the state of the present war in Hungary, Austria, Croatia, Moravia, and Silesia between Leopold Emperour of Germany, and Mahamet the fourth Sultan of the Turks, in conjunction with Count Teckely and the Hungarian rebels* (Londra: William Whitwood, 1683), 301. Yangın zamanı hanedan Edirne'de iken, Yeni Saray'da cariyeler olduğuna dair bkz. Murat Kocaaslan, "Topkapı Saray'ı Haremi: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi," *Belleten* LXXVI/275 (2012): 50-51.

nizamını tamamen değiştirdi.[64] Bu yüzyılda hayatın muhtelif cephelerine tesir eden reform hareketlerine rağmen, Harem-i Hümayun müessesesinin ana yapısı değişmedi.

Abdülmecid 1853-56 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırınca, saray ve harem halkı tamamen buraya taşındı. II. Abdülhamid (h. 1876-1909) ise Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrılıp Yıldız Sarayı'na taşınmış ve padişahlığı süresince bu sarayda kalmıştır.[65] Zamanla Eski Saray'ın fonksiyonu Yeni Saray'a geçti ve Eski Saray'da bulunan cariyeler Yeni Saray'a aktarıldı. Nitekim II. Abdülhamid'in hal'i sonrasında, Yıldız Sarayı'nda bulunan cariyelerin bazıları Yeni Saray'a gönderilmişlerdi.[66]

Bu gelişmelere paralel olarak Tanzimat dönemi ve takip eden süreçte Osmanlı modernleşme çabalarının bir neticesi olarak devlet tarafından kölelik meselesi tartışmaları arttı, kölelik kurumuna tepkiler yoğunlaştı. 1846'da İstanbul'da esir pazarı kaldırılırken, 1857'de siyah köle ticareti genel olarak yasaklandı.[67] Ancak bu politikalara rağmen, bu tarihten itibaren imparatorlukta köle ve cariye alım satımı devam etti.[68]

Osmanlı hükümetinin uygulamaya koyduğu kısıtlamalara rağmen, Harem-i Hümayuna cariye girişi devam etti.[69] Arşiv vesikalarından

64 Ali Akyıldız, "Mâbeyn-i Hümayun," *DİA*, XXVII, 284.

65 Yıldız Sarayı Hakkında bkz. Bülent Bilgin, "Yıldız Sarayı," *DİA*, XLIII, 541.

66 Uluçay, *Harem II*, 36.

67 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ehud Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Supression: 1840-1890* (Princeton: Princeton University Press, 1982); Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise*, 94-124; Ehud Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East* (Seattle: University of Washington Press, 1998).

68 1909 tarihine kadar Çerkez köle ticaretine bir yasak yokken, 1909'da Jön Türkler tarafından beyaz kölelerin alım satımının yasaklanması tartışıldı ve Çerkez köle ticareti ilk kez padişahın yetkisiyle tamamen yasaklandı, Erdem, *Slavery in the Otoman Empire*, 150-151. Osmanlı toplumunda kölelik bu tarihten sonra zamanla ortadan kalktı.

69 Abdülmecid döneminde satın alınan cariyeler hakkında bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA D) 332/0001. Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın (ö. 1883) yüklü miktarlar ödeyerek hareme cariye satın aldığı bilinmektedir. Satın alınan cariyelerin fiyatları yaşları ve özelliklerine göre 75 ila 500 lira arasında değişmekteydi. Dolmabahçe Sarayı Arşivi, Evrak II, nr.2045, aktaran Ali Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırserver: Pertevniyal Valide Sultan," *Osmanlı Araştırmaları* XLVII (2016): 312. Saray-ı Hümayuna satılan cariyeye dair, Y. PRK. M 1/115 (1299/1882); Harem-i Hümayun için satın alınan bir beyaz cariyenin bahası olan 4.000 kuruşun Haremeyn Hazinesinden ödendiği hakkında, HAT, 1560/62 (1237/1822); Saray için cariye arandığına dair Çorum kaymakamlığı ile irtibata geçildiğine dair, Y. PRK. UM 17/11 (1307/1890). Ayrıca yüzyılın son çeyreğinde Saray-ı Hümayuna satılan cariyeler hakkında Y.PRK.M 1/115(1299/1882); Y.PRK.M 2/59 (1305/1887).

takip edilebildiği üzere padişahın cülusu sonrasında saraya cariye alımı bu dönemde de gerçekleşti.[70] Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus devletinin tehdidi altında gerçekleşen zorunlu Kafkas göçü neticesinde İstanbul'a Kafkaslar'dan gelen Çerkez kölelerin sayısı arttı.[71] Bu dönemde kimi Çerkez aileler kızlarını İstanbul'daki üst sınıf hanelerin haremlerine gönüllü olarak sattılar.[72] Yüzyılın sonlarında Harem-i Hümayuna Çerkez cariye alımı devam etti.[73] Nitekim 1909'da Sultan Abdülhamid Selanik'e gönderildiğinde, Yıldız Sarayı'ndan Yeni Saray'a gönderilen cariyelerin çoğunlukla Çerkez olduğu belirtilir.[74]

İmparatorluğun son dönemlerine kadar sarayda cariyeler bulunmaktaydı ve devletin son bulması ile harem kurumu ortadan kalktı.[75] Bu noktada, imparatorluğun sonuna kadar devam eden Harem-i Hümayun kurumuna mensup kadınlar hakkındaki literatürün değerlendirilmesi anlamlı olacaktır.

Saraylı Cariyeler ile İlgili Literatürün Değerlendirilmesi

Harem ve cariyeleri cinsellik, zevk, sefa gibi fantastik öğelerle, kadınları ise itaatkâr, pasif, erkekler tarafından ezilen, boyun eğenler olarak resmeden oryantalist literatür, harem ve saraylı cariyeler konusunda uzun müddet etkili olacak bir algı oluşturdu.[76] Türkiye'de 1950 tarihlerinden itibaren dönemin popüler dergilerinde Osmanlı kadınları hakkında harem ve saraylı cariyeler üzerine yazılar da yer aldı.[77] Popüler literatürde yer alan

70 19. yüzyılda cülus zamanı Harem-i Hümayuna cariye gönderildiğine dair. Y.PRK. AZJ 4/3 (24 Za 1297/1879).

71 Frederick Millingen, "The Circassian Slaves and the Sultan's Harem," *Journal of the Anthropological Society of London* 8 (1870-1871): cix-cxx. Bu konu hakkında detaylı değerlendirme için bkz. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Supression*, 148-184.

72 Toledano, *The Ottoman Slave Trade and its Supression*, 18.

73 Toledano, *The Ottoman Slave Trade*, 184-191.

74 Uluçay, *Harem II*, 36.

75 Harem müessesi İran'da da 20. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Bu konuda İran Şahı Nasıreddin Şah'ın (ö. 1896) kızı tarafından yazılan otobiyografi için bkz. Taj al-Saltana, *Crowning Anquish: Memoirs of a Persian Princess from the Harem to Modernity, 1884-1914*, çev. Anna Vanza, Amin Neshati, haz. Abbas Amanat (Washington, D.C.: Mage Publishers, 1993).

76 Bu konunun değerlendirilmesi kaynaklar kısmında yapılacaktır.

77 Dönemin popüler dergilerinde Osmanlı kadınları ile alakalı yazıların yer almasını, Ruth Barzilai-Lumbroso, 1950'li yıllardan itibaren değişen milli söyleme paralel olarak tekrar şekillenen tarihyazıcılığı bağlamında değerlendirir. Türk tarihi söylemine Osmanlı tarihinin dahil edilmesi şeklinde gelişen dönemin tarihyazımında, popüler dergilerde Osmanlı kadınlarının muhtelif cephelerini tanıtan eserler

yazıların bazıları oryantalist algıya paralel ve onu pekiştirir mahiyetteyken,[78] genel olarak yazılar cariyelerin hareme girişi ve Harem-i Hümayun teşkilatı hakkında bilgi verir.[79]

Diğer taraftan 20. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren yerli ve yabancı kimi araştırmacılar, Osmanlı ve Batı kaynaklarını kullanmak suretiyle saray ve özellikle harem teşkilatını tasvir ettiler. Bu çalışmalar cariyelerin saraya girişi, harem hiyerarşisi içindeki yerleri, eğitimleri, vazifeleri gibi Harem-i Hümayunun işleyişine dair bilgi verirken, diğer taraftan onların kıyafetleri, eğlenmeleri gibi gündelik hayata dair konularda bilgiler aktarır. Cariyelerin haremde bulundukları döneme yoğunlaşan bu çalışmalarda, hanedan ailesi dışındaki cariyeler bir grup olarak ele alınır. Cariyelerin tek tek kimlikleri, şahsi dünyaları, ilişkileri hakkında malumat azdır.[80] Çırağ edilme sonrası dönem ve sonrasında toplum içindeki yerleri hakkında bilgiye rastlanmaz. Benzer şekilde, Harem-i Hümayunun mimari özellikleri üstüne yoğunlaşan çalışmalar, haremin hiyerarşik organizasyonu, cariye-

yer alır (Ruth Barzilai-Lumbroso, "Turkish Men and the History of Ottoman Women: Studying the History of the Ottoman Dynasty's Private Sphere Through Women's Writings," *Journal of Middle East Women's Studies* 5/2, 2009): 53-82.

78 Razi Yalkın, "Abdülmecit ve Cariyeleri," *Tarih Dünyası* III/21 (1951): 1276-1277.

79 Ahmet Refik Altınay, "Odalıklar, Haseldler, Cariyeler," *İctihad* 196 (1926): 3847–3849; Enver Behnan Şapolyo, "Türk Sarayında Cariyelerin Hayatı," *Çınaraltı* 5/110 (1943): 10-11; Ziya Şakir, "Osmanlılar Devrinde Odalıklar," *Resimli Tarih Mecmuası* 1 (1950):100-102; Lebib Muammer, "Harem ve İçyüzü," Tarih Dünyası (1950): 67-69; Şakir Ülkütaşır, "16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Sarayında Cariyeler," Ülkü 37 (1950): 24-25; Sermet Muhtar Alus, "Esir Pazarından Beşiktaş Sarayına," *Tarih Hazinesi* 5 (1951): 232-233; Münir Sirer, "Saray Kadınları," *Resimli Tarih Mecmuası* 40 (1953): 2159-2161; Ziya Şakir, "Saray Harem Musikisi ve Harem Bandosu," *Resimli Tarih Mecmuası* 48 (1953): 2759-2761; Hasan Amca, "Abdulhamid Sarayında Çerkesler: Çerkes Kızları Saraydan Niçin çıkanlmıştı?" *Yeni Tarih Dünyası* 1 (1954): 24-25; Faruk Sümer, "Osmanlı Sarayında Kadın," *Resimli Tarih Mecmuası* 6/68 (1955): 4010-4012; Hamdi Varoğlu, "Topkapı Sarayında Kadınlar Dairesi," *Tarih Coğrafya Dünyası* 2 (1959): 95-96; Hurşid Paşa, "Cariyeler Hakkında," *Hayat Tarih Mecmuası* 1/5 (1965):60-61; Sedat Kumbaracılar, "Harem Hakkında bilmediklerimiz," *Hayat Tarih Mecmuası* 12 (1972).

80 Barnette Miller, *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stamboul* (New Haven: Yale University, 1931); N. M. Penzer, *The Harem* (Londra: George G. Harrap and Co., 1936); Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*; Uluçay, *Harem II*, a.g.y., *Padişahların Kadınları ve Kızları*; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Saray Kadınları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1985; Fanny Davis, Uluçay ve Uzunçarşılı gibi Türkçe ikinci kaynaklara, Batı kaynakları ve hatıratlara dayalı çalışmasının bir bölümünde Harem-i Hümayunu tanıtır. Fanny Davis, *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918* (New York: Greenwood Press, 1986). Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995); T. Cengiz Göncü, *Harem ve Cariyelik, 19. Yüzyıl* (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 2011).

lerin gündelik hayatları ile alakalı hususlarda bilgi verir.[81] Bu çalışmaların ortak özelliği, oryantalist bakışın aksine, haremin ciddi bir eğitim kurumu olduğu ve Enderuna paralel şekilde iyi organize edilmiş, katı protokol ve hiyerarşi kurallarının bulunduğu gerçeğine vurgu yapmalarıdır.

Dünyada azınlıklar ve marjinal grupların tarihine ilginin artmasının yansıması olarak 1970'li yılların ortalarında başlayan kölelik üzerine çalışmalar her geçen gün zenginleşmektedir.[82] Osmanlı dünyasında kölelik hakkındaki literatür 1980'li yıllardan itibaren görülmeye başlanmış ve Osmanlı Devleti'nde kölelik kurumu, kölelik politikaları, köle ticareti, konunun İslam hukuku çerçevesinde değerlendirilmesi, kölelerin menşeleri, hangi alanlarda hizmet ettikleri, sosyal ve ekonomik hayattaki durumları, toplumsal statüleri, köleliğin sosyoekonomik ve kültürel yönü, 19. yüzyılda yaşanan gelişmelerin köleliğe tesiri gibi köleliğin muhtelif cepheleri üzerine yoğunlaşmıştır.[83]

Ayrıca yakın zamanda sosyal tarihin insani yönlerine dair talebin artmasının neticesi olarak kölelere birey olarak odaklanan, şahsi dünyaları ve tecrübeleri üzerine yoğunlaşan, olayları kölelerin perspektifinden yazan çalışmalar artmaktadır.[84] Bu tarz yaklaşıma ilave olarak toplumsal

81 Fanny Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul* (New York: Charles Scribner's Sons, 1970); Zeynep Durukan, *The Harem of Topkapı Palace* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1973); Mithat Sertoğlu, *Topkapı Sarayında Gündelik Hayat* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1974); Hayrullah Örs, "Haremin Muamması," *Türkiyemiz* 2 (1970): 2-12. Bu kategoride, Gülru Necipoğlu'nun Topkapı Sarayı üzerine çalışması müstesna bir değere sahiptir.

82 Dünyada kölelik üzerine yapılan çalışmalar ve kölelik konusunda son dönem gelişmeleri değerlendiren yakın tarihli bir çalışma, E. Toledano, *As if Silent and Absent Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East* (New Haven-Londra: Yale University Press, 2007), 47-55. Çalışmanın tercümesi için bkz. *Suskun ve Yokmuşçasına: İslam Ortadoğu'sunda Kölelik Bağları*, çev. Hakan Erdem (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi).

83 Osmanlıda kölelik üzerine zengin literatürü içeren yakın tarihli bir çalışma için bkz. *Zilfi, Women and Slavery*.

84 Toledano, *As if Silent and Absent*. Toledano yakın tarihli diğer bir çalışmasında kölelerin kendi seslerini açığa çıkaran çalışmaların yapılması gerektiğine vurgu yapmak suretiyle bu konuda yol açıcı bibliyografya sunar. Toledano, "Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period," 45. Hakan Erdem'in İzmit'te yaşayan, Arap bir köle kadın olan Feraset'in yaşamından bir kesit sunduğu çalışması, olayı köle merkezinden anlatması açısından önemlidir. Kundaklama ile suçlanan Feraset'in hikâyesi, Osmanlı topraklarında bulunan Afrikalıların sosyal yaşamları ve inanışlarına da ışık tutar. Hakan Erdem, "Magic, Theft, and Arson: The Life and Death of an Enslaved African Women in Ottoman İzmit," *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean* içinde, ed. Terrence Walz-Kenneth M. Cuno (Kahire: The American University in Cairo Press, 2010), 125-146. Bu bağlamda diğer bir çalışma 19. yüzyılda Sultan Abdülmecid'in kızı Cemile Sultan'ın büyük oğlu Celaleddin Bey'in Kandilli'deki yalısında bulunan iki cariyenin

cinsiyet, sıradan insanların tecrübelerine önem veren aşağıdan tarih yaklaşımları köleler hakkındaki çalışmaların mahiyetini etkiledi. Meseleleri kölelerin perspektifinden ele alan çalışmalar her geçen gün artmaktadır, kimi çalışmalar da Osmanlı toplumunda farklı alanlarda bulunan kölelerin statülerini tekrar değerlendirmeye açtılar. Bu çalışmalar başka bölgelerin aksine Osmanlı dünyasında kölelik koşullarının daha hafif olduğu, kölelere iyi muamele edildiği, kölelerin içine doğdukları ortamlara kıyasla daha iyi şartlara kavuştukları şeklindeki yaygın söylemleri sorguladılar. Bunlar, kimi kölelerin hür statüsünde bulunanlara kıyasla üstün durumda göründüğünü kabul etmekle birlikte bu durumun bütün boyutlarıyla ihtiyatlı değerlendirilmesi ve genelleştirilmemesi gerektiğini belirttiler.[85] Toplumsal cinsiyet perspektifinden köleleri değerlendiren kimi yazarlar, cariyelerin müstefreşe statüsünde bulunmasının veya yaptıkları evliliklerin sosyal açıdan yükselmelerine neden olduğunu, ama bunların genel olarak aşağı statüde bulunduklarını ileri sürdüler.[86]

Bu konu ile alakalı olarak, Osmanlı dünyasında köleleri yekpare bir grup olarak düşünmenin gerçeği ne derece yansıttığı konusu tartışıldı. Kimi yazarlar Osmanlı dünyasında kölelerin elit köleler ve elit olmayan köleler olarak tasnif edilebileceğini belirttiler. Askeri-idari hizmetlerde bulunan köle kökenli kişiler ve haremlerde bulunan cariyeler ilk gruba tekabül ederken, ikinci grup hane içi hizmetlerde, tarım alanında, gemilerde ve diğer sektörlerde çalışan kölelerden oluşmaktaydı.[87] Bu yeni yaklaşımlar, muhtelif kategoriler altında bulunan kölelerin tecrübelerinin, toplum içindeki yerlerinin bir bütün olarak değil ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği gerçeğinin önünü açtı.

Osmanlı tarihi içinde köleliğin önemli ve merkezi yerine rağmen çalışmaların yeterli olmadığı aşikârdır. Bu bağlamda elit köle kategorisinde yer alan, haremlerde ve özellikle saray hareminde hizmet eden cariyeler hak-

yalıdan kaçma maceraları üzerine yoğunlaşan Ali Akyıldız'ın çalışmasıdır (Ali Akyıldız, "Osmanlı Saray Cariyelerinin Evlilikleri Üzerine (19. Yüzyıl)," *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013): 41-59.

85 Toledano, *As if Silent and Absent*; a.g.y. Toledano, "Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period."

86 Zilfi, *Women and Slavery*.

87 Bu değerlendirmeler ağırlıklı olarak E. Toledano tarafından gerçekleştirildi. Toledano ilk grubu "*kul/harem köleler*" olarak değerlendirir (Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*).

kındaki literatür son derece sınırlı olup, mevcut literatür hanedan mensubu kadınlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Valide sultanlar ve padişahın kadınları dışındaki köle kökenli saraylı kadınlar hakkında çalışma yok denecek kadar az olduğu gibi özellikle azat ve çırağ edilmelerini takip eden dönem üzerine yoğunlaşan literatür mevcut değildir. Bu durum bu grubun Osmanlı toplumundaki statülerinin neye tekabül ettiği konusunun bilinmemesine neden olduğu gibi çırağ edilen ve imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşamaya başlayan cariyelerin saray ile bağlarının tamamen koptuğu algısını da uyandırır. Bu durum saray mensubu kadınların saray mekanizması ve saltanat siyaseti içindeki önemlerinin gözden kaçırılmasına neden olur.

Ancak haremin siyasi işleyişi üzerine yoğunlaşan kimi çalışmalarda hanedan mensubu kadınların siyasi mekanizma içindeki yerleri gösterilirken, harem mensubu diğer kadınların sistem içindeki yeri de dolaylı olarak anlatılır.[88] Haremin siyasi arenanın bir parçası olarak işlev görüyor olmasından dolayı, hanedan mensubu kadınlar, saray içi ve dışında kurdukları ilişki ağları ile siyasi rollerini icra ederlerdi. Benzer şekilde, saray dışında daha küçük ölçekli siyasi hanelerde de hane mensubu kadınların hane adına merkezi öneme sahip olduğunu açığa çıkaran çalışmalar, hane mensubu kadınların, evlilik bağları ve himaye ilişkileri oluşturmak suretiyle hanenin çıkarlarını korudukları, hanenin bekası adına çalıştıklarını gösterir.[89] Bu durum, padişah sarayı dahil olmak üzere, farklı ölçeklerdeki siyasi hanelerin işleyişinin bütünüyle anlaşılması için, hane ile irtibatlı çeşitli statülerdeki kadınların dikkate alınması gerektiğini gösterir. Nitekim erken modern dönem Avrupa sarayları hakkındaki zengin literatür içinde hanedan mensubu olmayan kadınların rollerine ve etkilerine vurgu yapan çalışmalar her geçen gün artmaktadır.[90]

88 Peirce, *The Imperial Harem*, 144-146; Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica* 32 (2000): 9-32; B. İ. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014).
89 Hathaway, "Marriage Alliances, 133-149; Fay, "The Ties That Bound" 155-172; a.g.y, "From Concubines to Capitalist: Women, Property, and Power in Eighteenth-Century Cairo," *Journal of Women's History* 10/3 (1998): 118-140; a.g.y., *Unveiling the Harem, Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth Century Cairo* (Syracuse: Syracuse University Press, 2012); Margareth Meriwether, *The Kin who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo 1770-1840* (Austin: University of Texas Press, 1999); Amy Aisen Kallender, *Women, Gender, and the Palace Households in Ottoman Tunisia* (Austin: Texas University Press, 2013).
90 Avrupa tarihyazımında elit haneler içinde hizmetkârların rolleri üzerine yoğunlaşan çalışmalar erken tarihte başlamıştır. Örneğin Sarah Maza, *Servants and Masters in Eighteenth-Century France: The Uses*

Bu bağlamda yakın zamanda geniş bir coğrafya ve zaman diliminde hükmetmiş hanedan kadınları üzerine çalışmalar artmakla birlikte kimi çalışmalar dünya üzerindeki saray kadınlarını bir araya getirir.[91] Bu gelişmeler, farklı coğrafyalarda hüküm süren saray kadınlarının tecrübelerinin çeşitliliğine ve zenginliğine işaret etmesi açısından önemlidir. Ayrıca bu yaklaşımlar saray kadınlarını çalışmanın farklı hükümdarlıkların nasıl işlediğini anlama açısından katkı sağlayacağını gösterdiği gibi, sadece hanedan mensubu kadınların değil, farklı statülerdeki saray kadınlarının saray içindeki yerleri ve rollerinin önemine de işaret eder.

İlaveten son dönemde yine geniş bir coğrafya ve zaman dilimi içinde "harem" üzerine yapılan çalışmalar, hareme oryantalist bakışın gerçeği yansıtmadığına vurgu yaparak harem kurumunu daha makul bir zemine çekerler. Oryantalist literatürü eleştirel bir bakış açısı ile değerlendirerek, bütün Doğu haremlerinin birbirinin aynı, tek, soyut ve zamansız olduğu fikrini tenkit eder ve gerek dönem şartlarına gerekse yerel dinamiklere göre şekillenen harem kurumunun çeşitlilik gösteren bir yapıya sahip olduğu gerçeğine işaret ederler.[92]

Bütün bu gelişmeler, farklı coğrafyalarda hükmetmiş ve farklı dinamiklerle işleyen saray haremlerinde, hanedan mensubu kadınlara ilaveten muhtelif pozisyonlarda bulunan sarayın diğer kadınlarının tecrübelerinin çeşitliliğine, zenginliğine ve dikkate değer mahiyetine vurgu yapar.

Netice itibariyle saray mensubu cariyeleri, saray bağlamında değerlendiren çalışmaların yetersizliği sebebiyle, bu çalışma da mevcut boşluğu doldurmak için odağına saraylı cariyeleri almıştır. Saraydan çırağ edilmiş

of Loyalty (Princeton: Princeton University Press, 1983); Cissie Fairchilds, Domestic Enemies: *Servants and Their Masters in Old Regime France* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1984). Yakın tarihli bir çalışma için Nadine Akkerman-Birgit Houben, haz., *The Politics of Female Households: Ladies-in-Waiting across Early Modern Europe* (Leiden: Brill, 2014).

91 Avrupa Yakındoğu, Uzakdoğu, Afrika, Meksika ve Hint dünyasında saray kadınlarını güç-siyaset bağlamında değerlendiren global ölçekli bir çalışma için bkz. Anne Walthall haz., *Servants of the Dynasty: Palace women in World History* (Los Angeles: Univesity of California Press, 2008).

92 Harem konusunu geniş bir coğrafyayı ve zaman dilimini kapsayarak farklı açılardan ve disiplinlerden değerlendiren, tek ve standart bir harem tarihinin olmadığını, aksine coğrafi ve sosyal olarak çeşitliliğe sahip bir 'harem' kurumu/kavramının mevcut olduğunu vurgulayan bir çalışma için bkz. M. Booth, haz. *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces* (Durham ve Londra: Duke University Press, 2010).

saraylıları, saray ile ilişkili olarak incelerken, bunları Yakındoğu geleneğinde ve Avrupa'da toplumsal ve siyasi yapılanmada birçok ilişki ağının temelini oluşturan himaye ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek makul görünmektedir.[93] Böyle bir yaklaşım, saray ve saray mensupları arasındaki ilişkinin farklı boyutlarını inşa etmeyi sağlar.

Saraylı cariyeleri merkeze alan bir çalışma, onların tecrübelerini açığa çıkaracağı gibi hükümdarlığın temsil yollarını, saray müessesesini, siyasi hanelerin işleyişini, dönemin siyasi dengelerini, Osmanlı toplum ve kültür yapısını, Osmanlı dünyasında kadın, köle, hür, azatlı köle olmanın neye tekabül ettiğini anlamaya da katkı sağlayacaktır.

Saraylı Cariyelerle İlgili Kaynaklar ve Metodolojik Yaklaşım

Bu çalışmada kullanılan kaynakların değerlendirilmesi, bunların saraylı cariyelerle alakalı ne tür bilgilere erişme imkânı sağladığı, çalışmanın sınırlarını ve muhtelif sorunları görmek açısından da önemlidir. Genel olarak saraylı cariyelerle alakalı mevcut kaynaklar, onların hayatlarının ancak belirli cephelerini inşa edebilmeyi mümkün kılar. Örneğin cariye kökenli olmalarından dolayı doğum tarihleri, menşeleri, doğduklarında kendilerine verilen isimleri, saraya girmeden önceki hikâyeleri, köle olarak alınmaları, hangi tarihte ve ne şekilde saraya girdikleri, hizmet süreleri ve hangi tarihte çırağ edildikleri gibi bilgiler çok büyük çoğunlukla görünmez.

İlk olarak devlet arşivinde muhafaza edilen kaynaklar değerlendirildiğinde resmi kaynakların doğasından gelen bazı boşluklar vardır. Ele alınan konuların belli standartlar dahilinde olduğu, bazı hususlar hakkında sessiz kaldıkları veya sınırlı ve yüzeysel bilgi verdikleri söylenebilir. Bu kaynaklar genelde kadınların kendi sesini duymaya, icraatlarını ve yaşamlarının her safhasını takip etmeye, muhtelif durumlarda nasıl hareket ettiklerini görmeye tam olarak imkân sağlamaz.

93 Himaye ilişkilerini tarihi bağlamda değerlendiren geniş bir literatür mevcut olup, bu çalışmalar farklı zaman dilimi ve coğrafyalarda himayenin rolü ve fonksiyonu üzerinde durur. Örneğin himayenin 11. yüzyılda işleyişi için bkz. Roy Mottahedeh, *Loyalty and Leadership* (Princeton: Princeton University Press, 1980). Sharon Kettering, erken modern dönem Fransa'da siyasi gücün mahiyetini anlamada himaye ilişkilerini değerli bir araç olarak görür (S. Kettering, *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*) (New York: Oxford University Press, 1986); a.g.y. *Patronage in Sixteenth and Seventeenth Century France* (Aldershot: Ashgate, 2002).

Devlet arşivinde muhafaza edilen kimi vesikalar ise, saraya alınan cariyelerin fiyatları, menşeleri hakkında bilgi verir. İlaveten "tayinat, mevacib, eşya, masraf-ı şehriyâri, hazine, inamat, harc-ı hassa, ceb-i hümayun defterleri, melbusat ve me'kulât" kayıtları Harem-i Hümayunda bulunan cariyelere tahsis edilen para, yiyecek, kıyafet ve diğer eşyaları görmeyi mümkün kılar. Bunlar, harem organizasyonunu inşa etme, haremin kimlerden oluştuğu, kimin kaç cariye sahibi olduğunu tespit açısından değerli kaynaklardır. Bu kaynaklar, her harem mensubunu tek tek zikretmediği için her bir cariyeye ulaşmaya pek imkân sağlamaz. Genelde kethüda kadın, hazinedar usta, padişah kadınları ve kızları bu kaynaklarda ayrı ayrı belirtilirken, geri kalan Harem-i Hümayun sakinleri genel tek bir tasnif altında bir bütün olarak belirtilir. Diğer taraftan saraylılarla ilgili veraset, tereke, vasiyet ve vakıflarla ilgili evrak ve arzuhaller, her cariyeye dair şahsi evrak mahiyetindedir. Diğer bazı vesikalar ise cariyelerin saraydan çırağ edilme sonrasında sarayla ilişkilerine dair bilgiler sunar.

*

Yine resmi karakteri olan kroniklerde iz bırakmış, siyasi alanda etkinliği olan harem mensubu kadınlara dair bilgilere ulaşılır. Satır aralarında bunların saraya alınmaları ve çırağ edilmeleriyle ilgili genel konulardan bahsedilirken cariyelere bir grup olarak değinilir. Harem-i Hümayunda yaşama dair malumata rastlanmaz. Bu açıdan Na'îmâ tarihinde, Kösem Valide Sultan (ö. 1651) hakkında geniş bahisler bulunması nedeniyle, diğer kroniklere oranla saraylı cariyeler hakkında daha fazla bilgi bulunmaktadır.

Mahkeme kayıtları (şer'iyye sicilleri) yapısı itibariyle, arşiv vesikalarına zengin bir alternatif oluşturur. Mahkemelerde kaydedilen hükümler Osmanlı kadınlarının hayatlarının birçok safhasına ışık tutar mahiyettedir. Devlet arşivlerinde yer alan malzemeye kıyasla, mahkeme kayıtları davalı ve davacı olarak mahkemelerde yer alan kişilerin şahsi tecrübelerini görmeye imkân sağlar. 1970'li yıllardan itibaren Osmanlı kadınları üzerine yapılan çalışmalar büyük oranda mahkeme kayıtlarına dayalı olarak yapılmaktadır.[94]

94 Betül İ. Argıt, "Osmanlı Kadını Hakkında Hukuk Kaynaklarına Dayalı Çalışmalar," Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi III (2005): 575-621.
Mahkeme kayıtlarının köle kadınlar konusunda sağlayabileceği açılımlar hakkında bir değerlendirme

Benzer şekilde saraylı cariyelerle ilgili en önemli kaynak İstanbul Şeriye Sicillerinde dördüncü mahkeme olan "Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği" mahkemesine kaydedilen kayıtlardır. Ağırlıklı olarak vakıflarla ilgili meselelerin kaydedildiği bu mahkeme, saraylılarla ilgili davaları da ihtiva eder.[95]

Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği mahkemesi kayıtlarında, saraylı cariyelerin gerek hayattayken gerekse ölümlerinden sonrasıyla ilgili kayıtlara rastlanır. Saraylı kadınlarla ilgili mahkeme kayıtlarında alım satım ve borç ile ilgili davalar, boşanma, vasi ve vasiyet tayinleri, cariyeleri, vakıfları ve veraset ile ilgili davalar ve ayrıca tereke kayıtları bulunur. Bu kayıtlar saraylı kadınların isimlerini, kimlerle evli olduklarını, hangi mahallelerde oturduklarını, mirasçılarını, servetlerini ve maddi dünyalarını verebildiği gibi nadiren menşeleri ve kimin cariyesi olduklarını da tespite de imkân sağlar. Ayrıca satır aralarında saraylı cariyelerin sosyal, ekonomik ve gündelik hayatları; saray, saray mensupları ve halk ile ilişkileri ve aile yaşamlarının da izini sürmeye imkân sağlar. Netice itibariyle mahkeme kayıtları saraylı cariyelerin yaşamlarına şaşırtıcı boyutta açılımlar sunar.

Bu çalışma 18. yüzyılın iki farklı dönemine ait mahkeme kayıtlarını değerlendirir. 1714-1732 zaman dilimi için İstanbul Şer'iyye Sicilleri Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi 101 numaralı defterden-120 numaralı deftere kadarki yirmi defterde 385 saraylı kadına ait kayıtlar kullanılmıştır. 1773-1775 zaman dilimi için Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesine ait 193 ve 195 numaralı defterlerde 43 saraylı kadına ait kayıtlar değerlendirilmiştir.

Mahkeme kayıtları içinde tereke kayıtları saraylılar hakkında değerli kaynak mahiyetindedir.[96] Osmanlı içtimai ve iktisadi tarihine yönelik araş-

için bkz. Nelly Hanna, "Sources for the Study of Slave Women and Concubines in Ottoman Egypt," *Beyond the Exotic, Women's Histories in Islamic Societies* içinde, haz. Amira el-Azhary Sonbol (Syracuse: Syracuse University Press, 2005), 119-130.

95 Saraylı kadınlar ile alakalı meselelere Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi yanı sıra, İstanbul'un diğer mahkemelerinin kayıtlarında da nadiren rastlanır. Bu durum davalı veya davacı olarak yer alan karşı tarafın kimliğinden kaynaklanıyor olmalıdır.

96 Mahkeme kayıtlarına ilaveten Topkapı Sarayı Arşivi ve Başbakanlık Devlet Arşivinde de saraylı cariyelere ait muhallefat kayıtları bulunmaktadır. Muhallefat kayıtlarının yer aldığı defterler, tereke, kassam ve muhallefat defterleri gibi isimlerle anılmaktadır. Defterlere geçirilen muhallefat kayıtları dört kısımdan oluşmaktadır. Başlık kısmında ölen kişinin kimliği, unvanı, mesleği, ikamet ettiği ve vefat ettiği yer ve vefat tarihi ve mirasçılarının kimler olduğu da belirtilir. İkinci kısımda kalan malların ayrıntılı bir dökümü verilir. Burada kaydedilen her malın bilirkişi tarafından tespit edilen değeri de yazılır. Üçüncü kısımda muhtelif işlemler için yapılan masraflarla borçlar sıralanmaktadır.

tırmalar için zengin bilgiler içeren tereke kayıtlarında ölen kişinin kimliği yanında aile durumu, eş ve çocuk sayısı, meslek ve görevler, servetlerin miktarı ve dağılımı, menkul ve gayrimenkul mallar, borç ve kredi ilişkileri, mehir ve nafaka miktarları, para rayiçleri, mal ve eşya fiyatları gibi konularda oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.

Vefat eden saraylıların terekelerinin mirasçılarına taksimini ihtiva eden tereke defterleri, saraylı kadınların geride bıraktığı menkul ve gayrimenkul malların dökümünü verdiği gibi cariyenin kimliği, kim tarafından çırağ edildiği, oturduğu mahallenin ismi ve varislerinin kimler olduğu belirtildikten sonra sahip olduğu eşyalar, eşyaların piyasa değeri ve terekenin toplam değeri ve varislerine kalan hisse belirtilir. Vefat eden saraylıların mal varlıkları, İslam miras hukuku çerçevesinde mirasçılara aktarılır.

Ancak diğer Osmanlı tebaası için söz konusu olduğu gibi saraylı kadınlar için de tereke kullanımının birtakım sıkıntıları mevcuttur.[97] Örneğin terekede belirtilen servet miktarı ve eşyalar, kadınların gerçek servet durumunu ve sahip olduğu bütün eşyaları yansıtmayabilir. Kişisel bütün mal varlıklarının tereke defterlerine tamamıyla intikal edip etmediğini bilebilmek mümkün değildir. Bazı saraylı kadınların mallarını ölmeden kısa bir zaman önce vakfetmiş ve hibe etmiş olabilmeleri nedeniyle, terekede belirtilen meblağ servet durumunu tam yansıtmayabilir. Diğer taraftan kimi tereke kayıtlarında saraylı kadınların terekeleri detaylı döküm olarak verilmeyip, sahip olunan eşyalar "eşya bahası," "furuht olunan eşya bahası" adı altında genel bir kategoride belirtilirdi. Benzer şekilde bazı terekelerde, sahip olunan kıyafet veya mücevherler tek tek belirtilmeyip "esbab bahası" veya "cevahir bahası" şeklinde toplu olarak kaydedilirdi.

97 Tereke kullanımının problemleri hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Belgeler* III/5-6 (1966): 133, Barkan tereke defterlerinin serveti temsil etme noktasında zaaflarından biri olarak "hibe" uygulamasını belirtir. Joyce Hedda Matthews, "Toward an Isolario of the Ottoman Inheritance Inventory, with special Reference to Manisa (ca. 1600-1700), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922, An Introduction* içinde, haz. Donald Quataert (New York: State University of New York Press 2000), 45-83; Dror Ze'evi, "The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal," *Islamic Law and Society* 5/1 (1998): 44; H. Canbakal, "Barkan'dan Günümüze Tereke Çalışmaları," *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan'ın Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, Aralık, İstanbul, 2009. http://research.sabanciuniv.edu/17249/1/CANBAKAL_BARKAN.pdf

Diğer taraftan mukayeseli bir değerlendirme yapabilmek adına askeri zümreye ait kişilerin terekelerini ihtiva eden Kısmet-i Askeri Mahkemesine kayıtlı askeri statülü kadınlara ait kayıtlar da incelenmiştir.[98] 1712-1726 tarihleri arasındaki 33 numaralı defterle 50 numaralı defterler arasındaki defterler değerlendirilmiştir.

Mahkeme kayıtlarına ilaveten, cariyelerin Harem-i Hümayun hizmetleri sırasında şahsi seslerini duymaya imkân sağlayan çok değerli bir başka kaynak, cariyeler tarafından haremin duvarlarına yazılmış yazılardır.[99] Bu yazılar, cariyelerin duygu dünyaları, kişilikleri ve harem içi ilişkileri hakkında fikir sahibi olma imkânı sağlar. Kişilerin biyografilerini inşa etmede kütüphane ve arşiv malzemesinin boşluklarını doldurur bilgiler içerebilen mezar taşları da saraylılar hakkında kullanılabilecek diğer bir kaynaktır. Saraylılara ait mezartaşları, saraylıların hangi yılda vefat ettiği bilgisinin ötesinde, nerede gömülü olduğu, kimin cariyesi olduğu, Harem-i Hümayundaki görevi ve harem içi yapılanma hakkında bilgi verir. Şayet saraylı evli ise kocasının ismi de mezartaşında belirtilir.

*

Avrupalı yazarların Osmanlı dünyası üzerine yazdıkları da saray hakkında bilgi veren diğer bir kaynaktır. Erken modern dönemde Avrupalı gezginler, İstanbul'da bulunan elçilerin ve maiyetindeki kişilerin raporları ve mektupları, sultan sarayında hizmet etmiş yabancı kişilerin yazmış olduğu kimi eserler harem hakkında bilgi sunar.[100] Bu çalışmada 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan zaman diliminde üretilmiş yaklaşık yüz Fransızca ve İngilizce eser incelenmiştir.[101]

98 Osmanlı Devleti'nde askeri statüde bulunan kişilerin oğulları, azatlı köleleri ve eşleri de askeri sınıfa dahil olarak kabul edilirlerdi. Bu konuda bkz. Ömer Lütfi Barkan, 1968. "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," *Belgeler* III/5-6 (1966):1-479.

99 Uluçay, *Harem II*, 34-35; Canan Cimilli, "Topkapı Sarayı Harem Daire'sindeki Duvar Yazıları ve Bir Yazı Çekmecesinden Çıkan Mektuplar," *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 6 (2013): 82-97.

100 16. ve 17. yüzyıllarda, Harem-i Hümayun hakkındaki literatürün kritik bir değerlendirmesi için bkz. Pierce, *The Imperial Harem*, 113-119.

101 Erken modern dönemde üretilen seyahatnameleri tespit etme noktasında bkz. Shirley Howard Weber, *Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX Century, Catalogues of the Gennadius Library* 2 cilt (New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens, 1952); Stéphane Yerasimos, *Les Voyageurs de'l Empire Ottoman (XIV.-XVI. Siècles)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991).

Erken tarihlerden itibaren bilinmeyen "harem" dünyası Batının ilgisini çekmiş, Batının Doğu algısını oluşturan en asli unsurlarından biri harem imgesi olmuştur. Thomas Thornton'un (ö. 1814), "haremden daha fazla hiçbir müessese, yabancıların ilgisini çekmemiştir" diye belirtmesi bu konuya duyulan ilgiyi vurgulaması açısından anlamlıdır.[102]

Batının Doğu algısının dönemin değişen sosyal ve siyasi bağlamına göre şekillendiği düşünüldüğünde, Batılıların farklı dönemlerde ürettikleri Doğu anlatılarının birbiri ardınca devam eden homojen bir yapıda olduğunu düşünmek yanlış olur. Zira Batı Avrupalıların 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlıyı nasıl gördükleri ile 18. yüzyılda nasıl gördükleri arasında fark söz konusu olup bu durum dönemin değişen sosyal ve siyasi bağlamı ile ilişkilidir.[103]

16. yüzyıldan itibaren, Batı Avrupalıların Osmanlı algısı, harem anlatısını da şekillendirdi. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı teorik tabandan yoksun genel bir yaklaşım söz konusu idi. Bu dönemde Osmanlı güçlü tiranlığın temsilcisi, harem ise bu yapının özüydü. 18. yüzyıla gelindiğinde aydınlanma düşüncesinin hâkim olduğu ve kolonizasyon politikalarının yoğunlaştığı ortamda mevcut politikaları meşrulaştırmak adına Avrupa merkezci bir yaklaşım etkin oldu. Aydınlanma dönemi atmosferinde yazan yazarlar, Osmanlılar hakkında menfi yazımı geliştirdiler. Osmanlı sarayı haremi, despot hükümdarlığın en önemli sembollerinden biriydi.[104]

16. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl ortalarına kadarki dönemde harem anlatıları, ağırlıklı olarak hareme girmesi mümkün olmayan erkekler tara-

102 Thomas Thornton, *The present state of Turkey a description of the political, civil, and religious Constitution, Government, and Laws of the Ottoman Empire* (Londra: Joseph Mawman, 1807), 361.

103 Bu konuda değerlendirmeler için bkz. Lisa Lowe, *Critical Terrains: British and French Orientalisms* (Ithaca: Cornell UP, 1991); Aslı Çırakman, *From the "Terror of the World" to the "Sick Man of Europe" European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth Century* (New York, Washington: Peter Lang. 2002).

104 Farklı dönemlerde Batılılar tarafından "Doğu" ile alakalı üretilen literatür ve görsel çalışmarı kritik bir bakışla değerlendiren çalışmalar için bkz. Alain Grosrichard, *The Sultan's Court: European Fantasies of the East*, çev. Liz Heron (Londra, New York: Verso, 1998); Lisa Lowe, *Critical Terrains*; Meyda Yeğenoğlu, *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Irvin Cemil Schick, *The Erotic Margin: Sexuality and Spatiality in Alterist Discourse* (Londra: Verson, 1999); Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem* (Londra: I. B. Tauris, 2004).

fından yazılan gerçek, söylenti ve fantezi karışımı bir yapıdadır. Genelde eserlerde harem tarifi yapılır, haremin kadınlara tahsis edilen mekân ve ayrıca ailenin kadınlarına tekabül ettiği belirtilir.

Hareme girebilmenin mümkün olmadığı ve dolayısıyla harem hakkında bilgi edinebilmenin güçlüğü her dönemde eserlerde vurgulanır. Hatta ticari amaçla saraya giren Yahudi kadınların dahi haremin her bölümüne giremeyip, ancak belli bir bölümüne girebildikleri belirtilir.[105] Sıklıkla vurgulanan diğer bir husus harem mensuplarının mahremiyetine verilen önemdir.[106] Bundan dolayı kimi anlatılarda saray haremini manastıra benzetme eğilimi söz konusudur.[107]

Harem hakkında bilgi sahibi olmanın zorluğu nedeniyle önceki yazarların kadınlar konusunda gerçeği yansıtmayan fanteziler yazdık-

105 Joseph Pitton Tournefort, *A Voyage into the Levant* (Londra, 1741), II, 249. M. Guer. *Moeurs et Usages des Turcs, Leur Religion, Leur Gouvernement Civil, Militarie et Politique* (Paris; Merigot& Piget, 1747), II, 79-80. William Joseph Grelot, kadınlar dairesini görmenin mümkün olmadığını ancak saraya giren Yahudi satıcılar ile birlikte kadın kıyafeti giyerek ve yüzünü kapatarak satıcıların yardımcısı gibi girebileceğini ancak bunun da çok tehlikeli olduğunu ve tavsiye etmediğini yazar (William Joseph Grelot, A Late Voyage to Constantinople) (Londra: John Playford, 1683) 79-80.
106 Mahremiyet konusunda gösterilen hassasiyetin sağlık muayenesi gerektiğinde dahi söz konusu olduğu yazılır, Jean Baptiste Tavernier, *'new relation of the inner part of the grand seignoi's seraglio* (Londra: R. L.–Moses Pitt, 1677); Tournefort, *A Voyage into the Levant*, II, 249; Mouradgea D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman* (Paris, 1791), IV, 319.
107 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, ed. John Greaves (Londra: Jo. Ridley, 1653), 37. (Ottaviano Bon (1552-1623) 1604-1607 tarihleri arasında Venedik balyosu olarak İstanbul'da görev yapar. Bu dönemde bostancı başı ile irtibat kurarak saray hakkında bilgi edinir ve rapor olarak sunar. Yüzyıl başında İstanbul'da bulunan Robert Withers, Bon'un İtalyanca raporunu İngilizceye çevirir. Ancak Withers küçük bazı ilaveler de yapar. 1638'de İstanbul'da bulunan John Greaves bu çeviriyi bulmuş ve kitabın sahibinin Robert Withers olduğunu belirterek 1650'de Londra'da *The Desription of Grand Signour's Seraglio* adı ile yayınlar, eser 1653 de tekrar basılır). Bon'un eserinden istifade ettiği düşünülen Baudier de haremi manastıra benzetir. Michel Baudier, *The history of the serrail and of the court of the Grand Seigneur, Emperour of the Turkes*, çev. Edward Grimeston (Londra: William Stansby, 1635), 20; Tavernier, *New relation of the inner part of the grand seignoi's seraglio*. 18. yüzyılda da haremi manastıra benzeten anlatılar devam eder (Motraye, *Aubry de la Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa*, Londra: 1723), I, 175; Sagredo, *Histoire de l'empire Ottoman* (Paris, 1732), VII, 12-15. M. Guer, *Moeurs et Usages des Turcs*, II, 57; Tournefort, *A Voyage into the Levant*, II, 198. Mahremiyet konusu ile bağlantılı olarak eserlerde sıkça belirtilen diğer bir husus, saray kadınları dışarda bulundukları vakit sıkı kontrol altında olup görünmemelerine muazzam dikkat edildiğidir. Rycaut, *The History of the Present state of Ottoman Empire* (Londra: Charles Brome için basıldı, West End of St. Paul's Church-Yard, 1686); Jean Thevenot, The *Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant* (Londra, 1686), I, 24. Motraye, *Aubry de la Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa* (Londra,1723), II, 248; Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire*.

larını, dolayısıyla kuşkuyla bakılması gerektiğine dair bir söyleme kimi eserlerde rastlanır.[108] Ancak genel olarak harem hakkındaki yazılanların birbirinin aynı ve tekrarı mahiyetinde olduğu belirtilebilir. Yazarların kendilerinden önce yazılmış eserleri okuyarak kopyalama eğilimleri uzun dönem devam eder. Nitekim Joseph-Eugène Beauvoisins 1809'da yayınlanan eserinde, Avrupa'da yaygın olan kimi inanışların doğru olmadığı, padişahın sarayı hakkında az ve yanlış bilgi sahibi olunduğunu, birçok yazarın görmeden sadece okudukları bilgiler üzerine yazdıklarını belirtir.[109]

Ancak kimi yazarlar saray hakkındaki anlatılarını görüştükleri kişilerden alırlar. 17. yüzyılda sarayda on dokuz yıl kalmış Albertus Bobovius/Ali Ufkî Bey'in 17. yüzyılda yazmış olduğu eseri önemlidir.[110] Bobovius, saray ile ilgili verdiği bilgileri okuyucuya doğru ve eksiksiz olarak vermeye çalıştığını, anlattıklarının bizzat yaşadıklarına ve gözleriyle gördüklerine dayalı olduğunu ancak sadece kadınların daireleri hakkında anlattıklarını oraya girip çıkan ve orada görevli olanlardan işittiklerine dayanarak aktardığını ve bunların daha sonra başkaları tarafından da doğrulandığını belirtir.[111]

108 17. yüzyıl örnekleri için bkz. Rycaut, *The History of the Present State*; Tavernier, *New Relation*; Sieur de la Croix, *Etat general de l'empire otoman* (Paris, 1695).

109 J. E. Beauvoisins, *Notice sur la cour du Grand Seigneur son serail son harem la famille du sang imperial sa maison mitiataire* (Paris, 1809), 22. Örneğin 18. yüzyılda yazılan eserlerde, sıkça Rycaut'nun eserine referans verilir.

110 Albertus Bobovius/Santuri Ali Ufki Bey tahminen 1665'te yazdığı metni Almanlar 1669'da, İtalyanlar 1679'da yayınladılar. 1685'te ise Fransa'nın İstanbul elçisi olan Pierre de Girardin Bobovius'un İtalyanca yazdığı özgün metnini Fransızcaya uyarlar. Ancak Bobovius'un eseri üzerine Girardin kendi kişisel yorumlarını dahil eder ve sanki araştırmaları sonunda kendi yazmış gibi Fransa'ya yollar. Bu eserin Türkçe çevirisi için bkz. *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002). Paris yazmasının kısmi bir İngilizce çevirisi de bulunmaktadır; C. G. Fisher-A. W. Fisher, "Topkapı Sarayı in the mid-seventeenth century: Bobovi's description," *Archivum Ottomanicum X* (1985 [1987]): 7-81. Bobovius'un 1669 yılında Almanca yayınlanan kitabının Türkçe çevirisi için bkz. Ali Ufki Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013). Almanca yayınlanan kitabın çevirisi olan bu son çalışma, Bobovius'un eserini Fransızcaya uyarlayan Pierre de Girardin'in nerelere müdahale ettiğini dipnotlarda belirtmesi açısından son derece değerlidir.

111 Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, 78. Fransızcadan uyarlanan eserde, vaktiyle haremde cariye olan bir kadın ile evli olan dostu sipahi ağasından bilgi aldığını yazar. *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in anıları*, çev. A. Berktay, 100. Paris yazmasının İngilizce çevirisinde ise Bobovious harem dairesi ile alakalı bilgi aldığı kaynağın sipahi ile evli olarak haremde yaşamış ve daha sonra Kösem Sultan'ın öldürüldüğü dönemde boğdurulan bir kadın olduğu

1660'larda İngiliz elçisinin sekreteri olan Paul Rycaut, saray kadınları ile alakalı bilgiyi sarayda on dokuz yıl geçirmiş bir kişiden aldığını belirtirken –ki bu kişi Bobovius'tur- Tavernier ve Motraye ise saray hakkında hadımlardan bilgi edinir.[112]

Gerçek, söylenti ve fantezi karışımı unsurlar içeren harem anlatılarında, her dönemde padişahı merkeze alan, haremdeki kadınların amacının hükümdarı eğlendirmek, memnun etmek, zevkini tatmin etmek olduğunu belirten anlatılar her dönemde mevcuttur. 16. yüzyıldan itibaren yazılanlar büyük ölçüde padişahın cinsel hayatı, haremin cinselliği, şehvet gibi konulara vurgu yapar. [113] Bu dönemde harem, aşk oyunlarının, kaçamakların, entrikaların yoğunlaştığı bir yer olarak tasvir ediliyordu. Entrika konusu eserlerde sıkça işlenen bir tema olup kimi eserlerin isimlerinde dahi zikredilir.[114] Avrupalı okurların "Doğunun cinselliği"ni merak etmesi ve bu konuya değinen kitapların alıcı bulması bu tarz anlatılarda ticari nedenlerin de etkili olduğunu açığa çıkarır.

Batıda Doğuya dair mevcut efsane ve fanteziler yazılan metinlere de tesir etmiştir. Nitekim de la Croix (ö. 1704), harem hakkında yazan kişilerin eserlerinde Batının duymak istediklerini yazdıklarını belirtir.[115] Kimi eserlerde hem gerçeği aktarma amacı hem de okurun beklentisini tatmin etme, duymak istediği şeyleri anlatma eğilimi hissedilir. Aaron Hill'in eserinde

belirtilir (C. G. Fisher-A. W. Fisher, "Topkapı Sarayı in the mid-seventeenth century: Bobovi's description," 72).

112 Jean Baptiste Tavernier, *New relation of the innerpart of the grand seignoi's seraglio*; A. De la Motraye, *A. De La Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa* (Londra,1723), I, 173.

113 Muhtelif örnekler için bkz. George Sandys, *Relation of a journey began an dom 1610*. (Londra, W. Barren için basılmıştır, 1615); Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 55.Baudier, *the history of the serrail*; Rycaut, *The History of the Present State*; Corneille Le Bruyn, *Voyage to the Levant* (Londra, 1702); Tavernier, *New relation of the inner part of the grand seignoi's seraglio*; Aaron Hill, *A full and just Account of the Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1709); Sagredo, *Histoire de l'empire Ottoman*; Marchebus, *Voyage de Paris à Constantinople par bateau or à vapeur* (Paris, 1839), 152-155. Hatta 17. yüzyılda kimi anlatılarda kadınlar arasında aşk hikâyeleri yaşandığı gibi hikâyeler de anlatılır (Sandys, *Relation of a journey*; Rycaut. *The history of the present*, 61-62).

114 Bir örnek için bkz. François Chassepol, *The history of the grand visiers, Mahomet and Achmet Coprogli, of the three last grand signiors, their Sultana's and chief favourites, with the most secret intrigues of the seraglio besides several other particulars of the wars of Dalmatia* (Londra: H. Brome için basılmıştır, 1677). '"Entrika" temasına sıkça vurgu yapan diğer bir çalışma için bkz, Guer, *Moeurs et Usages des Turcs*.

115 de la Croix, *Etat General de l'Empire Otoman*, I, 342-343.

tekrarlardan kaçınacağını, amacının dünyayı eğlendirmek olmayıp sarayın neye tekabül ettiği hakkında bilgi vermek olduğunu belirtikten sonra, saraydaki aşk hikâyelerinden de bahsedeceğini ve şayet İngiliz kadınları daha fazla bilgi isterlerse daha öteye de gideceğini belirtmesi anlamlıdır.[116]

Bobovius'un hareme dair anlatıları 17. yüzyılın iyi denebilecek anlatılarındanken, 18. yüzyıl başında İstanbul'da bulunan ve saatleri tamir için hareme giren Motraye anlatısının, harem hakkında verdiği bilgiler açısından özel bir yeri vardır. Bazı hadımların bilgilendirdiği Motraye, hareme cariyelerin nasıl alındığı ve harem yaşantısı hakkında bilgiler verir.[117] Motraye'nin çalışması kendinden sonraki kimi yazarlar tarafından da referans verilir.

Benzer şekilde, İngiliz elçisinin eşi olarak 1717-1718 arasında Osmanlı topraklarında bulunan Lady Montagu'nun eseri farklı bir yerde durur.[118] Dönemin elit kadınları ile görüşme imkânı bulan Montagu, kendinden önce yazanların kadınlar konusunda fanteziler yazdıklarını, haremi görmesi mümkün olmayan bu kişiler tarafından yazılanlara kuşkuyla bakılması gerektiğini belirtir. Kendisinin erkeklerin giremediği mekânları bizzat görmüş olmasından dolayı anlatısının erkeklerin eserlerine kıyasla daha doğru ve güvenilir olduğunu yazar.[119] Montagu, kendinden önceki kimi erkek yazarların anlatılarını küçümser ve bu kişilerin Doğu hakkındaki fantezilerinin gerçeği yansıtmadığını belirterek onları tenkit eder. Kendisinin dönemin elit kadınlarından sarayın entrikaları hakkında bilgi aldığını ve mevcut anlatıların aksine kadınların baskı altında ezildiği iddiasının gerçek olmadığını, hareme dair standart, sabitleşmiş ve gerçeği yansıtmayan kimi hikâyelerin doğru olmadığını belirtir. Örneğin önceki kimi anlatılarda padişahın seçtiği cariyeye mendil attığı hikâyesi tekrarlanır.[120] Montagu bu

116 Hill, *A full and just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, 149.
117 Aubry de la Motraye, *A. De La Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa*, 2 cilt (Londra, 1723).
118 Lady Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Robert Halsband (Oxford, 1965).
119 Lady Montagu'nun seyyahlar hakkındaki düşünceleri anlamlıdır; kendisi de dahil olmak üzere seyyahların zor durumda olduklarını, şayet kendilerinden önce söylenmiş olandan farklı bir şey söylemezlerse sıkıcı ve hiçbir şey gözlememiş olduklarını; şayet yeni bir şey söylerlerse muhteşem ve romantik bulunarak gülünüp geçildiklerini ve hiçbir memlekette yirmi yılda bir değişen adetlerin kabul edilmediğini belirtir.-
120 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), I, 107; *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, s. 61; Ottaviano

konuyu sorduğu kadınların anlatılarına dayanarak bu uygulamanın gerçeği yansıtmadığını belirtir.

Lady Montagu önceki anlatılardan farklı bir tonda yazarken, bir taraftan da Doğu kadını hakkındaki fantezilerden tam olarak kopamaz ve haremi kendi fantezilerine göre inşa eder. Nitekim Montagu kadınların dışarda örtülü olmasının, onlar için özgürlük olduğunu belirtirken, bu özgürlüğü aşk randevuları için kullandıklarını yazar.

Diğer taraftan 1670'lerde Fransa elçisinin sekreteri olarak İstanbul'da bulunan Antoine Galland'ın (ö. 1715), Binbir Gece Masalları çevirisi, Batılıların zihninde zevk ve sefahat yüklü harem fantezisini ve fantastik-egzotik Doğu imgesini güçlendirdi.[121] Ayrıca 18. yüzyılda ciddi bir "Turcophile" cereyanı etkindi ve bu Mozart'ın (ö. 1791) eserlerine dahi yansıdı. Bu çerçeveden bakıldığında harem daha çok romantik bir kisveye büründü. 18. yüzyılda romantik oryantalizmin gelişmiş olmasından dolayı özellikle Fransa'da harem konulu birçok kitap yayınlandı ve bunların bazıları olumsuz değildi.

Bu gelişmelere paralel olarak Montagu'nun anlatısı genel olarak Avrupa'da etkin olan geleneksel harem algısını değiştirmedi. 17. ve 18. yüzyıllarda harem hakkında yazılanlar, aydınlanma döneminde hükümetin yapısı hakkındaki düşünceleri de şekillendirdi.[122] En kötü yönetim biçiminin "Doğu despotizmi" olduğunu ve bunun en iyi örneğinin Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunduğunu iddia eden Montesqueiu, despotizm eleştirisini saray ve harem kadınları üzerinden gerçekleştirdi. Montesqueiu, Rycaut ve Tavernier gibi seyyahların anlatılarına dayandırdığı eserlerinde haremi, despot sultanın arzularının egemen olduğu ve kadınların bu arzulara cevap verdiği bir mekân olarak resmetti.[123] Harem, çok eşlilik, kadınların ezilen, boyun eğen pozisyonda olmaları despotizm ile ilişkilendirilen kavramlardı ve bunlar despotizmin sonuçlarının sembolleriydi. Halk, despo-

Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 39. Rycaut, *The History of the Present State;* Sagredo, *Histoire de l'empire Ottoman.*

121 Antoine Galland, çev., *Les Mille et une Nuits Contes Arabes traduits en Français*, 12 Cilt (Paris, 1704-1717).

122 Bu konuda değerlendirmeler için bkz. Alain Grosrichard, *The Sultan's Court*, çev. Liz Heron, (New York: Verso, 1998).

123 Montesquieu, *Lettres Persanes* (Amsterdam, 1721); a.g.y. *De l'esprit des lois* (Genève,1748).

tun esirleri ve kulları olduğu gibi, harem de despotun daha küçük ölçekte esirleri ve kullarıydı. Teorik bir çerçeveden olaya bakıldığı bu dönemde, poligami ve çok eşliliği temsil eden harem cinsellik odağından değil baskıcılık odağından değerlendirildi. Gerek temel alınan eserlerde, gerekse kendi yazdıklarında harem ile ilgili bilgilerin doğruluğu önemli değildi.

18. yüzyılda, aydınlanma dönemi atmosferinde yazan ve ağırlıklı olarak Montesquieu'dan etkilenen yazarlar, Osmanlılar hakkındaki menfi yazımı geliştirdiler.[124] Böylece zamanla oryantalist literatür zenginleşti. 18. yüzyılda genişleyen kitap ticareti, seyahat anlatılarına yükselen ilgi, Doğu ile artan ticaret gibi gelişmeler, harem fantezilerinin daha ayrıntılanmasına ve Avrupa'da daha geniş bir alana yayılmasına neden oldu.[125]

Netice itibariyle, Montesquieu'nun anlatıları, Batılıların Müslüman kadın ve erkekler hakkındaki en kuvvetli iddialarından sorumluydu, bu iddialar; haremin cinselliğe dayalı bir müessese olduğu, Müslüman kadınların çoğunun hareme hapsedildiği ve İslam topraklarında poligaminin yaygın olduğuydu. 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa'nın Doğu ile değişen güç ilişkileri ve artan kolonyalizm faaliyetleri neticesinde, İslam toplumlarında kadına nasıl muamele edildiğinin siyasi önemi arttı ve harem tartışmaları ideolojik alanın sembolü oldu. Montesquieu'nun yanlış temsili, zamanla yaygın ve sağlam bir görüş haline geldi ve dini önyargı ve emperyal hırsla beslendi. Batı, Doğu üzerinde hâkimiyetini inşa ederken oryantalist bilgiyi kullandı.[126]

Lady Montagu sonrasında Lady Craven, Julia Pardoe bu yaklaşımlara karşı olmalarına rağmen[127] Batılı okur onların yazdıklarını değil, heyecan verici harem entrikalarını, cariyelerle yapılan kaçamakları okumayı tercih ediyordu. Dolayısıyla bugüne kadar hâkim algı olan, haremin erkek açısından bir çeşit "cinsellik cenneti" olduğu yolundaki yaklaşım devam etti.

124 Örneğin Montesquieue'nun despot olan hükümdarın haremini hapishaneye benzeten anlatım söz konusuydu. Bu konuda bkz. Ruth Thomas, "Montesquieu's Harem and Diderot's Convent: the women as prisoner," *The French Review* 52, 1 (1978): 36-45. Bu anlatım, Montesqueiu sonrasında da devam etti. Bir örnek için bkz. Marchebus, *Voyage de Paris a Constantinople*, 152-155.
125 Bu konuda bkz. Aslı Çırakman, *From the "Terror of the World."*.
126 Bu konuda değelendirmeler için bkz. Lisa Lowe, *Critical Terrains*.
127 Elizabeth Craven, *A Journey through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith* (Londra: G. G. J.-J. Robinson için basılmıştır, 1789); Julie Pardoe, *The City of the Sultans and the Domestic Manners of the Turks in 1836* (Londra: Henry Colburn Publisher, 1838).

18. yüzyılda kimi eserlerde yaygın ve yanlış hikâyeler tekrarlanırken, kimi eserlerde de bunlar, gerçeği yansıtmadıkları söylenerek tenkit edildi. Motraye, Montagu, D'ohhson ve Dallaway'in anlatılarından haberdar olan Thomas Thornton (ö. 1814), D'Ohhson ve Montagu dışındaki yazarların harem hakkında kasvetli ve iğrenç bir resim sunduklarını belirtir. Hareme girmenin mümkün olmadığını ve bilgi almanın çok zor olduğunu tekrarlayan Thornton, sadece vaktiyle haremde hizmet etmiş ve sonra saraydan biriyle evlendirilmiş kadınlardan bilgi alınabildiğini belirtir.[128] Thornton harem ile ilgili kimi anlatıların anlamsız olduğunu ve bunları yazanların hiçbir Türk kadını ile görüşmediklerini belirtir.

Benzer şekilde Bobovius, Montagu ve Thornton'un eserlerine aşina olan Hobhouse da, harem hakkında gerçeğe dayanmayan hikâyeler olduğunu ve bunların bazı iyi bilgilendirilmiş kişiler tarafından reddedildiğini belirtir.[129] Rycaut'yu kadınların ahlaki vasıflardan mahrum olduğunu belirttiği için tenkit eden Hobhouse, Montagu'nun da kadınlar hakkında kimi söylediklerinin gerçek olamayacağını yazar.

Harem-i Hümayun hakkında bilgi veren eserlerde genel olarak vurgu padişahın validesi ve kadınları üzerinedir. Özellikle padişaha takdim edilen cariyelerle ilgili teşrifat ve padişah kadınlarının harem içindeki yerlerine ve rollerine dair detaylar aktarılır. Bunun dışında kethüda kadının harem içindeki pozisyonu ve ayrıcalıklı yerine dair anlatılar mevcutken, onun dışındaki cariyeler bireysel sesleri duyurulmadan genel bir grup olarak bahsedilir. Hangi yollarla saraya cariye temin edildiği, alınan cariyelerin menşelerine dair bilgiye de ulaşılabilir. Harem-i Hümayun teşkilatı, harem içi hiyerarşik yapı ve iç işleyişe dair bilgiye veya kimi cariyelerle alakalı özel hikâyelere ise çok nadiren rastlanır. Harem-i hümayun hakkında bilgi veren eserlerde saraylı cariyelerin harem hizmeti sonrasına dair malumata rastlanmaz. Bu bağlamda D'Ohsson'un çalışması Harem-i Hümayun teşkilatının yapısı, işleyişi, sakinleri ve haremdeki yaşam hakkında detaylı ve makul bilgi veren nadir bir çalışma olması açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

128 Thomas Thornton, *The present state of Turkey a description of the political, civil, and religious Constitution, Government, and Laws of the Ottoman Empire*, 361.
129 J. C. Hobhouse, *A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople During the Years 1809 to 1810* (Londra: James Cawthorn, 1813) I, 847-856.

D'Ohsson, Osmanlı haremlerini gören ve sık sık ziyaret etme fırsatını bulan Hıristiyan kadınlardan bilgi aldığını belirtir.[130] Ayrıca saray hareminden azat edildikleri halde hâlâ ilişki içinde olan eski köle kadınların kocaları aracılığıyla özel bağlantılar kurduğunu yazar.[131] Netice itibariyle, kimi zaman dedikoduların karıştığı bu tür eserlerde yer alan bilgilere ihtiyatla yaklaşılması gerekmekle birlikte bunlar mutlaka dikkate alınmalıdır.

*

19. yüzyılda saraylı cariyelerin izini sürmeye imkân sağlayan kaynaklar çeşitlenir. Bu yüzyılda hatıratların ve romanların artması farklı alanlarda çalışan cariyeler hakkındaki malumatı artırır. Özellikle haremde yaşamış kadınların[132] veya haremde yaşamış kişilerin yakınlarının anlatıları[133] konu ile alakalı zengin bilgiler sunar.

Yazılı kaynaklara ilaveten, saraydan çırağ edilerek toplum içinde yaşamlarını sürdüren saraylılar hakkındaki sözlü kaynaklar da değerlidir. Sarayda çalışmış kadınları tanımış az sayıda kişi ile sözlü tarih çalışması yapılmıştır.[134]

***

Mevcut yerli ve yabancı kaynaklardan her cariyenin detaylı biyografisini çıkarabilmek mümkün değildir. Hanedan mensupları dışındaki

130 D'Ohsson, *Tableau*, IV, 327, 338.

131 Rachida Tlili Sellaouti, *"the Image of the Muslim Women According to the Tableau Général de l'Empire Othoman or the "Regeneration" of the Ottoman Empire," İmparatorluğun Meşalesi, XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Görünümü ve Ignatius Mouradgea d'Ohsson/The Torch of the Empire, Ignatius Mouradgea d'Ohsson and the Tableau General of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century* içinde (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002),123.

132 İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik* (Ankara: TTK Basımevi, 1992). Melek Hanum, *Thirty Years in the Harem or the Autobiography of Melek Hanum, Wife of H. H. Kıbrızlı Mehemet Pasha* (Londra: Chapman and Hall, 1872). Şerif Ali Haydar'ın kızı Musbah (d. 1908) anlatıları için bkz. Musbah Haidar, *Arabesque*, (Londra, 1944); Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid* (İstanbul: Güven Yayınevi, 1960); Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım* (İstanbul: Cağaloğlu Yayınevi, 1964); Leyla Saz, *Haremin İçyüzü*, haz. Sadi Borak (İstanbul: Milliyet Gazetesi, 1974). 19. yüzyılda Harem-i Hümayun mensubu kişilerin anılarına dayalı bir çalışma için bkz. Douglas Scott Brookes, haz. ve çev., *The Concubine, the Princess, and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem* (Austin: University of Texas Press, 2008).

133 Ali Rıza Bey, saraydan çırağ edilmiş annesi ve karısından bilgi alırken, ayrıca yaşlı kadınlardan da bilgi edinmiştir (Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk) (İstanbul: Kitabevi, 2001).

134 1920'li yılların başlarında doğmuş ve Fatih'te yaşamış Dr. Asım Taşer, 1932 doğumlu ev hanımı Mükerrem Çavuşoğlu ve 1964-70 yılları arasında Darülaceze Camii imamlığı yapmış İsmet Demir ile görüşülmüştür.

harem mensubu cariyeler şayet çok etkin ve nüfuz sahibi değillerse veya eser bırakmamışlarsa hayatları hakkında bilgiye ulaşmak zordur. Bu açıdan, 800 saraylı cariyenin yaşamlarının muhtelif cephelerini inceleyen bir çalışmada, tarihsel araştırma metodu olan prosopografik yaklaşım makul görünür. Prosopografi, belli ortak özellikler taşıyan bir grubun biyografik bilgilerinin sistematik analizine dayalı, çeşitli hususlarının gözetilerek incelenmesi manasına gelen bir tarihsel araştırma tekniğidir.[135] Ortak özelliklere sahip bir grup ele alındıktan sonra grubun ortak özellikleri, seçkinleştirici özellikleri ve farklılık arz eden özellikleri irdelenmeye çalışılarak bir grup biyografisi meydana getirilir. Bu çalışma, saraylı cariyeler hakkında prosopografik bir çalışma yapmayı denerken beri taraftan da kaynakların müsaade ettiği kadarıyla kimi cariyelerin bireysel hayatlarının detaylarına iner ve yaşamlarından kesitler sunar.

Prosopografik çalışmalar biyografik bilgilerin toplamına dayalı olmakla birlikte biyografi ile aynı değildirler. Prosopografik yaklaşımda, biyografik yaklaşımda söz konusu olduğu gibi her bir kişinin hikâyesini vermek mümkün olmayıp, kişilerin yaşamlarındaki ayırt edici özellikleri, farklılık arz eden özellikleri ve genel eğilimleri gösterir, hangi biyografilerin tipik hangilerinin atipik olduğu hakkında fikir verir. Bir grubun yapısının ve işleyişinin anlaşılabilmesi için ideal bir yol olan prosopografik yaklaşım, belli bir grubun sosyal dinamiklerini vermesi açısından sosyografi çalışmaları için gerekli altyapıyı oluşturur.

Prosopografik yaklaşım, bir grup olarak saraylı kadınların isimlerini, kimin cariyesi olduklarını, kimlerle evli olduklarını, sahip oldukları çocuk sayısını, akrabalarını, nerelerde oturduklarını, genel servet durumlarını, sahip oldukları eşyalarını ve ilişki ağlarını görmeyi sağlar. Netice itibariyle saraylı olmanın neye tekabül ettiği sorusunun cevabını görebilmeyi mümkün kılar.

Osmanlı tarihini prosopografik yaklaşımla inceleyen çalışmalar mevcut olmakla birlikte bunlar sınırlıdır.[136] Bu bağlamda saraylı cariye-

135 Bu konuda öncü mahiyette bir çalışma için bkz. Lawrence Stone, "Prosopography," *Daedalus* 100/1 (1971): 46-79. Yakın tarihte detaylı bir çalışma için bkz. K. S. B. Keats-Rohan, haz. *Prosopography Approaches and Applications: Handbook* (Oxford: Oxford University Press, 2007).

136 Bu alandaki literatürün detaylı değerlendirilmesi için bkz. Kunt, *Sultan's Servants*, xvi-xxi. Bürokrat-

ler üzerine yapılacak bir araştırma, literatürde bir boşluğu dolduracaktır. Ancak Osmanlı Devleti'nde yaşamış kadınları prosopografik bir yaklaşımla incelemenin sınırları ve zorlukları vardır. Prosopografik yaklaşım genel eğilimleri görmeyi, genellemeler yapmayı ve neyin tipik olduğunu görmeyi sağlar. Bundan dolayı incelenen grubu homojen olarak görürken, bireysel farklılıkların mevcut olduğu gerçeğini dikkatten kaçırabilir.

lar üzerine yakın tarihli bir çalışma için bkz. Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları* (1839-1909), çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016).

SARAYDA CARİYELERİN MEKÂNI HAREM-İ HÜMAYUN

Yeni Saray (Saray-ı Cedid) içinde bulunan Harem-i Hümayun, Enderuna benzer şekilde bir hiyerarşik yapıya sahip, kurumsallaşmış bir müesseseydi. Kimi kaynaklarda "Enderun-ı Hümayun" olarak da anılan Harem-i Hümayun,[1] Enderun teşkilatını tamamlar mahiyetteydi. Hanedan ailesi Yeni Saray'a yerleştikten sonra zaman içinde harem gelişti. III. Murad'ın saltanatından itibaren de hiyerarşik bir yapıya bürünerek genişledi, nüfusu arttı.[2]

Harem-i Hümayun kurumsallaşmış bir yapıya sahipti. 18. yüzyılda harem teşkilatı çok büyük oranda önceki dönemlerdeki yapısını muhafaza etti. Ancak kurumsallaşmış yapısına rağmen değişime de açıktı. Nitekim kimi padişahların döneminde padişah ailesi mensuplarının sayısıyla[3] kişilerin maiyetinde olan ve haremin muhtelif birimlerinde çalışan cariyelerin sayısı değişebildiği gibi, kimi pozisyonların zamanla önemleri arttı veya azaldı. Enderun müessesesi belli dönemlerde teşkilat yapısı açısından değişime maruz kaldığı gibi[4] Harem-i Hümayun da gerek fiziki yapılanması gerekse teşkilat yapısı açısından belli dönemlerde değişim geçirdi.

"Tayinat," "mevacib," "masraf-ı şehriyâri," "harc-ı hâssa" kayıtları Harem-i Hümayunun yapısı ve sakinleri hakkında bilgi veren kaynaklar-

1 Enderun için kimi zaman "harem" denildiği gibi, Harem-i Hümayun için de Enderun-ı Hümayun ifadesi kullanılabiliyordu. Örneğin Enderun-ı Hümayun için satın alınan cariyeler, BOA, İE. SM 4/340 (1089/1678); İE. SM 1/111 (1091/1680). Enderun-ı Hümayunda kethüda olan Şuhi Kadın'ın vakfiyesi hakkında bkz. BOA, Evkaf Vakfiyeler Evrakı (EV. VKF) 26/1 (1199/1784).

2 Peirce, *The Imperial Harem*, 119-124.

3 III. Ahmed'in 20'ye yakın kadını ve 40'a yakın çocuğu, I. Abdülhamid'in 20'ye yakın çocuğu varken, I. Mahmud, III. Osman ve III. Selim'in çocukları yoktu. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye 1074-1990*, II (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996).

4 Örneğin IV. Mehmed'in cülusunun gecikmesi üzerine saraydaki içoğlanları ayaklanmış ve 1675'te büyük oda ve küçük oda ile Galatasaray ve İbrahim Paşa saraylarındaki teşkilat kaldırılmıştır, Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. R. Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 92. III. Ahmed döneminde, Silahdar Çorlulu Ali Paşa Enderunda geniş çaplı düzenlemeler gerçekleştirmişti, Tayyar-Zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2010), I, 260-265.

dır.[5] Genel olarak bu kayıtlar harem mensuplarının sayısı, harem içindeki pozisyonları ve isimlerini tespite imkân sağlamamakla birlikte; ender rastlanan bazı "mevacib" kayıtları[6] Harem-i Hümayunun kaç kişiden oluştuğunu, Harem-i Hümayun içinde kimin kaç cariye sahibi olduğunu, harem mensuplarının maaşlarını ve hatta kimi cariyelerin isimlerini belirtmesi açısından özel bir önem taşır.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren peyderpey genişleyen Harem-i Hümayun nüfusu değerlendirildiğinde, II. Selim öldüğünde Yeni Saray'da bulunan haremin mevcudu 49 iken, III. Murad döneminde artış olur ve 104'e çıkar. III. Mehmed döneminde haremin nüfusu 275 iken 1622'de 295'e, 1633'te 433'e, 1652'de de 436 kişiye ulaşır.[7]

18. yüzyılda I. Mahmud dönemi mevacib kaydında, Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin sayısı 446'dır (Ek I).[8] Ancak her bir padişah döneminde Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin sayısı değişebilir. Nitekim III. Selim dönemi mevacib kaydında, Harem-i Hümayunda bulunan cariye sayısı 720 civarında görünür.[9] II. Mahmud dönemi mevacib kaydına yansıdığı üzere Harem-i Hümayunda 473 cariye bulunur (bkz. Ek II).

5 Bu bölümde 18. yüzyılda Harem-i Hümayun müessesesini incelemek için kullanılan kaynaklar şöyledir; II. Mustafa dönemi için TSMA D 676; III. Ahmed dönemi için TSMA D 7908 (1115/1703); I. Mahmud (h. 1730-1754) dönemine ait TSMA D 8075; III. Mustafa dönemine ait TSMA E 53/2; Kamil Kepeci (KK) 7247, KK 7248; D.BŞM 830; III. Selim dönemi için TSMA D 2999; II. Mahmut (h. 1808-1839) dönemine ait, İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*; TSMA D 9962.

6 Bu kayıtlar; I. Mahmud dönemine ait TSMA D 8075; III. Mustafa dönemine ait TSMA E 53/2; II. Mahmut dönemine ait, İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*.

7 Peirce, *The Imperial Harem*, 122. G. Sandys (1577-1644), saraydaki bakire sayısının 500 olduğunu belirtir (G. Sandys, *Relation of a journey began an dom 1610*, 74). Harem nüfusunda yaşanan bu gelişmelere paralel olarak benzer bir gelişme sarayın diğer bir birimi olan mutfakta da yaşandı. Saray mutfağında çalışan mutfak personelinin sayısı, Fatih döneminde 100 civarında iken II. Bayezid saltanatının sonlarına doğru 160'lara ulaşmış, I. Süleyman dönemi başlarında da 250'yi aşmıştır. Aynı padişahın son yıllarında 500'e yaklaşan mutfak nüfusu, II. Selim'le gelenlerle birlikte 600'ün üzerine çıkmış, III. Murad'ın son yıllarında 1000'i aşmış III. Mehmed'in tahta çıkışından 17. yüzyıl ortasına kadar yaklaşık altmış yılda 1300'lere ulaşmıştır. Netice itibariyle mutfak personel sayısı gerek I. Süleyman gerekse III. Murad döneminde belirgin bir şekilde artmış, 1520-1595 zaman aralığında mutfak personel sayısı dört katına çıkmıştır (Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul: Kitabevi, 2004, 44-45).

8 TSMA D 8075.

9 TSMA D 2999.

Harem-i Hümayunun nüfusu hakkında yabancı yazarların eserlerinde de bilgi mevcut olup, rakamlar kimi zaman isabetli kimi zaman abartılıdır. 1604-1607 tarihleri arasında Venedik balyosu olarak İstanbul'da görev yapan Ottaviano Bon (ö. 1622) ve 17. yüzyılda Enderunda içoğlan olan Bobovius sarayda genellikle cariye sayısının 1200 olduğunu belirtirler ki bu abartılı görünmektedir.[10] 1690 yılı civarında yazan Gemelli Carari, sarayda 600 cariye bulunduğunu belirtir.[11] Elias Habesci, haremdeki cariye sayısının padişaha göre değiştiğini belirtir. Bu sayının I. Mahmud döneminde 300 iken I. Abdülhamid zamanında 1.600'ü bulduğunu yazar.[12] E. Beauvoisins, III. Selim dönemi saray hareminde 1.300 ile 1.400 arası cariye yaşadığını belirtir.[13] 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan d'Ohsson'un Harem-i Hümayunda 500-600 arası cariye bulunduğunu belirtmesi ise isabetli görünür.[14]

*

18. yüzyılda ve II. Mahmud döneminde Harem-i Hümayun müessesesinin yapısı, 17. yüzyılla aşağı yukarı aynıydı. Harem-i Hümayunda bulunan ve "cevâri-i hassa," "cemaat-i cevârî-i hassa der Saray-ı Cedid-i Amire" olarak tarif edilen cariyeler iki grupta tasnif edilebilir. Birinci grup padişahın eşleri pozisyonunda yer alan kadınları ve ikballeri, ikinci grup ise padişahın, ailesinin ve haremin hizmetlerini gören cariyelerdi. Saraya alınan cariyelerin ilk devrelerine "acemilik" denir. "Acemiler" saraya yeni girmiş tecrübesiz cariyelerdir. Acemilik devresi sonrasında sırayla, cariye, şakird, usta, gedikli

10 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 35-36.Albertus Bobovius, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, haz. Stephanos Yerasimos, Annie Berthier (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002), 100; Ali Ufki Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun, Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, 66; Fisher-Fisher, "Topkapı Sarayı in the mid-seventeenth century," 73. Diğer abartılı bir rakamı veren Giovanni Sagredo (1617-1682) ise sarayda 3.000 kadın olduğunu yazar (G. Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman*, (Paris, 1732), VII, 30).

11 Gemelli Carari, *Voyage Round the World* (Londra, 1704).

12 Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire containing A More Accurate and Interesting Account of the Turks*, 145, 166. Elias haremdeki cariye sayısının Selim döneminde 2000 olduğunu belirtir, 166.

13 J. E. Beauvoisins, *Notice sur la cour du Grand Seigneur son serail son harem la famille du sang imperial sa maison mitiataire* Paris, 1809), 22.

14 Mouradgea d'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman* (Paris: Firmin Didot Père et Fils, 1824), VII, 69.

kategorileri gelir.[15] D'Ohsson, haremde bulunan cariyelerin "cariye, şakird, usta, gedikli, kadın," olmak üzere beş gruptan oluştuğunu belirtir.[16]

Padişahın Kadınları

Harem-i Hümayunda yaşayan padişahın ailesi, valide sultan, padişahın bekâr kızları ve şehzadeler ve ayrıca padişahın aile hayatı sürdürdüğü kadınlardan oluşmaktaydı. Haremin en yüksek statülü kadını valide sultan olup, onu "kadın" unvanı taşıyan padişahın kadınları takip ederdi. Padişahın kadınları (padişahın firaşına dahil olanlar) 15. yüzyıl ortalarına dek hem nikâhlı kadınlar hem de köle cariyelerden oluşmaktaydı. Bu tarihten itibaren Hıristiyan hanedanlar ve Anadolu beyliklerinin kızlarıyla yapılan nikâhlı evlilikler geri plana düştü. II. Bayezid'in (1481-1512) saltanatı hanedanlar arası evlilikten cariyeler dönemine geçiş evresi olarak belirtilir.[17]

Padişahın çocuk sahibi kadınları 16. ve 17. yüzyılda "haseki" olarak adlandırılırlardı.[18] Hürrem Sultan'dan itibaren 17. yüzyılın ortalarına kadar süren dönemde hasekilerin nüfuzu artmıştı.[19]

II. Mustafa (h. 1695-1703) döneminde dahi "haseki" unvanı kullanılırken,[20] 18. yüzyıla ait incelenen arşiv kaynaklarında "haseki" ifadesine rastlanmaz.[21] Nitekim, d'Ohsson, III. Ahmed'den önce şehzade annesinin "haseki sultan," padişah kızının annesinin ise "haseki kadın" olarak adlandırıldığını yazar.[22]

15 Harem-i Hümayun içi terfi sisteminin nasıl gerçekleştiği, Enderun için söz konusu olduğu gibi net değildir. Enderun müessesesinin işleyişi hakkında bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı* 297-357; İnalcık, *The Classical Age*, 76-84.

16 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 64. Bu tasnif Hammer tarafından da tekrarlanır. Hammer, *histoire de l'Empire Ottoman depuis son Origine Jusqu'a nos Jours* (Paris: Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, 1841), XVII, 70-71

17 Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 21-24.

18 Sieur de la Croix, *Mémoirs de Sieur de la Croix* (Paris 1684), 355; Paul Rycaut, *The history of the present state of Ottoman Empire*, 40.

19 Peirce, *The Imperial Harem*, 58-65.

20 MAD. d 5065; BOA, Cevdet Saray (C. SM) 1762 (1109/1697). "Horende-i haseki sultan sofra" (D. MSF 1-19) (1106/1695).

21 Ancak 1728 tarihli bir kayıtta "horende-i haseki sultan" tabirine rastlanır ancak yana yazılan notta "baş kadın hazretlerine verildi" ifadesi yer alır (KK *Masraf-ı Şehriyâri* 7129) (1141/1728).

22 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 65. Benzer bilgi Hammer tarafından da tekrarlanır, Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, XVII, 70-71. Ancak 18. yüzyıla ait kimi yabancı kaynaklarda, padişahtan çocuk sahibi olan cariyenin "haseki' olduğu bilgisi tekrarlanır (Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire*, 169;

18. yüzyıl kaynaklarına yansıdığı üzere "haseki" unvanı yerine "kadın" kullanılırdı. Birden fazla sayıda olabilen padişah kadınlarının ilkine "baş kadın" denirken, diğer kadınlar sırasıyla "ikinci kadın," "üçüncü kadın," "dördüncü kadın" olarak adlandırılırlardı. Nitekim I. Mahmud dönemine ait mevacib kaydında padişahın altı kadını görülürken,[23] II. Mahmud dönemi mevacib kaydında padişahın yedi kadını görülür.[24] 18. yüzyılda her padişah döneminde kadın sayısı farklılık göstermektedir.[25] Baş kadın diğer kadınlara kıyasla üstün pozisyonda olup, zaman içinde kadınlar arasında terfi söz konusu olabilirdi.

Her dönemde padişah kadınlarının tayinatları ve hizmetlerinde cariyeler bulunmaktaydı. Padişah kadınlarına tahsis edilen günlük mevacib miktarları ve ayrıca hizmetlerinde bulunan cariye sayısında farklı dönemlerde benzerlikler görülebildiği gibi farklılıklar da olabiliyordu. 16. yüzyılda Hürrem Sultan'dan (ö. 1558) itibaren 17. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir dönemde haseki sultanlar Harem-i Hümayun içinde büyük nüfuz sahibi olup haseki sultan pozisyonunda olan kadınların maaşları çok yüksek miktarlara ulaşmıştı.[26] Bu dönemde haseki olmayan padişah kadınlarının ise haseki olanlara kıyasla daha düşük statüde olmaları maaşlarına da yansırdı. Örneğin 16. yüzyılın ikinci yarısında haseki olmayan şehzade anneleri günlük 30, 40 veya 100 akçe almaktaydılar.[27]

18. yüzyılın muhtelif dönemlerine ait mevacib kayıtlarına yansıdığı üzere, padişah kadınları incelendiğinde, Örneğin III. Selim döneminde kadınlar günlük 40 akçe alırlarken,[28] benzer şekilde II. Mahmud döneminde de baş kadın ve diğer altı kadın günlük 40 akçe alırlardı (Ek II).

Charles Pertusier, *Picturesque Promenades in and Near Constantinople and on the Waters of the Bosphorus*, Londra, 1820).

23 TSMA D 8075 (Ek I).

24 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).

25 III. Ahmed'in yirmiye yakın kadını varken, III. Osman'ın iki kadını vardı. Uluçay, *Kadınları ve Kızları*.

26 Örneğin, I. Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan günde 2000 akçe, II. Selim'in hasekisi Nurbanu Sultan günde 1.000 akçe III. Murad'ın hasekisi Safiye Sultan günde 700 akçe, IV. Murad'ın hasekisi günde 2.000 akçe, İbrahim'in iki cariyesi günde 1.000 ve 1.300'er akçe almaktaydı (Peirce, *The Imperial Harem*, 127-128).

27 Peirce, *The Imperial Harem*, 128-130.

28 TSMA D 2999.

Kişiye tahsis edilen tayinatlar, Harem-i Hümayun içindeki pozisyonunu yansıtır. Bu bağlamda padişah kadınlarına tahsis edilen miktar, hanedanın diğer mensuplarına ve hatta ustalara tahsis edilen miktardan düşüktür. III. Selim'in validesine günlük 400 akçe tahsis edilmişken,[29] III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde şehzade ve padişah kızları günlük 100 akçe alırlardı.[30]

Harem-i Hümayun içinde padişahların değil, valide sultan, şehzadeler, padişah kızları ve padişah kadınlarının da maiyetleri vardı. Padişah baş kadını ve diğer kadınlarının ağaları ve kahvecibaşıları olduğu gibi,[31] statülerine paralel biçimde sayıları değişen cariyeleri bulunmaktaydı. I. Mahmud döneminde baş kadının hizmetine yirmi cariye tahsis edilmişken, diğer beş kadının sekizle on üç arasında değişen cariyeleri vardı.[32] II. Mahmud döneminde padişah kadınları statülerine göre üçle on üç arasında değişen sayıda cariye sahibiydiler ve bu cariyeler günlük 5 ile 10 akçe almaktaydılar (Ek II).[33]

Her iki dönemde de şehzade ve padişah kızları kimi padişah kadınlarından daha fazla sayıda cariye sahibiydi. I. Mahmud döneminde şehzadelerin hizmetlerindeki cariyelerin sayısı yedi ila on dokuz arasında değişirken,[34] II. Mahmud döneminde şehzadelerin hizmetindeki cariyelerin sayısı yediyle on iki arasında, padişah kızlarının ise beşle on dört arasında değişiyordu.[35]

Padişahın mahremi olan diğer bir grup kadın ise "ikbal" olarak adlandırılırdı. "İkbal" unvanı taşıyan padişah kadınları "kadın" unvanı taşıyanlardan daha aşağı kategorideydi. "Baş ikbal" olan kadını takiben diğer ikballer, "ikinci ikbal," "üçüncü ikbal," "dördüncü ikbal" olarak devam ederdi. II. Mustafa, I. Mahmud ve III. Mustafa'nın da ikballeri olduğu bilin-

29 TSMA D 2999.
30 *II. Mahmud Mevâcib Defteri.*
31 TSMA D 7908 (1115/1703).
32 TSMA D 8075 (Ek I).
33 Dikkati çeken bir husus, I. Mahmud dönemine kıyasla II. Mahmud döneminde padişah kadınlarına tahsis edilen cariye sayısı daha az görünür.
34 TSMA D 8075, (Ek I).
35 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).

mektedir.[36] I. Mahmud'un baş ikbaliyle diğer ikbali günlük 40 akçe alırlardı ve hizmetlerine tahsis edilmiş cariye sayısı 4 ile 6 arasında değişmekteydi, bu cariyeler günlük 5 akçe alırlardı.[37] Üçüncü Bölümde görüleceği üzere vaktiyle padişah kadını veya ikbali olanlardan bazıları sonradan yüksek mevkideki erkeklerle evlendirilmişlerdi.

Daye

Padişahın yakınında bulunan ve büyük nüfuz sahibi olan bir diğer kişi de padişahların dayesidir. Padişah dayeleri Harem-i Hümayun içinde itibarlı bir pozisyona sahip olup, "izzetli daye" unvanının kullanılması da itibarlı pozisyonlarını gösterir.[38] Padişah dayeleri her dönemde belli bir öneme sahiptiler. Nitekim Altıncı Bölümde görüleceği üzere II. Mehmed'in dayesi İstanbul ve Edirne'de camiler inşa ettirecek güce sahipti. Yakındoğu saraylarında da daye kadınlar yüksek nüfuz sahibiydiler. [39]

Kimi dayeler padişahların yakınında bulunurlardı. Nitekim II. Selim'in dayesiyle satranç oynamaktan keyif aldığı belirtilirken,[40] Tarihçi Peçevi, Sultan I. Mustafa Yeni Saray'dan götürülürken yanında validesi ve dayesinin bulunduğunu kaydeder.[41] Dayeler kimi zaman çocuklarıyla hareme alınırlardı. Nitekim II. Mahmud döneminde Şehzade Abdülmecid'in, Mihrimah Sultan'ın, üçüncü kadınının cariyeleri arasında daye kızı da bulunup günlük 10 akçe mevacib tahsis edilmişti.

Dayelerin yüksek pozisyonu tayinatlarına da yansırdı. Ayrıca Harem-i Hümayun tayinat kayıtlarında padişah ailesi, kethüda kadın ve daye kadın ayrı olarak isimleriyle zikredilirken, haremde bulunan diğer

36 II. Mustafa'nın ikbali Şahin Fatma Hatun'un muhallefatı için bkz. TSMA D 9988; I. Mahmud'un dört ikbali olup, baş ikbali, 'baş ikbal kadın' olarak yazılır, TSMD D 8075 (Ek I). III. Mustafa'nın da kadınlarına ilaveten ikballeri olduğuna dair bkz. KK 7247, KK 7248.

37 TSMA D 8075, (Ek I).

38 TSMA D 7908 (1115/1703).

39 Babür harem teşkilatında sütannelerin önemi ve nüfuzu hakkında bilgi için bkz. Ruby Lal, *Domesticity*, 188-193. Fatımiler döneminde sarayda bulunan sütannenin önemi hakkında bkz., Delia Cortese-Simonetta Calderini, *Women and the Fatimids*, 82.

40 Eugenio Alberi, haz. *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato* (Florence, 1840-1855), I, 402, aktaran Peirce, *Imperial Harem*, 131.

41 Nitekim Peçevi tarihinde aktarıldığı üzere "Sultan I. Mustafa'yı validesi ve dayesiyle birlikte Saray-ı Amire'de hastalar arabasına bindirip yeniçeri odalarına götürdüler." Zuhal Kayayurt, "Peçevî Tarihi (317b-351a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü," (Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2005), 24, 26.

cariyeler tek bir grup olarak zikredilirdi. Çok sayıda örnek arasından bir örnek verilecek olursa, 1643 senesi IV. Mehmed dönemine ait bir yiyecek (*me'kulât*) tayinatı kaydında, daye kadın padişah ailesiyle birlikte zikredilip, daye kadın sofrasına verilen yiyecek miktarı çok yüksek olup, valide sultana yakındı.[42] II. Mustafa dönemine ait harc-ı hassa kaydında, daye kadın, baş kadın ve diğer kadınlardan daha fazla tahsisat almıştı.[43] Üçüncü Bölümde görüleceği üzere, dayeler statülerine uygun şekilde yüksek statüde bulunan erkeklerle evlenirlerdi.

Kethüda Kadın

Erken dönemlerden itibaren Harem-i Hümayun içinde büyük nüfuz sahibi olan haremin amiri kethüda kadındı.[44] "Saadetli, iffetli, izzetli" kethüda kadın unvanı kullanılıyor olması Harem-i Hümayun içindeki saygın pozisyonunu gösterir. Kaynaklarda haremde bulunan diğer cariyeler tek bir grup olarak zikredilirken, kethüda kadın mutlaka ismen belirtilirdi. Yakındoğu saraylarında kethüda kadınların etkin rolleri vardı.[45]

Saray içi hediyeleşme ağı içinde padişah ailesinin yanında kethüda kadının ayrıcalıklı yeri bulunmaktaydı. Nitekim III. Ahmed dönemi sultan doğumunda hediye verilenler arasında valide sultan, padişah kadınları ve kızlarına ilaveten, kethüda kadın ve daye kadın yer almaktadır.[46]

Dönemin kronikleri kethüda kadının görevlerine ve önemine dair bilgi sunarlar. Silahdar tarihinde, Valide Hatice Turhan Sultan'ın vefatını takiben, kethüda kadının validenin eşyalarını kabz etmek ve Harem-i Hümayunun düzeni (*nizâm-ı ahvâl*) ve şehzadelerin muhafazasından sorumlu olduğu belirtilir.[47] Benzer şekilde Kösem Sultan

42 BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi (D.BŞM) 10523.

43 TSMA E 68-10 (1108-1109/1697-8), aktaran, Hans George Majer, "The Harem of Mustafa II (1695-1703)," *Osmanlı Araştırmaları* XII (1992): 440.

44 I. Bayezid ve II. Bayezid döneminde kethüda kadının yerine dair TSMA D 9629; TSMA D 10184, aktaran Uluçay, *Harem II*, 136. 16. yüzyılda büyük nüfuza sahip olan Kethüda Canfeda Hatun hakkında bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," 23-25.

45 Örneğin Abbasi sarayında etkin pozisyonda olan kethüdaların rollerine dair bkz. Nadia Maria El-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions," *Studia Islamica* 47 (2003): 41-55.

46 BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM d) 1210 (1124/1712).

47 Nazire Karaçay Türkal, "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca-1106/1654-7 Şubat 1695)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 910-911.

(ö. 1651) darüssaade ağalarına hitabında, önemli bir mesele olduğunda valide sultana durumu bildirmek için kethüda kadına meseleyi aktarmalarını belirtir.[48]

Harem-i Hümayuna değinen yabancı kaynaklarda da kethüda kadına vurgu yapılır. Çoğunlukla "kahya kadın" olarak zikredilen kethüda kadının, harem içinde ayrıcalıklı yeri olduğu, haremin ve bütün cariyelerin amiri olduğu belirtilir.[49] D'Ohsson bütün haremden sorumlu olan kethüda kadının padişah tarafından en tecrübeli kadınlarla eski gedikliler arasından seçildiğini belirtir. Padişahın kadınları tarafından dahi saygı duyulduğunu yazar.[50] Kethüda kadının yüksek rütbesini temsilen asa ve mühür taşıdığı belirtilir.[51] Saraya cariye alındığında kahya kadının devreye girdiği, bu kızların kahya kadın tarafından incelendiği,[52] haremin kural ve kaidelerinin kahya kadın tarafından öğretildiği ve yanlış davranışlarının kahya kadın tarafından düzeltildiği belirtilir.[53] Kethüda kadın padişahın kadını olarak seçilen cariyelerle de ilgilenirdi.[54]

Mevâcib kayıtları, kethüda kadının harem içindeki yüksek statüsünü, itibarlı pozisyonunu açığa çıkarır. III. Selim döneminde kethüda kadın günlük 500 akçe gibi yüksek bir ücret almaktaydı ve bu günlük 400 akçe tahsis edilmiş olan valide sultanın aldığı meblağdan yüksekti.[55] II. Mahmud döneminde de kethüda kadın günlük 500 akçe almaya devam eder. Bu

48 Pınar Saka, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, Derviş Abdullah, Darüssade Ağalarının Durumu Hakkında Baltacı'nın Raporu* (İstanbul: İnkılâp, 2011), 139.

49 J. E. Beauvoisins, *Notice sur la cour du Grand Seigneur son serail son harem la famille du sang imperial sa maison mitiataire* (Paris, 1809), 26-28; Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire*, 166.

50 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 69. Bu bilgi Hammer tarafından da verilir, Hammer, *histoire de l'Empire Ottoman*, XVII, 70-71

51 Kahya kadının asa taşıdığı 17. yüzyılda Sieur de la Croix tarafından belirtilir, *Mémoirs de Sieur de la Croix* (Paris, 1684), 365. D'Ohsson'da da aynı ifade mevcuttur, D'Ohsson, *Tableau*, VII, 69. Fenerci Mehmed Albümünde "Enderun-ı Hümayunda kethüda kadın olarak verilen görselde, kethüda kadının elinde asa bulunmaktadır; *Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü/Ottoman Costume Book, Fenerci Mehmed*, ed. İlhami Turan, çev. Robert Bragner (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 1986), no 23.

52 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 37; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman*, VII, 30.

53 Rycaut, *The history of the present state of Ottoman Empire*, 39.

54 Rycaut, *The history of the present state of Ottoman Empire*, 40.

55 TSMA D 2999. Peirce, 17. yüzyılın başından ortasına kadar kethüda hatunun günlük 200 akçe aldığını belirtir (Peirce, *The Imperial Harem*, 140). Zaman içinde kethüda kadının pozisyonunda yükseliş gerçekleşmiş olabilir.

meblağ günlük 100 akçe alan padişah çocuklarına tahsis edilen miktarın beş katıdır.[56] Kethüda kadınların harem içinde yüksek mevacib aldıklarını d'Ohsson da belirtir.[57]

Kethüda kadınların da, valide sultan, padişah kadınları, kızları ve şehzadeleri gibi pozisyonlarına uygun maiyetleri bulunuyordu. Kethüda kadınların ağaları olduğu gibi,[58] kahvecibaşıları da vardı.[59] Ayrıca şahsi hizmetlerinde cariyeleri bulunmaktaydı. Kethüda kadının I. Mahmud döneminde dört, II. Mahmud döneminde beş cariyesi bulunmaktaydı. Kethüda kadının baş cariyesi, ikinci cariyesi, üçüncü cariyesi olarak sıralanan cariyelere tahsis edilen meblağ statülerine göre günlük 5 akçeyle 40 akçe arasıydı.[60]

Ayrıca yüksek statülerine binaen kethüda kadınların müstakil odaları olup buralara tahsis edilen mefruşat, "mefrûşât-ı oda-i kethüda kadın" adı altında belirtilirdi.[61] İlaveten kethüda kadının şahsi kuşhanesi ve matbahı vardı. Padişah ailesine ait kalaylanan kapları gösteren listede, hanedan dışında sadece kethüda kadın ve daye kadın belirtilir.[62]

Daye kadın gibi kethüda kadının da harem hiyerarşisi içindeki ayrıcalıklı yeri yiyecek (*me'kulât*) tayinatlarına yansırdı. İncelenen me'kulât kayıtlarında kethüda kadınlar darüssaade ağasından her zaman daha düşük tayinat alırken, çoğunlukla şehzadelerden ve kimi zaman padişah kadınlarından daha yüksek tayinat alırlardı.[63]

56 Ayrıca mevacib kayıtlarında "mahlûl kethüda kadın" adı altında bir kategori olup III. Selim döneminde tahsis edilen meblağ günlük 667 akçe iken (TSMA D 2999), II. Mahmud döneminde günlük 867 akçe gibi muazzam bir meblağdır.
57 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 73.
58 TSMA D 7908 (1115/1703).
59 18. yüzyılda Harem-i Hümayunda kethüda kadın olan Şuhi Kadın'ın kahvecibaşısı hakkında, EV. VKF 21/1.
60 TSMA D 8075, Ek I; İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).
61 MAD. d 5065 (1091/1680).
62 D.MSF 2-110; D.BŞM 1849-31 (1126/1714). Kimi kayıtlarda kethüda kadının kap sayısı kadınlardan fazladır; D. MSF 2-76.
63 D.BŞM d 381 (1091-1096/1680-1685); D.BŞM d 828 (II. Mustafa dönemi); D. BŞM 3 85 (III. Ahmed dönemi); KK 7248 (1176/1763); KK 7252 (I. Abdülhamid dönemi). Bir örnek verilecek olursa, 1698 tarihli yiyecek kaydına göre padişaha ve valide sultana ayda tahsis edilen koyun (ganem) 40 iken, kethüda ve daye kadına 20, darüssaade ağasına ise 30 adetti; D.BŞM. MTF. 2-45.

D'Ohsson'a göre gedikliler padişah kadınlarından bir aşağı kategorideydiler. Her biri ayrı bir işle vazifelendirilmiş olarak padişahın şahsi hizmetinde bulunurdu. Bunların gençlerinden on ikisi has odalıların vazifelerine benzer işler yaparlardı ve bu işlerin adlarıyla anılırlardı. Örneğin sofra hizmetlerine bakana "çaşnigir usta," çamaşır hizmetine bakana "cameşuy usta" denirdi. Her gediklinin maiyetinde gerek ona yardım etmek, gerekse terbiye olmak maksadıyla acemiler bulunmaktaydı. Padişah, ölen veya Eski Saray'a gönderilen kadınların yerine bu kızlardan birini seçerdi. Padişahın dikkatini çekenler ikbal unvanı alırdı ve bunlara hasodalık denirdi.[64]

D'Ohsson "ustalar"ın valide sultan, padişah kadınları ve kızlarının hizmetinde bulunduğunu belirtir. Bunlar yirmi veya otuz kızdan oluşan takımlara ayrılmışlardı. Her biri yaptığı işle ve ayrıca hizmet ettiği kişinin adıyla anılırdı.[65]

Harem-i Hümayunda, hazinedar usta, saray ustası (*usta-i saray der Harem-i Hümayun*),[66] vekil usta,[67] cameşuy usta, çaşnigir usta, ibrikdar usta, kahveci usta, kilerci usta, kutucu usta, kâtibe usta, berber usta bulunmaktaydı. Harem-i Hümayunda sofra hizmetlerini görenlerin başına çaşnigir usta denirdi. Maiyetinde kalfa ve cariyeler bulunmaktaydı. Hükümdara ait yemek ve sofra takımlarını korurlardı.[68] Padişahın çamaşırlarının bakımına memur olan saraylı kalfaların kıdemli olanına çamaşırcı usta (*cameşuy usta*) denirdi. Maiyetinde kalfalar bulunup yardımcısına ikinci cameşuy denirdi.[69] Su döken, leğen ve ibrik hizmetlerinden sorumlu kişiye ibrikdar usta, yardımcısına da ikinci ibrikdar denirdi. İbrikdar usta aynı zamanda padişa-

64 D'ohsson, *Tableau*, VII, 66-67; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 148.
65 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 68; F. Davis, *The Ottoman Lady*, 6.
66 Pakalın, kethüda kadın ve saray ustasının aynı kişi olduğunu belirtir, Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, III, 127-128. Ancak II. Mahmud dönemi mevacib defterdinde kethüda kadın ve hazinedar ustadan ayrı olarak saray ustası bulunmaktadır. İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).
67 III. Selim ve II. Mahmud dönemi kaynaklarında "kadın vekili" veya "vekil usta" olarak adlandırılan kadın yer alıyordu ve günlük 233 akçe gibi yüksek bir mevacib tahsisatına sahipti. TSMA D 2999; TSMA 9962; Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*.
68 Uluçay, *Harem II*, 133.
69 Koçu, Reşat Ekrem Koçu, "Çamaşırcı Usta," *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi Neşriyat, 1960), VII, 3699; Uluçay, *Harem II*, 133-134.

ha ait leğen, ibrik ve havluları korurdu.[70] Kahve işleriyle meşgul olanların başına kahveci usta denirdi. Yardımcısına ikinci kahveci denirdi. Padişahın kilerine ve kiler takımlarına bakanların başına ise kilerci usta denip yardımcısı ikinci kilerci idi. Kilerci usta, çaşnigir ustayla birlikte yemek hizmetlerine bakardı.[71] Berber usta padişahın tıraş takımlarına bakan kalfaların başıydı ve yardımcısına ikinci denirdi.[72] Kutucu usta, padişah kadın ve kızlarının giyimine ve süslenmelerine bakardı ve hamam, baş takımı ve buna dair eşyalara nezaret ederdi.[73] Külhancı usta ise haremde bulunan hamamların yakılmasından sorumlu olan cariyelerin başıydı. Haremin disiplini, teşrifat ve düzenini sağlayanların başına baş kâtibe veya kâtibe usta denirdi. Yardımcısına ikinci kâtibe denirdi.[74]

Ek I ve Ek II'ye yansıdığı üzere ustaların maiyyetinde cariyeler bulunmaktaydı ve 18. yüzyılın farklı dönemlerinde "usta" kategorisinde bulunan kadınlar değerlendirildiğinde, genel olarak gerek hiyerarşi içindeki yerleri, gerek kendilerine tahsis edilen mevacib miktarları, gerekse hizmetlerindeki cariye sayısının çoğunlukla standart olduğu ve süreklilik gösterdiği görülür. Ancak farklı dönemlerde bazı değişiklikler de söz konusudur.

D'Ohsson, hazinedar ustayı kethüda kadının yardımcısı olarak tarif eder ve hazinedar ustanın hükümdarın elbiselerine ve Harem-i Hümayunun mali işlerine baktığını, göçlerde saray kadınlarına refakat ve nezaret ettiğini belirtir.[75] Hazinedar ustayı takiben, ikinci hazinedar usta, üçüncü hazinedar usta ve kimi zaman dördüncü ve beşinci hazinedar ustalar bulunmaktaydı.[76] II. Mahmud döneminde hazinedar ustanın mevacibi padişah kadınlarından ve çocuklarından yüksekti.[77]

70 Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, II, 14; Uluçay, *Harem II*, 134.
71 Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, II, 282; Uluçay, *Harem II*, 135.
72 Uluçay, *Harem II*, 134.
73 Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, II, 333; Uluçay, *Harem II*, 136.
74 Uluçay, *Harem II*, 137.
75 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 69.
76 I. Mahmud döneminde ikinci hazinedar usta günlük 50 akçe alırken, diğer üç hazinedar usta 30 akçe alırlardı (TSMA D 8075) (Ek I). II. Mahmud döneminde hazinedar usta günlük 120 akçe alırken, ikinci hazinedar günlük 80 akçe almaktaydı. İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri* (Ek II). II. Mahmud döneminde görülen bu farklılık bir yüzyıl boyunca oluşan enflasyondan kaynaklanıyor olmalıdır.
77 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).

Ayrıca hazinedar ustaların hizmetine tahsis edilmiş cariyeler bulunurdu. I. Mahmud döneminde ikinci hazinedar ustanın üç cariyesi varken,[78] II. Mahmud döneminde hazinedar ustanın biri baş cariye, diğeri ikinci cariye olarak adlandırılan iki cariyesi, ikinci ve üçüncü hazinedarın ise birer cariyesi vardı.[79]

18. yüzyılda kimi hazinedar ustalar özel bir yere sahipti. Nitekim I. Abdülhamid'in üçüncü kadını Nevres Kadın hazinedar usta iken I. Mahmud döneminde de padişahın altıncı kadını hazinedardı. Bu durum hazinedar ustaların tayinatlarına da yansırdı. Nitekim Abdülhamid döneminde hazinedar usta, kethüda kadından, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci kadınlardan yüksek yiyecek tayinatı alırken,[80] I. Mahmud döneminde de hazinedar ustanın cariye sayısı padişahın dördüncü ve beşinci kadınlarından daha yüksek olup on üçtü.[81]

I. Mahmud döneminde ustalara verilen günlük mevacib, I. Mahmud'un ikballerine verilen miktardan daha yüksekti.[82] II. Mahmud dönemi mevacib kaydına göre ise ustalara tahsis edilen mevacib, padişah kadınları ve çocuklarına tahsis edilen meblağdan yüksekti.[83] I. ve II. Mahmud dönemlerinde ustalar genelde bir cariyeye sahiptiler.[84]

78 TSMA D 8075, (Ek I).
79 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).
80 KK7250 (1188/1774); KK 7252 (I. Abdülhamid dönemi).
81 TSMA D 8075 (Ek I).
82 I. Mahmud döneminde saray ustası, cameşuy usta, kilerci usta 100 akçe alırken; baş kâtibe olarak da adlandırılan kâtibe usta ve berber usta 80'er akçe; çaşnigir usta, ibrikdar usta, kahveci usta günlük 50 akçe, ikinci kâtibe günlük 60 akçe, ikinci cameşuy usta günlük 35 akçe, ikinci kahveci, ikinci çaşnigir 30 akçe almaktaydı (TSMA D 8075), (Ek I). III. Selim dönemi mevacib kayıtlarında görevleri belirtilmeyen ancak sadece tahsis edilen mevacib miktarı belirtilen cariyeler içinde, sekiz kişi günlük 100 akçe, üç kişi 80 akçe, bir kişi 74 akçe, altı kişi 67 akçe, bir kişi 50 akçe, bir kişi 53,5 akçe alıyordu. Bu kişilerin bazıları usta pozisyonunda olmalıdır (TSMA D 2999).
83 Bu dönemde cameşuy usta, kahveci usta, kilerci usta, çaşnigir usta, berber usta, ibrikdar usta günlük 120'şer akçe alırken, kâtibe usta I. Mahmud dönemindeki gibi 80 akçe, ikinci kâtibe 40 akçe, ikinci cameşuy ve ikinci çaşnigir 35 akçe, ikinci kahveci ve ikinci sabuncu 30 akçe almaktaydı. İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).
84 Ustaların hizmetinde bulunan cariyelerin günlükleri I. Mahmud döneminde 5 akçe iken, II. Mahmud döneminde 20 akçe idi. TSMA D 8075, (Ek I); İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).

16. ve 17. yüzyıllarda Harem-i Hümayunda "bula" adı verilen kadınlar vardı.[85] II. Mustafa dönemi kaynaklarında,[86] ve III. Ahmed saltanatının ilk dönemlerine ait kaynaklarında "bula" unvanı taşıyan kadınlara rastlanır.[87]

Ayrıca kalfa olarak adlandırılan kadınlar vardı.[88] Hanedan mensuplarının maiyetlerinde de kalfalar bulunurdu.[89] Şehzade ve padişah kızlarının hizmetinde bulunan cariyeler arasında daye kalfa ve dadı kalfalar bulunmaktaydı.[90] II. Mahmud dönemi şehzade ve sultanların daye kalfa, dadı kalfaları bulunduğu gibi ikinci daye kalfa, üçüncü daye kalfalar da mevcuttu. Örneğin II. Mahmud mevacib kaydına yansıdığı üzere Atiye Sultan'ın cariyeleri arasında daye kalfa, ikinci daye kalfa, üçüncü daye kalfa bulunmakta olup bu kişiler

85 Kanuni Sultan Süleyman'ın veziriazamı İbrahim Paşa, mektubunda valide sultana ve yenge bulaya selam eder, bkz. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları* (İstanbul: Türk Dünyası Mecmuası, 1950), 66. Selânikî, Vezir Halil Paşa'nın Aralık 1593'te Fatma Sultan'la düğününde, çeyiz alınırken kanun-ı kadim üzere kapı oğlanlarına, harem-i muhterem bolalarına (bula olmalı) ve bacılara caize verildiğini belirtir (Selânikî Mustafa Efendi, *Târih-i Selânikî*, haz. Mehmed İpşirli) (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1989), I, 342. Evliya Çelebi musahibe kadınlardan Şekarpâre Bula'nın Mısır İbrim'e sürüldüğünü, Meleki Bola'nın (bula olmalı) da sürgün edildiğini yazar (Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, 2. Kitap*, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. 2. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 248. 17. yüzyılda Sieur de la Croix, valide sultanın nedimelerinden bahsederken, kutucu bula, kilerci bula, okumuş bula, hamamcı bula, ibrikçi bula, haznedar bula, kâhya kadın, çamaşır bula, çaşnigir bula, telekçi bula, yenge kadın ve hasekiyi eğlendiren baş maskara buladan bahseder (Sieur de la Croix, *Memoires du sieur de La Croix*) (Paris, 1684), 356.

86 Darüssade ağası marifetiyle Tahire Bula'ya ve Şehsuvar Bula'ya 25'er kuruş ihsan olunur. Musahib Beşir Ağa eliyle azatlı Rukiye Bula'ya 130 kuruş ihsan edilir (TSMA D 2350-0005) (1695). II. Mustafa'nın cariyeleri Bahri Bula, Firuz Bula, Ümmü Gülsüm Bula, Şehbaz Bula hakkında TSMA D 676.

87 TSMA D 2352.0382 (Zilhicce 1115/1704).

88 Pakalın, saray kalfalarının kıdemlilerine/eskilerine usta denildiğini belirtir (Pakalın, Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, II, 554). D'Ohsson ise ustalara kalfa denildiğini yazar; D'Ohsson, *Tableau*, 68.

89 II. Mahmud'un yedinci kadınının baş cariyesi Nezaket Kalfa idi. İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II). Saraylı kadınların gömüldükleri yerleri gösteren Ek IX, 18. ve 19. yüzyıllarda saraylılar arasında kalfa pozisyonunda olanlara dair örnekler sunar: Sultan Abdülhamid'in ibrikdar ustası Canfeda Kalfa, I. Mahmud'un kiler kalfası Pembe Kalfa, Sultan Abdülaziz'in cariyelerinden Andelib Kalfa, Sultan Abdülmecid'in cariyelerinden ikinci kâtib Tenasüb Kalfa, valide sultanın cariyesi Hüsnifer Kalfa, Hatice Sultan'ın çaşnigiri Lebabe Kalfa, Sultan Abdulaziz'in baş kadın efendisinin cariyelerinden Zevkniyab Kalfa, ikinci kadın efendinin oda kalfası Atike Kalfa, III. Selim'in üçüncü kadınının cariyesi Rûzeru Kalfa, Sultan Mahmud Han'ın üçüncü ikbali Kadın Efendi kalfalarından Sabiha Kalfa, beşinci kadın Pereste Kadın'ın cariyesi Dilpezir Kalfa, dördüncü ikbal kalfalarından Neyyir Kalfa, Harem-i Hümayunda kalfa olan Mihrinigar Kalfa, harem hazinedarı Makbule Kalfa, hazinedar-ı şehriyari Sûznak Kalfa, Saray-ı Hümayun kalfalarından Zişan Kalfa, Saray-ı Hümayunda oda kalfası Zernigül Kalfa, Saray-ı Hümayun vekil ustası Goncater Kalfa.

90 I. Mahmud döneminde dadı ve dayeler 20 akçe alırdı (TSMA D 8075). (Ek I).

günlük 20 akçe almaktaydılar.[91] Ayrıca kalfa olanlar arasında padişahın ikbali olanlar dahi vardı. Örneğin I. Mahmud'un dört ikbali, Miyase, Fehmi, Sırrı ve Habbabe kalfalardı.[92] Acemi olan cariyeler kıdemli kalfalar tarafından terbiye edilirlerdi. Ayrıca mevacib kayıtlarında kilerde bulunan cariyeler arasında "kiler kalfası" adı verilen bir cariye bulunurken, görevi belirtilmeyen kalfalar da bulunup bunların da hizmetlerinde birer cariyeleri vardı.[93]

Diğer bir kategori "şakirdler" olup usta ve kalfa sınıfında boşluk olunca buraya alınmak üzere yetiştirilirlerdi.[94]

CARİYELER

Haremin en geniş grubunu buradaki hizmetleri sağlayan cariyeler oluşturmaktaydı.[95] Bunlar haremin kiler, külhan gibi muhtelif birimlerinde çalışır, haremin temizlik, çamaşır ve diğer günlük işleriyle meşgul olurlardı. Bu grup içinde külhanda hizmet edenler, "neferât-ı külhancıyân-ı Harem-i Hümayun," "külhancılarda olan cevâri," olarak adlandırılırken, kilerde hizmet edenler ise, "neferât-ı kiler der Saray-ı Cedid-i Âmire-i Harem-i Hümayun," "neferât-ı kiler," "kilerde olan cevârî" isimleriyle zikredilirdi.

Külhanda hizmet eden cariyelerin sayısı, I. Mahmud döneminde altı,[96] III. Mustafa ve II. Mahmud dönemlerinde sekizdi.[97] Kilerdeyse I. Mahmud döneminde on yedi cariye,[98] III. Mustafa döneminde yirmi yedi cariye,[99] II. Mahmud dönemindeyse dokuz cariye bulunmaktaydı.[100]

91 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).
92 TSMA D 8075.
93 TSMA D 8075 (Ek I); İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri* (Ek II). Zeynep Sultan Haziresinde medfun Bezm-i Tarab, dördüncü kadının cariyesi Dilhoş Kalfa'nın acemisiydi (İshak Güven Güvelioğlu, *Osmanlı Mezar Taşları: Zeynep Sultan Haziresi*, İstanbul: Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları, 2008, 94).
94 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 68; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, XVII, 70-71; Davis, *The Ottoman Lady*, 7.
95 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 68-69.
96 TSMA D 8075. Bunlar günlük 15 akçe ile 5 akçe arası mevacib almaktaydı.
97 TSMA E 53/2. *II. Mahmud Mevâcib Defteri*. Bu kaynağa göre külhanda bulunan sekiz cariye günlük 30 ile 10 akçe arasında almaktaydı. II. Mahmud dönemine ait 1811 tarihli inamat kaydında ise, külhanda bulunan cariyeler yedi kişi görünür, TSMA D 9962.
98 TSMA D 8075. Kilerde bulunan cariyeler günlük 30 ile 5 akçe arası mevacib alırlardı.
99 TSMA E 53/2.
100 *II. Mahmud Mevâcib Defteri*. Kilerde bulunan cariyeler günlük 10 ile 54 akçe arasında almaktaydılar. II. Mahmud dönemine ait 1811 tarihli inamat kaydında kilerde bulunan cariyeler on dört kişi olarak görünmektedir, TSMA D 9962.

Padişah ailesi, ustalar ve kalfaların dışında saray personeli olan ağaların da cariyeleri vardı (Ek I-Ek II). Hanedan mensuplarından sonra hizmetinde en fazla sayıda cariyesi bulunan ağa darüssaade ağasıydı.[101] Darüssaade ağasının, ağa ustası olarak adlandırılan baş cariyesinin dışında dört cariyesi daha vardı.[102] Hazinedar ağasının, baş kapı gulamı ağasının, oda lalasının ve musahib ağaların hizmetlerinde de cariyeler bulunmaktaydı.[103] Ayrıca tahttan indirilen padişahların maiyetine de cariyeler verilirdi.[104]

Netice itibariyle 18. yüzyılda ve II. Mahmud döneminde Harem-i Hümayun müessesesinin yapısı, büyük oranda 17. yüzyılla aynı olmakla birlikte kimi farklılıklar da mevcuttu. 16. ve 17. yüzyıllarda "musahibe" adı verilen nüfuzlu kişiler mevcut iken,[105] 18. yüzyılda musahibe unvanlı bir kadına rastlanmamıştır. Zamanla Harem-i Hümayun içindeki pozisyonlarda değişim söz konusu olabileceği gibi bazı pozisyonların önemi artıp azalabiliyordu. Benzer şekilde Enderun içinde de kimi pozisyonların zaman içinde önemi değişebiliyordu. Nitekim 18. yüzyılın başlarından itibaren silahdarlık önem kazanmaya başladı ve silahdar ağa Enderun hiyerarşisinde en yüksek seviye olan has odanın ve Enderunun diğer odalarının en büyük amiri oldu.[106]

101 Darüssaade ağasının hizmetinde cariye bulunmasına izin verildiği hakkında bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 174. IV. Mehmed dönemi darüssaade ağasının hizmetinde Rus, Gürcü, Çerkez, Nemçe, Leh, Abaza kökenli yirmi yedi cariye vardı (Ahmet Nezihi Turan, "Yusuf Ağa, *İslamiyat*, 156).
102 TSMA D 8075, (Ek I); İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).
103 TSMA D 8075, (Ek I); İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*, (Ek II).
104 "Sultan I. Mustafa hazretleri bade'l hal girü kadimi mahbeslerinde uzlet güzîn olup hıdmet-i aliyyelerine huddam u cevârî tayin eylediler." (Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-Zâde Tarihi*, haz. Nezihi Aykut, Ankara: TTK, 2004, III, 979). Benzer şekilde Sultan İbrahim tahttan indirilince maiyetine cariyeler verildiğine dair Mustafa Öksüz, "Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Müri't-Tevârîh Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni," (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2009), 150.
105 Şemdanizade tarihinde anlatıldığı üzere, II. Selim'in musahibesi olan Hubbi Hatun, şehzade hocası olup "hüsn-i cemal ve hüsn-i kelâm" sahibi olduğu belirtilip, 4.000 beyit söylemiş bir şairdi, M. Öksüz, "Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Müri't-Tevârîh Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni," 61. III. Murad dönemi ünlü musahibesi Raziye Hatun iken, Sultan İbrahim döneminde Şekerpare Hatun ve Hubyar Hatun musahibeydi, bkz. Na'îmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, haz. M. İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007).
106 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 341-350; Tayyar-Zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2010), I, 264.

Cariyelerin Saraya Girişi

Harem-i Hümayunda bulunan cariyeler muhtelif yollarla saraya girerlerdi. Her cariyenin hangi şekilde saraya alındıklarını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte önceki yüzyıllarda olduğu gibi 18. yüzyılda da savaş esirlerinin saraya getirilmesi, satın alma ve hediye yollarıyla saraya cariye alınırdı. Nitekim d'Ohsson, haremdeki kızların ya parayla alındığını ya da devlet adamları ve hanedan mensubu kadınlar tarafından sunulduğunu belirtir.[107]

Savaş esiri olarak alınan cariyelerin saraya alınması önceki yüzyıllarda olduğu gibi 18. yüzyılda da devam etti. Nitekim Rycaut'nun aktardığına göre, II. Mustafa'nın saltanatının ilk dönemlerinde 1697'de gerçekleşen sefer sırasında padişah II. Mustafa, validesi Gülnuş Sultan'a yazdığı mektubunda, kendisine Erdel (Transilvanya) bölgesinden genç kızlar göndereceğinden bahseder.[108] Benzer şekilde Motraye, sarayda bulunan bazı kızların savaşta düşmandan alınan kızlar olduğunu belirtir.[109]

Her dönemde Harem-i Hümayuna hediye edilme yoluyla giren cariyeler vardı. Erken dönemlerden itibaren yabancı hükümdarlar padişahın sarayına hediye olarak köle ve cariyeler gönderirlerdi. Nitekim 15. yüzyılda Memluk hükümdarları ve Osmanlı padişahları arasındaki hediyeleşmelerde her iki taraftan köle ve cariyeler gönderilirdi.[110] Bu durum 18. yüzyılda da devam etti. *Zübde-i Vekaiyat* ve *Raşid Tarihi*'nde anlatıldığı üzere, 1703'te Güril memleketi hükümdarı birkaç seneden beri cizyelerini

107 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 64. 1690'lı yıllarda yazan Gemelli Carari, saraya alınan kızların savaş esiri olarak alındığını veya paşalar tarafından padişaha hediye edildiğini yazar. G. Carari, *Voyage Round the World*. Bu kadınların satın alınmış veya verilmiş olabileceği hakkında, Marchebus, *Voyage de Paris a Constantinople*, (Paris, 1839), 152-155. Hammer, cariyelerin bir bedel karşılığı alındığını veya sultanlar ve devlet adamları tarafından sunulduğunu yazar, Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son Origine Jusqu'a nos Jours* , XVII, 70-71. Guillaume-Antoine Olivier (1756-1814), paşalar ve devlet adamlarının satın aldıkları cariyeleri tahta çıkan padişaha takdim ettiklerini yazar ve hepsinin amacının padişaha yaranmak olduğunu ve günün birinde kendilerine yardımı olabilecek kimseleri padişahın yanına şimdiden yerleştirmeyi amaçladıklarını belirtir (G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l' Égypte et la Perse*) (Paris, 1803), I, 43.

108 Paul Rycaut, *The History of Turks Beginning with the Year 1679* (Londra: Robert Clavell, 1700), 550-551. Ayrıca Çıldır Valisi Vezir Hasan Paşa'nın rikâb-ı hümayuna, sadrazam ve şeyhülislama esir cariyeler gönderdiğine dair bkz. TSMA D 6561.

109 Aubry de la Motraye, *Aubry de La Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa* (Londra, 1723), 250.

110 Elias I. Muhanna, "The Sultan's New Clothes: Ottoman-Mamluk Gift Exchange in the Fifteenth Century," *Muqarnas* XXVII (2010): 189-207.

göndermedikleri için, Gürcü elçilerle hediye olarak gönderilen sekiz nefer gulâm ve dört nefer cariye sûk-ı sultânide satılıp elde edilen meblağ cizye borçları için hazineye teslim edilmişti.[111] Kırım Hanları tarafından da cariyeler gönderilirdi.[112]

Ayrıca her dönemde farklı statülerdeki devlet adamları da muhtelif vesilelerle rikâb-ı hümayuna hediye olarak cariye gönderirdi. Örneğin Hamza Efendi, Sanavber Hatun'u I. Mustafa'ya vermişti.[113] Yabancı yazarlar, valide sultan ve devlet adamlarının padişaha cariye hediye ettiklerini yazarlar. I. Ahmed dönemini anlatan Guillet de Saint-Georges, beylerbeyiler, eyalet valileri ve sancak beylerinin padişaha cariyeler gönderdiğini yazar.[114] 1604-1607 arasında Venedik balyosu olarak İstanbul'da görev yapan Ottaviano Bon, paşaların ve Tatarların padişaha cariyeler sunduklarını belirtir.[115] Jean Baptiste Tavernier, savaş ve başka vesilelerle devlet adamlarının eline düşen güzel kadınların bu kişilerce padişaha hediye edildiğini aktarır.[116] 18. yüzyılda da bu durum devam etti. II. Mustafa'nın kadını olacak olan Hafife'yi on yaşındayken Şirvani Kara Ebubekir Efendi saraya hediye etmişti.[117] Şemdanizade hediye yoluyla saraya giren cariyeler olduğunu belirtirken,[118] Dimitrie

111 Bakkalzade Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat: Tahlil ve Metin*: 1066-1116/1656-1704, haz. A. Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 753-754. Raşid, *Tarih*, II, 561.
112 C. SM 119/6997 (1155/1742).
113 Hasan Yaşaroğlu, "Osmanlı'da Bir Darbe ve Tahlili: Genç Osman Örneği," *Turkish Studies* 8/7 (2013): 727.
114 Georges Guillet de Saint-Georges, *An Account*," 158. G. de Saint Georges, IV. Mehmed in annesi olacak Turhan'ın Tatar akıncılarınca dört yaşında esir alındığını ve bir paşaya satıldığını, paşanın da onu padişaha takdim ettiğini yazar. Padişah IV. Mehmed'in, Tatarların kimleri esir aldığı, bunların isimleri, cinsiyetleri, yaşlarını ve memleketlerini belirten bir kayıt tutulmasını istediğini, böylelikle sultanın tebaasının önceden olduğu gibi bu tür muamelelere maruz kalmasını engellemeye çalıştığını, otuz kırk farklı ülkeden edinilmiş kızların dinlerinin değiştirildiğini yazar (Guillet de Saint Georges, *An Account*, 349).
115 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 36.
116 Jean Baptiste Tavernier, *A new relation of the inner part of the grand seignoi's seraglio*, (Londra: R. L. -Moses Pitt için basılmıştır 1677), 88.
117 18. yüzyılın başında, Lady Mary Montagu bu kadının evine ziyarete gider ve kendisinden Hafiten/ Hafife olarak bahseder (Mary Wortley Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Montagu*, haz. Robert Halsband) (Oxford: Oxford University Press, 1965), I, 380-381. Alderson, ismini Hafise olarak verir (A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*) (Oxford: Clarendon Press, 1956), Tablo XL. Uluçay ise bu kadının ismini Hafsa olarak verir (Uluçay, *Padişahın Kadınları ve Kızları*, 74). Bu kadının ismi konusundaki değerlendirmeler için H. G. Majer, "The Harem of Mustafa II," *Osmanlı Araştırmaları*," XII (1992): 431-443. Majer, Afife/Hafife olarak alır.
118 Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dânî-zade Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-Tevârih*, haz. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976), I, 165.

Candemir de valide sultan, vezir ve diğer paşaların padişaha cariyeler gönderdiğini yazar.[119]

Özellikle cülus sonrası oluşturulan yeni yapılanmada devlet adamlarından gelen hediyeler önemlidir. Dallaway, III. Ahmed tahta çıktığında kendisine 100 kadar Çerkez cariye hediye edildiğini yazarken,[120] tahta yeni çıkmış padişaha üst düzey devlet adamları tarafından cariyelerin verildiğini belirtir.[121] İkinci Bölümde görüleceği üzere cülus zamanında, önceki padişahlara ait cariyelerin bir kısmının çırağ edilmesi sebebiyle, Harem-i Hümayun kadrosu kısmen yenilenir, hareme yeni cariyeler gelirdi.

Devlet adamlarının cariye hediye etmelerinde kimi zaman padişahın neslinin çoğalması, hanedanın devamını sağlama niyeti de olabilirdi. Örneğin hanedanın neslinin devamını sağlamak adına, Sultan İbrahim'in 1640'ta gerçekleşen cülusunu takiben devlet adamları (*erkân-ı devlet, a'yân-ı saltanat*) birer cariye gönderdiler.[122]

Hanedan düğünlerinde de cariyeler hediye edildiği bilinmektedir. IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın 1675'te gerçekleşen düğününde damat tarafından valide sultana, padişahın kadınlarına, Şehzade Mustafa'ya, Şehzade Ahmed'e cariyeler hediye edilmişti.[123] II. Mustafa'nın kızları vezirlerle evleneceği vakit düğün (*Sûr-ı Hümayun*) için Bosna, Erzurum ve Ahıska paşaları cariyeler gönderdiler.[124] Benzer şekilde 1675 sünnet düğününde

119 Dimitrie Candemir, *The History of the Growth and the Decay of the Ottoman Empire*, çev. N. Tindal (Londra, John James, Paul Knapton, 1734), 296. Saraydaki cariyelerin çoğunun, paşalar tarafından hediye edilmiş Gürcü ve Çerkez kızlar olduğu ve bu kızların paşalar tarafından tüccarlardan alındığına dair bkz. J. C. Hobhouse, *A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople During the Years 1809 to 1810* (Londra: James Cawthorn için basılmıştır, 1813), I, 852.

120 Aubry de la Motraye, *Aubry de La Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa* (Londra, 1723), I, 247.

121 J. Dallaway, *Constantinople, Ancient and Modern with Excurcions to the shores and Islands of the Archipelago and to the Troad* (Londra, 1797), 26.

122 Na'îmâ, *Tarih-i Na'îmâ*, haz. M. İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), III, 1111 (1058/1648); Mustafa Öksüz, "Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Müri't-Tevârih Adlı Eserinin (180B-345A) Tahlil ve Tenkidi Metni," (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2009), 144.

123 Salih Zorlutuna, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'nin Sahne Olduğu Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri," *Edirne, Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965), 287.

124 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 225.

damat Musahip Mustafa Paşa valide sultana sanatçı cariye ve padişah kadınlarından birine tellâk cariye hediye eder.[125]

Saraya cariye alımının diğer bir yolu da devlet adamlarının cariyelerini almaktı. Veziriazam Hasan Paşa 1792'de vefat ettiğinde, malları müsadere edildi ve cariyeleri saraya gönderildi.[126] Na'îmâ tarihinde anlatıldığı üzere Rumeli Kazaskeri Kaba-kulak-zâde Ebü'l-irşâd Mehmed bin Ali el-Hamîdî, Eylül 1651'de vefat ettiğinde, samur kürkleri ve kırk cariyesi mîrîye alındı.[127]

Saraydan çırağ edilmiş cariyeler vefat ettiklerinde sahip oldukları cariyelerinin saraya alındığı da olurdu. İkinci Bölümde görüleceği üzere saraylılar ve padişah arasındaki miras ilişkisinden dolayı saraylıların terekesinden bir kısmı kendisini azat eden efendisine kalırdı. Saraylıların sahip olduğu cariye saraya alındığında, cariyenin bedeli padişahın mirastaki hissesinden düşürülürdü. Çok sayıda vaka arasından bir örnek vermek gerekirse, vaktiyle padişahın kadını olan Bekdaş Hatun 1720'de öldüğünde, cariyeleri dönemin padişahı III. Ahmed'e verildi.[128] Bu uygulamanın önceki dönemlerde de örneği mevcuttu. Nitekim Ramazan 1005/1596'da vefat eden Büyük Mirahur Kapıcılar Kethüdası Ahmed Ağa, vefatından önce sahip olduğu nakit ve cariyelerinin Safiye Valide Sultan'ın hakkı olduğunu belirtir.[129]

*

Satın alma, saraya cariye alınmasının bir başka yoluydu. 17. yüzyılda satın alma yoluyla saraya cariye alındığı gibi,[130] 18. yüzyıl boyunca bu yolla cariye alımı devam etti.[131] Köle ve cariye tedarik edilmesinden bahseden

125 Salih Zorlutuna, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'nin Sahne Olduğu Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri," 287.
126 C. SM 5513 (1207/1792).
127 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1356.
128 TSMA E 126-65, "Padişahımın cariye makbül-ı hümayunları olur ise bahası 225 kuruş idib, 155 kuruş hisse-i hümayunlarına takas olunub geriye 70 kuruş lazım gelir eğer makbûl-ı hümayunları olmaz ise nakden 155 kuruş gönderilir." Bu konuda başka örnekler için bkz. TSMA D 8193-1; TSMA E 126-14; TSMA E 126-90.
129 "Nukûdum ve cümle cevâriyim Vâlide-i Pâdişah-ı cihân-penah hazretlerinin hakkıdur" Selânikî, *Târih-i Selânikî* II, 685.
130 17. yüzyılda Enderun-ı Hümayun için satın alınan cariyelere dair bkz. İE. SM 4/340 (1089/1678); İE. SM 1-1111(1091/1678). Darüssaade ağası ve mirahur tarafından satın alınan cariyeler hakkında İE. SM, 11-1117 (1091/1678); İE. SM 11-1122 (1091/1678).
131 1700'de Çatalca'da 320 kuruş bedelinde bir cariyenin, Harem-i Hümayun için satın alındığına dair TSMA E 88/179. 1712'de Ağa babası tarafından satın alınan iki nefer cariyeye dair TSMA E 153-2.

Motraye, III. Ahmed'in cariyelerinin esir pazarından alınmış kızlar olduğunu yazar.[132] III. Ahmed döneminde Harem-i Hümayun için Gürcü ve Rus asıllı sekiz cariye satın alınmıştı.[133] Dallaway sarayda bulunan kızların erken yaşta ya avrat pazarından veya özel kaynaklardan satın alındıklarını belirtir.[134]

Benzer şekilde I. Abdülhamid döneminde saray için üç Gürcü cariye satın alınmış ve haremeyn hazinesinden 49.000 kuruş ödenmişti.[135] Dönemin kronikleri de Harem-i Hümayun için cariye satın alındığına dair örnekler verirler. Tarihçi Subhi ve Şemdanizade, I. Mahmud'un annesi Saliha Sultan için esir satıcısından cariye satın alındığını yazarken,[136] Şemdanizade de dönemin vezirinin valide sultan için esir pazarından cariye satın aldığını belirtir.[137] Saray için satın alınan cariyelerin gümrük emini tarafından alındığına dair örnekler de mevcuttur.[138]

Özellikle padişah çocukları için daye ihtiyacını karşılamak adına cariye satın alınırdı.[139] Şemdanizade bu amaçla saraya alınan cariyeler hakkında ilginç anekdotlar sunar. I. Abdülhamid döneminde padişahın cariyesi hamile olduğu için, daye cariye alımının gerekli olduğunu, ulema ve imamların mahalle sakinlerini haberdar ettiklerini ve hanlarda Çerkez ve Gürcü üç aylık hamile kadınlar arandığını yazar. Ayrıca kadınların hoş ve uzun saçlı olmaları gerektiğini de ilave eder.[140] Giriş bölümünde belir-

132 Aubry de la Motraye, *Aubry de La Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa* (Londra,1723), I, 247.
133 C. SM 80/4027 (1123/1711).
134 J. Dallaway, *Constantinople, Ancient and Modern with Excurcions to the shores and Islands of the Archipelago and to the Troad* (Londra, 1797), 28.
135 BOA, İbnü'l Emin, *Hattı Hümayun* 71-477 (1200/1785); Harem-i Hümayun için alınan çocuklu cariye bedelinin 9.400 kuruş olduğuna dair bkz. TSMA E 1113/1; TSMA E 1113/2.
136 "ismetlü Vâlide Sultân hazretleri içün iştirâ olunacak câriyelerin sâhibi esirci olmak üzre gûyâ kıymetlerini müzâkere içün sâikin delâleti ile ale's-seher Halil Aga hânesine varup.." (Subhi Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744*), haz. M. Aydıner (İstanbul: Kitabevi, 2007), 62.
137 Şemdanizade, *Şemdanizade Tarihi*, I, 16-17.
138 Cevdet Hariciye (C. HR) 9223/185 (1188/1774); TSMA E 267; TSMA E 117; TSMA E 1239; TSMA E 8799; C.SM 177/8884 (1188/1774). D'Ohsson'da Saray için satın alınan cariyelerin İstanbul gümrüğünün başı tarafından satın alındığını belirtir, D'Ohsson, *Tableau*, VII, 64.
139 Harem-i Hümayun ile şehzadegan daye cariyeleri bahasının İstanbul Gümrük Emini Mustafa Ağa yediyle gümrük malından alındığına dair İE. SM 24/2517 (1118/1706). II. Mahmud'un kızı Fatma Sultan için daye cariye satın alımına devam eder. C. SM 29/1486 (1224/1809). Abdülmecid döneminde (h. 1839-1861) cariye satın alındığı hakkında bkz. TSMA D 1038.
140 Şemdanizade, *Şemdanizade Tarihi*, III, 41.

tildiği üzere Harem-i Hümayun için cariye satın alımı 19. yüzyıl boyunca da devam etti.

Saray için satın alınan cariyelerin fiyatları nadiren bilinmektedir. 17. yüzyılın ortasında padişah için satın alınan cariyenin fiyatı 750 kuruştu.[141] IV. Mehmed döneminde Hareme alınan sanatçı cariyeler 36.000-406.000 akçe arasında değişen fiyatlara satın alınmıştı.[142] III. Ahmed döneminde Harem-i Hümayun için alınan Gürcü ve Rus asıllı cariyelerin fiyatları 150 kuruşla 250 kuruş arasıydı.[143] Aynı padişah döneminde Harem-i Hümayun için Çatalca'da satın alınan cariyenin fiyatı 320 kuruşken,[144] ağa babası tarafından satın alınan iki cariyeden birinin fiyatı 300 kuruş diğeri 280 kuruştu.[145]

Satın alınan cariyenin fiyatı, vasıflarına göre büyük farklılıklar göstermekteydi. Örneğin I. Abdülhamid zamanı alınan Gürcü cariye için 16.000 kuruş gibi çok yüksek bir meblağ ödenirken,[146] aynı padişah döneminde satın alınan dört Rus cariyenin her birinin bedeli 87 kuruştu.[147] Ayrıca bu padişah zamanında alınan diğer altı cariyenin toplam fiyatı da 6.950 kuruştu.[148] O dönemde Osmanlı toplumunda da cariye fiyatları cariyenin güzelliğine, özelliklerine ve yaşına göre çeşitlilik göstermekteydi.[149]

19. yüzyıl öncesinde de kızlarını saraya satmak isteyen aileler vardı. Nitekim Motraye, bazı ailelerin kızlarını sultan haremine vererek onlara bolluk içinde bir gelecek sağlamak istediklerini zira bu kızların bu yolla ya sultanın gözdesi olabildiklerini, ya birkaç yıl içinde zengin bir çeyizle evlendiril-

141 Bab-ı Defteri Başmuhasebe Hazinedarbaşılığı (D.BŞM. HZB) 2-6 (1060/1650).

142 Günnaz Özmutlu, "Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitimleri (1677-1687)," *Belleten* LXXVIII, 283 (2014): 1038.

143 C. SM 80/4027 (1123/1711).

144 TSMA E 88-179 (1112/1700).

145 TSMA E 153-2 (1124/1712).

146 İE. HAT 5-477 (1200/1786).

147 Cevdet Hariciye (C. HR) 127/6340 (1189/1786).

148 C. SM 177/8884 (1188/1774).

149 G.-A. Olivier (1756-1814), esir kızların fiyatlarının arz ve talebe göre değiştiğini ve genelde 500 ile 1.000 kuruş arası olduğunu belirtir; G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l' Égypte et la Perse* (Paris, 1803), I, 174. 18. yüzyılda köle ve cariye fiyatları hakkında muhtelif örnekler için bkz. Mehmet Akif Terzi, "İstanbul 1131/1719 Tarihli Askeri Kassam Defteri," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995); Zehra Özdener, "İstanbul Askerî Kassâm Defterlerinden 336 No'lu ve Hicrî 1184 (M. 1810) tarihli Tereke Defteri," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ünivesitesi, 1996); F. Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)," (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011). Bu çalışmalarda köle ve cariye fiyatları 20.000 ile 150.000 akçe (167-1250 kuruş) arası görünür.

diklerini ya da çeşitli armağanlar verilerek azat edildiklerini yazar.[150] İlaveten Motraye'nin aktardığına göre, II. Süleyman tahta çıktığında hazineye masraf yükleyecek dine aykırı işler cezalandırılmış ve bu kapsamda köle satıyormuş gibi kendi öz kızlarını saraya satan Türkler önlenmeye çalışılmıştır.[151]

*

Enderun için içoğlanı alınırken, belli bölgeler tercih edilip belli yerlerden uzak durulması tavsiye edilir.[152] Mevcut kaynaklar, Harem-i Hümayunda bulunan her bir cariyenin menşei hakkında bilgi vermemekle birlikte ilk dönemlerden itibaren muhtelif menşelerden kadınların hareme alındığı görülür.

Harem-i Hümayunda Gürcü, Çerkez, Abaza, Rus, Arap, Acem asıllı, Afrika ve Avrupa'dan gelen cariyeler her dönemde bulunmaktaydı.[153] 18. yüzyılda da sarayda Acem, Arap, Çerkez, Gürcü, Rus kökenli, siyahi ve ayrıca Avrupa'dan gelen cariyeler mevcuttu. Nitekim d'Ohsson, haremde Avrupa, Asya ve Afrika'dan gelmiş cariyelerin bulunduğunu yazarken,[154] J. Dallaway ve Ch. M. Deval ise saraydaki cariyelerin Çerkez ve Gürcü olduğunu belirtir.[155]

Benzer şekilde 18. yüzyılda, beylerbeyine verilen bir emirle Harem-i Hümayun için Çerkez, Abaza ve Rus cariyeler alınması belirtilir.[156] 1716'da vefat eden Sarayi Şehbaz Hatun Malta'dan gelmişken,[157] III. Mustafa (1757-1774) tarafından azat edilen Sarayi Simten Kadın'ın Lütfiye isimli cariyesi Eflak asıllıydı.[158]

150 A. de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: İstiklal Yayınevi, 2007), 363.
151 A. de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, 363.
152 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Mevaidü'n-Nefais fi Kavaidi'l-Mecalis*, haz. Mehmet Şeker (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 283-284, 341-342.
153 16. yüzyılın sonlarından itibaren cariyelerin çoğunun Kafkasya'dan getirildiğinde dair, H. A. R. Gibb -Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Westem Civilization on Moslem Culture* I/2 (Oxford: Oxford University Press, 1950), 74-75.
154 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 69.
155 J. Dallaway, *Constantinople, Ancient and Modern with Excurcions to the shores and Islands of the Archipelago and to the Troad* (Londra, 1797), 28; Ch. M. Deval, *Deux Année a Constantinople et en Morée (1825-1826)*, (Paris, 1828), 101.
156 TSMA E 1511.
157 İstanbul Şer'iyye Sicilleri Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi, nr. 109, s. 20 (1129/1716).
158 BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği (D.BŞM.MHF) 58-56 (1775). Muhallefat Halifeliğinin vazifesi, vâris bırakmadan ölenlerin bıraktıkları terekelerle müsadere olunan emvâle ait kayıt vesair işlere ve hükümdara ait veraset işlerine bakmaktı.

Ayrıca sayıları az olmakla birlikte Afrika'dan gelen siyahi kadınlar da her dönemde Harem-i Hümayunda hizmet ederlerdi. Ottaviano Bon 17. yüzyılda hareme Kahire'den siyahi kızların geldiğini yazar.[159] 18. yüzyılda da haremde 1776'da ölen Zenciye Saide ve ayrıca I. Mahmud'un baş kadını Âli Cenab Kadın (ö. 1761) tarafından azat edilen Zenciye Halime binti Abdullah (ö. 1761) örnek olarak verilebilir.[160]

Bu yüzyılda saraya alınan cariyelerin menşeleri genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde yaşayan köle ve cariyelerin menşelerindeki dağılımı yansıtır mahiyettedir.[161]

Her cariyenin saraya hangi yaşta girdiğini tespit etmek mümkün olmamakla birlikte cariyelerin hareme giriş yaşı hakkında standart bir uygulamanın söz konusu olmadığı anlaşılır.

Kimi cariyeler çocuk denebilecek bir yaşta saraya girerken kimileri daha geç bir yaşta saraya girdiler. Nitekim Guillet de Saint Georges, Sultan İbrahim'in kadını olacak olan Turhan'ın akıncılar tarafından alındığında dört yaşında olduğunu ve daha sonra saraya takdim edildiğini yazarken,[162] d'Ohsson hareme giren kızların on-on bir yaşlarında olduğunu yazar.[163] III. Selim'e arzuhalde bulunan Sarayi Sungur'un ise beş yaşında saraya girdiğini belirtir.[164]

159 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*,101.

160 Zenciye Saide'nin muhallefat kaydı için bkz. D.BŞM. MHF 59-49. Zenciye Halime'nin muhallefatı için bkz. D.BŞM. MHF 13026.

161 17. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıla kadarki dönem zarfında Konya'da Çerkez, Rus, Leh ve Habeş kökenli cariyelere rastlanır (İzzet Sak, "Şer'iye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler) (17. ve 18. Yüzyıllar)" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992), 92-97. Osmanlı Devleti'ne 18. yüzyılda esir olarak getirilenler arasında Ukrayna, Güney Rusya, Avusturya'dan gelenler vardı (Nihat Engin, Osmanlı Devleti'nde Kölelik," (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1998), 109-110).
1700'lü yıllarda, Galata'da bulunan azatlı cariyelerin genelde Avusturyalı olup, çok az sayıda Venedikli, Hollandalı ve Fransız olduğuna dair, (Géza Dávid, "Manumissioned Female Slaves at Galata and Istanbul Around 1700," *Frauen, Bilder und Gelehrt: Festschrift Hans Georg Majer* içinde, haz. Sabine Prätor-Christoph Neumann (İstanbul: Simurg, 2002), I, 229-236).

162 Guillet de Saint Georges, *An Account*, 349. Uluçay, Rus asıllı Turhan Sultan'ın 10-12 yaşlarında Tatar akını sonrasında esir alındığını ve sonrasında saraya girdiğini yazarken, akın sırasında esir düşen Rus asıllı Hürrem'in 14-17 yaşları arasındayken saraya girdiğini, korsanlar tarafından esir alınan Venedik asıllı Safiye Sultan'ın ise 14 ile 16 yaş arasında saraya girdiğini belirtir. Uluçay, *Kadınları Kızları*.

163 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 64.

164 Atilla Çetin, "Muhtaç Bir Cariyenin Sultan III. Selim'e Arzuhali," *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 27 (1989): 37-39.

Hareme alınan cariyelerde bazı özellikler aranmaktaydı. Nitekim *Şemdanizade Tarihi*'nde belirtildiği üzere 1764'te Beykoz civarında sayfiye sarayı bina ettirilmiş ve burada kırk elli içoğlan istihdam edilirken seçkin tavırlı "mümtaz ve müşteha tavırlı" cariyeler de seçilmişti.[165]

Saraya alınanların fiziksel özelliklerine dikkat edilirdi. Nitekim belirtildiği üzere haremde daye ihtiyacını karşılamak için hanlarda Çerkez ve Gürcü üç aylık hamile kadınlar aranırken bu kadınların hoş ve uzun saçlı olmaları gerektiği vurgulanmıştı. d'Ohsson da, hareme cariye alınırken genelde güzel cariyelerin tercih edildiğini belirtir.[166] Benzer şekilde saraya alınacaklarda aranan bazı fiziksel özellikler söz konusuydu ve bu özellikler ilm-i kıyâfeden anlayan kişilere sorulurdu.[167] Has odaya alınan kişilerde de genelde orta boylu olanlar tercih edilirdi.[168]

*

Çeşitli coğrafyalardan saraya gelmiş muhtelif yaşlardaki cariyeler, sarayda yeni bir yaşama başlarlardı. D'Ohsson'un belirttiği üzere saraya giren kızlar, girişlerini takiben bu iş için görevlendirilmiş kadınlar tarafından incelenir, fiziksel muayeneden geçirilir ve küçük bir noksanları bile dışlanmalarına yeterli olurdu.[169] Hareme yeni giren cariyeler, Enderundaki sisteme benzer şekilde "büyük oda" ve "küçük oda" olarak adlandırılan bölümlere yerleştirilirlerdi.[170] Nitekim Georges Guillet de Saint-Georges,

165 Şemdanizade, *Şemdanizade Tarihi*, II A, 60-61.
166 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 64.
167 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Mevaidü'n-Nefais fi Kavaidi'l-Mecalis*, haz. Mehmet Şeker, 396.
168 TSMA, D. 7202, aktaran Tahir Güngör, "Enderun Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı," (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 52.
169 D'Ohsson, *Tableau*, VII, 64.
170 Rycaut, *The history of the present state of Ottoman Empire*, 39; C. G. Fisher -A.W. Fisher, "Topkapı Sarayı in the mid-seventeenth century: Bobovi's descriptioni," *Archivum Ottomanicum* X (1985 [1987]):72. Albertus Bobovius, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, 100 (saraydaki kadınların içoğlanlarıyla aynı sayıda odalara dağıldıklarını ancak onların doğancılar odası ve kuşhane yerine başka adlar taşıyan odaları bulunduğunu, erkekler için uygulanan kıdem esasının onlar için de uygulandığını belirtir). Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, 66 (içoğlanlarının kuşhanenin yanındaki daireleri gibi kadınların da odalarının olduğunu yazar). Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire*, 164-167; J. C. Hobhouse, *A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople During the Years 1809 to 1810* (Londra: James Cawthorn için basılmıştır, 1813), I, 852. M. Guer, kadınların bölümünün dört kısımdan oluştuğunu belirtir. Saraya gelen kızların "Büyük Oda," olarak adlandırılan odada eğitim aldıklarını belirtir. "Küçük Oda" olarak adlandırılan ikinci oda padişahı eğlendirme yeteneğine sahip olanlara tahsis edilmiştir. Üçüncü odada kızların iş yaptıklarını. giysilerini yıkamak için

I. Ahmed döneminde Atina'dan saraya alınan kızın önce küçük odaya götürüldüğünü belirtir.[171] Odalara yerleştirilen cariyeler eskiler olarak adlandırılan tecrübeli kadınların gözetiminde eğitilirlerdi. Nitekim İstanbul'da Venedik elçisi olarak bulunan Benedetto Ramberti 1534'te yazmış olduğu eserinde, saraydaki yaşlı kadınların genç kızlara öğretmenlik yaptığını yazar.[172]

Ottaviano Bon, saraya getirilen cariyelerin hemen şehadet getirtilerek Müslüman olduklarını yazar.[173] Saraya alınan kızlar "saray terbiyesi" olarak adlandırılan terbiyeden geçerlerdi. Acemilik devresi denen ilk devirlerinde odalara alınan kızların İslam dini eğitimi aldıkları, okumayı ve yazmayı öğrendikleri, hatta bazılarının dikiş ve oya ile müzik ve raks öğrendikleri belirtilir.[174]

Saraylı Cariyelerin İsimleri

Köle kadınlara, fiziksel özelliklerine ve karakterlerine uygun isimler verilirdi.[175] Osmanlı toplumunda cariyelerin taşıdığı isimlerin büyük çoğunluğu Farsça kökenliydi.[176] Ancak Arapça isimler taşıyan kadın köle-

toplandıklarını, dördüncü odada müzik ve raks öğrendiklerini belirtir. M. Guer, *Moeurs et Usages des Turcs, Leur Religion, Leur Gouvernement Civil, Militarie et Politique,* (Paris; Merigot& Piget, 1747), II, 57. Odalarda kalan kızların yanlış davranışlarına engel olmaları için yaşlı kadınların odalarda kızlarla uyuduğu belirtilir. İnalcık, Enderun müessesesiyle Harem-i Hümayun arasındaki benzerliğe vurgu yapar. İnalcık, *The Classical Age*, 85.

171 Georges Guillet de Saint-Georges, *An Account*, 160. Georges Guillet de Saint-George, I. Ahmed döneminde saraya alınan Atinalı kızın ailesinin Hıristiyan olduğunu, güzelliği nedeniyle Türk askerleri tarafından ailesinden zorla alınıp saraya getirildiğini yazar, s. 157.

172 Benedetto Ramberti'nin 1534'te İtalyanca yazmış olduğu eserinin İngilizce çevirisi Albert Howe Lybyer'in çalışması içinde *The Second Book of the Affairs of the Turks* adıyla yer alır. Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge: Harvard University Press, 1913), 253.

173 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 36.

174 Sieur de la Croix, *Mémoirs de Sieur de la Croix*, 355; Ottaviano Bon, cariyelerin bir odada Türkçenin yanı sıra dikiş ve müzik aletleri kullanmayı öğrendiklerini belirtir, Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 38. D'Ohsson, *Tableau*, VII, 64.

175 Osmanlı öncesi uygulamalar, örneğin ortaçağ Mısır'ındaki uygulama hakkında bkz. S. D. Goitein, "Slaves and Slavegirls in the Cairo Geniza Records," *Arabica* 9 (1962): 8-9.

176 Faroqhi, Hatice veya Rukiye gibi isimler taşıyan cariyeler bulunmakla birlikte cariyelerin genelde çiçeklere ve yaşamın güzelliklerine işaret eden isimler taşıdıklarını belirtir, (Suraiya Faroqhi, "Quis Custodiet Custodes? Controlling Slave Identities and Slave Traders in Seventeenth-and Eighteenth-century Istanbul" *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* içinde, haz. S. Faroqhi (İstanbul: Eren, 2002), 248). Genel olarak Osmanlı toplumunda köle kadınlara verilen isimlerin çiçek, değerli taş ve kokuyla alakalı ve başka süslü Farsça isimler olduğu hakkında bkz. Zilfi, *Women and*

ler de bulunmaktaydı.[177] Köle ve cariyelere yeni isimler verilmesi bir nevi eski kimlikten kopuşa ve yeni bir kimliğe bürünmeye tekabül ederdi.

Osmanlı toplumunda kişiler babalarının isimleriyle anılırdı. Köle ve devşirme olarak alınan erkekler için "bin Abdullah," ifadesi kullanılırken, köle olarak alınan kadınlar için "binti Abdullah" yani Abdullah'ın kızı ifadesi kullanılırdı. Benzer şekilde saraylı cariyeler de, "binti Abdullah" şeklinde tanımlanırlardı.

Genel algı, saraya alınanan cariyelere karakterleri ve görünüşleri dikkate alarak saray geleneklerine göre yeni isimler verildiği ve bu isimlerin Farsça olduğudur.[178] Ancak Harem-i Hümayuna alınan cariyelerin isimlerini, menşelerini veren arşiv kayıtları iki alternatifin mevcut olduğunu gösterir. Saraya giren cariyelerin bazıları saraya girmeden yeni isimler almış ve bu isimlerle saraya girmiş olabileceği gibi,[179] bazılarına ise saraya girdikten sonra yeni isimler verilirdi.[180] Ek III'e yansıdığı üzere 18. yüzyıla ait incelenen örneklere göre haremde bulunan cariyeler çoğunlukla Farsça isimlere sahiptiler. Ancak Ayşe, Fatma, Zeynep, Hatice gibi itibarlı Arapça isimlere sahip harem mensupları da mevcuttu.

Sarayda bulunan cariyelerin taşıdığı Farsça isimler değerlendirildiğinde, kimi isimler davranış ve tavır özelliklerini gösteren isimler taşıyıp bunlar; Şirin, Edalı, Cilve, Şivekâr, Nazlı, Dilaver, Afife, Kahraman gibi isimlerdi. Bir grup cariye Simten, Gamzekâr, Çeşm-i Siyah, Periruhsar, Mehpare, Mahpeyker, Afitab gibi fiziksel özellikleri yansıtan isimlere sahiptiler. Diğer bir grup Mehtab, Bad-ı Saba, Bad-ı Seher, Bahri, Mihri, Bağ-ı Cinan gibi tabiatla alakalı isimlere sahiptir. Bir grup cariye ise çiçekle

Slavery in the Late Ottoman Empire, 157-158.Cariyelere konulan Farsça isimlerin hür doğmuş Müslüman kadınlar için uygun görülmediği hakkında; Uluçay, *Harem*, II, 37.

177 Osmanlı toplumunda muhtelif alanlarda hizmet eden cariyelerden Arapça isimleri olanlar vardır. Nitekim 16. yüzyılın ortalarında Galata'da bulunan Müslüman köle kadınların isimlerine bakıldığında, kimi cariyeler süslü Farsça isimler taşırlarken, bazı cariyeler Ayşe, Fatma, Zeyneb, Hatice, Rabia, Meryem gibi Arapça ve Hz. Muhammed'in yakınında bulunan kişilerin ve dini hayatta önemli rolü olan kadınların isimleri vardı. Nur Sobers-Khan, *Slaves without Shackles, Forced Labour and Manumission in the Galata Court Registers, 1560-1572* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2014), 231-232.

178 Uluçay, *Harem*, 18.

179 1711 tarihli Harem-i Hümayuna gönderilen cariyelerin isimlerini belirten kayıtta, cariyelerin bazıları Farsça, bazıları ise Ayşe ve Hatice gibi Arapça isimleriyle zikredilirler. C. SM 80/4027.

180 D'Ohsson, saraya giren kızlara yeni isimler verildiğini yazar. D'Ohsson, *Tableau*, VII, 69.

ilişkili isimler taşır; Gonca, Gülfem, Gülistan, Goncafem, Gülbün, Gülçehre, Gülkıyafet, Gülgün, Gülnuş, Gülruhsar, Gülistan. Bazı saraylı cariyelerin isimleri de divan edebiyatında sevgiliye verilen isimler olup bunlar örneğin Şahbaz,[181] Şahin,[182] Bâd-ı Saba[183] şeklindedir.

Saraylı Cariyelerin Aileleri

Osmanlı toplumunda kişiler babalarının isimleriyle anıldığından, saraydan çırağ edilmiş saraylıların isimlerinin incelenmesi hem kendi kökenleri hem de babalarının kimliği hakkında bilgi sahibi olmayı sağlar.

İncelenen saraylı kadınların çok büyük çoğunluğunun baba adı (yüzde 97) köle olarak alındıklarını ifade eden "binti Abdullah" idi.[184] Abdullah ismine ilaveten, Abdülmennan, Abdülkerim, Abdürrahim gibi isimler de kullanılırdı. "Binti Abdullah" olarak belirtilmeyen saraylılara bir örnek, Sarayi Amine Hatun binti Ahmed Beşe bin Abdullah'dır.[185]

Saraylı cariyelerin anneleri hakkında bilgi sahibi olmak babalarına kıyasla çok daha zordur. Bir saraylı cariye öldüğünde çok nadiren annesi bilinir ve şayet hayatta ise mirasçısı olarak tereke kaydında yer alırdı. Örneğin incelenen örneklerde sadece dört saraylının annesi varis olarak yer almaktadır. Bu bağlamda Sarayi Necef diğer bir ismiyle Saliha Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan'ın hikâyesi, saraylı cariyelerin aile bağları hakkında fikir vermesi açısından önemli bir örnektir. 1715 tarihli bir mahkeme kaydında, Necef Hatun'un terekesi varisleri arasında paylaştırılır. IV. Mehmed'in (1642-1693) kızı Hatice Sultan (1662-1743) tarafından azat edilen Necef Hatun'un varisleri arasında vaktiyle efendisi olan Hatice Sultan, kocası Halil Ağa bin Ali bin Himmet ve küçük kızı Emine ve annesi Sarayi Zeynep binti Abdullah yer alır.[186] Bir yıl sonra, yine aynı

181 Şahbaz iri ve beyaz bir doğan cinsidir. Edebiyatta sevgili avcıya benzetilir ve şahbaz sevgili tarafından avlanan kuşu temsil eder. Ayrıca yiğit, kahraman ve şanlı kimseye de şahbaz denir.
182 Şahin avlamaya hazır avcı bir kuş olup, sevgili aşığın gönlünü bakışlarıyla avlar.
183 Aşığını kaybeden sevgili saçını tarar ve rüzgâr saçının kokusunu aşığına taşır.
184 İncelenen örnekler arasından 381 saraylının babasının ismi verilip, bunlardan 371 tanesi (yüzde 97) "binti Abdullah" olarak geçer.
185 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 114, s.70 (1135/1722).
186 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s.7 (1127/1715).

Hatice Sultan tarafından vaktiyle azat edilmiş olan anne Sarayi Zeynep mahkemede torunu Emine'nin öldüğünü ve kızın terekesinden hissesini talep ettiğini belirtir.[187]

Saraylı bir cariyenin annesinin biliniyor olması ve her ikisinin de aynı kişi tarafından azat edilmiş olması açısından Sarayi Necef'in hikâyesi çok özeldir. Bir kişinin nasıl "sarayi kızı" olabileceğine dair en makul açıklama, annenin kızıyla birlikte saraya girmesi olabilir. Nitekim II. Mahmud dönemine ait mevacib kaydı, daye kızlarının haremde yaşadığını gösterir.[188] Netice itibariyle ebeveynlerinden biri sarayla ilişkili olan saraylıların "sarayi kızı" unvanını alıyor olması muhtemeldir.[189]

Sarayi Zeynep ve Necef'in hikâyesi, kaynaklarda "sarayi kızı" olarak adlandırılan bir gruba örnektir. Bu grubun bir özelliği ise babalarının "Abdullah" adını taşımamasıdır. Nitekim incelenen örneklerde babasının adı Abdullah olmayan saraylıların, beşi "sarayi kızı"dır. Diğer taraftan "sarayi kızı" genelde saraylı anneye sahiptir. Nitekim Sarayi Zeynep ve Halil Ağa bin Himmet'in kızları, sarayi kızı Emetullah[190] ve Sarayi Hanife ve Usta Ahmed bin Osman'ın kızları sarayi kızı Fatma Hatun iki başka örnektir.[191] Diğer bir örnekte de Sarayi kızı Rukiye Hatun'un babası Hacı İsmail bin Abdülkadir olup, üvey annesi de saraylıdır. Annesinin kimliği bilinmemekle birlikte onun da saraylı olması ihtimal dahilindedir.[192]

Saraylı cariyelerin ailelerinin diğer bireylerine bakılacak olursa, saraylıların mirasçılarını veren tereke kayıtlarında dört saraylının kız kardeşi varken[193] bir saraylının erkek kardeşinin mirasçı olarak yer aldığı görülür.[194] Söz konusu saraylılardan kız kardeşi olan üç saraylının kardeşlerinin sarayi unvanı taşımıyor oluşu,[195] vaktiyle bu kız kardeşlerden birinin saraya diğerlerinin başka hanelere verilmiş olabileceğini düşündürür.

187 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 112, s. 30-31 (1128/1715-1716).
188 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*.
189 Musahibe Raziye Hatun'un kızı da saraydaydı ve sultanın mektuplarını yazar ve okurdu. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica* 32 (2000): 25.
190 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 139 (1128/1715).
191 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 81 (1126/1714).
192 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 118, s. 142.
193 TSMA E 126-59; TSMA E 126-73; TSMA D 8254-3; Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 172.
194 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 120, s. 64 (1143/1730).
195 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 172.

Nitekim V. Murad'ın kadını olan Reftâridil kız kardeşiyle birlikte satılmış ancak sadece Reftâridil saraya alınmıştır.[196]

Tereke kayıtlarında son derece nadir olarak anne, baba ve kardeşlerin yer alması, saraylı cariyelerin harem hizmeti sırasında aileleriyle bağlantılarının nasıl olduğunu akla getirir. 1864'te Sultan Abdülmecid'in kızı Behice Sultan'a (d. 1848) küçük bir cariye takdim edildiğinde cariyenin akrabaları tarafından müdahale olunmayacağına dair senet hazırlanması, saraya alınan cariyelerin aileleriyle irtibatlarının uygun görülmediğini düşündürür.[197]

Ancak önceki yüzyıllara ait bazı nadir örnekler kimi saraylıların, aile bireylerinin yine sarayla bağlantılı kişiler olduğunu düşündürür. Örneğin 17. yüzyılda haremde kethüda olan Canfeda Hatun'un, paşa rütbesinde iki erkek kardeşi olup onları kollardı.[198] Hatice Turhan Valide Sultan'ın (ö. 1683), erkek kardeşi Yusuf Ağa (ö. 1689) İstanbul'da yaşamaktaydı.[199] Benzer şekilde, "sarayi kızı" unvanını taşıyanlar da harem hizmeti sırasında aileleriyle ilişki içinde olabilirler. 19. yüzyılda sarayda bulunan cariyelerin aileleriyle irtibatı açısından önceki dönemlere kıyasla bir farklılık olduğu belirtilebilir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kafkaslar'dan İstanbul'a gelen Çerkez cariyelerin arttığı, kimi Çerkez kızların aileleri tarafından köle olarak satıldığı bilinir. Bu durum sarayda bulunan cariyelerin aileleriyle irtibatını da önceki yüzyıllara kıyasla farklılaştırır.[200]

Netice itibariyle saraylı cariyelerin büyük çoğunluğunun "binti Abdullah" olması ve varisler arasında annelerinin, kardeşlerinin çok nadiren yer alması, saraylı cariyelerin aileleriyle bağlarının koptuğuna işaret eder. Muhtelif bölgelerden gelen ve sülalesiyle bağı kopmuş kızların

196 Uluçay, *Kadınları ve Kızları*, 167.
197 TSMA D 8079(1281/1864), aktaran, Uluçay *Harem II*, 14.
198 Bu konuda bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica* 32 (2000): 24.
199 Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı: 1100-1200* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 1.
200 Kızlarını satma konusunda gönülsüz davranan Çerkez bir aileye senede bir veya iki defa kızlarını ziyaret etme hakkı verilmesi hakkında bkz. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression*, 188. Saraylı bir cariyenin ebeveynleri, kızlarının efendisinden kızlarını kızın akrabalarından biriyle evlendirmesini talep ettiklerine dair, BOA, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL) 437/30 (1280/1864). 1909 tarihli bir örnekte, Yıldız Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na nakledilen cariyelerden evlenmek ve memleketine gitmek isteyenlerin dışındakilere maaş tahsis edilmesini belirtmesi, bu dönemde cariyelerin bazılarının memleketleriyle irtibatına işaret eder (BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları) (MV) 131/17 (1327/1909).

Harem-i Hümayunda toplanması, bu kişilerin sarayla ilişkilerine tesir eder, aidiyet duygularını kuvvetlendirir.

Harem-i Hümayun İçindeki İlişkiler

Harem-i Hümayunun iç işleyişi ve harem mensuplarının birbirleriyle ilişkileri açısından bilgi azdır. Saray-ı Atik teberdarı olan Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdâriyye* adlı eserinde, Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin nasıl görüldüğüne dair fikir verir. Sarayda bulunan cariyelerin herkesin evladı makamında olduğunu ve mümin ve Müslüman olanların evladını koruması farz olduğu gibi cariyeleri korumak hepimizin üzerine farzdır diye yazar.[201] Benzer şekilde sarayda bulunan cariyeler hakkında bir hükümde, cariyelerin sarayda beslenmiş, büyütülmüş ve bakılmış "Saray-ı Hümayun perveriş-yâftelerinden iken" oldukları belirtilir.[202]

Saray ve saraylı cariyeler arasında oluşan uzun vadeli ilişki Harem-i Hümayunda temellenir, hane mensubiyeti neticesinde duygusal ve maddi bir bağ oluşurdu. Muhtelif yollarla saraya intisap etmiş olan ve harem hiyerarşisinin farklı yerlerinde duran saraylı cariyeler, Enderun mensupları için söz konusu olduğu gibi, hane mensubu olmanın bir tezahürü olarak harem hizmetleri boyunca statülerine paralel şekilde himaye edilirlerdi. Harem-i Hümayun içinde himaye ilişkileriyle beslenen bir ilişki ağı mevcut olup, hane sahipleri hane mensuplarının ihtiyaçlarını sağlamakla ve menfaatlerini korumakla yükümlüydü. İslami gelenekte köle ve cariyelere meşru dairede iyi muamele edilmesinin ısrarla tavsiye edilmesi gerçeği de bu noktada etkili olmalıdır.[203] Netice itibariyle Harem-i Hümayun içindeki himaye ilişkileri harem mensupları arasındaki dinamikleri şekillendirirdi.

*

Her dönemde saray hizmetinde bulunan kadın ve erkeklere hizmetleri neticesinde pozisyonlarına uygun bir şekilde düzenli olarak "mevacib"

201 Saka, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, Derviş Abdullah, Darüssade Ağalarının Durumu Hakkında Baltacı'nın Raporu*, 202.

202C. SM 7226.

203 Çeşitli ayet ve hadislerde köle ve cariyelere insanca muamele edilmesine dair emir ve tavsiyeler bulunmaktadır. İnsanların iyilik yapmaları gereken kimseler sayılırken, anne baba ve yakın akrabalarla birlikte köleler de zikredilmiştir (Nisa 36). Hadis mecmualarında da köle ve cariyelere iyi muamele edilmesine dair hadisler için Vecdi Akyüz-Nihat Engin, "Asr-ı Saadette Kölelik ve Câriyelik."

ve "ulufe" adı altında tayinatlar tahsis edilirdi.[204] İstanbul'da Venedik balyosu olarak bulunan Benedetto Ramberti, sarayda bulunan kızların her birine günde on-yirmi akçe verildiğini yazar.[205] Bu uygulama sadece Osmanlı sarayına mahsus olmayıp örneğin Babür saraylarında da harem görevlileri benzer şekilde aylık maaş alırlardı.[206] Ottaviano Bon (ö. 1622) cariyelerin padişahın hazinesinden günlük olarak derecelerine göre 15 ila 20 veya 4-5 akçe ücretleri olduğunu, ücretlerin her üç ayın sonunda ödendiğini, haseki sultanların günde 1.000 ya da 1.500 akçe aldıklarını yazar.[207]

III. Selim ve II. Mahmud dönemi mevacib kayıtlarına göre Harem-i Hümayunda bulunan cariyeler pozisyonlarına uygun olarak günlük 5 akçeyle 500 akçe arasında değişen meblağlarda mevacib almaktaydılar.[208] I. Mahmud döneminde mevacib kaydına yansıdığı üzere haremde bulunan 446 cariye arasında 52 kişi 20 ile 100 akçe arası alırken, 21 kişi 15 akçe, 67 kişi 10 akçe, 306 kişi 5 akçe alırdı.[209] II. Mahmud dönemi mevacib kaydında zikredilen 473 cariye içinde, 92 cariye 20 akçe ve üstü mevacib alırken, 381 cariye 15 akçe ve altı mevacib alırdı.[210]

Benzer şekilde Enderun içinde de örneğin has oda mensuplarının gelirleri dönemlere ve rütbelere göre çeşitlilik gösterirdi. 1772'de III. Mustafa döneminde Enderun mensuplarının mevacib defterine göre, has odabaşı günlük yetmiş beş akçe, silahdar ağa ise günlük altmış akçe almaktaydı.[211] I. Mahmud dönemi haremde bulunan kimi ustaların günlükleri,[212] III. Mustafa dönemi has odabaşı ve silahdar ağa maaşından yüksekti.

204 1474'te II. Mehmed'in sarayına alınan Giovan Maria Angiolello, *Historia Turchesca* isimli eserinde, hadımağasının günlük ücretinin 100 gümüş akçe, sarayda bulunan diğer yirmi hadımın günlüğünün 8 gümüş akçe, sarayda bütün mutfaklardan sorumlu ekmekçibaşının günlüğünün 40 gümüş akçe, ona yardım eden kırk kişinin günlüklerinin 8 veya 10 gümüş akçe olduğunu yazar. Çamaşırcıbaşının günde 30 gümüş akçe, yanında çalışan ve yirmi kişinin her birinin günlük 4 gümüş akçe, sarayda bulunan cariyelerin günlük 4 gümüş akçe aldıklarını belirtir. Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor*, 128-132.
205 Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, 253.
206 Ruby Lal, *Domesticity*, 178.
207 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 49. D'Ohsson ise her bir gedikli ve ikbalin 250'şer kuruş üç aylık alırken, her bir ustanın 200 kuruş, şakirdlerin 50 kuruş, cariyelerin 35 kuruş aldığını yazar, (D'Ohsson, *Tableau*, VII, 73).
208 TSMA D 2999; İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*.
209 TSMA D 8075.
210 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri* (Ek II).
211 C. SM 2790, aktaran Güngör, "Enderun Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı," 59.
212 TSMA D 8075 (Ek I).

Harem-i Hümayunda bulunan cariyelere gümrüklerden tahsisatlarda bulunulurdu. Esma Sultan ve maiyetinde bulunan cariyeler İstanbul ve ona bağlı tütün gümrükleri hisselerinden (*esham*) dört buçuk hisseye (*sehim*) sahipti.[213]

Ayrıca Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin 'me'kulât' adı verilen yiyecek tayinatları vardı.[214] Harem mensuplarına tahsis edilen tayinatları gösteren kayıtlarda cariyelere verilen yiyecek tayinatları "sofra-yı horendegân-ı harem-i hümayun-ı ismet makrun der matbah-ı has," "tayinat-ı horendegân-ı Harem-i Hümayun," "tayinat-ı Harem-i Hümayun" gibi genel bir başlık altında tasnif edilirken, kethüda kadın ve daye kadın genelde ayrı olarak zikredilirdi.

Kimi zaman cariyelere tahsis edilmiş ekstra tayinatlar da mevcuttu. Nitekim II. Ahmed'in (h. 1691-1695) darüssaade ağasına yazdığı hatt-ı hümayunda Ümmi Sultan'ın münhal kalan tayinat kahvesinden altı vukiyye kahve ve altı vukiyye şekeri Harem-i Hümayunda saray ustası olan Naziki Usta'ya ihsan eylediğini ve ondan sonra her kim saray ustası olursa onların da yemesini söyler ve bu uygulamanın kendi icadı olduğunu ilave eder. Zira sarayda oturduğunu ve onların durumlarının acıklı olduğunu belirtir.[215]

Bu örnek cariyenin harem hiyerarşisi içindeki yerinin tayinatlarına yansıdığına işaret eder. Diğer taraftan Harem-i Hümayun işleyişinde belli uygulamaların süreklilik göstermekle birlikte, yeni uygulamaların da ilave edilebildiği bir yapıya sahip olduğunu açığa çıkarır.

Enderun mensuplarının giyecekleri temin edildiği gibi[216] Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin de "melbusat" adı verilen giyecek tayinat-

213 BOA, Cevdet Maliye (C. ML) 132/5704 (1195/1781). Dilfuruğ Kalfa isimli cariyeye Gümrük-i Kebir'den akçe verilmesine dair (HAT 1467/44) (1212/1797); Bedr-i Cihan Kalfa ve Mergube Kalfa isimli cariyelere İstanbul gümrüğü malından vazife verilmediğine dair bkz. HAT 1483/26 (1217/1802).
214 18. yüzyıla ait örnekler için bkz. D.MSF 4-32; D.MSF 1-19; D. MSF 1-25; D.MSF 1-32 c; D. MSF 2-39 (1113/1702); D. MSF 3-16 (1704); D.MSF 2-39; D.MSF 3-25; D. MSF 3-85;D.BŞM. d 41561, s. 15 (1206-1213); D.BŞM 828 (1107/1696); D. BŞM 830; BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Matbah-ı Âmire Emini defterleri (D.BŞM. MTE d.) 2-45; KK 7129; KK 7242, KK 7248 (1176/1763); KK 7252 (I. Abdülhamid dönemi); KK 7254 (III. Selim dönemi); KK 7255 (III. Selim dönemi); KK 7258 (1226/1811).
215 BOA, Âmedî Kalemi (A. AMD), dos. 1/25, aktaran, Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994), 466.
216 Örneğin has odabaşına verilen kumaşlar için bkz. Güngör, "Enderun Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı," 56, 60.

ları vardı. 1604-1607 tarihleri arasında Venedik balyosu olarak İstanbul'da görev yapan Ottaviano Bon, hizmetçi kadınlara yılda iki elbiselik kumaş ve iç çamaşırı için ince keten bez ve mendiller için keten bez, bayramlarda bir ipek elbiselik verildiğini belirtir.[217]

Yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçlar dışında, harem mensuplarının kullanacağı eşyalar da temin edilirdi.[218] Ayrıca saray dışında ustaların evlerinde eğitim alan cariyelere günlük yevmiye verilir, yiyecekleri ve kıyafetleri de temin edilirdi.[219]

Maaş, kıyafet, yiyecek ve eşya tahsisi gibi rutin ihtiyaçların temini dışında hibe, inam, ihsan adı altında verilen hediyelerle saray ve saraylılar arasındaki bağ güçlendirilirdi. Örneğin mevacib dışında inam ve ihsan adı altında belli vesilelerle paralar verilirdi. II. Mustafa döneminde baş kadına 150 kuruş, kethüda kadın ve daye kadına 60'ar kuruş, hazinedar usta, saray

217 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 49. Arşiv kaynakları her dönemde saray mensuplarına tahsis edilen kıyafetler, kumaşlar hakkında zengin bilgiye sahiptir. Hareme, cariyelere, harem ağalarına inam ve ihsan edilen kürk, entari, mücevher ve örtülerin kayıt ve kıymetleri belirten inamat defteri için bkz. MAD 19174 (1159-1169/1746-1756). Hareme, cariyelere alınan kürk, kumaş, entari, yazlık ve kışlık eşyaları gösterir defter, Bab-ı Defteri Büyük Ruznamçe Kalemi Evrakı (D.BRZ. d) 20933. Cariyeler için kesilen kumaşlar hakkında TSMA d 5969. 1706'da Daye Kadın için diktirilen üç kaftan, üç dolama ve bir takke dikmesi için Ursulan Terziye 2040 akçe teslim olunduğuna dair (TSMA D 210). Gülnuş Valide Sultan'ın (ö. 1715) baş lalası Ahmed Ağa zamanında saraydaki cariyeler, hazinedar ustalar, çamaşırcı ve sair kadınlar için yaptırılan elbiseler ve diğer eşyaların masraflarına dair bkz. TSMA d 689. Saraydaki kadınlar, cariyeler ve hazinedar ustalar için yaptırılan elbiselerin masrafı için bkz. TSMA d 688. Daye ustalarına, cariyelere, kalfalara, hazinedar ustaya alınan muhtelif eşyalarla, diktirilen kıyafetlere dair masraf defteri için bkz. TSMA D 681 (1108/1695). Yedi nefer usta ve iki nefer ikinci usta cariyeleri, ebe ve hoca kadın ve on bir nefer maiyeti cariyeleri için işlenen melbusat hakkında (TSMA d 7961). Harem-i Hümayunda bulunan Pesend Kalfa, Dilhayat Kalfa, Hadice Kalfa, Ümmü Gülsüm Kalfa'ya 418 kuruş değerinde kıyafetler diktirildiğine dair (TSMA D 5922) (1192/1778-1779). Hareme alınan cariyelere diktirilen kıyafetler hakkında, MAD 1917. Haremdeki ustalara kıyafetler dikildiğine dair (TSMA D 676) (1109-1114/1697-1703). Saray kadınlarına verilen kumaşlar hakkında bkz. D.BŞM d 1658 (Ramazan 1142/1730). 1809'dan itibaren Terzi Simyon'un baş ağaya, oda lalasına, cariyelere, Harem-i Hümayuna, usta kadına dikmiş olduğu giysiler hakkında, (TSMA D 9478). II. Mahmud döneminde saray ustalarına, kilerde, külhanda ve haremde bulunan toplam 270 cariyeye statülerine uygun şekilde hatai kumaş tahsis edildiği hakkında bkz. TSMA D 9962.

218 Edirne Sarayı'nda valide, haseki, kethüda kadın, horendegân ve ağayan odalarına alınan mühimmata dair D.BŞM d 874 (1108/1696); padişahın cariyeleri için yaptırılan yorgan ve diğer eşyalara dair bkz. İE. SM 1215 (1083/1672). 1714'te haremde bulunan bazı cariyeler için yaptırılan ve ihsan olunan eşyaları gösteren harc-ı hâssa defteri için bkz. TSMA d 2357-0005 (1126/1714); II. Mustafa döneminde haremde bulunan cariyeler için yaptırılan eşyaları gösteren harc-ı hâssa defteri için (MAD d 771) (Safer 1115/1703).

219 Günnaz Özmutlu, "Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitimleri (1677-1687)," *Belleten* LXXVIII, 283 (2014): 1033-1074.

usta, cameşuy usta, berber usta, leğen ibrikçi usta, çaşnigir usta, kilerci ustaya 40'ar kuruş, ikinci hazinedara 30 kuruş, üçüncü hazinedara 20 kuruş tahsis edilmişti.[220] II. Mahmud döneminde saray ustalarına, kilerde, külhanda ve haremde bulunan diğer cariyelerden toplam 316 cariyeye statülerine uygun inamat verilmişti.[221]

Harem mensuplarına eşyalar da hediye edilirdi.[222] I. Mahmud'un (h. 1730-1754) kadını olan Habibe Kadın binti Abdullah, vasiyetinde belirtildiği üzere çok sayıda harem personeline para ve ev eşyalarından oluşan hediyeler tahsis etmişti. Hazinedar usta cariyelerine, kilerci usta cariyelerine, Hoşnigar Kalfa cariyelerine, Veside Kalfa cariyelerine, Rana Kalfa cariyelerine, Vezahat Kalfa cariyelerine, Zibende Kalfa cariyelerine, Saide ve Şirin adlı cariyelerin her birine para, yorganlar, şilteler, yastıklar, minderler ve mefruşat eşyaları, Harem Ağası Beşir Ağa'ya da 250 kuruş tahsis etmişti.[223]

Cariyenin harem içindeki statüsü kendilerine ihsan edilen eşyaların niteliğine de yansırdı. Nitekim II. Mustafa döneminde Şehzade Ahmed'in dayesi, cariyesi, hazinedar usta, diğer ustalar ve kalfalar için altın ve gümüş eşyalar yaptırılmışken,[224] şehzadelerin dayelerine kuşaklar ihsan edilmişti.[225]

Harem-i Hümayun içinde belli mevkideki kişilerin cariye sahibi olması, harem içinde himaye ilişkilerinin çeşitlenmesine vesile olurdu. Eski Saray Ağası Süleyman Ağa bin Abdülmennan 1740'ta cariyesi Hibetullah binti Abdullah'a o henüz küçükken (*hal-i sagir*) çeyiz olarak muhtelif türde eşyaları hibe etti (*hibe ve temlik*). Küçük cariyeye tahsis edilen eşyalar ve mücevherler gerek sayı gerekse değer itibariyle şaşırtıcı boyuttaydı. Bu çeyiz, zümrüt ve elmas küpe, altın bilezik, iki zümrüt kemer, çeşitli taşlardan yapılmış on dört

220TSMA D 2350-0005 (1695). II. Mustafa döneminde 1697 tarihli harç-ı hassa kaydına göre göre Kethüda kadına 300 kuruş, hazinedar usta, çaşnigir usta, kilerci usta, cameşuy ustaya 50 kuruş verilmiştir. TSMA E 68-11 (1697), aktaran Majer, "The Harem of Mustafa II," 439-440.
221 TSMA D 9962.
222 Haremve Enderun mensupları için alınan kemer, bilezik için bkz. Mad 15867 (1677-1683); Okumuş kadına verilen ihsana dair TSMA D 1219-0002 (1085/1674); Harem-i Hümayunda bazı cariyelere ihsan olunan eşyalara dair (TSMA D 2354/0003, TSMA d 980/0001, TSMA d 2354/0006). Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) kızı ve Halil Hamid Paşa'nın torunu Behice Sultan'ın (ö. 1876) muhallefatından cariyelerine ihsan olunan eşyalar hakkında bkz., TSMA D 997.
223 TSMA E 3055-6.
224TSMA D 676.
225 TSMA D 5011/0001.

yüzük, altın ve değerli taşlardan oluşan başka aksesuarlardan oluşmaktaydı. Kürklerin ve diğer kıyafetlerin değeri, mücevherlerden aşağı olmayıp muhtelif kalitedeki kürkler, on beş kaftan, yirmi elbise ve başka kıyafetlerden oluşmaktaydı. Eski Saray ağası tarafından hibe edilen eşyalar içinde tekstil ürünleri de dahil olmak üzere, şamdan, tepsiler, kahve ibriği, leğen, buhurdan, gülabdan ve saatten oluşan ev eşyaları da vardı. Bütün bu eşyaların değeri 12.080 kuruş olup, Habibe Kadın'ın cömertliğiyle mukayese edildiğinde çok büyük bir meblağdı. Hibetullah'ın yaşının genç olması hasebiyle, Süleyman Ağa bu eşyaları diğer cariyesi olan Fatma Hatun'a emanet etmişti.[226]

Ayrıca dini bayramlarda sarayın diğer üyeleri gibi harem mensuplarına da "ıydiye bahşişi" denilen bahşiş verilirdi.[227] Nitekim d'Ohsson, iki bayramda harem mensuplarına bahşişler dağıtıldığını yazar.[228] Muharrem ayı başında tebrikleşme töreni sırasında "muharremiye" adı verilen harçlık dağıtılırdı.[229] Enderun mensuplarına Ramazan ayı başında mevlud okunduğunda "mevludiyye" adıyla ihsanlar verildiği bilinmektedir,[230] aynı uygulama harem mensubu cariyeler için de söz konusu olabilir. Ayrıca yola çıkılmadan (*Hareket-i Hümayun*) önce de harem mensuplarına ihsanlar verilirdi. Örneğin III. Ahmed Eyüp'te bulunan valide sultan yalısından İstanbul'a geçilirken de harem mensuplarına ihsanlarda bulunmuştu.[231]

Hanedan düğün ve doğum merasimleri de, harem mensuplarına hediyelerin verildiği önemli vesilelerdi. Hanedan düğünleri sırasında Harem-i Hümayun mensuplarına hediye verilmesi kadim bir gelenekti.[232]

226 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 12 (1188/1775).
227 MAD d, 3338. 1731'de harem mensuplarına verilen "ıydiye bahşişi" hakkında bkz. MAD 2100, s. 4, aktaran Aykut Mustak, "A Study of the Gift Log, Mad 1279: Making Sense of Gift-Giving in the Eighteenth Century Ottoman Society" (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 50.
228 D'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman* (Paris: Firmin Didot Père et Fils, 1824), VII, 73.
229 BOA, HAT (Hatt-ı Hümayun). d 27067. Cariyelere verilen muharremiyeler hakkında HAT (Hatt-ı Hümayun) 32810.
230 Güngör, "Enderun Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı," 56; 17. yüzyılda Koçi Bey, mevlit sonrasında Enderun mensuplarına 'mevlûdiyye' veya 'mevlûd bahşişi' verildiğini belirtir (Ali Kemali Aksüt, *Koçi Bey Risalesi*)(İstanbul: Vakit Matbaası, 1939), 82.
231 TSMA D 2369/0001 (1138/1726).
232 Nitekim Selânikî tarihinde, 1002/1593'te vezir Halil Paşa ile Fatma Sultan'ın düğünlerinde cihaz alındığı gün caizeler verildiği belirtilir (Selânikî, *Târih-i Selânikî*, I, 342. Benzer şekilde IV. Mehmed'in düğününde de harem mensuplarına hediyeler verildiği belirtilir (Salih Zorlutuna, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında," 246).

1709'da III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan, Silahdar Ali Paşa ile evlendiğinde, Ali Paşa Fatma Sultan'a, Gülnuş Valide Sultan'a, Fatma Sultan'ın annesine, darüssaade ağasına ve ayrıca Fatma Sultan'ın cariyelerine hediyeler sunmuştu.[233] Benzer şekilde, 1708'de II. Mustafa'nın kızı Emine Sultan Çorlulu Ali Paşa ile evlenirken, Ali Paşa hazinedar ustaya, valide sultana, cameşuy ustaya ve onun maiyetine bohça ve ihsanlar verdiği gibi, Emine Sultan'ın sarayına gönderilen cariyelere de hediyeler vermişti.[234] II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan ile Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlunun 1710'da gerçekleşen düğünlerinde, damat tarafından kethüda kadına bir samur kürk ve bir kese akçe verilmişti.[235] Keza "veladet-i hümayun defterlerine" yansıdığı üzere, hanedan ailesinin doğumlarında da Harem-i Hümayun mensubu cariyelere hediyeler sunulurdu.[236]

Harem-i Hümayun mensuplarından hacca gidenler için de destek sağlanırdı.[237] Nitekim Hacı Beşir Ağa 1704'te daye kadını hacca götürmeye memur edilmişken,[238] Esma Sultan cariyelerinden Medine'ye hicret eden bir kadına Şam gümrüğünden günlük üç yüz altmış akçe tahsis edilmişti.[239]

Harem-i Hümayunda verilen eğitim de himaye ilişkileri bağlamında değerlendirilebilir. Cariyeler Enderun mensupları gibi pozisyonlarına göre belli bir terbiye ve eğitimden geçerlerdi.[240] 1474'te II. Mehmed'in sara-

233 TSMA D 10590, aktaran Mehmet Arslan, "III. Ahmed'in Kızı Fatma Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge," *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri* içinde, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2000), 545.
234 TSMK, Hazine no: 1573/2, aktaran Mehmet Arslan, "II. Mustafa'nın kızları Ayşe Sultan ve Emine Sultan'ın Düğünleri Üzerine Bir Belge," *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleler*, 565.
235 TSMA D 10591, aktaran Mehmet Arslan, "II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge," *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleler* içinde, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2000), 573-574.
236 Veladet-i Hümayun için Harem-i Hümayuna teslim olunan eşya ve mücevherat ve kadın efendi için yaptırılan elbiseler, ebe kadına ve cariyelere verilen ihsanlar hakkında bkz. TSMA D 974. Sultan dünyaya geldiğinde kethüda kadın ve daye kadına hediye verildiğine dair D.BŞM d 1210 (1712).
237 Harem-i Hümayundan hacca giden kadınların eşyaları ve masraflarının kayıtlarına dair bkz. D.BŞM d 4370 (1191/1777). Ebe kadın ve Şerife Kadın hacca gittiklerinde valide sultan tarafından inam için bir keselik tuğralı altın verildiğine dair (TSMA E 153-3).
238 Ahmed Resmi Efendi, *Hamiletü'l-Kübera*, haz. Ahmet Nezihi Turan (İstanbul: Kitabevi, 2000), 63.
239 C. ML 252/10417 (1224/1809).
240 II. Mehmed'in sarayında erkeklere verilen eğitim hakkında Giovan Maria Angiolello bilgi verir bkz. Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor*, 130. Enderunda verilen eğitim hakkında bkz. Fisher-Fisher, "Topkapı Sarayı in the mid-seventeenth century," 77-79; Albertus Bobovius, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, 105-108; Ali Ufki Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, 69-72; Necipoğlu, *Architecture*, 111-112; Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror* (Cambridge: Harvard

yına alınan Giovan Maria Angiolello, eskiden beri sarayda bulunan kadınların yeni gelenlere yol yordam öğretmekle görevli olduklarını ve öğrettikleri şeyler arasında konuşmak, okumak, Hz. Muhammed'in dininin esaslarını öğretmek, dikiş dikmek, dantel örmek, enstrüman çalmak ve şarkı söylemek olduğunu belirtir. Ayrıca her birinin eğilim duydukları konularda ayrı ayrı dersler verildiğini belirtir.[241]

Saray-ı Atik teberdarı olan Derviş Abdullah, "padişahımızın Harem-i Hümayunlarında terbiye olunan cariyeler" ifadesini kullanması anlamlıdır.[242] 17. yüzyılda sarayda içoğlanı olan Bobovius'un belirttiği üzere, haremde verilen eğitimin amacı Osmanlı saray kültürünü, haneye itaati ve sadıklığı öğretmekti.[243]

Cariyelerin özellikle saraydan çırağ edilme sonrasındaki pozisyonları düşünüldüğünde Harem-i Hümayun içinde verilen eğitim önemliydi. Zira ilerleyen bölümlerde görüleceği üzere çırağ edilme sonrası evlenen cariyelerin çoğunun askeri sınıf mensuplarıyla evlendikleri ve saray dışında muhtelif bölgelerde yaşadıkları düşünüldüğünde sarayı temsil edecek kadınların iyi yetiştirilmesinin önemi büyüktü. Bir mahkeme kaydında "evladiyet üzere terbiye edib" ifadesinin kullanılması, kimi cariyelerin efendileri tarafından kendi evlatları gibi terbiye edildiklerini gösterir.[244] Bu durum İslami gelenekte de vurgulanan bir unsurdur.[245] Harem-i Hümayunda bulunan cariyeler İslami ilimler, okuma, hat sanatı,[246] dikiş nakış, raks, gibi konularda eğitim aldıkları gibi, kimileri de şiir,[247] edebiyat, müzik,[248] kukla ve gölge oyunu gibi

University Press, 1941), 82; Bernard Lewis, "Askari," *EI²*, I, 712. Enderunda alınan dersler hakkında bkz. TSMA D. 4783/1, aktaran Tahsin Güngör, 111.

241 Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor*, 132-133. Verilen eğitim konusunda bkz. Peirce, *The Imperial Harem*, 139-143.

242 Saka, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, Derviş Abdullah, Darüssade Ağalarının Durumu Hakkında Baltacı'nın Raporu*, 200.

243 Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, 76-77.

244 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 120, s. 111, 116 (1143/1730).

245 Cariyeleri layıkıyla yetiştirmenin makbul bir davranış olduğuna dair bkz. Vecdi Akyüz-Nihat Engin, "Asr-ı Saadette Kölelik ve Câriyelik."

246 Hattat Ali Efendi'nin meşk hocası olan Hafız Hasan Efendi'ye günlük 10 akçe ödeme yaptığına dair C. SM 1082 (1204/1790).

247 Örneğin 16. yüzyılda yaşamış şair Baki'nin karısı Sarayi Tuti de şairdi (Enver Behnan Şapolyo, *Türk Büyükleri* (Ankara: Suat Osmanoğlu Yayınları, 1960), 253-254).

248 Müzik hocalarının evlerindeki yetenekli cariyeler saraya alınırken, kimi cariyeler yeteneklerini geliştirmek adına hocanın evlerine gönderilerek eğitim aldırılırlardı (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar

tiyatro becerileri[249] dahil olmak üzere sanatın muhtelif dallarında eğitilirlerdi.[250] Ayrıca tıbbi alanda eğitimli cariyeler de bulunurdu.[251]

Ayrıca öldüklerinde cariyelerin masrafları da karşılanırdı. Nitekim 18. yüzyılın başında Gülnuş Emetullah Valide Sultan tarafından Eski Saray'da vefat eden cariyelerin defin masrafları için para gönderilmişti.[252]

Saray içindeki himaye ilişkilerinin yanı sıra, saray mensupları arasında duygusal bağın oluştuğuna da şüphe yoktur. Nitekim erkek saray mensupları arasında özel bir bağ mevcut olup, örneğin Saray-ı Atik teberdarları birbirlerine "ocakdaş" derlerdi.[253] Benzer şekilde Harem-i Hümayun içinde muhtelif yaşlardaki ve seviyelerdeki cariyelerin ortak harem tecrübeleri de bu insanların birbirlerine bağlılıklarını kuvvetlendirirdi. Cariyelerin çoğunlukla aileleriyle bağlarının kopmuş oluşu da bu bağları kuvvetlendirirdi. Harem-i Hümayun içinde cariyeler arasında duygusal yakınlığa dair malumata ulaşmak zordur. Ancak harem hizmeti sırasında saraylılar arasında "ahret kardeşliği" olarak adlandırılan yakın bir uhuvvet duygusu mevcuttu.[254] Nitekim Sarayi Okumuş Aişe Hatun binti Abdullah,

Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı," *Belleten*), 41 (1977): 79-115; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 150; Metin And, "Sanatçı Cariyeler," *Sanat Dünyamız* 73 (1999): 69-77. 17. yüzyılda Harem-i Hümayun mensubu cariyelere verilen sanat eğitimi hakkında bkz. Günnaz Özmutlu, "Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitimleri (1677-1687). Ruznamçe defterlerine dayalı olarak 15. ve 16. yüzyıllarda saraydaki sanatçı cariyelerin aldıkları maaşlar hakkında bkz. Hilâl Kazan, *Arşiv Belgeleri Çerçevesinde XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı Sarayının Sanatı ve Himayesi*, 238-241. Özellikle bestekâr saraylılar dahi mevcuttu bkz. Talip Mert, "Dilhayat Kalfa'nın Mirası." *Musiki Mecmuası* (1999): 1-9; Kibele Kıvılcım Argın, "Saraylı Neş'e-Dil Hanım Mecmû'a-i Mûsiki-i Zîbâ," Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi, 2010).

249 Usturacı Mehmed Çelebi, hanesinde bulunan Hassa cariyelere kukla taliminde bulunurdu, İE. SM 10/949 (1090/1679).

250 Malva Sultanlığı'nda Gıyaseddin Şah (1469-1500) parlak 500 cariyeyi yetiştirmiş ve potansiyel sahibi bu kadınlara devletin kimi birimlerini emanet etmişti. Hambly, "Armed Women Retainers," 434-5; Tahran'da bulunan hükümdarın haremindeki kadınlara müzik ve raks öğretildiği hakkında, James Justinian Morier, *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Contanstinople in the Years 1808 and 1809* (Londra: Longman 1812), 225, 369, 370.

251 Nitekim 16. yüzyılda meşhur Yahudi Kira, hanedan kadınlarına dikiş nakış ve tıbbi bilgiler öğretirdi. Gülru Necipoğlu, *Architecture*, 174.

252 TSMA E 153-2, aktaran Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, 197.

253 Saka, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, Derviş Abdullah, Darüssade Ağalarının Durumu Hakkında Baltacı'nın Raporu*, 196. Aynı hocadan eğitim alanlara "hocadaş" aynı birimde çalışanlara "ocakdaş" denildiğine dair bkz. Metin Kunt, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment," *IJMES* 5 (1974), 238.

254 "Ahret kardeşliği" tarzındaki ilişkinin Safevi dünyasında yaşandığına dair bkz. Kathryn Babayan, "The 'Aqâ'id al-Nisâ'': A Glimpse at Safavid Women in Local Isfahani Culture," *Women in the Medieval Islamic World, Power, Patronage and Piety* içinde, 362.

vaktiyle Eski Saray'da hastalar ustası olan ve çırağ edilme sonrasında Medine'de yaşayan Hâcce Emetullah Hatun binti Abdullah bin Abdulmennan'ın manevi kızıydı.[255] Benzer şekilde efendi ve cariyesi arasında da manevi ve hatta duygusal bir bağ oluşurdu. Hatice Sultan'ın (1768-1822), hazinedar ustası Dilpezir Hanım'ı ahretlik kızı olarak tanımlaması da bu durumun bir örneğidir.[256]

Harem tecrübesinin dışında diğer ortak bağların mevcut olmasının da ilişkileri kuvvetlendireceğine şüphe yoktur. Nitekim Enderun mensupları arasında hemşeriliğe ve ortak etnik kökene dayalı bir dayanışmanın mevcut olduğu bilinir.[257]

Ancak her durumda ilişkilerin ahenkli ilerlemesi de beklenemez. Harem-i Hümayun içinde istisnai durumlar, sıkıntılı ilişkiler de söz konusuydu. Nitekim entrika, kıskançlık, nefret ve rekabetin söz konusu olduğuna dair çok sayıda örnek mevcuttur.[258] Harem içinde hırsızlık da bir diğer vakıaydı. Nitekim 1665'te Yeni Saray'da gerçekleşen yangının haremdeki cariyeler tarafından mücevher çalma işini örtbas etmek adına çıkarıldığı belirtilir.[259]

Hiyerarşik yapıya sahip Harem-i Hümayun içinde mevcut olan ilişki ağları, saraylı cariyelerin çırağ edildikten sonra sarayla bağlarının devam ettiği düşünüldüğünde önemliydi. Saraylı cariyeler Harem-i Hümayunda hizmet ettikten sonra çırağ edilerek yeni bir hayata başlarlardı. Bir sonraki bölüm çırağ edilme süreci üzerinde durur ve saraylı kadınların saraydan ayrıldıktan sonra sarayla ilişkilerini değerlendirir.

255 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 50 (1188/1774).
256 C. SM 6268; C. SM 3317 (1212/1797; 1227/1812). Diğer bir kaynakta "halayığı" olarak geçer (Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001, 78).
257 Metin Kunt, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity," 233-239. Benzer şekilde, Harem-i Hümayunda bulunan Kafkas kökenli cariyeler arasında şayet aynı kabileye mensup olanlar mevcut ise aralarında benzer bir bağ mevcut olabilir.
258 Emine Sultan ile haremdeki cariyeler arasında nefrete dair bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y. PRK. SGE), 40/10 (1322/1904).
259 J. S., *The history of the state of the present war in Hungary, Austria, Croatia, Moravia, and Silesia between Leopold Emperour of Germany, and Mahamet the fourth*, 1680-1702), 301.

İkinci Bölüm

SARAYDAN ÇIKMA VE SARAYLA İLİŞKİLER

Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerden küçük bir grup padişahın kadını olur, diğerlerinin bir kısmı harem hizmetinde yükselir geri kalan büyük çoğunluk bir süre hizmet ettikten sonra ayrılırdı. Yeni Saray ve Eski Saray başta olmak üzere, Edirne Sarayı, Beşiktaş Sarayı ve diğer hanedan saraylarında bulunan cariyeler de belli bir süre hizmet ettikten sonra, muhtelif yaşlarda çırağ edilirlerdi. Bu kadınlar için çırağ edilmek saraydan tamamen kopma manasına gelmezdi. Azat edilmiş cariyelerle saray arasındaki bağ çırağ edilmeyle yeni bir şekle bürünür, ilişkiler muhtelif şekillerde devam ederdi.

Azat Olma ('Itk) ve Saraydan Çırağ Edilme

Dönemin kaynaklarının Enderun sistemi içindeki çıkma uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi vermesine rağmen, Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin azat ve çırağ edilme süreçleri hakkındaki malumat son derece azdır.

Saraylı cariyelerin çırağ edilirken azat edilmiş olma ihtimalleri yüksektir. Nitekim arşiv vesikalarında saraydan çıkmış kadınlar kastedilirken "saray tarafından bakılıp azat ve çırağ edilenler," "Saray-ı ismet-penah-ı Hümayun perveriş-yâftelerinden iken i'tâk ve çırağ edilenler" şeklinde ifadeler kullanılır.[1] Ayrıca harem hizmeti sırasında azat edilmiş cariyeler de olabilir.

İslam hukukuna göre köle ve cariyenin azat edilmesi için birçok sebep ve vesilenin mevcut olduğu düşünüldüğünde, saraydaki cariyelerin her birinin hangi yollarla azat edildiğini bilmek mümkün değildir. Örneğin efendinin işlediği bazı suçlara kefaret olarak mecburen köle azat edilebileceği gibi; yemin kefareti, oruç kefareti, kaza ile insan öldürmenin kefareti olarak da köle azat edilebilir. Ayrıca İslam dininde köle azadının teşvik edilmesi sebebiyle manevi mükâfat kazanmak adına da ihtiyari azat da söz konusu olabilir.[2] İlaveten bir kölenin azat edilmesinin başka yolları da mev-

1 C. SM 7226 (1190/1776).
2 Brunschvic, "Abd," *EI²*, I (Leiden, 1960), 24-40; M. Akif Aydın, "Köle," *DİA*, XXVI, 237-246.

cut olup bunlara, "mükâtebe akdi,"[3] "tedbîr akdi"[4] ve "istîlâd/ümm-i veled olma"[5] denirdi.

Kimi saraylı cariyelerin "tedbir" yoluyda azat edildiği bilinir.[6] Örneğin vasiyetnamesine göre Gülnuş Valide Sultan (ö. 1715) cariyelerinden kırk kişiyi "tedbir" yoluyla azat etmiştir.[7] Benzer şekilde III. Murad'ın kızı ve İbrahim Paşa'nın karısı Ayşe Sultan da (ö. 1605) vasiyetnamesinde, vefat ettiğinde köle ve cariyelerinin azat edilmesini belirtmiştir.[8]

Harem-i Hümayun ve Enderun-ı Hümayun müesseselerinin kariyer istikametlerinin birbirine paralel nitelikte olması sebebiyle, cariyelerin saraydan çırağ edilme süreci konusunda Harem-i Hümayun olarak da anılan Enderun sisteminin dikkate alınması faydalı olacaktır. Belli bir süre hizmet eden bu saraylılar Enderunda yaşanan "çıkma"ya benzer bir şekilde Harem-i Hümayundan çırağ edilirlerdi.[9] Enderunda gerçekleşen çıkma belli aralıklarla yapılıyor veya her padişahın cülusunda gerçekleşen terfi ve nakillere tekabül ediyordu. Bu sırada büyük ve küçük odalardaki oğlanların kıdemlileri yukarı odalara, yani sırasıyla seferli, kiler, hazine odalarına, kalanları ise kapıkulu süvari bölüklerine nakledilir, seferli, kiler ve hazine odalarındaki kabiliyetli olan eskiler ise has odaya yükseltilirdi.

3 Köle ile efendisi, kölenin hürriyete kavuşmasını temin eden bir azatlık sözleşmesi yapabilir ve buna "mükâtebe veya kitâbet akdi" denirdi. Bu akit, tayin edilen bir bedeli ödemek veya belirlenen bir hizmette bulunmak suretiyle kölenin hürriyetine kavuşmasını temin ederdi. Bunu yapan köleye de "mükâteb" denirdi (Patricia Crone, "Mawlâ," *EI*², VI, 874-882).

4 Kişinin ölümüne bağlı olarak kölesini ve cariyesini azat etmesine ise "tedbir" denir, bu şekilde azat edilen köle ve cariyelere "müdebber/müdebbere" denirdi. Efendi sağ iken, ölümü halinde kölesinin azat olunmuş sayılacağına dair bir beyanda bulunur ve bu beyanından dönemezdi (Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebi Bekr Merginani, *The Hedaya or Guide A Commentary on the Mussulman Laws*, çev. Charles Hamilton, Karachi: Darü'l İşaat, 1989, I, 475).

5 Efendinin üzerinde istifraş hakkına sahip olduğu cariye çocuk sahibi olursa bu cariyeye "ümm-i veled" denir. Cariyeden çocuk sahibi olan efendi bu çocuğu kabul ederse o zaman kendi ölümüne bağlı olarak cariyesinin hürriyetini ilan etmiş olur (J. Schacht, "Umm al-walad," *EI*, X, 857-859).

6 Saraydan çırağ edilenlerin hangi yollarla azat edildiği hakkında nadiren bilgi olmasına rağmen, Beşinci Bölümde görüleceği gibi, saraydan çırağ edilmiş kimi saraylıların kendi cariyelerini "tedbir" veya "mükatabe" yoluyla azat ettiklerine dair çok sayıda mahkeme kaydı bulunmaktadır.

7 TSMA E 3941, aktaran Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, 61.

8 TSMA D 6932.

9 Enderun işleyişi hakkında bilgi için bkz. İsmail Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, 1953), 53, 64; İnalcık, *The Classical Age*, 76-84; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1984), 120; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 336-339.

Dönemin incelenen kaynaklarında saraydan çıkış, "taşra ihraç olunmak, taşra çırağ çıkmak, çırağ olmak, çırağ çıkmak, çıkma, çerağ edilmek" gibi farklı isimler ile nitelendirilirken, Harem-i Hümayundan çıkan kadınlara "Saray-ı Hümayundan muhrec, saray mu'takası, Saray-ı Hümayun çırağlarından veya çırak" olarak tanımlanırdı.

Enderundan ayrılan erkekler için çıkma yeni bir istihdam alanına tekabül ederken, bir sonraki bölümde görüleceği gibi kadınlar için bu genellikle evlilik manasına gelirdi. Ayrıca Haremde bulunan cariyelerin çırağ edilmeleri azat edilme işlemini de içerirken, 18. yüzyılda Enderunda köle kökenli olmayanlar da mevcuttu.[10]

Enderun ve Harem mensupları için muhtelif vesilelerle çıkmalar gerçekleşirdi. Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin çırağ edilme öncesindeki hizmet süreleri hakkında standart bir uygulamadan bahsetmek zor görünür. Müslüman bir kölenin yedi yıllık hizmet süresinden sonra azat edilmesi gerektiği belirtilir.[11] Genel olarak Osmanlı toplumunda kölelerin hizmet süresinin yedi ile dokuz yıl arası olduğu sonrasında azat edilebileceği fikri yaygındır.[12] Na'îmâ, Kösem Sultan'ın cariyelerini, çırağ etmeye meyilli olduğunu ve iki veya üç yıllık hizmet sonrasında azat ettiğini belirtir.[13] Cariyelerin kısa bir hizmet süresinden sonra azat edilmelerinde, İslam dininin köle ve cariyelerin hürriyetlerine kavuşturulmaları konusunda teşvikte bulunmuş olması ve ayrıca birçok suça kefaret olarak kölelerin azat edilmelerini öngörerek kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları için gerekli yolları çoğaltmış olması etkili olmuş olmalıdır.[14] Aubry de la Motraye, odalıkların haremde yedi, sekiz sene hizmet ettikten sonra özgürlüklerini kazandıklarını yazar.[15]

10 Özellikle 18. yüzyıla doğru birçok asilzade ve vezir çocuklarının da Enderuna girdiği hakkında bkz. İsmail Baykal, *Enderun Mektebi*, 70.

11 R. Brunschvic, "Abd," *EI²*, I, 31. Elias Habesci, kölelerin yedi sene sonra özgürlüklerini aldıklarını belirtir (Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire*, 397. G. A. Olivier, İslam dininin esirlik müddetini dokuz sene olarak saptamış olduğunu yazar, G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse* (Paris, 1803), I, 175).

12 19. yüzyıl için bkz. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, 154-156.

13 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1329. II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan da cariyelerin hizmet sürelerini üç sene kabul eder, Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid* (İstanbul: Güven Yayınevi, 1960), 99.

14 *The Hedaya: The Commentary on the Islamic Laws*, I, 420.

15 Aubry de la Motraye, *Aubry de la Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa* (Londra, 1723), I, 249.

Saraya giriş için belirli bir yaş olmadığı gibi, çırağ edilme için de kesin bir yaş söz konusu değildi. Harem-i Hümayun içinde belli bir süre hizmet eden ve bu süre içinde yükselemeyen cariyeler çırağ edilirken, bazıları hizmete devam ederek idari personel haline gelirlerdi.[16] Benzer şekilde Enderun müessesesi içinde de bazı oğlanlar erken yaşta Enderundan ayrılırken bazıları has odaya ulaştıktan sonra ellili yaşlarında bir göreve atanarak sarayı terk ederlerdi.

Her padişahın cülusuyla, Harem-i Hümayun ve Enderun mensubu birçok saray personelini kapsayan toplu bir çıkma gerçekleştirilirdi.[17] Na'îmâ saray dilinde bu olaya "büyük çıkma" dendiğini belirtir.[18] Zira cülus sonrasında harem kadrosu belli oranda yenilenirdi.

Bazen cariyeler cülus sonrasında Eski Saray'a gönderilir ve kimileri oradan çıkardı. Nitekim III. Murad'ın 1595'te vefatıyla hayatta olan yirmi yedi kızı, yedi hamile cariyesi, padişah ümm-i veledleri ve firaşları, hizmet eden cariyeler, dayeler, Kethüda Canfeda Hatun ile birlikte eşyalarını toplayıp Eski Saray'a nakledildiler.[19] Na'îmâ'nın aktardığına göre IV. Mehmed 1648'de padişah olunca, selefi Sultan İbrahim'in bütün cariyeleri ve hasekileri (*cevâri ve hasekiyân-ı İbrahim*) Eski Saray'a nakledilmişti.[20] Na'îmâ, Kösem Sultan'ın ölümünü takiben de, Harem-i Hümayunda ne kadar cariyesi varsa o gün hepsinin Eski Saray'a nakledildiğini ve nakit para ve eşya verilmek suretiyle çırağ edilip kendilerine münasip kimselerle evlendirildiklerini belirtir.[21]

Harem-i Hümayunda bulunan bir grup cariyenin padişah cülusu neticesi olarak çırağ edilmeleri âdetti. Bu icraatın amaçlarından biri saray masraflarının azaltılmasıydı. Nitekim Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre, Sultan IV. Mehmed tahttan indirildiğinde (h. 1648-1687), onun cariyesi Gülnâr Sultan –Gülnuş Sultan olmalıdır– ve diğer bir cariyesi Afife Kadın Eski Saray'a gönderilirken "sair beş nefer mahsûsiyeleri

16 Benzer şekilde Osmanlı toplumunda saray dışında hizmet eden köle ve cariyelerin hizmet süreleri değişmekte idi.
17 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları* (Ankara: TTK 1988), II, 143; a.g.y., *Saray Teşkilâtı*, 338.
18 Na'îmâ, *Tarih*, I, 326.
19 Selânikî, *Târih-i Selânikî*, II, 436.
20 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1172.
21 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1343.

ile iki yüz kadar cariye dahi taşra çıkarılıp isrâfât külliyet ile tenzil olundu" diye yazar.[22] Motraye, II. Süleyman 1687'de tahta çıktığında kardeşi IV. Mehmed'den kalan çok sayıda kadın ve hizmetkârın masraflarını kısabilmek için IV. Mehmed'e çocuk vermemiş olan kadınları haremde tutarak diğerlerini Eski Saray'a gönderdiğini belirtir. Valide sultan için Haremde bulunan hizmetkârlardan elli kadar hadım ve hizmetçinin ayrıldığını belirtir.[23]

Ayrıca kimi durumlarda önemli pozisyonlarda bulunan saray mensuplarının Harem-i Hümayunda ittifak içinde olduğu kişileri bertaraf etmek için de bunlar çırağ edilirdi. Saray içinde hiziplere dayalı bir yapının mevcut olduğu düşünüldüğünde bu durum anlam kazanır. Örneğin Kösem Valide Sultan harem işlerine karışmamaları konusunda kara ağaları uyarır. Bu ağaların Harem-i Hümayun tarafında olan cariyelerini taşra çıkarır, birkaçını çırağ eder geri kalanını ise Esir Pazarına gönderip sattırır.[24]

Cariyeler bazı durumlarda müsadereden kurtulmak için de azat edilirdi. Örneğin Hatice Sultan hanesinden Gülsüm Hatun'un kızı Rukiye Hatun çocuksuz öldüğünden dolayı, muhallefatı miri tarafından zaptedilip, kendisi de bu arada satılacağından, azat kağıdı verildi.[25]

Ancak bütün Harem-i Hümayun mensuplarının saraydan çırağ edildiklerini düşünmek yanlış olur. Nitekim bazı cariyelerin Yeni Saray veya Eski Saray'da vefat ettikleri bilinir. Bunlar gibi kimi başka cariyelerin hayatları da çırağ edilmeden nihayete ererdi. Nitekim Selânikî, 1598'de Eski Saray'da bulunan III. Murad'ın kızları, cariyeler ve hadım ağalarından (*tavâşî*) oluşan yaklaşık yüz elli kişinin vebadan (*mübârek*) vefat ettiğini yazar.[26] Benzer şekilde 18. yüzyılın başında Eski Saray'da vefat eden cariyelerin defin masrafları için para gönderilmesi,[27] çırağ edilmeden vefat eden cariyelere işaret eder.

22 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), II, 298.
23 A. de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: İstiklal Yayınevi, 2007), 363.
24 Saka, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, Derviş Abdullah, Darüssade Ağalarının Durumu Hakkında Baltacı'nın Raporu*, 139.
25 Cevdet Maliye (C. ML) 386-15806 (1220-1806).
26 Selânikî, *Târih-i Selânikî*, II, 760, 762.
27 TSMA E 153-2 (1124/1712).

Ayrıca harem hizmeti sırasında feci bir akıbete uğrayarak hayatlarını kaybeden cariyeler de vardı. Meşhur Şekerpare Hatun'un hikâyesi hüsranla son bulan saraylılara dair bir örnektir. Rüşvet yoluyla büyük servet edinen Musahibe Şekerpare Hatun ile Kösem Valide Sultan arasında anlaşmazlık çıkar. Şekerpare Hatun Mayıs 1648'de Sakız'a sürgün edilir.[28] Benzer şekilde harem hizmetleri sırasında Eski Saray ve Yeni Saray'dan Kıbrıs, Bursa ve Sakız Adası'na sürgün edilen cariyeler bulunmaktadır.[29] Cariyenin hangi nedenlerle sürgün edildiğini Şekerpare örneğindeki gibi tespit etmek her zaman mümkün değildir. Ancak Şemdanizade'nin aktardığı bir olay bu konuda bir fikir vermektedir. Sultan III. Murad'ın validesi Nurbanu Sultan, III. Murad'ın kadını Safiye Hatun'un talebiyle oğluna sihir yaptıklarını iddia ettiği saray dışından gelen kadınlarla, bazı musahibelere işkence yaptırır ve onları sürgün ettirir.[30]

Ayrıca boğdurularak cezalandırılan kızlar da bulunmaktaydı. Na'îmâ tarihinde aktarıldığı üzere, 1642'de IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'ın kocası silahtar ağa katledildi. Silahtar ağa taraftarı olan musahibe konumundaki bir kadın, valide sultana (Kösem Sultan olmalı) silahtar ağanın durumunu anlattığı için boğduruldu.[31] Benzer şekilde Sultan IV. Mustafa (h. 1807-1808) hareminden yüz odalık, mutat uygulama olan Eski Saray'a gönderilmek yerine, Sadrazam Bayraktar (kastedilen II. Mahmud'un tahta çıkışını takiben sadrazam olan Alemdar Mustafa Paşa olmalıdır) tarafından boğduruldu.[32]

Cariyelerin bağlanarak denize atılması rivayet edilen feci akıbetlerden biridir. 1604-1607 tarihleri arasında Venedik balyosu olarak İstanbul'da görev yapan ve bu dönemde bostancıbaşıyla irtibat kurarak saray hakkında bilgiler edinen Ottaviano Bon, saray kadınlarının kabahatlerinden dolayı sert biçimde cezalandırıldıklarını ve eğer yola gelmez ve dik başlı oldukları anlaşılır ise padişahın emri ile saraydan çıkarılarak Eski Saray'a gönderildiklerini ve ken-

28 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1137-8.
29 Kıbrıs'a sürülen Bad-ı Seher adlı cariye hakkında bkz. C. SM 65/3273 (1146/1733); C. SM 13/691 (1170/1756). III. Mustafa döneminde bir cariye Bursa'ya sürülürken, diğeri Sakız Adası'na sürüldü, C. SM 13/681 (1170/1756).
30 Öksüz, "Şem'dânîzâde," 55.
31 Na'îmâ, *Tarih*, III, 958.
32 J. C. Hobhouse, *A Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople During the Years 1809 to 1810* (Londra: James Cawthorn için basılmıştır, 1813) I, 853.

dilerine ait değerli şeylerin ellerinden alındığını yazar. Ancak büyücülük veya benzeri kötü şeyler yaptığı anlaşılırsa o zaman elleri ve ayakları bağlanır bir çuvala konur ve geceleyin denize atılır. Böylece cariyelerin eğer varlıklı olmak istiyorlarsa çok dikkatli olmaları, söz dinlemeleri, dürüst, namuslu ve edepli olmaları gerektiğini yazar.[33] Elias Habesci de hatalı davranışlarda bulunan kimi cariyelerin birbirine bağlanmak suretiyle saraydan denize atıldığını yazar.[34]

Çırağ Edilme Yaşı

Saraya girme için bir yaş ölçütü yoktur. Hizmet süresi için sabit bir süre de belirlenmediğinden çırağ edilme yaşı konusunda kesin bir ölçü getiremiyoruz. Ancak çırağ edilme yaşı konusunda, daha fazla malumat sahibi olunan Enderundaki uygulamalar bize bir fikir verebilir.

Enderun mensupları farklı yaşlarda saraydan ayrılırlardı. Örneğin *Letaif-i Enderun*'un yazarı Hafız Hızır İlyas 1804'te doğup, 1812 ile 1831 tarihleri arasında Enderunda bulunmuş, dolayısıyla 28 yaşında iken Enderundan ayrılmıştı. 1658'de doğan Silahtar Mehmed Ağa olarak anılan Hocazade Mehmed (ö. 1723) ise, on beş yaşında iken saray hizmetine girdi ve 1704'te 45 yaşındayken has odadan emeklilik talep etti.[35]

Enderun için söz konusu olduğu gibi, Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin çırağ edilme yaşının da cariyelerin harem içindeki statüsüne göre değiştiği belirtilebilir. İstanbul'daki Venedik Elçisi Benedetto Ramberti 1534'te yazmış olduğu eserinde, sultanın sarayındaki kızların yirmi beş yaşına gelinceye kadar sarayda yaşadıklarını ve yetiştirildiklerini yazar.[36] I. Abdülhamid vezirine yazdığı mektubunda, on beş yaşında olan ve sarayda çok iyi eğitim verilmiş cariyesini vezirinin oğluna teklif eder.[37] Diğer taraftan kethüda kadın veya hazinedar usta gibi özellikle üst düzey idareci kadınlar uzun yıllar Harem-i Hümayunda hizmet ederlerdi.

33 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 55.
34 Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire containing A More Accurate and Interesting Account of the Turks*, MDCCLXXXIV, 117.
35 Mehmet Topal, "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*: Tahlil ve Metin (1106-1123/1695-1721)," (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 670; Türkal, "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke," XIX.
36 Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, 253.
37 TSMA E 7029.

Kimi kaynaklarda saraylı cariyenin hangi padişah tarafından çırağ edildiğinin ve ölüm tarihinin belirtilmesi, cariyenin saraydan çıkış zamanı ile vefatı üzerine hazırlanan tereke kaydı arasındaki zaman dilimini tespite imkân sağlar. Bazı saraylıların saraydan çıkışı ve tereke kaydı arasındaki zaman elli seneye yakındır. Örneğin III. Ahmed (1703-1730) çırağlarından Sarayi Hâcce Gevher Hatun muhallefat kaydı 1779 tarihli iken,[38] yine aynı padişah tarafından çırağ edilen Sarayi Ümmü Gülsüm Hatun kaydı 1780 tarihli idi.[39] Çalışmanın başında belirtilen Sungur ise 1791'de III. Selim'e yazdığı arzuhalde beş yaşında saraya girdiğini, üç padişaha hizmet ettiğini ve büyük Hatice Sultan'ın çırağı olduğunu belirtir. Büyük Hatice Sultan olarak adlandırılan IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın 1743'te vefat ettiği düşünüldüğünde, Sungur, II. Mustafa, III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde sarayda bulunmuş olmalıdır.[40]

Diğer taraftan, çırağ edilmiş bu kadınların hanelerinin kaç kişiden oluştuğunun değerlendirilmesi diğer bir ifadeyle çocuk sahibi olup olmadıklarının veya kaç çocuk sahibi olduklarının incelenmesi, çırağ edilme yaşı hakkında fikir verebilir. Zira tarihsel olarak kadınların evlilik yaşı doğurganlığı etkileyen ana faktörlerden olup, evlilik yaşı ile hanenin kaç kişiden oluştuğu arasında bağlantı mevcuttur.[41]

Saraylı kadınlara ait tereke kayıtları, mirasçılarını, dolayısıyla sahip oldukları çocuk sayısını görme açısından değerli kaynaklardır. Dikkati çeken bir husus evli olduğu bilinen saraylı kadınlar arasında çocuk sahibi olanların oranının ilginç bir şekilde çok düşük olmasıdır (yüzde 18,7) ve bunların çok büyük çoğunluğu tek çocuk sahibidir.[42] Bu sayı Osmanlı toplumunda yaşayan diğer kadınlarla mukayese edildiğinde şaşırtıcı şekilde düşüktür. Nitekim 17. yüzyılda Kısmet-i Askeri mahkemesine kaydedilen 1.728 kişi arasında çocuk sahibi olanların oranı yüzde 73 idi.[43]

38 D.BŞM.MHF 63-25.

39 Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Haremeyn Muhallefatı (D.HMH. MHF) 33-47.

40 Atilla Çetin, "Muhtaç Bir Cariyenin Sultan III. Selim'e Arzuhali," *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 27 (1989): 37-39.

41 Bu konuda detaylı bir değerlendirme için bkz. Cem Behar-Alan Duben, *The Households of İstanbul* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 76.

42 Mahkeme kayıtlarına ve muhallefat kayıtlarına dayalı incelenen örneklerde, 18. yüzyılın farklı dönemlerinde yaşamış ve evli olduğu bilinen 342 saraylıdan, 64'ü çocuk sahibi görünür.

43 Said Öztürk, "Tereke Defterlerine Göre XVIII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı," *İstanbul Araştırmaları* 3 (1997): 21-58. 18. yüzyılın ilk yarısında Konya'da çalışan Hayri Erten

Saraylı kadınlar arasında çocuk sahibi olma oranının düşük olmasının nedeni, cariyelerin doğurganlıklarını menfi etkileyecek bir yaşta saraydan çıkmış ve evlenmiş olmaları olabilir. 18. yüzyıl Osmanlı toplumunda doğurganlık yaşları için üst limitin ne olabileceğini kestirmek mümkün görünmemektedir.[44] Netice itibariyle Harem-i Hümayunda bulunan kimi kadınların, doğurganlıklarını menfi etkileyecek bir yaştayken saraydan çırağ edilmiş olabileceği söylenebilir.

Çırağ Sonrasında İsim Değiştirme ve Sarayi/Saraylı Unvanı

Saraydan çırağ edilmiş kimi azatlı cariyeler yeni kimliklerine uygun itibarlı Arapça isimler almış olabilirler. Nitekim cariyelerin azat edilme sonrasında yeni isimler aldıklarına dair örnekler mevcuttur. Örneğin V. Murad'ın Reftaridil olarak anılan kadınının, Ceylan isimli bir kardeşi vardı. Doktor Mehmed Emin Paşa tarafından satın alınan bu kız azat edilirken kendisine Melek ismi verildi.[45] Benzer şekilde saraylı kadınların sahip oldukları kimi cariyelerin de azat edilirken isimleri değiştirilirdi. Örneğin Sarayi Şehbaz, Eğlence isimli cariyesini azat ederken kendisine Hz. Muhammed'in kızının ismi olduğu için daha itibarlı olan Fatma ismini verdi.[46]

Çırağ edilmiş cariyelere, özel bir alan olan saraydan toplumun diğer kesimlerine açık bir alana çıktıkları sırada hür kadınların taşıdığı isimleri veya Hz. Muhammed'in ailesine mensup kadınların isimlerini vermenin, köle kökenli olmanın getirdiği imajdan onları uzaklaştırmayı ve hür bir kimlikle yeni bir hayata başlamalarını sağlamayı amaçladığı düşünülebilir.

Çırağ edilmiş kadınlara verilen isimleri incelediğimizde; bazıları sadece Farsça isimlerle anılırlarken, büyük çoğunluğunun Arapça isimleri ve özellikle de Hz. Muhammed'in aile mensuplarından kişilerin isimlerini

incelediği örneklere göre çocuk sahibi olmayanların oranının yüzde 7,4 olduğunu belirtir (Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001, 95).

44 Hangi yaşta çocuk sahibi oldukları titizlikle kaydedilmiş padişah kızlarından kimileri yirmili yaşların sonlarında çocuk sahibi olmuştur ve otuzlu yaşlarında çocuk sahibi olanlara pek rastlanmaz. Örneğin III. Ahmed'in kızı Ümmü Gülsüm Sultan'ın yirmi dört yaşındayken doğum yaptığı konusunda bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar:* II, 227; III. Ahmed'i kızı Ayşe Sultan'ın yirmi dokuz yaşında doğum yaptığı konusunda bkz. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 231; II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan'ın yirmi altı yaşındayken doğum yaptığı hakkında bkz. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 257.

45 Uluçay, *Padişahın Kadınları ve Kızları*, 167.

46 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 20, 22, 25 (1129/1716).

tercih ettiklerini görüyoruz. Kimileri ise Farsça ve Arapça iki isimle zikredilirdi. Birkaç örnek verilecek olursa; Saraylı Cilve, diğer adı Ayşe; Sarayi Necef, diğer adı Saliha; Sarayi Hatice, diğer adı Gülbün; Sarayi Aşub, diğer adı Rukiye Hatun; Eğlence, diğer adı Fatma; İltifat, diğer adı Zeynep; Cilve, diğer adı Ümmü Gülsüm Hatun. Enderun mensubu kişiler zaten Arapça isimlere sahip olmaları sebebiyle, bu noktada saraylı kadınlardan ayrılırlardı.[47]

Saraydan çırağ edilen cariyeler, saraya mensup kişiler için kullanılan "sarayi" veya "saraylı" unvanını da taşırlardı.[48] Köle ve cariyenin sosyal statü ve kimliğinin efendisinin mesleği ve toplum içindeki yeriyle ilişkili olduğu düşünüldüğünde,[49] çırağ edilme sonrasında saraylı unvanı almak itibarlı bir haneye mensubiyete vurgu yapılmasına işaret eder. "Saraylı" unvanını taşımak, saraylı kadınlar için hem çıktıkları kapıya, hem de saray mensubiyetine tekabül eder.

Benzer şekilde saraydan çırağ edilen cariyelerin vefatları sonrasında mezar taşlarına saray ile bağlantılarını belirten ifadelerin yazılması, saray mensubiyetinin onlarda hayatlarının sonuna kadar iz bıraktığının bir başka işaretidir.

Çırağ Edilme Sonrasında Sarayla İlişkiler

Saraydan çırağ edilmiş cariyeler yeni bir kimlikle toplumda yeni bir hayata başlarlardı.[50] Çırağ edilme neticesinde sarayla irtibat kopmaz ama baş-

47 Bu bağlamda hadım ağalarının durumunun nasıl olduğu üzerinde durulması gereken bir konudur. Memluklarda hadımlara verilen isimlerin çeşitliliği hakkında bkz. David Ayalon, "The Eunuchs in the Mamlûk Sultanate," *The Mamlûk Military Society: Collected Studies* içinde (Londra: Variorum Reprints, 1979), III, 275-280.

48 Memluklarda, memluk ve efendisi özellikle onu azat eden efendisi arasındaki ilişki, memlukun taşıdığı isim ve lakaba yansırdı. Memluk efendisinin ismini veya lakabını taşır ve bu durum ölene kadar sürerdi. Bazı durumlarda memlukun taşıdığı nisba efendinin ismine değil mensup olduğu birime işaret ederdi. David Ayalon, "Names, titles and 'nisbas' of the Mamlûks," *The Mamlûk Military Society: Collected Studies* içinde (Londra: Variorum Reprints, 1979), IV, 213-219. Hane mensuplarının bağlı oldukları hanenin reisinin lakabını aldığı konusunda ayrıca bkz. Hathaway, *The Politics of Households*, 23.

49 Muhtelif örnekler için bkz Yvonne Seng, "A Liminal State, Slavery in the Sixteenth-Century Istanbul," *Slavery in the Islamic Middle East* içinde, haz. Shaun Marmon (Princeton: Marcus Wiener Publishers, 1999), 25-41. Memluk Devleti'ndeki uygulamalar için bkz. Shaun Marmon, "Domestic Slavery in the Mamluk Empire: A Preliminary Sketch," *Slavery in the Islamic Middle East* içinde, haz. S. Marmon, 1-21.

50 Köleliği, hastalık ve ölüm gibi metaforlarla tarif eden fakihler, azat edilmeyi ise hürriyetini kaybetmiş olan kişinin yeniden dirilmesi gibi değerlendirmişlerdi (Shaun Marmon, "Slavery, Islamic World," *Dictionary of the Middle Ages* (New York, 1988), XI, 332).

ka bir şekle bürünürdü. III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan, Dilpezir isimli hazinedar ustasını 1797'de çırağ eder. 1807 ve hatta 1812 tarihli kayıtlarda Dilpezir Hanım'ın hâlâ "Hatice Sultan mensubu" olarak belirtilmesi,[51] çırağ edilme sonrasında devam eden ilişkiye işaret eder. Osmanlı toplumunda efendi ile çırağ ettikleri kişiler arasında özel bir bağ mevcuttur. Osmanlı kronikleri, himaye ilişkilerinin işleyişi, anlamları, kişinin çırağı olmanın neye tekabül ettiği veya çırağların nasıl görüldüğüne dair değerli ipuçları sunar.

Sultan İbrahim tahttan indirilme girişimleri sırasında yeniçeri ağasına hitaben, "sen benim çerağım değil misin? Benim için nice çalışırsın göreyim seni" demesi ilişkinin mahiyeti hakkında fikir verir.[52] II. Mustafa'nın, kardeşi III. Ahmed'in Çorlulu Ali Paşa'yı himaye etmesini temin etmek için, "Ali Paşa bizim damadımız ve çırağımızdır" ifadesini kullanması aradaki özel bağı hissettirir.[53] Benzer şekilde, Silahdar tarihinde aktarıldığı üzere, III. Ahmed, Baltacı Mehmed Paşa'yı kendi çırağı olduğu ve böylece ona dilediği gibi hizmet ettireceği ve netice itibariyle rahat edeceği düşüncesiyle veziriazam yapmıştı.[54]

Çırağ edilme sonrasında sarayla ilişkiler muhtelif şekillerde devam ederdi. Kimi saraylılar çeşitli vesilelerle sarayı ziyaret ederlerdi. Nitekim Selaniki, Mısır'da bulunan padişahın hizmetkârı Belkıs Hatun'un 1002/1593-1594'te sıla ve ziyaret için kadırga ile İstanbul'a geldiğini ve Mısır Beylerbeyi Hadım Hâfız Ahmed Paşa'nın pişkeş ve hediyesini saraya teslim ettiğini yazar.[55]

Kimi saraylılar hanedana ait merasimlerde saraya davet edilirler ve belli usullere göre gerçekleşen hediyeleşme ağı içinde yer alırlardı.[56] IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın 1675 tarihine gerçekleşen düğününde devlet büyükleri ve hanedan mensubu kadınlar dışında taşradan davet olunan

51 C. SM 66/3317 (C. Ahir 1227/1812).

52 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1162.

53 *Anonim Osmanlı Tarihi*, (1099-1116/1688-1704), 270.

54 "emekdarımdır, çırağım olur ve dilediğim gibi kullanır, döğerek dil-hâhım üzre hidmet itdirir ve rahat olurum mülahazasıyla" (Mehmet Topal, "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*: Tahlil ve Metin) (1106-1123/1695-1721)," 684.

55 Selânikî, *Târih-i Selânikî*, I, 385.

56 Saray içinde gerçekleşen hediyeleşmenin valide sultanlar açısından değerlendirilmesi için bkz. Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, 156-170.

sultanlara ve saraylılara da hediyeler verilmesi,[57] saraylıların sarayla ilişkisinin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Girişte bahsedilen Sarayi Fatma ve Sungur örnekleri sarayda başlayan himaye ilişkilerinin saraydan çıktıktan sonra farklı bir mahiyet kazanarak hayatlarının sonuna kadar devam ettiğine işaret eder.

Saraylı kadınların aileleriyle bağlarının kopmuş olması sarayla mevcut ilişkileri güçlendirdiği gibi, saray mensupları arasında devam eden ilişkiler de mevcut bağı kuvvetlendirir ve haneye mensubiyeti beslerdi. Saray hizmeti boyunca mevcut olan himaye ilişkileri, çırağ edilme sonrasında da muhtelif şekillerde sürerdi. Mevcut himaye ilişkilerine ilaveten, azat edilme sonrasında oluşan hukuki bağ ve özellikle aşağıda detaylı bahsedilecek miras ilişkisi bu irtibatın devamını sağlayan önemli faktörlerdendi. Nitekim İslam hukukuna göre azat etme sonrası oluşan 'vela' ilişkisi neticesinde köle ve cariyeyi azat eden efendi, azatlının mirasından hak sahibi olurdu.

Azat edilme sonrasında ilişkilerin devam etmesi sadece saraylılara mahsus değildi. İslam toplumunda, azat edilme sonrasında her seviyeden kölelerin efendi ve onun hanesiyle irtibatları muhtelif şekillerde devam ederdi. Azatlıların haneye hizmetleri ve bağlılıkları devam ederken, ekonomik ve sosyal alanda himaye edilirlerdi.[58] Benzer şekilde Yahudi hukukuna göre de azatlı köle ailenin bir parçası olmaya devam ederdi.[59]

Maddi ve Manevi Hacet Kapısı

16. yüzyılda yaşayan Stephan Gerlach, saraydaki kadınlara, evlendirilip oradan ayrılırken, elbise ve para verildiği gibi maaş da bağlandığını yazar.[60] Saraya intisap etmiş olmak, cariyeler için himaye manasına gelirdi.

57 Salih Zorlutuna, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'nin Sahne Olduğu Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri," 293.

58 Bu konuda muhtelif örnekler için bkz. Metin Kunt, "Kulların Kulları," 29; Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt," *IJMES* 27 (1995): 43. Bu durum diğer köle kökenli insanlar için de söz konusuydu (Mohammed Ennaji, *Serving the Master: Slavery and Society in Nineteenth Century*, çev. Seth Graebner) (New York: St. Martins's Press, 1999); David Ayalon, "Mamluk," *Slavery in the Islamic Middle East* içinde, haz. Shaun Marmon: 89-117; Yvonne Seng, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul," *JESHO* 39 (1996): 148.

59 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society, The Jewish Communities of the World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, The Individual* (California: University of California Press, 1988), V, 150.

60 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), II, 637.

Çırağ edilme sonrasında da saraylıların nezdinde saray daima maddi ve manevi ihtiyaçları karşılayacak bir hacet kapısı olarak görülürdü.[61]

Çırağ edilme sonrasında da sarayla maddi ilişkiler devam eder, saraydan çıkan kadınlar sosyal ve ekonomik zorluklara karşı korunup himaye edilirdi. Onlara nakdi tayinatlar da verilirdi. Nitekim Na'imâ, Kösem Sultan'ın vefatı üzerine cariyelerinin Eski Saray'a nakledildiğini ve her birinin Kösem Sultan'ın malından en fazla 10.000 akçe olmak üzere nakit para ve ikişer sandık eşya ile çırağ edildiğini yazar.[62] Benzer şekilde Tayyâr-zâde Atâ, II. Bayezid döneminde konan bir kanuna göre, Saray-ı Hümayuna çırağ olunan kimseye otuz bir kuruş çıraklık akçesi ihsanda bulunulduğunu yazar.[63]

İmparatorluğun son dönemlerine kadar mevcut olan maaş tahsisleri hakkında çok sayıda vaka arasından birkaç örnek verilecek olursa, Sultan Ahmed çıraklarından Fatma Kadın'a günlük dört akçe tahsis edilirken,[64] Hibetullah Sultan'ın cariyesi Saide Kalfa'ya maliye hazinesinden maaş tahsis edilmişti.[65] Ölen saraylı kadının maaşı diğer bir saraylı kadına geçebildiği gibi, erkek saray personeline de geçebilirdi. Nitekim II. Mahmud'un cariyelerinden Çaresaz Kalfa'nın vefatı nedeniyle maaşı padişahın esvabcıbaşısı Raif Ağa'ya tahsis edildi.[66] Saraylılara tahsis edilen meblağ daha sonra çocuklarına da intikal edebilirdi. Nitekim saraylı Dilfuruğ Kalfa'nın İstanbul gümrüğünden almakta olduğu yirmi akçe oğluna verildi.[67] İmparatorluğun son dönemlerine kadar "çıraklık maaşı" olarak da adlandırılan bu uygulama devam etti.[68]

61 Bu durum James Scott'un, himaye ilişkilerinde haminin, geçim sıkıntısına düşüldüğünde ve ihtiyaç halinde destek olmasının beklendiğini belirtmesine paraleldir (James Scott, "Patronage and Exploitation?," *Patrons and Clients in Mediterranean Societies* içinde, haz. E.Gellner-J. Waterbury (Londra: Duckworth, 1977), 23).

62 Na'imâ, *Tarih*, III, 1343.

63 Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderûn*, haz. M. Arslan, I, 236.

64 C.SM 58/2947 (1158/1745).

65 C.SM 54/2701 (1258/1836).

66 Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD) 378/56 (1278/1861).

67 C. SM 7139 (6 Şevval 1214/1800).

68 Sultan III. Selim'in cariyelerinden Ferahnaz Hanım'a maaş tahsis edildiği hakkında bkz. Sâdaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD) 138/14 (28 C. Ahir 1271/Mart 1855); Esma Sultan'ın azatlı cariyelerinden Muhsine Kadın'a maaş tahsisi hakkında bkz. Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM) 224/82 (10 C. Ahir 1272/1856); Nesim Saba Usta

Bunun dışında kimi saraylıların muhtelif kaynaklarından gelirleri ve çeşitli gümrüklerden ve mukataalardan tayinatları bulunmaktaydı. 16. yüzyıl tarihçisi Selânikî, padişah hizmetkârı olan Belkıs Hatun'un Mısır'da yaşadığını ve Mısır hazinesinden geliri olduğunu belirtir.[69] I. Mahmud cariyelerinden Saraylı Nedim Hanım'a İstanbul gümrüğünden tayinat verilirken,[70] III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan cariyelerinden Revnak Kalfa'ya Mizan-ı Harir mukataasından para verilmişti.[71] Benzer şekilde Saraylı Dürrimahbub Kalfa ile Valide Sultan (Mihrişah Valide Sultan olmalı) çırağı Saraylı Devidab cariyeye İstanbul gümrüğü mukataasından akçe verilirken,[72] Medine'ye mücaveret için hicret eden Esma Sultan cariyesine Şam gümrüğünden üç yüz altmış akçe verilmişti.[73]

saraydan çırağ edildikten sonra, hazineden 1530 kuruş maaş alırdı, BOA, İrade-i Dâhiliye 40539 (10 Receb 1285/1868); Sultan III. Selim'in dördüncü kadınının baş cariyesi Tebriye Kalfa'ya maaş tahsisi edildiği hakkında bkz. Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM) 395/49 (8 Şaban 1284/1867); Harem-i Hümayundan çırağ edilen on dört kalfaya maaş tahsisi hakkında bkz. İrâde -Dahiliye (İ.DH) 732/60053 (1293/1876); Üçüncü kadın cariyelerinden Ayn-ı Fer Hanım'a maaş tahsisi hakkında bkz. İ. DH 757/61817 (20 Şevval 1294/1877); Harem-i Hümayun ebelerinden Esma Hanım ve oğluna tahsis edilen maaş hakkında bkz. İ.DH 774/63004 (19 Ramazan 1295/1878); Harem-i Hümayundan çırağ edilmiş Filetan Kalfa'nın maaşı hakkında bkz. I.DH 861/68921 (28 Şevval 1299/1882); II. Mahmud'un cariyelerinden Hüsnügül Kadın'a verilen maaş hakkında bkz. Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ) 3/90 (24 Şaban 1297/1880); Harem-i Hümayun sazendeliğinden çıkma Mürüvvet Hanım'a maaş tahsis edildiğine dair (İ.DH, 1073/84159 (2 Receb/1305/1885); III. Selim'in cariyelerinden Nesif Kalfa'nın vefatıyla, seksen beş kuruş maaşının Kani Kalfa'ya tahsisi hakkında bkz. Babıâli Evrak Odası (BEO) Maliye 77/5773 (5 R. Evvel 1310/1892); Sultan Abdülaziz'in cariyelerinden Kani Kalfa'ya maaş tahsisi hakkında bkz. İrade Maliye (İ.ML.) 1/1310 (Safer 1310/1892); Hatice Hanım'ın çıraklarından Fatma ve Nazire Hanım ile cariyelerinden Niyazdik ve Mihriyar Kalfa'ya çıraklık maaşı tahsisi hakkında bkz. İrade Maliye (İ.ML) 60/1322 (1322/1904); Hatice Sultan cariyelerinden İhsanıdil Kalfa'ya çıraklık maaşı tahsis hakkında bkz. Babıâli Evrak Odası (BEO) Maliye 2574/192993 (7 R. Evvel 1323/1905); Yıldız Sarayı'ndan Topkapı sarayına aktarılacak cariyelerden evlenmek ve memleketine gitmek isteyenler dışındakilere maaş tahsisi hakkında bkz. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 131/17 (Şaban 1327/1909); V. Murad'ın cariyesi Sercemal Kalfa'ya beş yüz kuruş çıraklık maaşı tahsis edildiğine dair (İrade Hususi (İ. HUS) 177/1327 (29 C. Ahir 1327/1909).

69 "Hazîne-i Mısr'dan ve cevâlîden vazife-i tekâüd ihtiyar itmiş," Selânikî, *Târih-i Selânikî*, I, 385.

70 HAT 1471/58 (14 Şaban 1213/Ocak 1799).

71 HAT 1488/14 (16 Safer 1219/1804). Şah Sultan'ın diğer bir cariyesi Hatice Kalfa'nın İstanbul gümrüğü malından almakta olduğu maaşın artırılması hakkında, HAT 1485/22 (1217/1803).

72 HAT 1483/6 (8 Zilkade 1216/1802).

73 C. ML 252/10417 (25 Şaban 1224/1809). Ayrıca Şah Sultan cariyelerinden Şivebend'e İstanbul gümrüğünden yevmiye verildiği hakkında bkz. HAT 1488/18 (28 Safer 1219/1804). III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan çırağı Payende Kadın'a gümrükten günlük 60 akçe tahsis edilir C.SM 2565.

Aubry de la Motraye, sultanın hareminde bulunan kızların sultanın gözdesi olabildiklerini, birkaç yıl içinde zengin bir çeyizle evlendirildiklerini ya da çeşitli armağanlar verilerek azat edildiklerini yazar.[74]

"Harc-ı hassa" ve "ceb-i hümayun" defterleri ve ayrıca müstakil arşiv vesikaları azatlı cariyelere verilen para ve eşyalar hakkında fikir verir.[75] Azatlı cariyeler her dönemde ihsanlarda bulunularak kollanıp gözetilirlerdi. Nitekim Tarihçi Na'îmâ'nın, Kösem Sultan'ın çırağ edip evlendirdiği cariyelerinin kocalarının durumuna uygun vazife vererek onları kayırdığını ve mübarek günlerde ve bayramlarda her bir çırağını surre ihsanıyla gözettiğini belirtir.[76] Bu örnek verilen ihsanların amacını gösterdiği gibi çırağ edilme sonrasındaki ilişkinin mahiyetini de ortaya koyar.

İlerleyen satırlarda belirtilecek olan miras ilişkisine binaen, padişaha saraylının terekesinden intikal eden hisse düştüğünde, kimi zaman padişahın hissesi padişah tarafından saraylının kızına bağışlanırdı.[77]

Kimi zaman çırağ edilmiş saraylıların saraydan mülk, tayinat gibi birtakım talepleri de olurdu. Örneğin kendisine ev tahsis edilmesini talep eden cariyeler bulunmaktaydı. Nitekim Abdülmecid'in (h. 1839-1861) cariyelerinden Dilber Peyker ihtiyaç içinde olduğu için hane ihsan edilmesini talep etmişti.[78] İlaveten saraydan ayrılmış kadınlara yiyecek ve ayrıca odun tayinatında bulunulması ilişkinin diğer bir boyutunu gösterir.[79] Kocaları vefat etmiş Saraylı Tahire ve Demihoş hanımlar, saray mutfağından yiyecek

74 A. de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: İstiklal Yayınevi, 2007), 363.

75 1695'te azatlılara verilen ihsan için bkz. TSMA D 2350-0005; II. Mustafa döneminde, Musahib Beşir Ağa eliyle azatlı Rukiye Bula'ya 130 kuruş ihsan edilmişti, TSMA D 2350-0005 (1695); Sultan II. Mustafa'nın emektarlarından iki cariyeye düşen akçe hakkında (C. SM 56/2838 (C. Ahir 1145/1732). III. Ahmed döneminde azatlı cariyelere ihsan edilen paralar hakkında TSMA D 2369; III. Mustafa döneminde verilen ihsanlara dair (TSMA D 2408/0077); Enderunda da kanuna göre has odalıların emeklilik (*tekâ'udiyye*) akçeleri iki yüz akçe olup, bazen yüz elli akçe de verildiği görülmektedir; C. SM 8703, aktaran Güngör, "Enderun Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı," 57.

76Na'îmâ, *Tarih*, III, 1329.

77 Saraylı Saliha Hatun'un serveti, kocası, kızı ve kendisini azat eden efendisi arasında paylaşıldı. Sonrasında efendinin hissesi saraylının küçük kızına hibe ve ihsan adı altında verildi, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 163, 31 (1126/1714). Diğer benzer örnekler için bkz. D.HMH. MHF 33-55 (1194/1780); D.HMH. MHF 34-7 (1195/1781).

78 Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK. AZJ) 3/91 (27 Şaban 1297/1880).

79 Valide sultan çırağı olan Hatice Hatun'un ve padişah çırağı olan Saraylı Nazikâne Hanım'ın yiyecek tayinatı hakkında bkz. KK 7254(1218-1803).

talebinde bulunurlarken,[80] Fatma Hanım Sultan cariyelerinden Hüveyle, Emine ve Zeynep hanımlara yıllık odun verildi.[81] İlaveten saraylılara muhtelif eşyalar da ihsan edilirdi. [82]

Maddi desteğe ilave olarak, saraylı kadınlar ailenin sağlaması gereken manevi destek için de saraya başvururlardı. Örneğin III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan tarafından azat edilen Habibe Hatun öldüğünde, mal varlığı kocası Seyyid Mustafa, oğlu ve Şerife Fatma adlı kızı arasında paylaşıldı. Bir süre sonra Habibe'nin kocası ve oğlu da vefat etti. Şerife'nin büyük baba ve büyük annesi Saliha Sultan'ın kızı Fatma Hanım Sultan'dan küçük kız için yardım talep ettiler. Kendilerinin Şerife'den başka mirasçılarının da bulunduğunu ve Şerife'nin mirasının israf edilmesinden endişelendiklerini belirterek, Fatma Hanım Sultan'dan mirasa vasi olmasını istediler. Saliha Sultan'ın vefat etmiş kızlarının efendisi olması, Saliha Sultan'ın kızı Fatma Hanım Sultan'ın torun Şerife konusunda güvenilebilecek önemli bir kişi olmasını sağladı. Fatma Hanım Sultan küçük kızın ergenlik çağına gelinceye kadar mirasına vasi olmayı kabul etti.[83] Yetimin mirasını muhafaza etmesi için Fatma Hanım Sultan'ın tercih edilmesi, çırağ edilme sonrası güvene dayanan münasebeti göstermesi açısından önemlidir.

Diğer taraftan Küçük Şerife'nin hikâyesi kişilerin akrabalarının azat ettiği kimselere duydukları sorumluluğu gösterdiği gibi, saraylının vefatı sonrasında dahi akrabalarının, eski efendinin akrabalarıyla bağlantı içinde olduklarını gösterir.

Bazı durumlarda, saraylı kadınlar evlilik konusunda da yardım için saraya başvururlardı. İslam hukukuna göre, evlilik konusunda azat eden kişi azatlı cariyesi veya cariyesinin kızının velisi olarak yer alırdı.[84] Nitekim 19. yüzyıldan bir örnek verilecek olursa, saraylı bir cariyenin ebeveyni, kızlarının efendisinden kızlarını akrabalarından biriyle evlendirmesini talep etmişlerdi.[85]

80 C.SM 4405 (24 Receb 1214/1799).

81 HAT 1469/9 (25 Receb 1212/1798). Benzer şekilde Hatice sultan çırağı Dilpezir Hanım'a da odun tahsis edildiği hakkında C. SM 125/6268 (Şaban 1212/1798).

82 III. Ahmed döneminde saraydan azatlı bir cariyeye ihsan edilen eşyalara dair bkz. TSMA D 2354/0004; 2355; 2357; azatlı cariyelere verilen kumaş hakkında, (TSMA D 17 (7 Şevval 1124/1712).

83 D.BŞM. MHF 49-46.

84 Patricia Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 37.

85 BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL 437/30) (1280/1864).

Sonuç olarak saraya intisap etmiş olmanın neticesinde saraylı kadınlar ve onların soyundan gelenler her dönemde muhatap olabilecekleri bir kapıya sahiptiler.

Saray Mensuplarıyla İlişkiler

Saray mensubiyeti geniş bir ağa ulaşım imkânı sağladığı gibi zamanla ortak tecrübeye sahip insanlar arasında bir ilişki ağı oluştururdu.[86] Saray mensupları gerek saray hizmeti sırasında gerekse çırağ edilme sonrasında da devam eden ortak bir kimliğe ve bir gruba mensubiyet duygusuna sahiptiler.[87] Bu durum saray mensupları arasındaki geniş bir grubu kapsayan güçlü ve canlı bir ilişki ağının mevcut olduğunu gösterir. Saraylılar birbirlerini "yoldaş" olarak görürlerdi. Nitekim daha önce belirtildiği üzere vaktiyle Harem-i Hümayunda çaşnigir ustası olan, daha sonra Medine'de yaşamaya başlayan Hacı Sarayi Fatma, mübarek topraklarda kendisiyle birlikte bulunan üç dört saraylıyı "yoldaş" olarak tanımlar.[88]

Belirtilen durum sarayın erkek mensupları için de geçerliydi. Bobovius, Enderunda bulunan içoğlanların birbirlerine "kardaş" veya "canım" diye hitap ettiklerini yazar.[89] Enderun mensupları gerek sarayda iken gerekse dışarda bir vazifeye tayin edildiklerinde birbirlerini korur ve desteklerlerdi.[90] Benzer şekilde 18. yüzyılda Mısır'da hane mensupları arasında muhtelif ölçeklerde işleyen bağlar ve ittifaklar vardı.[91]

Mahkeme kayıtları çırağ edilme sonrasında saraylı kadınların, muhtelif statüdeki saraylı kadınlarla ilişkilerinin mahiyetine dair ipuçları

86 Gruplar içindeki dayanışmaya hitaben "grup duygusu" ifadesi kullanılır. Kenneth Brown, "Changing Forms of Patronage in Moroccan City," *Patrons and Clients in Mediterranean Societies* içinde, haz. Ernest Gellner-John Waterbury (Londra: Duckworth, 1977), 313.

87 Bu durum Boissevain'in "klik" olarak açıkladığı duruma uyar. "Klik" belli bir grup kimliğinin bilincinde olan "klik" mensuplarının, ortak bir kimlik ve duygusal yakınlık temelinde birbirleriyle bağlantılı olmalarıdır. Jeremy Boissevain, *Friends of Friends: Networks, Manipulators and* Coalitions (Oxford: St Martin's Press, 1974), 174-175.

88 BOA, Sadâret Mektubî Kalemi (A.MKT) 520/75 (1214/1799).

89 Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, 74.

90 Metin Kunt, kulların kendi kapılarına ve diğer kullara sadakatinden bahseder. Metin Kunt, " Osmanlı Dirlik-Kapı Düzeni ve Kul Kimliği," *Tarih Eğitimi ve Tarihte 'Öteki' Sorunu; 2. Uluslararası Tarih Kongresi (8-10 Haziran 1995: İstanbul)* içinde, haz. Ali Berktay-Hamdi Can Tuncer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 166; a.g.y., "Ethnic-Regional solidarity (cins)," *International Journal of Middle Eastern Studies* 5 (1974): 233-239.

91 Fay, "The Ties That Bound: 155-172.

sunar. Bu yollardan biri çırağ edilme sonrasında onlara göz kulak olmaktı. "Çıkmabaşı" olarak adlandırılan kadınlar, vaktiyle saraydan çıkmışlardı ve kendilerinden sonra saraydan çıkan kadınlara yol göstermekle görevliydiler.[92] 1716 tarihli bir mahkeme kaydı Saraylı Hatice adlı bir kadının saraydan çırağ edilen kadınlara karşı benzer bir göreve sahip olduğunu düşündürür. Bu kayda göre Saraylı Halime binti Abdullah, mahkemede kendisiyle aynı mahallede oturan Saraylı Hatice binti Abdullah, Saraylı Hatice'nin vekili, Hatice'nin kocası Abdullah Efendi bin Mustafa önünde beyanda bulunur. Kendisinin valide sultan tarafından azat edildiğini, çırağ edilme sonrasında mutat olduğu üzere Saraylı Hatice'nin evine gittiğini belirtir. Evlenmek niyetinde olduğu için kendisine çeyiz, ev ve bir cariye alması için Hatice'yi vekil tayin ederek ona para verdiğini ilave eder. Halime Hatun, Saraylı Hatice ile aralarındaki hesabın henüz görülmediğini belirterek hesabın görülmesini talep eder. Saraylı Hatice Hatun, Saraylı Halime'nin talebiyle satın aldığı eşyaları, fiyatlarıyla belirtir.[93]

Saray mensupları arasında gerçekleşen borç alışverişi irtibatı sağlayan diğer bir husustu. 1707'de Saraylı Odalık Ayşe Hatun binti Abdullah bin Abdurrahman, Saraylı Sadıka Hatun'dan 500 kuruş borç aldı. Bir yıl sonra Ayşe Hatun vefat etti ve Sadıka Hatun mahkemede Ayşe'nin terekesinden 500 kuruş talep etti.[94]

Çırağ edilmiş saraylılar ve hâlâ sarayda olan kadınlar arasında da ilişkiler mevcuttu. Çırağ edilen kadınlardan bazıları sarayda bulunanları vekil veya vasi tayin ederlerdi. Bir örnek verilecek olursa vaktiyle Eski Saray'da Hastalar ustası olan Sarayi Hâcce Emetullah Hatun binti Abdullah bin Abdulmennan Medine'de yaşıyordu. Sarayi Okumuş Aişe Hatun binti Abdullah ise, Sarayi Emetullah Hatun binti Abdullah'ın manevi kızıydı.

92 Enderun çıkmalarında da saraydan çıkan ağa, Enderundan çıkacak diğer oğlanlara baş olursa kendisine "çıkma başı" denirdi. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 337.

93 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 27 (1129/1716-1717). Benzer şekilde 19. yüzyılda İstanbul'da, azat edilmiş siyahi kadınlar arasında gayriresmi dayanışma ve destek ağı organizasyonu mevcut olup, başlarındaki Afrikalı azatlı kadın köleye "kolbaşı" denirdi. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise*, 173-176. Kasap İlyas Mahallesi'nde yaşayan kolbaşı hakkında bkz. Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 220-221.

94 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 86.

Emetullah Hatun manevi kızı Sarayi Okumuş Ayşe Hatun'a, büyük ihtimalle Medine'ye gitmeden evvel değerli bazı mücevherlerini emanet etmişti. Okumuş Hatun vefat ettiğinde, Emetullah Hatun emanetlerini almak istedi. Emetullah Hatun tarafından hâlâ haremde kethüda kadın olan kişi vekil tayin edilmişti. Kethüda kadın tarafından vekil olan kahvecibaşısı da Saray-ı Atik teberdarlarından Ali Efendi bin Mehmed'i vekil tayin etmişti. Bu kişi mahkemede Okumuş Hatun'un vasisi ve kocası önünde Emetullah Hatun'un emanetlerini talep etti. Sonuç olarak Okumuş'un vasisi tarafından teslim edilen mücevherler, Emetullah'ın vekili tarafından teslim alındı.[95] Bu tarz ilişki ağları sadece saraylı kadınlar arasında kalmıyordu. Sarayın kadın ve erkek mensupları arasında da ilişkiler mevcuttu. Örneğin Saraylı Fatma darüssaade ağasının kâtibi olan İsmail Kâmil'e "karındaşım" diye hitap etmekteydi.[96]

Saraylıların kendi aileleri ile irtibatlarının kopmuş oluşunun, diğer saraylılarla ilişkilerini etkilediğine şüphe yoktur. Örneğin Saraylı Rukiye Kadın'ın malları 1774'te hazineye teslim edildi. Galatasaray'da içoğlanı (gılman) olarak bulunan Hacı Hüseyin Ağazade Mehmed Emin'in bazı eşyaları saraylının muhafazasındaydı. Saraylı Şahine Hatun, Harem-i Hümayunda iken aklını kaybedince (aklına illet ârız olmakdan nâşî) önce Haseki Sultan Hastanesinde tedavi görmüş, daha sonra 1774'te Eski Saray'da ağa babası olan Ahmed Halife'nin Molla Hüsrev Mahallesi'ndeki evine gönderilmişti.[97] Eski Saray Ağa'sı Habeşi Mustafa Ağa, Kahire'de bulunan evini azat ettiği köle ve cariyelerine vakfetmişti ve cariyelerden biri Sarayi Şehbaz Hatun idi.[98]

Saray mensupları arasında uhuvvet duygusu ve bağlılığı pekiştirmenin yollarından biri de vakıf ve hibelerdi. Altıncı Bölümde bahsedileceği üzere, kimi saraylı kadınlar kurdukları vakıflarda saray mensuplarının menfaatlerini dikkate alırlardı. İlaveten saray mensupları birbirlerine hibelerde bulunurlardı. Bu durumun saray mensupları arasında mevcut ilişkilerin pekiştirilmesine, kuvvetlendirilmesine ve saraylı kimliğinin ve ruhunun canlı tutulmasına katkı sağladığına şüphe yoktur.

95 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 50 (1188/1774).
96 A.MKT 520/75.
97 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 72 (1188/1774-1775).
98 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 103.

Duygusal bağın aradaki ilişkiyi kuvvetlendirdiğine şüphe olmamakla birlikte, saraylı kadınlar ve efendileri arasındaki azat edilme neticesinde oluşan hukuki bağ, hayatları boyunca sarayla irtibatlarının farklı şekillerde devam etmesini sağlardı.

Eski Efendinin Mirasa Vâris Olması

Hukuki perspektiften bakılacak olursa, azat edilme köle ve efendi arasındaki ilişkinin sona ermesi değil, yeni bir şekle bürünmesi manasına geliyordu.[99] Bir köle hürriyetini kazandığında, özgür doğmuşların sahip olduğu hukuki haklara kavuşurdu. Ancak İslam hukukuna göre azat edilmenin hukuki neticesi olarak azat edilen kişi ve azat eden (mu'tık) arasında hukuki bir bağ oluşurdu. Azat edilen kişi ve onun soyundan gelenler, vela adı verilen bağla azat eden efendiye bağlıydılar. Aralarında vela bağı bulunan taraflardan her birine mevla denip, mevla kelimesi kölesini azat eden efendi ve azat edilen köle için müştereken kullanılırdı.[100] Saraydan çırağ edilmiş kadınlarla alakalı vesikalarda vela ve mevla ifadeleri iki taraf arasındaki bu özel ilişkiye atıf için sıkça kullanılır. Efendi ve azat edilen arasında yeni oluşan bu hukuki bağın yansıması olarak bir miras ilişkisi de oluşurarak (asabe-i sebebiye) azat eden efendi, azat ettiği köle ve cariyelerinin mirasında hak sahibi olur. Azat eden kişi ve en yakın erkek mirasçıları (asabe-i binefsihi), azat edilen kölenin ve çocuklarının mirasçısı olurlar. Azatlının erkek çocuğu ve baba tarafından gelen erkek mirasçıları (asabe) varsa efendiye miras kalmaz. Zira efendi "sebeben asabe"dir. Hanefi mezhebine göre eğer efendi, köle veya cariyesini vela hakkı iddia etmeden azat etse dahi, vela hakkını feshetmek mümkün değildi.[101]

99 *The Hedaya, The Commentary on the Islamic Laws*, I, 430.
100 Agostino Cilardo, "The Transmission of the Patronate in Islamic Law," *Miscellanea Arabica et Islamica, Dissertations in Academia Ultrajectina prolatea anno MCMXC* içinde, haz. F. De Jong (Leuven: Peeters Press, 1993). Miras konusunda detaylı bilgi için bkz. Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law* (Oxford: Clarendon Press, 1964), 170; P. Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law*, 35-43; P. Crone, "Mawlâ," *EI²*, VI, 874-882; Ulrike Mitter, "The Origin and Development of the Islamic Patronate," *Patronate and Patronage in Early and Classical Islam* içinde, haz. Monique Bernards and John Nawas (Leiden, Boston, 2005), 133; Wael Hallaq, "The Use and Abuse of Evidence: The Question of Provincial and Roman Influences on Early Islamic Law," *Journal of the American Oriental Society* 110/1 (1990): 79-91; Paul Forand, "The Relation of the Slave and the Client to the Master or Patron in Medieval Islam," *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), 61; Şükrü Özen, "Velâ," *DİA*, XLIII, 11-15
101 Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 244-245.

Dolayısıyla saraylı kadınların mevlası, saraylıların mirasında hak sahibiydi. Örneğin Rukiye Hanım Sultan'ın çırağı Sarayi Mihri Hatun, diğer ismiyle Saliha Hatun binti Abdullah vefat edince, mirası kendini azat eden Rukiye Hanım ile kocasına intikal etti.[102] Rabia Gülnuş Valide Sultan'ın azatlısı (atîkası) Civanbaht Fatma vefat ettiğinde, valide sultan hayatta olduğu için kendisine hisse düştü.[103] IV. Mehmed'in (ö. 1693) kızı Hatice Sultan (1662-1743) azatlısı Sarayi Necef, diğer ismiyle Saliha Hatun'un vefatıyla veraseti Hatice Sultan'a, kocasına, kızına ve annesine intikal etti.[104]

Ayrıca saraylı kadınların mevlası, saraylıların azat ettikleri cariyelerinin mirasında da hak sahibiydiler. Çok sayıda vaka arasından bir örnek verilecek olursa, Sultan I. Mahmud'un kadını Rami Kadın'ın (ö. 1780) çırağ ettiği Sarayi Hatice Hatun binti Abdullah vefat ettiğinde, dönemin padişahı III. Mustafa ve Hatice Hatun'un kocası Yeniçeri İsmail Ağa mirasçı oldular.[105] Sarayi Mahpeyker'in azatlısı Safiye Hatun vefat ettiğinde ise veraseti dönemin padişahı III. Ahmed'e intikal etti.[106] Atike Ayşe Sultan'ın çırağ ettiği Sümbül Ağa'nın çırağı Gonca Hatun'un veraseti ise rikâb-ı hümayuna ve kocasına kaldı.[107]

Şayet saraylının mevlası ve varisleri hayatta değilse, mevlaya ait hisse saraylının vefatında tahtta olan padişaha kalırdı. Bu durum saraylı cariyeleri diğer köle ve cariyelerden ayıran en önemli hususlardan biriydi ve saraylı kadınların sarayla irtibatının devam etmesini kesinleştiren önemli bir unsurdu. Örneğin vefat etmiş darüssaade ağalarının vaktiyle azat etmiş olduğu cariyeleri de vefat ettiğinde, ağanın mevla olarak hissesi o dönemde hüküm süren padişaha kalırdı. Mesela Saray-ı Cedid'de hastalar ustası olan Başı Büyük Ahmed Ağa'nın azat etmiş olduğu cariyesi vefat ettiğinde, hissesi dönemin padişahına intikal etmişti.[108] IV. Mehmed'in (ö. 1693) kızı Hatice Sultan tarafından çırağ edilen Ümmü Gülsüm Hatun binti

102 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 67.
103 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 93 (1126/1714).
104 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 7 (1127/1715).
105 D.BŞM.MHF 51-27 (1180/1766).
106 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 167 (1126 /1714).
107 TSMA E 126/31.
108 D.BŞM.MHF 61-7-1 (1191/1777).

Abdullah'ın vefatı sonrasında veraseti dönemin padişahı I. Abdülhamid'e intikal etti.[109] Benzer şekilde Emetullah Hatun binti Abdullah, Sadrazam İbrahim Paşa'nın karısı III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan (ö. 1745) tarafından çırağ edilmişti. Emetullah Hatun'un vefatı sonrasında veraseti dönemin padişahı I. Abdülhamid'e düştü.[110]

Vefat eden saraylıların terekesinden padişaha düşen hisse şu şekillerde belirtilir: "saraylının veraseti min ciheti'l vela padişah-ı şehriyâri efendimiz hazretlerine inhisar," "veraseti min ciheti'l vela canib-i hümayuna," "bi tariki'l vela," "veraseti taraf-ı hümayun hazret-i hilafet penahiye," "saray zümresinin terekelerinden padişah hazretlerinin hisse-i rikâb-ı hümayunları," "hisse-i rikâb-ı hümayun-ı şevket makrun."

İslam hukukuna göre mevla tek varis olduğunda, hissenin tamamını alırken, şayet mevla mirası azatlı kadının kocası veya kızı ile paylaşmak zorunda kalırsa hissenin yarısını alırdı. Azatlı kadınların kocasının mevcut oluşu, mevlanın terekeden hisse almasına mani olmazken, oğul veya erkek kardeş gibi bir erkek varisinin oluşu mevlanın hisse almasına mani olurdu. Örneğin Sarayi Daye Meryem Hatun binti Abdullah'ın mirası kocası Hacı İsmail ile Enderunda kiler odası içoğlanı olan oğlu Hasan Ağa arasında paylaşılırken,[111] III. Ahmed'in oğlu Şehzade Numan Efendi (1723-1764) çırağlarından Sarayi Cilve diğer bir ismiyle Ümmü Gülsüm Hatun'un mirası kocası Mehmed Şemseddin Bey ile küçük oğlu Mehmed Nureddin Bey arasında paylaşıldı.[112]

Bu bağlamda Saraylı Rabia Hatun'un hikâyesi ilginç bir örnektir. Süleymaniye Camii yakınlarında Ḳapudan Paşa Mahallesi'nde oturan Sarayi Rabia Hanım 1722'de vefat ettiğinde, Osman bin Abdullah mahkemede Rabia'nın varisi olduğunu belirterek, Eski Saray ağasının almış olduğu hisseden pay talep etti. Osman iddiasını ispat etmek için önceden aldığı fetvayı mahkemeye sundu. Fetvaya göre Osman'ın nesebi meçhulken Rabia Hatun kendisinin oğlu olduğunu iddia etmişti. Osman buna dayanarak Saraylı Rabia Hatun'un terekesine varis olarak onun mirasından

109 D.BŞM.MHF 59-6 (1190/1776).
110 D.BŞM.MHF 12853 (1192/1778).
111 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 91 (1129/1716-17).
112 D.BŞM.MHF 12881 (1196/1781).

hisse talep etti. Eski Saray ağasının daha önce aldığı hisseyi iade etmesiyle Osman 19.587 akçe değerindeki tüm hisseyi aldı.[113]

İslam hukukuna göre azat eden efendi şayet hayatta değilse, efendinin hissesi erkek varislerine (asabe-i binefsihi) kalırdı. 1731'de vefat eden Saraylı Zeynep Hatun, IV. Murad'ın (1612-1640) kızı Kaya Sultan'ın kızı Fatma Hanım Sultan binti Melek Ahmed Paşa tarafından azat edilmiştir. Fatma Hanım Sultan vefat ettiği için onun azatlısı Saraylı Zeynep'in hissesi, Melek Ahmed Paşa'nın oğlu olup, Fatma Hanım Sultan'ın üvey kardeşi olan İbrahim Bey'e intikal eder. İbrahim Bey'den Fatma Hanım Sultan ile ilişkisini ispatlamak için delil talep edilir. İbrahim Bey mahkemede Fatma Hanım Sultan ile bağını ve onunla miras ilişkisini şöyle izah eder. Kendisinin hanım sultan ile miras ilişkisi bulunduğunu, Saraylı Zeynep'in hanım sultanın azatlısı olması hasebiyle oluşan vela ilişkisi dolayısıyla Zeynep Hatun'un terekesinin yarısının kendisine isabet ettiğini belirtir.[114]

Saray mensubu olmayan kölelerin durumu değerlendirildiğinde ise, İslam hukukuna göre şayet mevla vefat etmiş ise, hissesi erkek varislerine kalır ve şayet erkek varisler mevcut değilse mevlanın hissesi düşerdi.[115] Böylece azatlı kölenin efendinin hanesi ile irtibatı sona ererdi. Ayrıca saraylılar dışındaki kölelerde şayet mevla ve mevlanın erkek varisleri mevcut değilse ve ayrıca azatlı kölenin de varisleri yok ise, hissenin tamamı beytülmale giderdi ki bu durum saraylılar için söz konusu değildi.[116] Yukarıda belirtildiği üzere her halukârda vefat eden saraylının mirasından tahtta bulunan padişaha hisse düşerdi.

Saraylıların mevlaları, saraylıların azat ettiği cariyelerinin terekelerinden de hisse alırdı. Sultan III. Ahmed çırağlarından merhume Hâcce Ayşe Kadın azatlılarından İstanbul'da Paşa Kapısı yakınlarında Piri Ağa Mahallesi'nde oturan Hatice Hatun vefat edince mirası dönemin padişa-

113 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 114, s. 88.

114 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 120, s. 111, 116. Kaya Sultan'ın kızı Fatma Hanım Sultan'ın mezarı hakkında bkz. Tülay Sezgin, "Üsküdar'daki Hatun Türbeleri" *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler* (İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi, 2004), II, 143.

115 Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law*, 170.

116 Köle kökenli olmayan kişilerin vefatlarında şayet mirasçıları yoksa hissesi beytü'lmâl'e giderdi. Bir örnekte önce saraylı kadın sonrasında da kocası vefat edince kocanın hissesi başka mirasçısı olmadığı için beytü'l male intikal etmiştir. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 31; nr. 105, s. 37.

hı ve Hatice Hatun'un kocası Seyyid Abdullah Ağa arasında paylaşıldı.[117] Sultan Ahmed'in çırağlarından ve Galata'da Firuz Ağa Mahallesi sakinlerinden Hâcce Aişe Hatun'un azat edilmiş cariyesi Rabia binti Abdullah vefat edince veraseti "min ciheti'l vela" Sultan Abdulhamid'e intikal etti.[118]

Mevlalar, saraylıların çocuklarının terekelerinden de hisse alırdı. IV. Mehmed Han'ın azat ettiği Sarayi Emine Hatun, Mehmet Ağa bin İsa ile evlenmiş olup çiftin Ayşe Hatun adında kızları vardı. Ayşe Hatun 1730'da vefat ettiğinde, 31.039 akçe değerindeki terekesi Ayşe Hatun'un kocası ve dönemin padişahı tarafından paylaşıldı.[119] Benzer diğer bir örnekte, III. Ahmed'in kızı Zübeyde Sultan'ın azat ettiği Saraylı Rukiye Kadın'ın Hatice Hatun isimli bir kızı vardı. Hatice Hatun öldüğünde, hem kocası hem de dönemin padişahı Hatice Hatun'un terekesinden hisse sahibi oldular.[120]

Sadece nakit değil kimi zaman saraylıların terekesindeki gayrimenkul de mevlaya kalırdı. Nitekim Rabia Gülnuş Valide Sultan'ın (ö. 1715) hazinedarı olan Bâd-ı Saba Kadın'ın, Sulu Manastır civarında Abdi Çelebi Mahallesi'nde bulunan odaları miras olarak valide sultana kaldı.[121]

Mevlâ ile saraylılar arasında mutlak bir miras ilişkisinin mevcut oluşu, saraylı kadınlarla saray arasında yakın bir bağın oluşmasına neden olur, saraylı kadınların icraatları yetkili kişiler tarafından kontrol altında tutulurdu.

Saraylı Kadınların Mallarının Hukuki Statüsü ve Tasarruflarının Takibi

Saraylıların yukarıda belirtildiği üzere rikâb-ı hümayunla hukuki bağları düşünüldüğünde, saraylı kadınların verasetle ilgili meseleleri, malının üçte birini tahsis etmesi manasına gelen "sülüs" tayini, hibe, satış ve vakıf gibi icraatları önemliydi.

Darüssaade ağasının imzaladığı 1667'de yazılmış bir dilekçede (*arizâ*), Harem-i Hümayun cariyelerinden iken azat edilip Mısır ve başka

117 D.HMH.MHF 33-1(1771/1761).
118 D.BŞM.MHF 12933 (1203/1788).
119 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 179-181.
120 D.BŞM. MHF 63-78.
121 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 111, s. 17 (1111/1700)

yerlerde çocuksuz ölen cariyelerin muhallefatının yarısının kocasına diğer yarısının rikâb-ı hümayuna gönderilmesi gerekirken bazılarının müdahale ettiği belirtilerek bu kişilere mani olunması talep edilir.[122] Yine aynı yıl içinde Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve İstanbul kadısına hitaben gönderilen fermanda, saraydan çırağ edilen saraylıların bazılarının kocalarının, saraylılara ait mücevher ve değerli şeyleri saraylılar ölüm döşeğinde iken hibe edilmiş gibi kendi üzerlerine alarak kaydettirdikleri belirtilir. Bu tür hileli davranışları engellemek için, saraylı kadınların eşyalarını kocalarına hibe etmek istedikleri takdirde, Eski Saray ağasının bilgisi dahilinde hüccet verilmesi gerektiği vurgulanır.[123]

II. Mustafa hükümdarlığı döneminde (h. 1695-1703), 1696'da İstanbul kadısına gönderilen bir hükümde ise saraydan çıkan azatlı cariyelerin sahip oldukları eşyaları zevcelerine ve diğer kişilere hibe etmek istediklerinde, âdet olduğu üzere Eski Saray ağasının bilgisi dahilinde olması gerektiği; kimilerinin hastalık nedeniyle kıymetli eşyalarını ve sahip oldukları evlerini izinsiz olarak hibe ve vakfetmelerinin daha evvel yasaklandığı belirtilmişti. Bir başka vakada ise vefat edenlerin uzaklarda varisleri ortaya çıkarsa bizzat gelip varis olduklarını ispatlamaları gerektiği, aksi taktirde davalarının dinlenmeyeceğine dair II. Ahmed (h. 1691-1695) döneminde verilmiş bir hükmün mevcut bulunduğu hatırlatılıp, bu hüküm tekrarlanmıştı.[124] Benzer şekilde 1716 tarihli bir mahkeme kaydında, saraylı olanların mallarını vakf ve hibe etmek istediklerinde Eski Saray ağasının iznini almaları gerektiği hakkında bir hatt-ı hümayunun mevcut olduğu yazılıdır.[125]

1776'da, İstanbul, Üsküdar, Galata, haslar kadılarına ve Haremeyn müfettişi ve İstanbul'a bağlı diğer mahkemelerin naiblerine gönderilen hüküm bu konuda gösterilen hassasiyeti ve ayrıca mevcut suiistimalleri göstermesi açısından son derece önemlidir.[126] Bu hükümde önceki padişahlar döneminde, saraydan çırağ edilen saraylılar ve onların azatlıları vefat ettiğinde mutat üzere terekelerinin Eski Saray ağası ve

122 İbnü'l Emin Dahiliye (İE. DH) 7/721 (1077/1667).
123 Emine Soykan, "İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti Mahkemesi Kayıtları Arasındaki Ferman Suretleri)" Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi, 1994), 61-62.
124 Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı: 1100-1200* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 20.
125 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 20, 22, 25 (1129/1716).
126 C. SM 7226 (1190/1776).

Haremeyn-i Şerifeyn müfettişi[127] marifetiyle yazıldığı belirtilir. Saraylı zümresinden olanların mülklerini satmak, hibe etmek, vakfetmek veya vasiyet etmek istediklerinde bunu Eski Saray ağasının izni ve marifetiyle yaptırmaları gerektiği belirtilerek, Haremeyn müfettişi tarafından vesika (hüccet) bulunmadıkça satış, hibe, vakıf ve vasiyetlerin dinlenmeyeceği vurgulanır. Birkaç seneden beri saraylıların kocalarının ve muhtelif mahalle imamlarının ve mahalle halkının bazı saraylıları kandırıp muhtelif hilelere başvurarak saraylıların eşyalarını kendilerine satma, hibe etme, vakfetme ve vasiyet etmek istedikleri zaman bunları Kassam-ı Askeri Mahkemesi ve başka mahkemelerde kaydettirdikleri belirtilir. Hükmün devamında bundan böyle saraylılar ve saraylıların azat ettikleri cariyelerden birinin malları hibe, vakıf ve vasiyet edilmek istendiğinde bunun darüssaade ağasının izni ile darüssaade yazıcısı marifeti ve Haremeyn-i Şerifeyn müfettişinin vereceği belge (hüccet) ile olacağı ve diğer mahkemeler tarafından verilen belgeye itibar edilmeyeceği belirtilir. Ayrıca saraylı zümresinden ve onların azatlılarından gerek çocuksuz gerek çocuklu vefat edenlerin terekelerinin darüssaade ağası yazıcısı ve Haremeyn müfettişi marifetiyle yazılıp, satılıp, mirasçıları arasında dağıtılacağı "tahrir ve bey beyne'l verese tevzî" yazar. Ancak bu şekilde oluşan davaların dinlenip görüleceği ilave edilir. Bundan böyle Kassam-ı Askeri ve diğer hâkimlerin saraylıların ve onların azatlılarıyla alakalı davaları dinlememeleri ve grubun davalarının Haremeyn müfettişi veya vekili huzurunda dinleneceği vurgulanır. Hükümde saraylının vefatı sonrasında kocaları ve başka kimselerin vefat eden saraylının hayatta iken kendilerinden borç aldığı, eşyasını sattığı, hibe ettiği, vakfettiği veya vasiyet ettiğine dair davaya teşebbüs ettiklerinde, darüssaade ağası izni ve yazıcısı marifetiyle Haremeyn müfettişinden hücceti olmayanların mahkemelerde yer almamaları belirtilir. Bundan böyle gerek saraylı ve gerek saraylı azatlılarının davalarının Haremeyn müfettişi veya onun tarafından tayin edilen vekili önünde dinleneceği yazılır. Bu emre

127 Eski Saray baltacılarından ve ağalarından olan darüssaade ağası kâtibi, kızlar ağası nezaretinde olan Haremeyn evkafının idaresine bakardı. Bu hizmeti nedeniyle de belinde üç gözlü divit taşırdı. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 433. Guer, darüssaade ağasının kâtibinin padişah tarafından inşa ettirilmiş binalardan elde edilen gelirlerin hesabını tuttuğunu yazar (Guer, *Moeurs et Usages des Turcs*, II, 81).

uygun davranılması talep edilir. III. Mustafa döneminde çıkan emir, I. Abdülhamid'in 1774'teki cülusunu takiben yenilenir.

Muhtelif mahkeme kayıtlarına yansıyan örnekler, saraylılarla alakalı meseleleri kaydetme hususunda yukarıda belirtilen hükme riayet edilmesi açısından dikkatli olunduğunu gösterir. Nitekim Rumeli Kazaskerliği Mahkemesindeki bir kayıtta, Hafize binti Abdullah, Saraylı Hatice Kadın'a ait olan evi satın almak isteyince, saraylılar satış yapmak istediklerinde Eski Saray ağasının marifetiyle Haremeyn müfettişinden hüccet olmadıkça satışlarının kabul olmayacağına dair emir bulunduğu kendilerine bildirilir.[128]

Saraylıların her türlü icraatlarını yetkililere bildirmek ve kaydettirme zorunda olmaları nedeniyle, saraylı kadınlarla alakalı mahkeme kayıtlarının hangi meselelerle ilgili olduğunun tetkik edilmesi anlamlı olabilir. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi saraylı kadınlarla alakalı zengin bilgiler içerir.

Saraylı kadınlar vasiyetleri ile alakalı meseleleri mahkemede kaydettirirlerdi. "Malımı şu şekilde vasiyet ediyorum" veya "malımın üçte birini şu şekilde tahsis ediyorum" şeklinde kayıtlar mevcut olduğu gibi, "sülüsüme şu kişiyi vasi tayin ediyorum" şeklinde kayıtlar da mevcuttur.

Saraylı kadınlar gayrimenkullerinin alım satım işlemlerini de mahkemede kaydettirirlerdi. Örneğin saraylının evini kocasına sattığına dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. Alım satım dışında emanet kayıtları da mevcuttur. Çok sayıda vaka arasından bir örnek verilecek olursa İstanbul'da Mimar Hayreddin Mahallesi'nde sakin Tahire Hanım, mahkemede mushaf-ı şerif, samur kürk, sim saat, bir sim buhurdan ve gülabdan, altın kuşak, yakut altın yüzük, elmas yüzük ve kılaptanlı iki çift yastıktan oluşan eşyalarını kocası Mehmed Ağa bin Salih'e emanet ettiğini, kocasının da emaneti kendisine geri verdiğini belirtir.[129]

Saraylıların borç alışverişlerini de kaydettirdiklerine dair örnekler mevcuttur. İstanbul'da Hacı Hasan Mahallesi'nde sakin Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan, Eski Saray'da kurulan mahkemede üvey oğlu Mustafa Ağa bin Abdullah önünde şöyle beyan eder; Mustafa Ağa'nın

128 Osman Aksu, "Rumeli Kazaskerliği 376 Numaralı Defterin Transkript ve Hukuki Tahlili," 200, no. 106.
129 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 114, s. 34 (1134/1722).

kendisinden yüz seksen gün önce 200 kuruş borç aldığını ve bunun kendisine sorulmasını talep eder, üvey oğlu da kendisine borcu olduğunu kabul eder.[130]

Bir başka örnekte Saraylı Saime Hoca binti Abdurrahman'ın kocası Hacı Mustafa Ağa bin Hasan bin Abdullah, Bekir Paşa'nın evinde yaşayan Çukadar Hacı Osman bin İbrahim'den borç almıştır. Mustafa Ağa vefat ettiğinde, Çukadar Hacı Osman, Eski Saray'da kurulan mahkemede vaktiyle Mustafa Ağa'ya verdiği 300 kuruşu, Mustafa Ağa'nın saraylı karısından talep eder.[131]

Saraylı kadınlardan muhtelif statüdeki kişilere borç verenler olur ve kimi zaman bu konu mahkemeye taşınırdı. Saraylı Tahire Hatun binti Abdullah, yeniçeri çorbacıbaşısı olan Mustafa Ağa bin Süleyman'a 1200 kuruş vermişti. 1725'te Tahire Hatun'un kocası Halil Ağa bin Abdullah mahkemede karısının Mustafa Ağa'ya verdiği borç parayı talep etti.[132]

Mahkeme kayıtlarında sık rastlanan hükümlerden diğer bir grup, saraylıların köle ve cariyeleri ile alakalı meselelerdi.[133] Saraylılar köle ve cariyelerini azat ettiklerini kaydettirmek adına mahkemede yer alırlardı. Sarayi Fatma binti Abdullah bin Abdurrahman'ın kocası bevvâb-ı sultânî Mehmed Bey bin Ahmed, karısının vekili olarak Eski Saray'da kurulan mahkemede yer alır ve karısı Fatma'nın açık sarı kaşlı Gülbeyaz binti Abdullah adlı cariyesini dört ay önce azat ettiğini ve artık üzerinde hakkı kalmadığını belirtir.[134] Kethüda Ziba Kadın çırağı Sarayi Hoca Hatice binti Abdullah, Diyarbakır kadısı İbrahim Efendi'nin evinde kurulan mahkemede, cariyesi Zeyneb binti Abdullah'ı malından azat ettiğini ve mülkünden çıkardığını belirterek, bundan sonra kendisinin hür olduğunu dile getirir.[135]

130 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 38 (1129/1716).
131 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 159 (1140/1727).
132 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 16.
133 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesine kaydedilen saraylı kadınların kölelerine dair incelenen mahkeme kayıtları, Osmanlı toplumunda yaşayan diğer köle ve cariyeler hakkındaki mahkeme kayıtları ile benzerlik gösterir, bkz. A. Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988) I, 225-236; Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait İstanbul Tereke Defterleri*, 193-201.
134 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 192 (1126/1714). Dikkati çeken bir husus, mahkeme kayıtlarında saraylı kadınların fiziksel tarifleri belirtilmezken, saraylı kadınların cariyelerinin, Osmanlı toplumunda yaşayan diğer cariyeler için söz konusu olabildiği gibi mahkemede fiziksel tarifleriyle belirtilirdi.
135 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 85 (1129/1716); ayrıca bkz. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 33, 35, 85 (1129/1716). Kimi örneklerde saraylının cariyesini azat ettiğini belirten, 'cemi malımdan itak, cemi mülkümden ihraç eyledim, alakam kalmadı, bundan sonra hür olup' şeklinde ifadeler

Saraylı kadınlar, cariyeleri ile alakalı vasiyetlerini de mahkemede kaydettirirlerdi. Bu tür kayıtlar çoğunlukla mallarından belli bir kısmının cariyelerine verilmesini vasiyet etmeleri şeklindedir. Örneğin, Ahmed Beşe bin Abdulkerim ile evli İstanbul'da Murad Paşa-yı Atik Mahallesi'nde oturan Sarayi Aişe binti Abdullah mahkemede yer alır ve öldükten sonra malının üçte birinden müdebbere cariyesi Anber binti Abdullah ve Anber'in kızı Zeyneb binti Abdullah'a 20'şer kuruş ve ayrıca eşyalarından bir güğüm bir tepsi, dört sahan, iki tencere, bir leğen, bir ibrik, bir kevgir ve kepçe, bir ibrik ve ayrıca üç yorgan, dört minder ve sekiz adet çatma yastık ve orta keçesi, bir adet sim ön kuşak ve bir şamdan verilmesi için kocası Ahmed Beşe'yi vasi tayin ettiğini belirtir.[136] Valide Sultan azatlısı Hamide Hatun Eyüp'te Bıçakçı Ferhad Mahallesi'nde kurulan mahkemede vasiyetini belirtir. Daha önceden cariyeleri "tedbir-i mutlak ile müdebbereleri" olan Fethiye'ye sülüs malından 50 kuruş, Şehban'a sülüs malından 30 kuruş, Safiye'ye sülüs malından 30 kuruş tahsis ettiğini belirtir ve kocası Hacı Mustafa'yı bu konuda vasi tayin eylediğini ifade eder.[137]

Kimi saraylı kadınların vefatlarından sonra da köleleri ile alakalı meseleler de mahkemeye yansırdı. Örneğin saraylı kadının vefatı sonrasında sülüs malına vasi tayin ettiği kişi mahkemeye gelir ve vaktiyle saraylı kadının sülüs malından cariyelerine şu kadar meblağı tahsis ettiğini belirtirdi. İstanbul'da Suhte Sinan Mahallesi'nde oturan Mehmed Efendi'nin karısı Sarayi Fahriye Hatun binti Abdulmennan'ın vefatı sonrasında, sülüsüne vasi olan kişi Eski Saray'da kurulan mahkemeye gelerek saraylının vefatında sülüs malından azat ettiği Fatma'ya 30 kuruş, beslemesi Mehmed'e 100 kuruş verilmesi için kendisini vasi tayin ettiğini belirtir. [138]

Saraylı kadınların vefatları sonrasında, cariyeleri de mahkemede yer alarak haklarını ararlardı. Mahkeme kayıtlarında sıkça rastlanan davalardan

kullanılır. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 189 (1140/1727); nr. 105, s. 22 (1128/1715); nr. 110, s. 50 (1131/1718).

136 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 114, s. 85 (1135/1722).

137 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 185 (1126/1714). Bu konuda benzer örnekler için ayrıca bkz. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 141 (1128/1715); Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 114, s. 17 (1134/1721); Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 14 (1189/1775).

138 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 54 (1128/1715). Benzer diğer bir örnek için bkz. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 50 (1131/1718).

biri saraylı kadının cariyesinin mahkemede, saraylı efendisinin ölmeden önce kendisini azat ettiğini belirtmesiydi.[139] Ali Beşe bin Ali'nin karısı Sarayi Halime Hatun binti Abdullah'ın orta boylu cariyesi Eski Saray'da kurulan mahkemede, Saraylı Halime'nin küçük kızını malından azat (i'tâk) ettiğini ve kendisini de müdebbere ettiğini belirtir. Bu iddia üzerine şahit talep edilir ve mahalle sakinleri onaylar.[140] Bir başka örnekte, Eyüp'te Cami-i Kebir Mahallesi'nde oturan Sarayi Gülgün binti Abdurrahim bin Abdullah'ın vefatı sonrasında uzun boylu Ümmühan binti Abdullah mahkemede, vefat eden saraylıların terekeleri ile ilgilenen Süleyman Ağa ve saraylının kocasının vekili önünde şöyle belirtir. Kendisinin Sarayi Gülgün'ün cariyesi olduğunu, kendisinin hayatında tedbir-i mutlak ile müdebbere ettiğini belirterek hakkını arar. Cemaat vaktiyle Sarayi Gülgün'ün kendisini "tedbir-i mutlak ile müdebbere edildiğini" belirtir.[141]

Mahkemelere yansıyan diğer bir dava türü ise, saraylı kadının vefatından sonra cariyesinin mahkemede yer alarak, saraylı efendisinin ölmeden evvel sülüs malını kendisine tahsis etmiş olduğunu belirtmesiydi. Çok sayıda örnek arasından bir örnek seçilecek olursa, Sarayi Afife Kadın binti Abdülvehhab, 1728 yılında hacda vefat ettiğinde 3.091.860 akçe serveti vardır. Ölümü sonrasında, onun Hüsnüşah, Gülbeyaz, Hatmisiyah, Şehbaz, Gülbin ve Acebkâr isimli altı cariyesi Eski Saray'da kurulan mahkemede yer alırlar. Her biri Darüssaade ağası kâtibinin ve Afife Kadın'ın kocası Hacı Halil Ağa'nın önünde, Afife Kadın'ın hayattayken kendilerini azat ettiğini ve malının üçte birinden her birine 250 kuruş tahsis etmiş olduğunu belirttiler.[142]

Kimi zaman vaktiyle saraylı kadınların cariyelerine tahsis ettikleri hibelerden rikâb-ı hümayunun hissesi talep edilirdi. Sarayi Eğlence Hanım'ın cariyesi Emetullah Hatun'un hikâyesi ilginçtir. İstanbul'da Eyüb mahallelerinden biri olan Baba Haydar Mahallesi'nde oturan Sarayi Eğlence Hatun

139 Bu tür davalarda, saraylı kadınların cariyeleri efendileri için "beni fevtinden evvel müdebbere etmişti," "tedbir-i mutlak ile müdebbere etmişti," "itak etmişti," "fevtinden evvel beni malından itak etti ve hür olsun dedi" şeklinde ifadeler kullanılır.

140 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 261, 272-274 (1141/1728).

141 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 184, 188, 200, 201, 204 (1126/1714). Benzer davalar için bkz. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 100, 104 (1128/1715); nr. 110, s. 142, 160 (1131/1718); nr. 117, s. 199 (1140/1727); nr. 118, s. 127 (1141/1728); nr. 119, s. 13, 222; nr. 120, s. 116, 111.

142 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 17-25-26-27 (1141/1728)

binti Abdullah'ın vefatı sonrasında Eski Saray'da mahkeme kurulur. Bu mahkemede Eğlence Hatun'un cariyesi (memluke) Emetullah binti Abdullah, vaktiyle Eğlence Hatun'un kendisine çok sayıda kıyafet ve ev eşyasını hibe ettiğini belirtir ve hakkını talep eder. Fakat eşyaların hibe edildiği zaman Emetullah'ın azat olup olmadığının kesin olmadığı, bu konuda delil bulunmadığı ve dolayısıyla belirtilen eşyalar ile kendisinin alakasının olmadığı iddia edilir. Vefat eden saraylıların terekelerine memur Süleyman Ağa, bu eşyaların rikâb-ı hümayuna ait olduğunu iddia ederek, rikâbın hissesini ister.[143]

Kimi zaman saraylının ölümü sonrasında vasi tayinleriyle alakalı meseleler de mahkemeye yansır. Vaktiyle saraylı tarafından muhtelif konularda vasi tayin edildiğini iddia eden kişi bu durumu mahkemede belirtir. Örneğin, Kefeci Mahallesi'nde oturan Ali, 1712'de mahkemede yer alır ve Sarayi Aişe'nin ölümünden bir ay önce sahip olduğu 70 kuruş ile öldükten sonra cenaze masraflarının karşılanması için kendisini vasi tayin ettiğini belirtir. Ali, Ayşe'nin bu miktarı kendisine vermeden vefat ettiğini belirterek bu meblağın verilmesini talep eder.[144] Benzer şekilde saraylının vefatı öncesinde sülüsünü vasiyet ettiği kişiler vefatı sonrasında haklarını talep ettiklerine dair kayıtlar mevcuttur. Galata'ya bağlı Kasımpaşa'da Küçükpiyalepaşa Mahallesi'nde oturan, Saray-ı Atik Ağası Habeş Mustafa Ağa çırağı Sarayi Zeynep binti Abdullah bin Abdulmennan'nın vefatı sonrasında veraseti padişah III. Ahmed'e ve kocası Hacı Abdullah bin Hacı Mehmed'e intikal eder. Saraylının sülüs malına vasi olan kişi mahkemede saraylının ölmeden bir ay evvel kendisini sülüsüne vasi tayin ettiğini belirtir. Saraylının azatlısının oğluna 10 kuruş verilmesini ve ayrıca iki cilt Mushaf alınıp isteyene takdim edilmesi konusunda kendisini vasi tayin ettiğini ve kendisinin de kabul ettiğini belirtir. Şahit istenir ve mahalle imamı ve müezzini bu kişinin vasi olduğuna şahit olduklarını söylerler.[145]

Bir başka örnekte Sarayi İvaz binti Abdulmennan vefat eder ve veraseti dönemin padişahı Sultan III. Ahmed'e ve kocası Hacı Mehmed bin İbrahim'e intikal eder. Kocası Mehmed bin İbrahim Eski Saray'da kurulan mahkemede Saray-ı Atik Ağası Abdurrahman Ağa önünde şöyle belirtir;

143 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 139 (1126/1714).
144 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 122.
145 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 31 (1127/1715).

saraylının sülüsüne kendisini vasi tayin ettiğini ve azatlısı Gülbeyaz'a 40 kuruş, kendisi için haccetmek üzere de 300 kuruş vasiyet ettiğini söyler. Sülüsünün kendisine teslim edilmesini ister. Bu iddia karşısında şahit talep edilir ve şahitler tasdik ederler.[146]

Saraylı kadınların vefatları sonrası veraseti ile alakalı meseleler de mahkemeye yansırdı. Mirasçılarının hak taleplerine dair çok sayıda örnekler mevcuttur. Saraylının kocası mahkemede saraylının terekesinden hakkını istediğini belirttiği gibi, Kimi örneklerde saraylının ölümü sonrası kocası mahkemede yer alır ve karısının ölmeden önce mehrini kendisine hibe ettiğini belirtir ve şahitler onaylar. Böylece mevla o meblağ üzerindeki hakkından vazgeçer.

Saraylının kocasının karısının terekesinden kendi hakkını aldığını da kaydettirdiği olurdu. Çok sayıda örnek arasından bir örnek verilecek olursa, Şehzade Sultan Mehmed Efendi çırağı Saraylı Hatem Kadın'ın vefatı sonrasında kocası sipahi çavuşu Hüseyin Eski Saray'da kurulan mahkemede yer alır ve şahitlerin huzurunda karısından kendisine intikal eden hisseyi aldığını belirtir.[147]

Bütün bunlara paralel olarak saraylıların vefatı sonrasında terekelerinden mevlanın hissesini alma açısından son derece ciddiyet gösterilirdi. Yetkili kişinin mahkemede mevlanın hissesini talep ettiğine dair çok örnek mevcuttur. Bunlardan birinde Saraylı Hanife Hatun binti Abdullah bin Abdurrahman, Hatice Sultan'ın azatlılarından olan Saraylı Eğlence Hatun tarafından azat edildi. Saraylı Hanife Hatun'un evini sattığı kişi meblağın tamamını ödememişti. Hatice Hatun'un ölümünü takiben, Hatice Sultan'ın teberdarı olan Süleyman Bey bin Ömer, Saraylı Eğlence Hatun'un vekili olarak mahkemede yer aldı ve Hanife'nin evinden Eğlence'nin hissesini talep etti.[148]

Saraylı Gamzekâr Hatice Hatun'un hikâyesi de yine mevlanın hissesini alma konusundaki ciddiyeti gösterir. Gamzekâr Hatun'un kocası Ömer Efendi ölür ve mirası karısı Gamzekâr Hatun ve başka bir kadından olan oğlu Osman Ağa'ya düşer. Saraylı Gamzekâr Hatun, Ömer Efendi'nin tere-

146 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 96 (1128/1716).
147 D.BŞM.MHF 61-16 (1191/1777).
148 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 277 (1134/1721)

kesinden mehrini almadan vefat ettiği için bu durumda, Eski Saray ağası, Gamzekâr Hatun'un eski efendisi olarak padişahın hissesini talep eder.[149]

Benzer şekilde saraylıların vefatı sonrasında mehir, vakıf ve hibe tahsislerinden mevlanın hissesinin talep edildiğine dair de örnekler bulunmaktadır. Örneğin Saraylı Fethiye Hatun vefat eder ve padişahın hissesini almaya memur olan Saray-ı Atik ağası tarafından vekil olan kişi mahkemede Fethiye Hatun çocuksuz vefat ettiği için (bilâ veled) vakıfta kalan hissesinden padişahın payını talep eder.[150] Saraylı Saliha'nın vefatı sonrasında Eski Saray'da kurulan mahkemede, Saray Ağası Ali Ağa'nın vekili önünde şöyle belirtir; Saliha'nın terekesinden olan Hubyar Mahallesi'nde ev ile Galata'da bir odalı eviyle, bir çift küpe, Mushaf, sim divit, çalar saat, koyun saati, iki adet altın kuşak, sim kuşak, incili sorguç, üç taşlı bir elmas yüzük, incili ayna, on iki adet elvan kaftan, bir sırmalı kapı perdesi, ocak yaşmağı, kılabdanlı şal, sade şal, telli kaftan, beş destar, sandal, atlas, cibinlik, sandal perde, üç top telli hataiden oluşan eşyalarını, nakit 150 kuruşunu, bit pazarında bulunan dükkânını, Ali Ağa Saraylı Saliha hayatta iken satın alır ancak bedelini Saliha Hatun'a teslim etmemiştir. Saray ağası padişaha (taraf-ı şehriyârî) kalan yarım hisseyi talep eder.[151]

Saraylı bir kadının vaktiyle yapmış olduğu hibe saray personelinin izni alınmadan yapıldığı için kabul edilmez. Saraylı Zeyneb binti Abdullah'ın azatlılarından Maltalı Sarayi Şehbaz'ın hikâyesi meselenin ne denli sıkı tutulduğunu gösterir. Saraylılar ve saraylılar tarafından azat edilen kişiler vefat ettiklerinde terekelerinden padişahın hissesini (*Hisse-i Hümayun*) almaya görevli olan Saray-ı Atik ağasının vekili, Eski Saray'da kurulan mahkemede, Fındıklı'da Selime Hatun Mahallesi imamı ile aynı mahallede sakin Fatma Hatun binti Resul önünde şöyle belirtir; Maltalı Sarayi diye bilinen Şehbaz saraylının azatlısı olup terekesi padişaha isabet eden Eğlence diğer bir ismiyle Fatma Hatun binti Abdullah bin Abdullah, ölümünden on gün önce evini 400 kuruşa Fatma Hatun'a satar, bileziğini Fatma Hatun'a hibe eder ve oturduğu evini imam Ali Efendi'ye vakfeder. Eğlence Hanım'ın hibe ve vakıf icraatını ölümcül hastalığı (*maraz-ı mevtinde*) sırasında ve malının üçte biri

149 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 163.
150 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 116 (1139/1726).
151 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 40 (1131/1719).

dışındaki bölümden gerçekleştirdiği belirtilir. Saraylı olanların mülklerini ve eşyalarını hibe ve vakıf etmek istediklerinde Saray-ı Atik ağası olanların rızasını almaları gerektiğinden, mahkemede İmam Ali Efendi'ye ve mahalle sakini Fatma Hatun'a Saray-ı Atik ağasının izninin olup olmadığı sorulur. Fatma Hatun Saray-ı Atik ağasının izni olmadığını mahkemede belirtir.[152] Bir başka örnekte, Sarayi Eğlence Hatun vefatı öncesi cariyesi Emetullah binti Abdullah'a bazı ev eşyaları ve çok sayıda kıyafet hibe eder. Emetullah Hatun bu eşyaları Eğlence Hatun hayatta iken Keresteci taifesinden olan Hasan Çelebi bin Abdullah'a emanet eder. Sarayi Eğlence'nin vefatı sonrasında Eski Saray'da mahkeme kurulur ve vefat eden saraylıların terekelerini almaya görevli olan Saray-ı Atik Ağası Süleyman Ağa Keresteci taifesinden olan Hasan Çelebi bin Abdullah karşısında hak talebinde bulunur. Emetullah'ın hibe edildiği vakit azat olduğu kesin olmadığı için "vakt-i hibede ıtk-ı sabit olmamağla" bu eşyalar ile alakası olmadığı belirtilerek bu eşyaların Rikâb-ı Hümayuna ait olduğunu iddia eder. Hasan bu iddiayı inkâr eder ve Süleyman Ağa'nın elinde delili olmadığı için Hasan ile 200 kuruşa sulh yapılır. Saray-ı Atik Ağası Süleyman Ağa, Hasan'dan 200 kuruş alır.[153]

Ancak unutulmaması gereken husus saraylı kadınların her zaman bu kurallara uymadığıdır. Kimi örneklerde Eski Saray ağası saraylının icraatından bilgisi olmadığını belirtir, şahitlerin ifadelerine başvurulur. Örneğin Saraylı Rukiye'nin veraseti Sultan III. Ahmed'e ve kocasına intikal eder. Vefatı sonrasında Seyyid Ali ve Şerife Fatma'nın anneleri Neslihan Hatun bin Abdullah bin Veli tarafından vekil Mahmud Efendi bin Ali, Eski Saray'da kurulan mahkemede rikâbın hissesini almaya memur Saray-ı Atik Ağası Süleyman Ağa ve saraylının kocası önünde şöyle beyan eder; Neslihan Hatun'un vasileri olduğu küçüklerin mallarından bir sene önce saraylı Rukiye benim elimle 1.500 kuruş vermişti. Bunun karşılığında ise malından 99 elmas taşlı mücevher kuşağını, bir çift zümrüt ve inci küpesini rehin olarak verdiğini kendisinin de aldığını belirtir. Saraylı Rukiye vefat edince meblağ onun zimmetinde kalmış, Neslihan Hatun'a teslim edilen mücevherler ise Süleyman

152 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 20, 22, 25 (1129/1716). Maraz-ı mevtte hibe meselesi hakkında bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı, Fetâvâ-yı Ebussu'ud Efendi* (İstanbul: Şule Yayınları, 1998), 261-263.
153 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 139 (1126/1714)

Ağa'ya teslim edilmiştir. 1.500 kuruş saraylının terekesinden talep edilir. Süleyman Ağa kendilerine teslim edilen mücevherleri teslim aldıklarını belirtir ancak saraylının 1.500 kuruş borcu olduğu hakkında bilgisinin olmadığını söyler ve şahit istenir. Mahkemeye gelen şahitler Neslihan Hatun'un Saraylı Rukiye'ye 1.500 kuruş teslim ettiğini ve karşılığında mücevherlerini rehin verdiğine şahidiz derler. Bu olayı takiben, Canbaz Mehmed Beşe bin Ali isimli kişi aynı sarayda kurulan mahkemede Süleyman Ağa ve saraylının kocası önünde Saraylı Rukiye vefatından önce kendisinden 50 kuruş aldığını ve bu miktarı talep ettiğini belirtir. Süleyman Ağa ve saraylının kocası bu iddiayı kabul etmezler ve Mehmed Beşe'den iddiasına delil getirmesi istenir. Şahitler Mehmed Beşe'nin iddia ettiği gibi borç alışverişinin gerçekleştiğini belirtince, Mehmed Beşe'nin iddiasını kabul ederler.[154]

Muhtemel sıkıntıları önlemek ve çırağ edilmiş saraylıların icraatları üzerinde kontrolü sağlamak adına belli dönemlerde hükümler yenilenirdi.

Saraylı Kadınların İşlemlerinden Sorumlu Kişiler

Kadın ve erkek saray mensuplarının gerek yaşarken gerekse vefatları sonrasında meseleleri ile kimi saray personeli sorumluydu. Bu durum değerlendirilirken yukarıda saraylıların mevla ile miras meselesi ilişkisi ve aşağıda bahsedileceği üzere saraylıların davalarının sultan saraylarında görüldüğü gerçeği dikkate alınmalıdır.

17. yüzyıla ve 18. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlara yansıdığı üzere büyük çoğunlukla saraylı kadınların işlerinden Eski Saray ağası sorumluydu. Saraylılar ile alakalı meseleler mahkemede görüldüğünde Saray-ı Atik ağası marifetiyle "Saray-ı Atik ağası marifetiyle akd olunan meclis" ve çoğunlukla onun huzurunda gerçekleşirdi. Ayrıca yukarıda belirtildiği üzere saraylı kadınlar mallarını hibe ve vakfetmek istediklerinde Eski Saray ağasının iznini almaları gerekiyordu. Saraylıların vefatları sonrasında terekelerinin yazılması (tahrir) ve satışı Eski Saray ağasının marifetiyle gerçekleşirdi.

Ayrıca saraylılar ve saraylılar tarafından azat edilen cariyeleri vefat ettiklerinde terekelerinden padişahın hissesini almaya Eski Saray ağası

154 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 28, 29 (1126/1714).

görevliydi. Bu durum kaynaklarda şu şekilde ifade edilir: "hisse-i hümayunu ahza ve kabza memur olan Saray-ı Atik ağası," "cânib-i hümayundan hisse-i padişahı ahza memur Saray-ı Atik ağası," "fevt olan sarayilerin hissesini ahza memur Saray-ı Atik ağası," "sarayi ve sarayi mutekalarından fevt olanların terekelerinden hisse-i hümayunu/hisse-i rikâbı/hisse-i şehriyariyi ahza ve kabza memur Saray-ı Atik ağası."[155]

18. yüzyılın ikinci yarısına ait örneklerde ise saraylı kadınlar ile alakalı meselelerden darüssaade ağası yazıcısının sorumlu olduğu görülür. "Darüssaade ağasının hizmet-i kitabetleriyle şerefyab olub saraylı zümresinin umûruna ba hatt-ı hümayun memur olan." Bu dönemde saraylıların terekesinden padişahın hissesini almada da darüssaade ağası yazıcısı sorumludur "Saray zümresinin terekelerinden padişah hazretlerinin hisse-i rikâb-ı hümayunlarını ahz ve kabza memur ve taraf-ı hümayuna teslime memur olan darüssaade ağası kâtibi." Ayrıca saraylıların terekelerinin yazılması ve satışı darüssaade ağası kâtibinin marifetiyle gerçekleşirdi "Darüssade ağası kâtibi marifetiyle tahrir, terkîm ve ahere bey olunan tereke."[156] İlaveten yukarıda belirtildiği üzere bu dönemde hibe ve vakıflarda darüssaade ağasının kâtibinin izni gerekmekteydi.

Bazı durumlarda Eski Saray ağası ve darüssaade ağası, sarayla irtibatı olan kişileri kendilerine vekil tayin ederlerdi. Eski Saray ağası, Eski Saray teberdarları bölükbaşısı olan kişiyi kendine vekil tayin edebildiği gibi, bazı durumlarda darüssaade ağasının yazıcısının halifesi vekil olarak yer alırdı.[157]

Haremeyn müfettişi, saraylıların meselelerinden sorumlu diğer bir kişiydi. Saraylıların ve onların azatlılarının davaları Haremeyn müfettişi veya tarafından tayin edilmiş vekili önünde dinlenirdi. Ayrıca mallarını hibe, vakfetmek ve satmak istediklerinde Haremeyn müfettişi tarafından

155 18. yüzyılın ilk yarısına ait Evkâf-ı Hümâyun müfettişliği kayıtlarında, Eski Saray ağasının saraylılardan vefat edenlerin terekelerinden padişahın hissesini almaya memur olan kişi olarak belirtildiğine dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. 17. yüzyılda ise örneğin 1654 tarihli bir kayıtta da Eski Saray Ağası Bilal Ağa, saraylılardan vefat edenlerin terekesinden padişahın hissesini almaya memur olan kişi olarak belirtilir, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 49, s. 116 (1064/1654).

156 Bu konuda mevcut örnekler için bkz. bibliyografyada belirtilen D.BŞM.MHF ve D.HMH.MHF kayıtları.

157 D.BŞM. MHF 60-13; D.BŞM. MHF 72-3.

verilen hüccet gerektiği gibi saraylıların vefatı sonrasında terekelerinin yazılması ve satışı da Haremeyn müfettişi marifetiyle gerçekleşirdi.[158]

Saraylılar ile ilgili hukuki meselelerin hanedan saraylarında kurulan mahkemede görüşülmesi, saraylı kadınları saraya bağlayan diğer önemli bir faktördü.

Saraylı Kadınların Davalarında Sarayın Mahkeme Yeri Olarak Kullanımı

Mevcut literatür Osmanlı Devleti'nde yaşayan farklı kesimlerden kadınların davalı, davacı olarak mahkemede yer aldıklarını gösterir.[159] Benzer şekilde saraylı kadınlar da davalı ve davacı olarak mahkemede yer aldılar. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi kayıtlarına yansıdığı üzere saraylı kadınlar hayatta iken veya vefatları sonrasında kendileri ile alakalı muhtelif meseleler çoğunlukla Eski Saray'da, onun dışında Yeni Saray'da kurulan mahkemede dinlenirdi. Bu durum çırağ edilme sonrasında saraylıları saraya bağlayan en önemli unsurlardan biriydi.

17. ve 18. yüzyıllara ait kayıtlarda saraylı kadınlara dair hukuki meseleler büyük çoğunlukla Eski Saray'da kurulan mahkemede "Saray-ı Atik'de akd olunan meclis" değerlendirilirdi. Davaların Yeni Saray'da dinlendiğine dair nadir örnekler de mevcuttur.[160]

Ayrıca davaların nadiren Edirne Sarayı'nda kurulan mahkemede değerlendirildiği de olurdu. Nitekim Saraylı Ayşe Hatun binti Abdurrahman, 1717'de Edirne Sarayı'nda kurulan mahkemede evini sattı.[161] Hanedanın kadın mensuplarının saraylarında da saraylıların davalarının dinlendiğine dair örnekler bulunmaktadır. Mevcut örnekler padişah kızları tarafından azat edilen saraylılarla alakalı meselelerin bu saraylarda görüldüğünü gösterir.[162] Örneğin Cihanşah diğer bir ismiyle Ayşe Hatun, III. Mustafa'nın (ö. 1774) kızı Safiye Sultan tarafından azat edilmişti. Cihanşah Hatun'un terekesi ile alakalı meselesi Safiye Sultan'ın Kaliçeciler Köşkü yakınlarında

158 C. SM 7226.
159 Kadınların hukuk sistemi içindeki yerleri üzerine duran çalışmalar için bkz. B. İ. Argıt, "Women in the Early Modern Ottoman World: A Bibliographical Essay," *Akademik Araştırmalar Dergisi* 60 (2014): 1-28.
160 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 42 (1189/1775); nr. 195, s. 77; nr. 108, s. 39 (1130/1717); nr. 117, s. 130 (1139/1726); D. HMH.MHF 34-28 (1197/1782).
161 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 108, s. 36 (1130/1717).
162 Nitekim padişah kızlarının saraylarında hizmet eden geniş bir cariye grubu vardı.

bulunan sarayında, kapı gulamlarına mahsus kısımda kurulan mahkemede görüldü. Baş kapı gulamı Mehmed Ağa bin Abdülmuin, Safiye Sultan'ın Kaliçeciler Köşkü yakınında bulunan sarayında, saraylının terekesinden hakkına düşen payı almakla mesul kişi olarak Safiye Sultan'ın sarayında kurulan mahkemede yer aldı.[163]

II. Mustafa'nın (ö. 1703) kızı Hatice Sultan tarafından azat edilen Necef Hatun 1715'te vefat edince, mirası Hatice Sultan'ın sur dışında (İstanbul kapısı haricinde) bulunan sarayında kurulan mahkemede paylaşıldı.[164] Yine aynı Hatice Sultan tarafından azat edilen Saraylı Fatma Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan ile alakalı muhtelif meseleler Hatice Sultan'ın Eyüp'te bulunan sarayında dinlendi.[165]

Mahkemelerin saraylar dışında nadiren de saraylının veya saraylıyla irtibatı olan tarafın evinde kurulduğu olurdu. Bir örnek verilecek olursa saraylı kadının kocası Mehmed Efendi bin Mustafa'nın mirasından hisse talep ettiği başka bir davada, mahkeme Eski Saray teberdarının evinde kurulmuştu.[166] Benzer şekilde Saraylı Odalık Fethiye Kadın binti Abdullah'ın meselesi kendi evinde kurulan mahkemede dinlenmişken,[167] vaktiyle Sultan Ahmed'in ikinci kadını olan Hace Esir Emine Kadın binti Abdullah bin Abdürrezzak'ın evini ve diğer eşyalarını kocası Galatasaray Ağası İbrahim bin Osman'a satışı, Emine Kadın'ın evinde kurulan mahkemede gerçekleşmişti.[168] Kethüda Ziba Kadın'ın azat ettiği Saraylı Hoca Hatice Hatun binti Abdullah'ın meselesi için Diyarbakır Kadısı İbrahim Efendi tayin edilip, dava İbrahim Efendi'nin evinde dinlendi.[169] Saraylı Gülgün binti Abdurrahman'ın vefatı sonrasında vakıfla alakalı bir meselesi ise Haremeyn Vakıfları mütevellisi Mustafa Bey'in evinde görüşüldü.[170]

Saraylı kadınlarla alakalı meselelerin İstanbul'un diğer mahkemelerinde de dinlendiğine dair örnekler de mevcuttur. Rumeli Kazaskerliği

163 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 54 (1138/1725).
164 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 7 (117/1715).
165 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 100 (1128/1716).
166 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 116, s. 49.
167 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, 118, s. 62-90 (1138/1725).
168 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 91 (1188/1774).
169 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 85 (1129/1716).
170 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 184, 188, 200, 201, 204 (1126/1714).

mahkemesine kaydedilen 1786 tarihli bir vakada, bir kadın saraylı bir kadına karşı suçlamada bulunurken,[171] Kısmet-i Askeri mahkemesinde kaydedilen bir vakada, Sarayi Tahire Hatun binti Abdullah, annesi vefat etmiş küçük Hatice için hukuken sorumlu olmayı talep etmekteydi.[172] Yukarıda kimi örneklerde belirtildiği üzere saraylıların ölümünden sonra dahi kendileriyle alakalı meseleler de Eski Saray'da görüşülürdü. Örneğin Sarayi Rukiye vefat edince vaktiyle onun borçlandığı esnaf Eski Saray'a giderek haklarını talep etmişlerdi.[173]

Ayrıca saraylıların gerek aile bireyleri ve gerekse azat ettikleri cariyeleriyle alakalı davalar da sarayda görülürdü. Mustafa Efendi bin Mehmed Efendi'nin veraseti annesi olan Saraylı Rukiye Hatun binti Abdullah ile amcası İbrahim Ağa bin Hacı Mustafa'ya intikal edince bu mesele Eski Saray'da kurulan mahkemede görüşülmüştür.[174] Saraylıların cariyeleriyle alakalı meselelerin sarayda görüşüldüğüne dair çok sayıda vaka arasından bir örnek verilecek olursa Gülgün Hatun'un cariyesiyle alakalı mesele de Eski Saray'da görülmüştü.[175]

Mahkemelerde çoğunlukla, saray mensupları olan bevvab, teberdar, ser bölük-i teberdârân-ı Saray-ı Atik, harem kethüdası, çukadar, ser bölük, ser oda, kilarî mahkemede şahit, vekil ve vasi olarak yer alırlardı. Saray mensupları sarayda kurulan mahkemede davaya müşahit (şuhudu'l hal) olarak katılmakla birlikte, saray personeli de saraylı kadınların kimliklerini teyit etmek için mahkemede tanık olarak bulunurlardı. Nitekim bir vakada Eski Saray Ağası Habeşi Mustafa Ağa'nın azatlı kölesi olan Sarayi Şehbaz Hatun'un kimliği, Eski Saray bevvabının şahitliğiyle ispatlandı.[176] 1723 yılından bir diğer örnekte, Sarayi Dürri Hatun'un kimliği, Ağa Babası Hacı Hasan Ağa bin Ahmed ve bevvâb-ı sultani Ahmed Bey bin Mustafa'nın tarifleriyle tanımlanmıştı.[177]

171 Osman Aksu, "Rumeli Kazaskerliği 376 Numaralı Defterin Transkript ve Hukuki Tahlili," (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004), 200, no. 106.
172 İstanbul Şer'iyye Sicilleri Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr.36, s. 50 (1127/1715).
173 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 118, s. 8 (1134/1721).
174 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 116, s. 186 (1136/1723).
175 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 184, 188, 200, 201, 204.
176 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 103.
177 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 116, s. 145

Saray personelinin vekil ve vasi olarak tayin edilmesi, hem saraylı kadınların, hem de çırağ edilmiş olanların ilişki ağlarının boyutlarını göstermesi açısından önemlidir.

1713'te Sarayi Bahri Kadın binti Abdullah bin Abdullah, Mehmed Paşa bin Mahmud'dan hakkını talep etmek için mahkemeye başvurmuş ve harem kethüdası Ahmed Ağa bin Süleyman'ı vekili olarak tayin etmişti.[178] Benzer şekilde 1721'de, Hatice Sultan'ın hazinedarı olan ve onun tarafından azat edilen Sarayi Eğlence Hatun binti Abdullah bin Abdurrahman, azatlı kölesi Hanife Hatun'un terekesinden hakkı olan hissesini almak için mahkemeye vaşvurmuş ve Hatice Sultan'ın teberdarı olan Süleyman Bey bin Ömer'i bu konuyla ilgilenmesi için kendine vasi tayin etmişti.[179]

Vefat Sonrası

Saraylıların vefatı sonrasında terekeleri tespit edilip şer'i usullere göre yazılır (tahrir ve terkim) ve tereke defteri rikâb-ı hümayuna gönderilirdi.[180] Daha sonra sahip olunan eşyalar satılarak (bade'l müzayede ahere bey olunan tereke) mirasçılarına taksim edilirdi. Saray mensubiyeti neticesinde, kadınların sahip oldukları eşyaların ağırlıklı olarak Eski Saray'da satılması (Saray-ı Atik'de furuht olunan tereke, Saray-ı Atik'de bi'l müzayede bey olunan tereke) sarayla bağa işaret eden bir diğer unsurdu.[181]

Benzer şekilde Bobovius'un ifadelerine göre padişahın, paşaların ve diğer görevlilerin eşyaları da haziran, temmuz ve ağustos aylarında sarayda kurulan müzayedelerde satılırdı.[182] Hazine dairesinde görevli olan

178 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 33, s. 80 (1123/1711).
179 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 277 (1134/1721-2).
180 Benzer şekilde Mısır'a sürülen Darüssaade Ağası Süleyman Ağa'nın vefatı sonrasında eşyaları yazılır ve eşya defteri rikâb-ı hümayuna gönderilir. Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı: 1100-1200* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 51. Hatice Turhan Valide Sultan'ın (ö. 1683) erkek kardeşi Yusuf Ağa'nın (ö. 1689) vefatı sonrasına dair süreç, saraylıların vefatı sonrasına dair ipuçlarını barındırır. İstanbul'da yaşamakta olan Yusuf Ağa mirasçısı olmadan vefat etti. Defterdarın, Eski Saray ağası ile birlikte Yusuf Ağa'nın evine gidip kendisinin sahip olduğu para ve bütün eşyaları ve varsa borçları şer'i usullere göre yazılıp, tereke defterinin rikâb-ı hümayuna gönderilmesi emredildi. Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı: 1100-1200* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988).
181 Muhtelif örnekler için bkz. D.BŞM. MHF 58-56; 59-34;59-57; 59-74; 60-47; 61-16; 61-17; 62-60.
182 Albertus Bobovius, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, 84; Fisher-Fisher, "Topkapı Sarayı in the mid seventeenth century," 59.

içoğlanlarının taşıdığı eşyalar ilgilenenlere sunulur ve en yüksek fiyatı verene satılırdı.[183]

Saraylıların sadece eşyaları değil gayrimenkulleri de müzayedede satışa çıkarılırdı. Örneğin Sarayi Meryem binti Abdullah bin Abdülmennan'nın evi ölümünü takiben 1717'de 'suk-ı sultani'de müzayede ile satışa çıkarılmıştı.[184]

Bazı durumlarda, saraylı kadınların terekelerinden mücevherin bir kısmı ve bazen cariyesi saraya alınırdı. Örneğin mücevherlerle ilgili durumu tarif için "taraf-ı hümayunda kalan mücevherat, rikâb-ı hümayuna irsal olunan cevahirler makbulü hümayunları olursa takas olunur" şeklinde ifadeler kullanılırdı. Alınan mücevherlerin değerleri rikâb-ı hümayunun hissesinden düşürülürdü.

Rabia Gülnuş Emetullah Valide Sultan'ın (ö. 1715) cariyelerinden vefat eden Şivekâri Hatun, Şehbaz Hatice Hatun, Nefise Hatun, Ümmühan Hatun'un sahip oldukları mücevherlerin bir kısmı satın alındı ve toplam meblağ mevla olarak valide sultana kalan hisseden yüksek ise ilave ödeme yapıldı.[185] Örneğin valide sultanın cariyelerinden Ümmühan vefat ettiğinde valide sultana 391 kuruş 1 zolata düşer. Ümmühan'ın sahip olduğu mücevherlerden bazıları 507,5 kuruşa satın alınır. Geri kalan 115 kuruş 100 akçe, Ümmühan'ın diğer mirasçısı olan kocasına teslim edilir.[186] Bir başka örnekte Sarayi Eğlence Hatun'un rikâb-ı hümayuna düşen hissesi 3.065,6 kuruş idi. Rikâb-ı hümayuna teslim edilen mücevherler ise 3.714 kuruşa tekabül ediyordu. Rikâbın hissesinden mücevherlerin bedeli düşürüldü ve geriye kalan 677,5 kuruş teslim edildi.[187]

Mevcut kimi örnekler, hazineye alınan eşyaların vaktiyle saraylılara hediye olarak verilmiş olduğunu düşündürür. Örneğin Şahben adındaki bir cariyeye padişah tarafından Karaağaç bahçesinde incili kemer ve zümrüt küpe hediye edilmişti (ihsân-ı hümayun). Şahben'in ölümünü takiben bu eşyalar Musahib Abbas Ağa tarafından hazineye (Hazine-i Âmire) iade edildi.[188]

183 Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, 53.
184 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s.63 (1130/1717), 63.
185 TSMA D 210 (1118, 1123); TSMA E 153-2.
186 TSMA E 153-2 (1124/1712).
187 TSMA E 126-10 (1123/1711).
188 TSMA E 126-6.

Azat edilme sonrası, saray ile ilişkilerin muhtelif şekillerde devam etmesinin kadın ve erkek saraylılar için çeşitli anlamları vardı. Çırağ edilme sonrasında sarayla ilişkilerin devam etmesi, saraylı kadınların yaşamlarının farklı safhalarını etkilerdi. Sonraki bölümler çırağ edilme sonrasında saraylı kadınların sarayla irtibatlarının devam ettiği temeli üzerinde, bu kadınların hayatlarının muhtelif cephelerini inceler.

Üçüncü Bölüm
SARAYLI CARİYELERİN EVLİLİKLERİ

Harem-i Hümayunda bulunan cariyelerin büyük çoğunluğu, farklı aşamalarda saraydan çırağ olunur ve evlenirlerdi. Harem-i Hümayun kapı kitabelerinden birinde bulunan, "Hayırlı kapılar aç" duasının, en fazla dışarıda yaşama başlamanın ilk aşaması olan evlilikler için söz konusu olduğu söylenebilir. Enderun teşkilatı erkekleri saray dışında hanedana hizmete hazırladığı gibi, saray usul, adab ve terbiyesiyle hemhal olunan harem hizmeti de cariyeleri dış dünyadaki rollerine hazırlardı. Nitekim Bobovius, valide sultanın hizmetinde bulunan cariyeleri adabımuaşaret ve padişahı etkileyecek hünerler konusunda eğittiğini, zira böylece bu kızların günün birinde padişahın kadını olabileceklerini veya saray dışından yüksek mevkili saygın biriyle evleneceklerini belirtir.[1]

Evlilik Yolları

Efendinin azatlı köle ve cariyesini evlendirmesi kadim bir gelenektir. İslam hukukuna göre, azat eden kişi evlilik konusunda cariyesinin veya cariyesinin kızının velisi idi.[2] Saraydaki cariyelerin evlendirilmesi her dönemde söz konusuydu ve sadece Osmanlı sarayına mahsus bir uygulama değildi.[3] İslami gelenekte cariyelerin evlendirilmesinin teşvik edilmiş olması da bu geleneğin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Mevcut uygulamalardan biri kadim geleneğin bir yansıması olarak cariyelerin saraydan çıkmadan münasip kişilerle evlendirilmesiydi. I. Musta-

1 Fisher-Fisher, "Topkapı Sarayı in the mid-seventeenth century," 73. Diğer bir çeviri de şöyledir: "valide sultan cariyelerinin eğitimine dikkat edilir, zira bir gün valide sultan olabilirler. Bu eğitim cariyelerin saray dışından kaliteli insanlarla evlendirilmesi için de gereklidir;" (Albertus Bobovius, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, 100). Almanca çeviride, valide sultana hizmet eden cariyelerin iş yapmasalar bile muhafaza edildiklerini, zira günün birinde padişahın hasekisi olabilecekleri veya kendilerini iyi koşullarda yaşatabilecek kişilerle evlendirilecekleri belirtilir; Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, 66

2 W. Juynboll, "Abid," *İA*, I, 113; Patricia Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 37.

3 Diğer elit hanelerde, örneğin Kahire'de bulunanlarda hareme köle olarak girmiş cariyeler belli bir yaşa geldiklerinde hane mensubu erkeklerden birine cariye veya nikâhlı eş olarak verilirlerdi. Ehud Toledano, "Shemsigul: A Circasian Slave in Mid-Nineteenth-Century-Cairo," *Struggle and Survival in the Modern Middle East* içinde, haz. Edmund Burke (Londra: I. B. Taurus, 1993), III, 66.

fa'nın ilk hükümdarlığı döneminde (1617-1618), Silahdar (silahdar-ı şehriyârî) Mustafa Ağa, dayeyle (dâye-i şehriyârî) evlenmek şartıyla taşra çıkarılmış ve kendisine Mısır Eyaleti tevcih edilmişti.[4] Evliya Çelebi, Sultan İbrahim'in (h. 1640-1648) cariyelerini dönemin yüksek statülü kişileriyle evlendirerek onları taltif ettiğini yazar: "zenâne tâifesine muhabbet edip ziyâde ihsan edip nice bin cevârileri birer vezire ve mîr-i mîrânlara ihsan edip çerağa iderdi."[5] Na'ima, Kösem Sultan'ın ona iki veya üç yıl hizmet eden cariyeleri azat ettiğini, çeyiz ve para vererek Saray-ı Amire emektarlarından veya taşradan münasip kişilerle evlendirdiğini yazar.[6] Motraye, bazı ailelerin kızlarını bolluk içindeki sultan haremine vererek onlara bir gelecek sağlamak istediklerini, zira bu kızların bu yolla ya sultanın gözdesi olabildiklerini, ya birkaç yıl içinde zengin bir çeyizle evlendirildiklerini ya da çeşitli armağanlar verilerek azat edildiklerini yazar.[7] I. Abdülhamid (h. 1774-1789) ise Harem-i Hümayunda eğitilmiş on beş yaşındaki bir cariyesini vezirinin oğluna tavsiye etmişti.[8]

Yeni padişah tahta çıktığında, önceki padişahın kadınları ve cariyeleri ya Eski Saray'a gönderilir ya da münasip kişilerle evlendirilirlerdi. Nitekim 16. yüzyıl tarihçisi Selânikî, III. Murad'ın vefatı sonrasında yirmi yedi kızı Eski Saray'a gönderilirken, padişahın kadınlarının "bâ-izz ü nâz firâş-ı saltanata varanlar," kapıcılara, bölük halkına ve çavuşlara verildiğini yazar.[9] Bu, gerek sarayın yükünü hafifletmek, gerekse cariyelerin hayatın zorluklarına karşı korunmalarını sağlamak için yapılıyordu.

Harem içinde yüksek statülü kişiler vefat ettiğinde de cariyeleri çırağ edilebilirdi. Na'îmâ, Kösem Sultan'ın ölümünü takiben, Harem-i Hümayunda ne kadar cariyesi varsa o gün hepsinin Eski Saray'a naklediğini ve nakit para ve eşya verilmek suretiyle çırağ edilip kendilerine münasip kimselerle evlendirildiklerini belirtir.[10]

4 Na'îmâ, *Tarih*, II, 439.

5 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 1. Kitap: İstanbul*, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 149.

6 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1329.

7 A. de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: İstiklal Yayınevi, 2007), 363.

8 TSMA E 7029.

9 Selânikî, *Târih-i Selânikî*, I, 432.

10 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1343.

Kimi anlatılarda cariyelerin Eski Saray'a gönderilip oradan evlendirildiği belirtilir. Nitekim Ottaviano Bon, padişahın kadını olma ihtimalini kaybettikten sonra en iyi seçeneğin Eski Saray'a gitmek ve oradan evlenmek olduğunu yazar. [11]

Sarayda yaşanan aşk hikâyeleri de evlilikle sonuçlanabilen bir diğer seçenekti. Enderuna girdikten sonra zamanla III. Selim'in musahibi olan bestekâr Sadullah Ağa, saraylı kadınlara musiki dersi verirdi. Bu dönemde padişahın gözdelerinden birine âşık oldu ve önce bu cüretkârlığından dolayı cezalandırıldığı ve daha sonra bestelerine ödül olarak, bu kadınla evlenmesine izin verilerek onurlandırıldığı rivayet edilir.[12]

Saraylıların evliliklerinden sorumlu kişiler vardı.[13] Nitekim III. Murad'ın hükümdarlığı döneminde (1574-1595) sarayda kethüda olan Canfeda Hatun, III. Mehmed zamanında (1595-1603) dolgun bir maaşla Eski Saray'a gönderildi ve saraylıların evlendirilmelerine memur edildi.[14] Ayrıca Enderun ve Harem-i Hümayunla irtibatı olan cüce ve dilsizler de[15] evliliklerin gerçekleşmesinde etkili olabiliyorlardı.

Saraylıların bazıları saraydan çıkarken evlenirken, bazıları ise dışarda kendilerine yeni bir yaşam kurduktan sonra evlenirlerdi. Önceki bölümde bahsedildiği üzere, Sarayi Halime Hatun binti Abdullah valide sultan tarafından azat edildikten sonra, yeni bir hayat kurmak için Saráyi Hatice'nin evine gitti ve evlenmek istediğini belirterek Hatice'ye çeyiz, ev

11 Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 48-49.

12 Güldeniz Ekmen, "Hacı Sâdullah Ağa ve Diğer Sâdullah'lar," (Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993) 23-41.

13 Örneğin Harem-i Hümayun ve Enderun ile bağlantılı olan darüssaade ağasının evliliklerde etkin olması beklenir. Hadım ağaların harem ve Memluklar arasında aracı pozisyonuna dair bkz. David Ayalon, "The Eunuchs in the Mamluk Sultanate," *Studies in Menzor of Gaston Wiet* içinde, haz. Myriam Rosen Ayalon, (Institute of Asian and African Studies: Hebrew University of Jerusalem, 1977), 267-295; a.g.y., "On the Eunuchs in Islam," *Jerusulenz Studies in Arabic and Islam* I (1979): 67-124.

14 Hafız Hüseyin b. İsmail Hüseyin Ayvansaraylı, Ali Sati Efendi, Süleyman Besim Efendi, *Hadikatü'l Cevami (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar)*, haz. Ahmet Nezih Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 177, 247, 558; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), II, 384-5.

15 Cücelerin haremle irtibatı hakkında bkz. Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, 93; Ezgi Dikici, "Imperfect Bodies, Perfect Companions? Dwarfs and Mutes at the Ottoman Court in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," (Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2006).

ve köle alması için para verdi.[16] Halime örneğinde olduğu gibi, saraydan çıktıktan sonra evlenen kimi saraylıların evliliklerinde, vaktiyle saraydan çırağ edilmiş kişilerin tesiri olabilir.

Ayrıca farklı kişilerin aracılığıyla da saraylı kadınların evlilikleri gerçekleşirdi. Nitekim Na'îmâ, *Tarih*'inde aktardığı üzere, 1652'de vaktiyle Birecik sancağı beyinin kethüdası olan Kürt Mehmed isimli kişi İstanbul'a gelmiş, muhtelif aracılarla zengin bir "saraylı avrat alıp" sonra da Mora paşası olmuştu.[17]

Saraylı Kadınların Kocalarının Profili

Saraylı kadınların kimlerle evlendikleri konusunda, kocaların unvanları ve meslekleri fikir verir. Bu bölümde mahkeme kayıtlarına, vakfiyelere ve mezar taşlarına dayanarak 400 saraylının kocası değerlendirilmiştir.[18] Saraylı kadınların terekeleri, boşanma, satış ve diğer hukuki meseleleri içeren mahkeme kayıtları, vakfiyeler, muhallefat kayıtları ve mezar taşları saraylıların kimlerle evli olduğunu tespite imkân sağlar. Ancak mevcut kaynaklar kocaların saraylı kadınlarla evlendikleri tarihteki değil, kaynağın kaydedildiği tarihteki vaziyetini verir, bir anlamda kocaların kariyerlerinin bir noktasını yakalar. Örneğin geç yaşta vefat eden bir saraylının kocası, tereke kaydının tutulduğu tarihte kariyerinin en tepesinde yüksek bir mevkide, karısı genç ölen bir diğeri ise henüz çok mütevazı bir noktada olabilir.[19] Dolayısıyla saraylı kadınların kocalarının statüleri konusunda resmin bütününü mevcut kaynaklara dayanarak çıkarmak zordur.

Kocaların bazıları kariyerlerinde çok yükselmiş ve sonra evlenmiş olabileceği gibi diğer bazıları erken yaşta dış hizmete çıkıp sonrasında mütevazı bir pozisyonda iken evlenmiş olabilirler. Standart bir kariyer

16 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 27 (1129/1716).

17 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1422.

18 1116-1144/1704-1731 tarihleri arasında kaydı bulunan 277 saraylının kocası, 1175-1255/1762-1840 arasında kaydı bulunan 123 saraylının kocası incelenmiştir.

19 19. yüzyıl öncesi şeriye sicillerinde nikâh kayıtlarına rastlamak güçtür. Bununla birlikte muhtelif nikâh kayıtlarına dayalı kimi çalışmalar mevcuttur (Nuri Adıyeke, "Girit Nikâh Defterleri ve Girit'teki Evlilikler," *Kebikeç* 13 (2002): 39-47). 19. yüzyıla ait nikâh kayıtları için bkz. Alaaddin Aköz, *Bir İmamın Nikâh Defteri*: Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi (Konya: Tablet, 2006).

çizgisi olmaması da, saraylı kocalarının kariyer çizgilerini takip etmeyi zorlaştırır. Ayrıca incelenen kaynakta belirtilen koca, saraylının ikinci kocası olabilir.

Bir önceki bölümde saraylı cariyelerin kökenleri konusunda belirtildiği üzere saraylı cariyelerin büyük bir çoğunluğu (yüzde 91), köle kökenlerine işaret eden "binti Abdullah" iken, kişinin devşirme asıllı veya köle olarak alınmış olduğuna işaret eden "bin Abdullah" isimli kocalar son derece azdır.

"Bin Abdullah" olan kocaların azlığı, 17. yüzyıldan itibaren Hıristiyan zımmi tebaa arasında uygulanan devşirme sisteminin ve savaş esirlerinin eski önemini yitirmesiyle değişen askeri sınıf yapısıyla alakalıdır.[20] 18. yüzyıla gelindiğinde 16. yüzyıldaki devlet yapısından farklı bir yapı mevcuttu. 17. yüzyılda uzun zamandır idari ve askeri teşkilat içinde egemen olan devşirme kökenlilerin alternatifi olarak, zamanla "askeri sınıf" mensuplarının çocuklarının ve hatta kimi reaya kökenlilerin askeri sınıfa dahil olup idare ve orduda yer alabildikleri bir yapıya geçildi. Yaşanan değişim saraylı kadınların kocalarından da takip edilebilir. Bu durum dönemin değişen siyasi dengeleri ve elit yapısının saraylıların kocalarının kimliklerine yansıdığını gösterir.

Az sayıda bilgiye ulaşılabilen saraylı kadınların damatları arasında ise, "bin Abdullah"a rastlanmayıp, damatlar yerleşik ailelerin mensuplarıydılar. Örneğin Sarayi Hatice Hatun'un kızı Rabia Hatun binti Halil Ağa bin Abdullah (ö. 1720), Mehmed Bey bin Mehmed Paşa ile evliydi.[21]

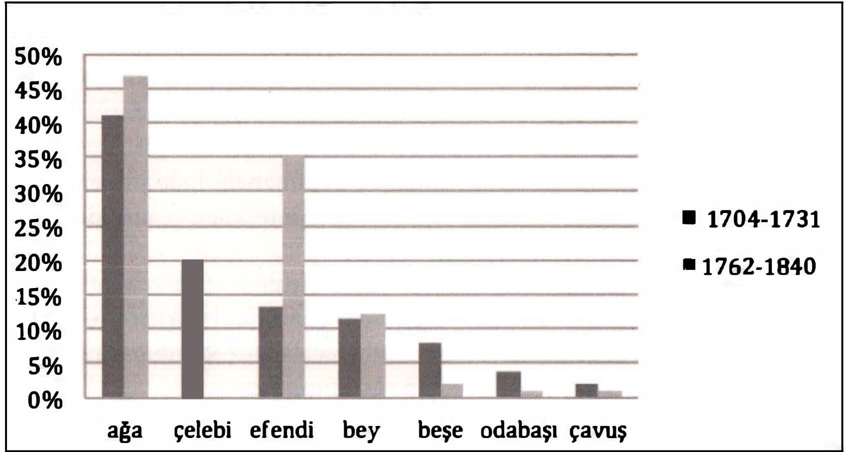
İncelenen örneklere göre saraydan çırağ edilmiş kadınlarla evlenen erkeklerin büyük çoğunluğu (yüzde 78,5) "askeri sınıf" mensubuydu.[22] Bu kişiler "ağa, efendi, çelebi, bey, beşe, odabaşı ve çavuş" gibi askeri statüye işaret eden unvanlar taşımaktaydılar (Bkz. Grafik 1).

20 "Bin Abdullah" olanlardan köle kökenli Sarayi Zeynep'in kocası Hasan Efendi bin Abdullah bin Abdülmennan'ın durumu örnektir. Hasan Efendi 1728'de vefat ettiğinde, mirası köle hukukunun öngördüğü şekilde karısı ve dönemin padişahı arasında paylaşıldı. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 73 (1141/1728-29).

21 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 179.

22 "Askeri" tanımı hakkında bkz. Bernard Lewis, "Askari," *EI²*, I, 712 ve Halil Sahillioğlu, "Askeri," *İA*, III, 488-489.

Kocaların Unvanlarının Dağılımı

Grafik 1. Kocaların Unvanlarının Dağılımı

Sarayda bulunan cariyeleri devlet hizmetinde bulunan kişilerle evlendirmek, Yakındoğu siyasi geleneğinde mevcut bir uygulamaydı.[23] Osmanlı Devleti'nde de cariyelerin askeri statüdeki erkeklerle evlenmeleri eski bir gelenekti. 1470'te Türklere esir düşen ve sonra II. Mehmed'in ortanca oğlu Şehzade Mustafa'nın hizmetine verilen Giovan Maria Angiolello, Şehzade Mustafa'nın vefatı sonrasında cariyelerinin İstanbul'a getirildiğini, saraya yerleştirildiğini ve birkaç gün sonra saraylı erkeklerle evlendirildiğini yazar.[24] Ayrıca Türk beyi tarafından çok beğenilmeyen cariyelerin evlenme çağlarına geldiklerinde saraylı ya da Türk beyinin istediği herhangi biriyle evlendirildiklerini ve onurlu bir şekilde yaşamaları için bütün imkânların kendilerine sağlandığını belirtir.[25] Saraylı

23 Nitekim 9. yüzyılda Abbasi Halifesi Mu'tasım askerlerini cariyeleriyle evlendirirdi. Dominique Sourdel, "Ghulam," *EI*^{2}, II, 1079. Safevi Devleti'nde Şah Süleyman (1664-1694) zamanında kalabalıklaşmış olan haremdeki cariyeler devlet adamlarıyla evlendirildi (Ronald Ferrier, "Women in Safavid Iran: The Evidence of European Travelers," *Women in the Medieval Islamic World* içinde, haz. G. Hambly (New York: St. Martin's Press, 1998), 400).

24 Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor*, 78.

25 Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor*, 133.

cariyelerin askeri sınıf mensuplarıyla evlilikleri 19. yüzyılda da devam etmiştir.[26]

Grafik I'e yansıdığı ve unvanlardaki çeşitlilikten anlaşıldığı üzere, kocalar askeri sınıfın muhtelif kısımlarına mensup kişilerdi. Farklı eğitim süreçlerinden geçmiş olan bu kişiler, askeri sınıfın çeşitli kademelerinde vazife yapmaktaydılar. Enderun ve diğer saray birimlerinin yanı sıra, kalemiye, ilmiye, askeri teşkilat içinde, vezir ve paşa hanelerinde yetişmişlerdi ve saray teşkilatı, askeri ve merkez teşkilatı, ilmiye teşkilatı ve taşrada eyalet teşkilatı içinde hizmet etmekteydiler.

Grafik I'e yansıdığı üzere her iki dönemde de kocalar arasında "ağa" unvanı taşıyanlar çoğunluktadır. "Ağa" unvanı saray teşkilatı ve askeri teşkilat içinde yer alan kişilere verilirdi.[27] Kocaların çoğunluğu kaynağın kaydedildiği tarihte saray teşkilatı içinde bulunmaktaydı.[28]

Saraydan çırağ edilen cariyelerin saray hizmetinde bulunan kişilerle evlilikleri her dönemde söz konusuydu. Nitekim kendisi de Saray-ı Atik teberdarı olan Derviş Abdullah, *Risale-i Teberdâriyye* adlı eserinde, Saray-ı Hümayundan taşra çırağ olmuş cariyelerden ikisinin, ocakdaş olan iki teberdarla evlendiğini belirtir.[29] Benzer şekilde 17. yüzyılda Thevonot,

26 Örneğin yüzyıla ait bir nikâh kaydına göre, saraydan çırağ edilmiş on cariye askeri sınıfa mensup ve çoğunluğu bey unvanı taşıyan kişilerle evliydi. Alaaddin Aköz, *Bir imamın nikâh defteri: Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi* (Konya: Tablet Kitabevi, 2006).

27 Gustav Bayerle, *Pashas, Begs, and Effendis, A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire* (İstanbul: İsis, 1997).

28 İmparatorluğun başka bölgelerinde gerçekleşen evliliklerde de aynı haneye mensup kişiler tercih edilirlerdi. Örneğin 18. yüzyılda Mısır'a ait vakıf kayıtlarında, vakfeden kişi hanenin devamını sağlamak adına azat ettiği köle ve cariyelerin kendi hanesine mensup kişilerle evlenmelerini teşvik etmek amacıyla şayet dışardan kişilerle evlenirlerse cezalandırılacakları şartını koşar. Fay, "The Ties That Bound," 155-172, 162. Büyük hanelerde yaşayan cariyelerin, hane sahibi tarafından hanede çalışan erkeklerle evlendirildiği hakkında ayrıca bkz. Samiha Ayverdi, *Mesihpaşa İmamı* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1974) (Bahar Çolak, "Portraits of women in the late nineteenth century Ottoman Empire from the pen of Ahmed Midhat Efendi," (Yüksek Lisans Tezi: Bilkent Üniversitesi, 2002). Aynı haneye mensup olanların evliliği, Ortadoğu'da yaygın olan kuzen evliliklerini hatırlatır. En yaygın olarak amca kızıyla evlenilirdi ve amaç ailenin gücünü, itibarını artırmak ve malını korumaktı (Fuad Khuri, "Parallel Cousin Marriages were considered: A Middle Eastern Practice that Nullifies the effect of Marriage on the Intensity of Family Relationship,") *Man* 5 (1970): 597-618; Ladislavn Holy, *Kinship, Honour, and Solidarity: Cousin Marriage in the Middle East* (Manchester: Manchester University Press, 1989).

29 Saka, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, Derviş Abdullah, Darüssade Ağalarının Durumu Hakkında Baltacı'nın Raporu*, 196-197. Aynı hocadan eğitim alanlara "hocadaş" aynı birimde çalışanlara "ocakdaş" denildiğine dair bkz. Metin Kunt, "Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment," *IJMES* 5 (1974): 238.

Eski Saray'da bulunan bazı kızların padişahın sarayındaki kişilerle evlendiklerini yazar.[30]

Saray teşkilatı içinde bulunan kocalar hiyerarşik yapının muhtelif kademelerinde bulunmaktaydı (Ek IV).[31] Musahib, silahdar (silahdar-ı şehriyârî), silahşor (silahşor-i şehriyârî), babüssaade ağası, Eski Saray ağa babası, Galatasaray ağası gibi üst düzey posizyonlarda olanlar da vardı. Diğer taraftan sakabaşı,[32] kapıcı (bevvâb-ı sultanî) veya baltacı (teberdâr) gibi daha mütevazı posizyonlarda yer alan kocalar da söz konusuydu.

Divan-ı Hümayun çavuşu,[33] kapıcılar kethüdası (kethüda-yı bevvâbîn-i şehriyârî),[34] dergâh-ı âli kapıcıbaşısı (ser bevvâbân-ı Dergâh-ı Âli),[35] kapıcıbaşı, kapıcı, Eski Saray teberdarlar kethüdası, Eski Saray teberdarı[36] ve teberdar örneklerinde görüldüğü üzere kocaların bir kısmı kaynağın kaydedildiği tarihte, sarayın Birun teşkilatının muhtelif bölümlerinde ve kademelerinde yer alıyorlardı.

Baltacı ocağından ve Hadika-i hassa-i şehriyârî bostancılar odabaşısı[37] gibi bostancı ocağından olanlar bulunduğu gibi Matbah-ı Amire ve

30 Jean Thevonot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, 25.

31 Saray teşkilatı konusunda tafsilatlı bir çalışma için bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*; Tayyar-Zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderûn*.

32 "Matbah-ı Amire" adı verilen saray mutfağına lazım olan suyu taşıyan "sakayân-ı matbah-ı âmire" denilen saray matbahı sakalarından olabilir (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 384).

33 Divan-ı Hümayunda ve bazı taşra işlerinde hizmet edip, divan günleri davacıları çağırarak divana getirmek, mübaşirlik etmek görevlerinde bulunup, ayrıca tahsilât ve saire işleri için eyaletlere de gönderilirlerdi (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 408).

34 "Kethüdâ-yı bevvâbîn" de denilen kapıcılar kethüdası, sarayın Bab-ı Hümayun ve orta kapısını bekleyen bütün kapıcıların amiriydi. Divan-ı Hümayunda bulunarak ayakta hizmet eder ve padişahla sadrazam arasında ağızdan ve yazılı görüşmelerde vasıta olurdu. Ayrıca padişahlar cuma ve bayram namazlarına giderken halk tarafından taktim edilen arzuhalleri kapıcılar kethüdası alırdı (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 392-396).

35 Kapıcılar kethüdasının emri altında, "bevvâbân-ı Dergâh-ı Âli" ve "bevvâbân-ı Bâb-ı Hümayun" adı verilen iki kısım saray kapıcıları bulunmaktaydı. Bâb-ı Hümayunu bekleyenlere "bevvâbân-ı Bâb-ı Hümayun" adı verilirken, orta kapıda bekleyenler "bevvâbân-i dergâh-ı Âli" olarak adlandırılırdı. Bab-ı Hümayun bevvabları terfi ederlerse, dergâh-ı ali kapıcılığına geçerlerdi. Sarayın Bâb-ı Hümayun denilen kapısı ve orta kapısını bekleyen kapıcıların büyük zabitlerine kapıcıbaşı denirdi. Devlet merkezine herhangi bir devletin elçisi geldiği zaman bunun saraya gelişinde, kapıcıbaşılardan ikisi elçiyi önce divana götürür sonra arz odasında padişahın huzuruna çıkarırdı (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 396, 404-407).

36 Eski Saray baltacıları (teberdârân-ı Saray-ı Atik), Yeni Saray'da Harem-i Hümayun ile, Eski Saray'da, şehzadelerin ve saray haricindeki sultanların himaye ve hizmetinden sorumluydu. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 432.

37 Bostancılar ocağı, Osmanlı sarayının içinde ve dışında padişahlara ait bahçe ve bostanlarla padişah ve saray hizmetinde bulunan kayıklara hizmet eden ve geniş teşkilatı olan bir ocaktı. Odabaşı, bostancı ocağının ileri gelen zabitlerindendi (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 465-487).

Istabl-ı Amire'de hizmet edenler ve kapıcı bölüklerinde yer alanlar da vardı. Enderun-ı Hümayun ağası, mimar-ı hassa, mirahur-ı sânî[38] örneklerinde olduğu gibi saray teşkilatı içinde yer alan bu kocaların kimi Enderundan, kimi sarayın diğer birimlerinden yetişmişti.

İncelenen dönemin değişen elit yapısı saraylı kadınların kocalarından takip edilebilir. 18. yüzyıldan itibaren kapıcıbaşı unvanlı kişilerin sayısı artmıştı ve kapıcıbaşı pozisyonuna paşaların evlatlarından veya birinci derecedeki ümeranın oğulları arasından da tayin yapılıyordu.[39] Nitekim Sarayi Cilve Fatma Hanım (ö. 1807), Kethüda-yı Bevvâbîn-i Şehriyârî olan Sadr-ı esbak İzzet Mehmed Paşazâde Mehmed Said Bey ile evliydi.[40] Ayrıca Grafik I'e yansıyan "çelebi" unvanı taşıyan kimi kocalar da saray görevinde olabilir. Örneğin İbrahim Çelebi bin Mehmed, hassa harcı fırın habbazlarındandı.[41]

*

Her dönemde askeri teşkilat içinde yer alan kocalarla evli saraylılar bulunmaktaydı.[42] İstanbul'da Venedik elçisi olarak bulunan Benedetto Ramberti 1534'te yazdığı eserinde, sarayda bulunan cariyelerden yirmi beş yaşına gelenler içinden, senyörün kendine ayırmak istemediklerinin sipahioğlanlarla evlendirildiğini, ötekilerin ise kendilerinin ve evlenecekleri kişinin koşullarına ve konumlarına göre diğer kullarla evlendirildiğini belirtir.[43]

İncelenen örnekler arasında askeri teşkilat içinde muhtelif kademelerde yer alan "ağa, usta, beşe, odabaşı[44] ve çavuş" unvanlı kişiler bulunmak-

38 Has ahır veya Istabl-ı Âmire, saray hayvanlarına, bunların takımlarına hayvan yetiştirmeyle meşgul olup, buranın en büyük amiri büyük mirahur veya "mirahur-ı evvel" idi. İkinci mirahur olan "mirahur-ı sânî," ahır halkıyla, arabacıların idarelerine bakar, seferde içoğlanlarına beygir verip padişah ve saray arabacılarını muhafaza ettirirdi (Uzunçarşılı, Saray Teşkilâtı, 488-490).

39 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 405-406.

40 Cilve Hanım, Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresinde medfundur, bkz. Ek IX.

41 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 33, s. 81 (1125/1713).

42 Askeri teşkilat hakkında detaylı bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları* (Ankara: TTK 1988).

43 Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, 253-254.

44 Odabaşı, yeniçeri ocağı zabitlerinden olup, yine zabitlerden olan çorbacının yardımcısıydı. Ayrıca yine Kapıkulu ocakları içinde bulunan top arabacılar ocağı içinde ve ayrıca Enderun teşkilatında da odabaşılar vardı.

taydı (Ek V). Kimi saraylılar, yeniçeri, çorbacı,[45] saka ve "çavuş-ı an sipahiyan" gibi kapıkulu ordusu ve eyalet kuvvetleri içinde, çoğu orta kademelerde yer alan kişilerle evliydiler. Diğer bazı saraylılar ise, "ağa" unvanlı yağlıkçı, yorganî, haffaf, kasap olarak kaydedilen kişilerle evli olup, bunlar özellikle 17. yüzyılda sık görülen esnaf localarına mensup yeniçeriler olabilir.[46]

Yukarıda zikredilen örneklere ilaveten ilmiye sınıfına mensup kişilerle evli saraylılar da bulunmaktaydı (Ek VI). İlmiye mensupları devlet kademelerinde bürokratik vazifeler icra edebildiği gibi, medreselerde eğitim vazifesiyle ve ayrıca kaza teşkilatı içinde hukuk alanında vazifeler üstlenmekteydiler.

İlmiye mensubu kocalar "efendi" unvanı taşımaktaydı ve incelenen kişiler arasında en üst mevkide bulunanlar şeyhülislam ve kadıydı. Sarayi Muammere Hatun, Şeyhülislam Mehmed Efendi ile evliyken,[47] Hatice Sultan (1768-1822) çırağı, Hekimoğlu Ali Paşa Haziresinde medfun Emine Hanım'ın (ö. 1815) kocası Hasan Efendi, kadılıkta yüksek bir mevki olan 'Eşrâf-ı Kudât' idi.[48]

Kocaların diğerleri müderris ve imam pozisyonundaydılar. Müderris olan kocaların nerede çalıştığı bilinmemektedir. Müderrisin payesi ya da görev yaptığı medresenin derecesi, statüsünde belirleyiciydi. Saraylıların kocaları Ayasofya darülhadisi, Süleymaniye ve sahn müderrisliği gibi en yüksek payede bulunabileceği gibi Osmanlı topraklarındaki çok daha mütevazı medreselerde müderris olabilirler.[49] Örneğin Sarayi Hadice Hâcce binti Abdullah ile evli Fahrü'l Müderrisin Ahmed Efendi bin Mevali-i izam Şaban Efendi, yüksek rütbeli bir müderristi.[50]

45 Acemi ocağında ve yeniçeri ocağında görevli çorbacılarından, 17. yüzyılda para vakıfları mütevellisi olarak büyük nüfuz sahibi olmuş olanlar vardı. Örnekler için bkz. Gülay Yılmaz, "The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul," (Doktora Tezi, McGill Üniversitesi, 2011).

46 Bu konuda bkz. Cemal Kafadar, "Yeniçeri Esnaf Relations: Solidarity and Conflict," (Yüksek Lisans Tezi, McGill Üniversitesi, 1980).

47 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 142 (1128/1715).

48 Hüseyin Kutlu, *Kaybolan Medeniyetimiz Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2005), 64-65.

49 Müderris zaman içinde yükselerek kadı, kadıasker ve hatta şeyhülislam olma imkânına sahip olup ayrıca âlim olmaları hasebiyle kimi mühendisler padişah gözünde itibarlı pozisyondaydılar.

50 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 54 (1124/1712).

Saraylı kadınlarla evli olan imamların nerede vazife yaptıkları bilinmemekle birlikte, Sarayi Saliha Hatun ile evli olan Mustafa Efendi bin Hüseyin örneğinde olduğu gibi Sultan Bayezid Camii imamlığı gibi selatin camilerinde imamlık yapan, yani bu grubun en üst aşamasında bulunan kişiler de vardı.[51]

Sarayi Zeliha Hatun binti Abdullah, Cami-i Hümayun imamı olan Ahmed Efendi bin Abdullah ile evliydi.[52] Cami-i Hümayun imamı, padişahların yaptırdığı selatin camilerinin imamlığında bulunanlar için kullanılırdı. Burada vazife alan imamın statüsü bir mahalle imamından daha yüksekti. Zira çeşitli teşrifat merasimleri dolayısıyla bu imamlar zaman zaman padişahlarla bir araya gelme imkânına sahip olmakta ve böylelikle bazılarının dereceleri yükselmekte ve hatta bu şekilde müderris veya kadı görevi alarak hiyerarşinin daha üst kademelerine geçme imkânların bile bulunmaktaydı. Selatin camilerinin imamı olmak, padişah imamı ve sadrazam imamı gibi ayrıcalıklı bir pozisyondu.

Diğer taraftan Sarayi Mesrure Hatun binti Abdullah'ın kocası İmam İbrahim Efendi bin Mustafa Efendi,[53] mütevazı bir camide görev yapan bir mahalle imamı olup ilmiyenin alt kademelerinde yer alıyor olabileceği gibi, askeri teşkilat içinde veya taşrada eyalet teşkilatı içinde hizmet eden bir imam da olabilir.

Kimi saraylılar Hz. Muhammed soyundan gelen kişilere atfen kullanılan "seyyid" unvanı taşıyan kişilerle evliydiler (Ek VI). Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin soyundan gelen bu kişilere Hz. Muhammed'e hürmeten bütün İslam dünyasında saygı duyulur ve pek çok alanda imtiyazlar verilirdi.

Ayrıca şeyhlerle evli saraylı cariyeler de mevcuttu. Nitekim III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan tarafından çırağ edilen Sarayi Safiye Hatun, Şeyh Ahmed Efendi ile evliydi.[54] Bu kişiler Nakşibendi, Kadiri, Halveti, Mevlevi veya başka tarikatlara mensup şeyhler olabilirler.

51 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 75 (1130/1717).
52 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193 (1187/1773-1774).
53 D.BŞM. MHF 12903 (1199/1784-1785).
54 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 114, s. 91 (1135/1722).

Diğer bir gruptaki kocalar merkez teşkilatı içinde yer almaktaydı (Ek VII). İncelenen örneklerde bu kategoride yer alan kocalar, ruus kalemi kâtibi,[55] defterhane kâtibi,[56] divanhane kâtibi, mektûbî-i sadr-ı âlî halifesi ve ser halife[57] pozisyonlarında bulunmaktaydı. "Efendi" unvanını taşıyan bu görevdekiler hiyerarşinin en üst kademesinde yer alan kişiler değildi.[58] Bu kategoride yüksek kademede yer alan kocalar da vardı. Örneğin Saraylı Nevruz Hatun Reisülküttab Ebubekir Efendi ile evliydi.[59] Ayrıca Hammer, Osmanlı elçisi olarak Viyana'da bulunmuş Mevkufatçı Hattî Mustafa Efendi'nin saraydan çıkmış bir cariyeyle evli olduğunu belirtir.[60]

Mesleği bilinmeyen ve "efendi" unvanı taşıyan bir grup koca, kalemiye mensubu olabileceği gibi, yine mesleği belirtilmemiş "çelebi" unvanlı kocaların bazıları da, kalemiyede yetişmiş kişiler olabilir. Zira "çelebi" unvanı 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar kültürlü yüksek tabakaya mensup olanlarla, âlim, divan şairleri, kalem erbabı kişiler için kullanılırdı.[61] Nite-

55 Divan-ı Hümayun kalemlerinden olan ruus kaleminde, bir grup devlet memurunun, vakıf görevlilerinin tayin ve terfi işlemleriyle ilgili evraklar bu kalemde hazırlanır. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: TTK, 1988), 45-55.

56 Defterhane, merkez teşkilat içinde muamalesi en yoğun kalemlerden olup, arazi tahrirleri, tımar kayıtları, vakıf muamelatıyla ilgili defterlerin tutulduğu, üzerinde işlemler yapıldığı, muhafaza edildiği daireydi (Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 95-110).

57 Resmi dairelerde kâtip vazifesi gören halifelerin başıdır. İnalcık, "Reis-ül-Küttab," *İA*, IX, 680.

58 Merkez teşkilatı hakkında bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*.

59 C. Maarif 4377, VGM defter 623, s. 356.

60 Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Histoire d'l Empire Ottoman depuis son origine Jusqu'a nos Jours*, Traduit de l'Allemand par J. J. Hellert. Paris: Bellizard, Barthès, 1839), XV, 159-160. 1680 civarında doğduğu tahmin edilen Mustafa Hattî Efendi, aslen Urfalı meşhur bir şair ve hattattı. Kalemiyeden yetişmişti, 1702'de Rakka Valisi Çerkez Osman Paşa'ya (ö. 1130/1717-17 divan kâtipliği yaptı ve sonrasında şair Nâbi'nin (ö. 1712) kethüdası oldu. Mukataacılık-ı piskopos (1731-36), Bender Seraskeri Vezir Numan Paşa'ya riyaset vekâleti (1738) görevlerinde bulundu. 1739'daki Belgrad Barışından sonra Osmanlı maliye teşkilatında mevkûfat adı altında toplanan ve gelir işleriyle meşgul olan mevkufatçılık (mevkûfâti) görevine getirildi. Bir yıl sonra Rusya'ya ikinci muhaddid olarak gönderildi. 1742'de kalyonlar kâtibi oldu. 1748'de hacegandan iken Avusturya nişancılık (*tevkî'î*) payesiyle orta elçi olarak Viyana'ya gönderildi. Ocak 1748-Ocak 1749 tarihleri arasında Viyana elçiliği sırasında bir sefaretname kaleme aldı. Sefaret görevinden sonra, baş muhasebeci (1162/1749), daha sonra Şıkk-ı Sâni görevlerinde bulundu. Bir görüşe göre Sultan III. Mustafa'nın cülusundan sonra, bir başka görüşe göre 1174/1760-61 yılında vefat etti. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, II, 655-656. Müstakimzade Süleyman, *Tuhfe-i Hattatin*, haz. İbnülemin Mahmud Kemal (İstanbul, 1928), 554. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameler*, yaz. B. S. Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968), 93-97; Hakan Karagöz, *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi: Mustafa Hattî Efendi'nin Viyana Günleri (1748)* (İstanbul: Kitabevi, 2014).

61 Mehmet İpşirli, "*Çelebi*," *DİA*, VIII, 259.

kim saraylıyla evli "çelebi" unvanlı iki kişi "kâtip"tir.[62] Bürokraside hizmet eden kişiler genelde kalemiyeden yetişirdi.[63]

Bu kategoride yer alan kocalar, dönem şartları bağlamında değerlendirilmelidir. Zira Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1661) dönemi sonrasında bürokrasinin öneminin arttığı bir döneme girildi ve 18. yüzyıla gelindiğinde genişleyen bir bürokrasi mevcuttu. 18. yüzyılda saraydan mezun olanlarla birlikte hükümetin en üst pozisyonlarını kalemiye mensupları almaya başladılar. Bu yüzyılda icra makamlarına daha ziyade kalemlerde yetişenler geçmeye başlamış, vezirliğe kalem efendileri geçmişti.[64]

17. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşen bir gelişme olan Paşa Kapısı'nın (Babıâli) yükselişi de saraylı kadınların kocalarının kimliğine yansıdı. 17. yüzyılın ortalarında veziriazamın çalışma mekânı saraydan ayrılarak, Yeni Saray dışında bir konağa geçti. Saraydan bağımsız bir yer olan ve veziriazam konağına tekabül eden Paşa Kapısı (Bâb-ı Âsafî, Babıâli), tedrici bir süreçte Divân-ı Hümayunun yerine geçmeye, devlet işlerinin hallinde yeni bir hükümet merkezi haline gelmeye basladı. Bu sürece bağlı olarak devlet yönetiminde bürokrasinin ağırlığı da arttı. Bu dönemde bizzat padişah tarafından tam yetki kullanmaları sağlanan sadaret ve Babıâli güç kazandı. Eskiden padişahların hatt-ı hümayunlarıyla halledilen birçok mesele artık sadrazamların buyruldular ile düzenlenmeye başladı.

62 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 167 (1126/1714); nr. 103, s. 45 (1127/1715). İncelenen örneklerde "çelebi" unvanı taşıyan kocaların büyük çoğunluğunun babası, askeri statüye tekabül eden unvanlar taşımaz. Sadece az sayıda "çelebi" unvanlı kişinin babası da "çelebi" unvanına sahiptir. Bu noktada Özer Ergenç'in Ankara ve Konya şer'iyye sicillerine dayalı olarak yaptığı çalışmalarında, ilmiye mensuplarının, din görevlilerinin, ayan ve eşrafın tüccar taifesi mensubu olanların, babalarının sosyal statüleriyle servetlerinin mirasçıları olan kimselerin de çelebi unvanı taşıdıklarını ifade etmesi dikkate alınmalıdır (Özer Ergenç "Osmanlı Klâsik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler," *Osmanlı Araştırmaları* III (1982): 113-114). Dikkati çeken diğer bir husus, yüzyılın ikinci yarısına ait incelenen örneklerde "çelebi" unvanlı kocaya rastlanmamasıdır. Ancak 17. yüzyıl sonu 18. yüzyıl başından itibaren çelebi yerine efendi ifadesinin kullanılmaya başlandığını hatırda tutmak gerekir (Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, II, 344).

63 Bu kişiler ayrıca medrese kökenli de olabilir. Kariyerine ilmiyede başlamış biri, kalemiyede sona erdirebilirdi. Örnek için bkz. Suraiya Faroqhi, "Social Mobility among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century," *IJMES* 4 (1973), 216.

64 Bu konuda bilgi için bkz. İnalcık, "Reis-ül-küttab," *İA*, IX, 671-683; Rifa'at A. Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz Reisulküttab," *Journal of American Oriental Society* 87, 4 (1967): 501; Rhoads Murphy, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the late Seventeenth Century," *Poetics Today* 14/2 (1993): 419-443.

Bu dönemde kimi saraylıların kocaları sadaret makamıyla irtibatlı vazifelerdeydi. Örneğin Sarayi Atike Hatun'un kocası sadrazam konağı müezzini (müezzin-i Divanhane-i Saray-ı Âsafî) Mehmed Emin Efendi idi.[65] Benzer şekilde III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan (1761-1802) çırağı Melek Zat Kadın (ö. 1213/1798), sadaret mektupçusu kâtiplerinden (Mektûbî-i Sadr-ı Âlî hulefâlarından), İbrahim Halidi Efendi ile evliydi. Mektûbî-i Sadr-ı Âlî, sadrazam dairesine bağlı bir kalem olup, önemli işlere dair emirler, buyruldular ve sadrazam mektupları bu odadaki daire kâtiplerince yazılırdı.[66] İbrahim Halidi Efendi, kalemde çalışan halifelerden biriydi. Hâcce Gevher Kadın çırağı Sarayi Hicab Kadın ise, sadaret kethüdalığı halifelerinden (kethüda-yı Sadr-ı Âlî hülefâlarından) Mahmud Efendi'nin karısıydı.[67] 19. yüzyılda da bürokratlarla evlenen saraylılar mevcuttu.[68] Mihrişah Valide Sultan'ın ikinci kilercisi Hatice Edâyi Hanım, sadaret ikinci telhisçisi (telhis-i sânî-i cenâb-ı sadaret penahî) Mehmed Abdulhalim Ağa ile evliydi.[69] Ayrıca ilerde detaylı belirtileceği üzere, kimi saraylılar vezir ve paşa haneleri mensuplarıyla ve beyzade statüsündeki kişilerle evliydiler.

Mali teşkilat içinde hizmet eden kişilerle evli saraylılar da vardı. Sarayi Züleyha Hatun binti Abdullah, Sultan Bayezid Han Camii Ruznamçecisi[70] olan Veliyeddin Efendi ile evliyken,[71] Hüsnüşah Hatun binti Abdullah, Süleymaniye Camii vekilharcı Halil Ağa bin Mustafa ile evliydi.[72] Sarayi Hâcce Niyazi Hadice Hatun binti Abdullah, İzmir Kantar Emini[73] Mustafa Efendi ile evliydi.[74] Saraylı Ayşe Hanım (ö. 1241/1825-1826), Esham Muka-

65 D.BŞM. MHF 60-47 (1191/1777).
66 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 260-261.
67 Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Haremeyn Muhallefatı (D.HMH. MHF) 34-19 (1196/1781).
68 Ruhsar Hanım (ö. 1290/1873) orta kademeli bir bürokrat olan erzak ambarı kâtibi Mehmed Bey ile evliydi, "Saray-ı Hümayun-ı hazret-i padişahi hazinedarlığından çırağ buyurulup erzak ambarı kâtibi Mehmed Bey'e tezvic edilen Fatma Ceylan Ruhsar Hanım," aktaran Edhem Eldem, *İstanbul'da Ölüm: Osmanlı-İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri* (İstanbul: Osmanlı Bank. Arşiv ve Araş. Merkezi, 2005), 150.
69 Edâyi Hanım'ın mezar taşı için bkz. İshak Güven Güvelioğlu, *Osmanlı Mezar Taşları: Zeynep Sultan Haziresi* (İstanbul: Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları, 2008), 60.
70 Ruznamçeci, günlük gelir ve harcamaların kaydından sorumluydu.
71 D.BŞM. MHF 76-68 (1200/1785-1786).
72 D.BŞM. MHF 68-48; Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 10 (1189/1775-1776)
73 Gümrüklerden gelen mallar üzerindeki vergilerden sorumluydu.
74 D.BŞM. MHF 63-40-2 (1192/1778-1779).

taacısı Teşrifatcı Mustafa Münif Efendi ile evliyken,[75] Şivebend Ayşe binti Abdullah ise Şeyhülislam Arabzade Efendi'nin Vekilharcı es-Seyyid Halil Bey ile evliydi.[76] Şemsiher diğer adıyla Hatice'nin kocası da Duhan Gümrüğü Sandık Emini Mehmed Emin Atıf Efendi'ydi.[77]

İlaveten kimi saraylılar vakıflarla alakalı işlerde bulunan kişilerle evliydiler. Rami Kadın, Haremeyn Müfettişi Mustafa Paşazade Seyyid İbrahim Bey ile evliyken,[78] Saraylı Me'va Kadın (ö. 1792), Haremeyn-i Şerifeyn halifesi Mustafa Fehim Efendi ile evliydi.[79]

Hukuk sistemi içinde yer alan kocalar da bulunmaktaydı. Örneğin Saraylı Münevvere Hatun, Mahkeme-i muhasebede muhzır-ı evvel Mehmed Emin Efendi bin Hacı Abdullah ile evliydi.[80] Muhzır-ı evvel, mahkemede tarafları oluşturan davacı, davalı ve şahitlerin ikametgâhlarına tebligattan sorumlu olmakla birlikte gerektiğinde tarafları mahkemeye getirmekle görevli kimselerdi.[81] Taşrada eyalet teşkilatı içinde yer alan kişilerle evli saraylılara da rastlanmaktaydı, örneğin Mirahur Mahallesi'nde sakin Sarayi Hatice Hatun'nun kocası, Kilis Voyvodası Hasan Ağa bin Süleyman (ö. 1715) idi. Voyvodalığa, yerli halkın ileri gelenlerinden birinin tayin edilebildiği düşünüldüğünde Hasan Ağa bin Süleyman bölgenin ileri gelen kişilerinden biri olabilir.[82]

İncelenen örneklerde saraydan çırağ edilmiş cariyelerden küçük bir grup, şeyhülislam, reisülküttab, silahşor (silahşor-i şehriyârî), silahdar (silâhdar-ı şehriyârî), musâhib gibi üst düzey kişilerle evliydi. Bunun dışında büyük

75 Saraylı Ayşe Hanım'ın Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı'nda bulunan mezar taşı için bkz. Süleyman Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları: Zamanı Aşan Taşlar* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2006), 79.

76 HAT 1567/46 (1840/1825).

77 HAT 1626/35 (1255/1840). Sandık emini devlete ait para ve menkul kıymetleri alıp veren ve elinde tutan bunların alınıp verilmesinden ve saklanmasından sorumlu olan memurdu. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, III, 122.

78 D. HMH. MHF 33-39.

79 Saraylı Me'va Kadın'ın İskender Paşa Mektebi Haziresinde bulunan mezar taşı için bkz. Nicolas Vatin-S. Yerasimos, *Les Cimetieres dans la ville: Statut, Choix et Organisation des lieux d'inhumation dans Istanbul intra Muros* (İstanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 2001), 128.

80 VGM Defter 627, s. 110 (1191/1777-1778).

81 Fahrettin Atar-M. Âkif Aydın, "Mahkeme," *DİA*, XXVII, 340, 343. Adam öldürme, yaralama ve topluma zarar verici suçların dışında, kişiler arasında çıkan anlaşmazlıklar, alacak-verecek meselelerine dair yaşanan sorunlarda tarafların mahkemeye getirilmesi ve kadının verdiği hüküm sonrası haklıya hakkını verme görevi de yine bu görevlilere aitti.

82 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 36, s. 146.

çoğunluk her meslek grubunun alt, orta ve üst-orta kademelerinden kişilerle evliydiler. Örnekler arasında paşa unvanlı kişiye nadiren rastlanır, örneğin Sarayi Hemrah Hatun binti Abdullah bin Abdullah, Seyyid Hüseyin Paşa ile evliydi.[83] Önceki yüzyıllarda paşa unvanlı kişilerle evli saraylılar vardı. Nitekim Kösem Valide Sultan'ın hazinedarı Anber Hatun, Murtaza Paşa ile evliydi.[84]

Saraylı kadınların büyük çoğunluğu askeri sınıf mensuplarıyla evlenmekle birlikte, az sayıda "ağa, efendi, çelebi, bey, beşe, odabaşı ve çavuş" gibi unvan sahibi olmayan kocalar da mevcuttu. Unvanı olmayan kişiler arasında mesleği belirtilenler nadir olup, bunlar bakırcı, yumurtacı, kömürcü, attar, kasap, kahveci gibi çeşitli meslek sahipleriydiler (Tablo 1).

Tablo 1. Esnaflıkla meşgul olan kocalar

Koca	Meslek	Sarayi	Sakini oldukları Mahalle	Kaynak
Giresunlu Hacı Mustafa bin Mehmed	Bakırcı	Sarayi Rukiyye	İstanbul Mimar Sinan Mahallesi	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 152(1126/1714-1715)
Hacı Mustafa bin Mehmed bin Abdullah	Attar	Sarayi Afife Hatun binti Abdullah	İstanbul, Çelebioğlu Mahallesi	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 65(1141/1728-1729)
Hacı Mustafa bin Mehmed	Kahveci	Sarayi Afife binti Abdullah		Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 246(1141/1728-1729)
Molla Ahmed bin İbrahim	Yumurtacı	Sarayi Gülşah nâm-ı diğer Aişe Hatun binti Abdullah		Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 32(1188/1774-1775)
Abbas	Kömürcü	Sarayi Emine binti Abdullah		D.BŞM.MHF57-28 (1188/1774-1775)
İsmail	Kasap	Hatice Sultan (1768-1822) çırağı Fatma Hatun (ö. 1231-1815)[85]		

83 VGM, Defter 740, s. 76-78 (1120/1709.)
84 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1487.
85 Hüseyin Kutlu, *Kaybolan Medeniyetimiz Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*, 168

Bu kişiler sarayla bağlantıları olan esnaftan olup, bunların sarayın yumurta, kömür gibi ihtiyaçlarını temin ediyor olma ihtimali bulunmaktadır. Anadolu'da Giresun kazasında Pazar Suyu karyesinden olan ve İstanbul'da Mimar Sinan Mahallesi'nde vefat eden Bakırcı Mustafa örneği de saraylı kadınların kocalarının çeşitliliği hakkında fikir verir.

Netice itibariyle, saraydan çırağ edilen kadınlarla evlenen kocalar gerek statü gerekse evlilik yaşı açısından eşit değildiler. Kocalar, üst düzey askeri sınıf mensubundan başlayıp, toplum içinde mütevazı statüde yer alan geniş bir yelpazede yer almaktaydı. Kocaların sosyoekonomik profillerinde görülen heterojen yapı, mehr miktarlarına da yansımıştır. Terekelerde ve boşanma kayıtlarında belirtilen mehr miktarları da çeşitlilik gösterir.[86] Örneğin Sarayi Şehsuvar Hatun 1 kuruş mehr-i müeccelle Seyyid Hasan Çelebi bin Ahmed ile evli iken,[87] III. Mustafa çırağlarından Simten Kadın'ın mehr-i müeccel miktarı 180.000 akçe idi.[88]

Kocaların heterojenliği, hiyerarşik bir yapıya sahip Harem-i Hümayun içinde cariyelerin statülerindeki çeşitlilik düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Kişinin haremin içindeki yerinin, kocasının statüsünde belirleyici olduğu söylenebilir. Harem-i Hümayunda mütevazı bir pozisyonda bulunan bir kadının yine kendi statüsüne uygun biriyle evlenerek mütevazı bir yaşam sürmesi beklenir. Nitekim Na'îmâ'nın Kösem Sultan vefatı sonrasında cariyelerinin çırağ edilerek kendilerine uygun kimselerle evlendirildiklerini "hallerine münasip birer Müslümana tezvic ettiler" belirtmesi,[89] saraylı kadınlar ve kocaları arasında denkliğe dikkat edildiğini düşündürür.

Mevcut örneklere göre, üst statüye mensup kadınlar genelde yüksek mevkilerde bulunan erkeklerle evliydiler. Bu durum vaktiyle padişahın kadını olmuş kişilerin evlilikleri için özellikle söz konusudur. Nitekim padi-

86 Saraylı cariyelerin mehirleri meselesi Beşinci Bölümde değerlendirilecektir.
87 TSMA E 126-50.
88 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 56, 60. Mehr miktarının her durumda kişinin sosyal ve ekonomik durumunu göstermediğini de belirtmek gerekir. Bu konuda bkz. Annelies Moors, *Women, Property, and Islam: Palestine Experience: 1920–1990* (Cambridge: Cambridge Univesity Press, 1995), 94; Margaret Meriwether, *The Kin who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo 1770-1840* (Austin: University of Texas Press, 1999), 119.
89 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1343.

şah ölünce onun çocuk doğurmamış veya kız çocuk doğurmuş yahut da doğurduğu erkek çocuk vefat etmiş olan kadınları genelde yüksek statülü kişilerle evlendirilirdi.[90]

Örneğin II. Mustafa'nın ölümünü takiben kadını Hafife, Reisülküttab Ebubekir Efendi'yle (ö. 1723) evlendirilmişti.[91] Benzer şekilde vaktiyle III. Ahmed'in (h. 1703-1730) ikinci kadını olan Hâcce Emine Kadın binti Abdullah bin Abdürrezzak, Galatasaray ağası İbrahim bin Osman ile evliydi.[92] Galatasaray ağası, Galatasaray'ın başı olup, Enderunun ikinci okulu olmak hasebiyle önemli ve kritik bir pozisyondu.[93] Hangi padişahın odalığı olduğu bilinmeyen Sarayi Odalık Hadice Hatun (ö. 1720-1721) ise Eski Saray Ağa Babası Kürd Ali Bey bin Mehmed bin Abdullah ile evlendi.[94]

Büyük nüfuza sahip olan dayeler de (dâye-i şehriyârî) yüksek statülü kişilerle evliydiler. III. Mehmed'in (h. 1595-1603) dayesi, şehzadenin Manisa Sancağı'nda bulunduğu dönemde lalası olan Mehmed Paşa ile evliyken,[95] diğer bir daye 1617'de dönemin silahdarı (silahdar-ı şehriyârî) Mustafa Ağa ile evlendirilmişti.[96]

90 Padişah kadınlarından kızı olanlar tekrar yüksek mevkide biriyle evlendirildiği, oğlu olanların ise Eski Saray'a yollandığına dair, Rycaut, *The history of the present state of Ottoman Empire*, 40. Habesci de padişah kadınlarından bazılarının tekrar evlendiğini belirtir (Elias Habesci, *The Present State of the Ottoman Empire containing A More Accurate and Interesting Account of the Turks*, 170). Ottaviano Bon, ölen bir padişahın saraydan çıkarılan on kısının çoğu kez bir paşayla evlendirildiğini, buna karşın bu kızın annesinin padişah öldükten sonra, servet, rütbe, şan ve şöhret bakımından damadından çok daha aşağı düzeyde bir ikinci eşle yetinmeye rıza göstermesi gerektiğini belirtir. Ottaviano Bon-Robert Withers, *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, 52.

91 Montagu, *The Complete Letters*, I, 380-381.

92 Uluçay sadece III. Ahmed'in kadını ve Ayşe Sultan'ın annesi olan Emine Kadın'dan (ö. 1750) bahseder (Uluçay, *Padişahın Kadınları ve Kızları*, 81). Ancak bahsedilen Hâcce Emine, Emine Kadın'dan farklı olmalıdır. Zira Hâcce Emine 1774'te evini kocasına satmıştı. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 91 (1188/1774).

93 Yetenekli olanlar Galatasaraydan Enderuna alınırdı. Ak ağalara öğretmen vazifesi verilirdi. Bunlar hadım edildikleri için aile yaşamları olmayıp, kendilerini oğlanların eğitimine adamışlardı. Fethi İsfendiyaroğlu, *Galata Saray Tarihi* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952), 383. İbrahim bin Osman, İsfendiyaroğlu tarafından hazırlanan ağalar listesinde yer almaz.

94 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 35-64-119 (1133/1720-21).

95 Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-Zâde Tarihi*, haz. Nezihi Aykut (Ankara: TTK, 2004), III, 436-437.

96 Na'îmâ, *Tarih*, II, 439. III. Mustafa'nın (1757-1774) kızı Şah Sultan'ın dayesi Cemile Hanım (ö. 1216/1801) ise, ser bevvâbin-i Dergâh-ı Âli Hüseyin Beyefendi ile evliydi (Mehmet Nermi Haskan, *Eyüp Tarihi*) (İstanbul: Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı, 1993), I, 267.

Ayrıca hanedan mensuplarına yakın ve genelde idari hizmette olan kadınlar da aşağıda örnekleri verileceği üzere, siyasi hiyerarşide önemli pozisyonlara sahip kişilerle evliydiler. Nitekim Dimitrie Cantemir, valide sultan kutucu ustalarının genelde üç tuğ sahibi vezirler veya benzer yüksek rütbede kişilerle evlendiğini yazar.[97]

Evliliklerin Muhtelif Anlamları

1498 (904) tarihli İstanbul Hasları Kanununda hassa cariyelerin hassa kullarla evliliğine vurgu yapılır ve hassa cariyelerin hassa kullar dışındakilere verilmemesi gerektiği belirtilir. Devamında şayet dışardan biri olması icap ederse ortakçılık hizmeti teklif edilmek suretiyle verilmesinin uygun olduğu ilave edilir.[98] Bu durum belli grupların evliliklerinin sıkı kontrol altında tutulduğuna ve bunların belli bir amaca hizmet edebildiğine işaret eder.

Yakındoğu siyasi geleneğinin de bir yansıması olarak, farklı coğrafyalarda ve zaman dilimlerinde hüküm sürmüş siyasi hane mensuplarının evliliklerinin siyasi işlevleri vardı. Evlilikler yoluyla saray içi ve dışında ilişki ağlarını genişletmek, farklı seviyelerdeki hanelerle yeni bağlar tesis etmek ve mevcut ilişkileri kuvvetlendirerek kontrol tesis etmek, kadim bir geleneğe dayanıyordu ve farklı coğrafyalarda tatbik edilirdi.[99]

Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi gücün hanelerde toplandığı, intisap ilişkilerinin önemli olduğu ve hizipler arası mücadelelerin siyasete yön verdiği bir yapılanmanın mevcut olduğu düşünüldüğünde, saraydan çırağ edilmiş kadınların çoğunun askeri sınıf ve genelde de saray mensubu erkeklerle evlenmeleri ve dönemin değişen siyasi dengelerinin kocaların

97 Dimitrie Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, 443.
98 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*, Birinci cilt, Kanunlar (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943), 95. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), II, 311. Burada belirtilen hassa kullar ve hassa cariyeler çiftliklerde çalışan ortakçı kullardır. Bu konunun değerlendirilmesi hakkında bkz. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise*, 11-15.
99 Safevi Devleti'nden Şah Tahmasb (930-984/1524-1576) ilmiye sınıfına mensup kişilerle evlilik ittifakları gerçekleştirdi. A.K.S. Lampton, "Quis Custodiet Custodes, Some Reflections on the Persian Theory of Government: I," *Studia Islamica* 6 (1956), 131. Benzer şekilde Büyük Selçuklular zamanında da sultanlar evlilikler yoluyla halifelerini kontrol altına alırlardı. A.K.S. Lampton, "Quis Custodiet Custodes, Some Reflections on the Persian Theory of Government," *Studia Islamica* 5 (1956), 130.

kimliğine yansımış olması anlamlıdır. Birinci Bölümde belirtildiği üzere, Harem-i Hümayun ve Enderunda verilen eğitimin hanedana itaat ve sadakat aşılamak olduğu düşünüldüğünde, evlilikler neticesinde oluşacak hanelerin de saraya ve hanedana sadakati önemliydi.

Osmanlı hanedanına mensup kadınlar ve yönetici elit arasında ilişki ağları tesis etme ve mevcut bağları kuvvetlendirme amacıyla icra edilen evliliklere benzer şekilde,[100] saraylıların evlilikleri, saray içi ve dışında yeni ilişki ağları ve ittifakların kurulmasını, mevcut ilişkilerin kuvvetlendirilmesini temin etme açısından önemlidir. Zira siyasi yaşamın devamı için her dönemde farklı gruplarla ilişki içinde olmak ve bu grupların desteğini almanın önemi büyüktü.[101]

Çırağ edilme sonrası saraylının kocasıyla ittifak halinde hanedan ve sarayla nasıl bir ilişki içinde olduğu konusunda fikir veren örnekler mevcuttur. Saraydan çırağ edilmiş evli kadınların hareket alanlarının artması, faaliyet alanlarını da artırırdı. Kimi saraylılar evlendikten sonra da kocalarıyla ittifak halinde harem ve dış dünya arasında bağlantılar kurdular.

Hanedanla yakın irtibatlı kimi saraylılar kocalarıyla birlikte hanedan adına icraatlarda bulunurlardı. Prut Seferi sırasında, saraydan çırağ edilmiş

100 Hanedan mensubu kadınların siyasi evliliklerine dair bkz. Peirce, *Imperial Harem*; Tülay Artan, "18. Yüzyılda Yönetici Elitin," 292-321; Tülay Artan, "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century," *Dünden Bugüne Toplum ve Ekonomi*, IV (1993): 53-94; Ebru Turan, "*The Marriage of Ibrahim Pasha (CA. 1495-1536) The rise of Sultan Süleyman's favorite to the grand vizierate and the politics of the elites in the early sixteeenth-century Ottoman Empire*," *Turcica* 41 (2009): 3-36. Benzer şekilde taşradaki hanelerde de evliliklerin siyasi fonksiyonu olabiliyordu. Kudüs, Halep ve Mısır'a ait örnekler evliliklerin nasıl siyasi bir pozisyonu olduğunu ve kadınların nasıl bunun bir parçası olduğunu gösterir. 16. yüzyılda Kudüs'te elit evlilikleri hakkında bkz. Rifa'at Ali Abou-el Haj, "The Role of Women in the Ottoman Empire: How the Khassa Reproduces the Khassa, Elite Reproduction in the Sixteenth Century Ottoman Jerusalem," *Arts, Women and Scholars: Studies in Ottoman Society and Culture, Festschrift Hans Georg Majer* içinde, haz. Sabine Prätor-Christoph Neumann (İstanbul: Simurg, 2002), II, 185-195. Mısır ve Halep için bkz. Meriwether, *The Kin who Count*, 111-153. Mısır'da yaşanan evliliklere dair Hathaway, "Marriage Alliances," 133-149. Kenneth Cuno, "The Reproduction of Elite Households in Eighteenth-Century Egypt: Two Examples from Al-Mansûra," *Études sur les villes du Proche-Orient XVIe-XVIIe siècle, Hommage à André Raymond* içinde, haz. Brigitte Marino (Şam: Institut Français d'Etudes Arabas de Damas 2001), 237-261. Mısır'da hane reisinin hane mensuplarını evlendirmesinin, hanenin gücünü artırmak adına uygulanan bir strateji olduğu hakkında, Mary Ann Fay, *Unveiling Harem*, 91-122.

101 Saraydan çırağ edilen cariyelerin askeri sınıf mensuplarıyla evlilikleri her dönemde söz konusu olmakla birlikte, dönemin değişen siyasi dengelerinde başka anlamlar ifade edebilir. Örneğin bu dönemde saraylıların evlilikleri, 16. yüzyılda büyük kısmı devşirme kökenli olan askeri sınıf mensuplarıyla gerçekleşmiş olması beklenen evlilikleri daha farklı bir mana taşıyor olabilir.

cariye ve kocası kapıcılar kethüdası Mehmed Ağa, Gülnuş Valide Sultan'ın İsveç kralıyla münasebetinde etkin rol oynamışlardı.[102]

17. yüzyılda yaşamış Melekî Hatun örneği ise saraylı kadınların kocalarıyla ittifak içinde nasıl büyük bir güç kazanıp sarayla ilişkilerini farklı biçimlerde devam ettirdiklerine dair çarpıcı bir örnektir. Valide sultanın musahibesi olan Meleki Usta ve kocası Şaban Halife muazzam bir otoriteye sahiptiler. Dönemin nüfuz sahibi önemli kişileriyle, örneğin darüssaade ağasıyla aralan iyiydi[103] ve büyük bir servete sahiptiler.[104] Sipahi ağalığı payesiyle emekli olan Şaban Halife ile karısı Melekî Hatun, vezirlere mahsus bir yetki olan bir kişiyi azletme veya göreve tayin etme işlerine müdahale ettiklerine dair büyük bir ün kazanmışlardı.[105] Melekî Hatun kocası Şaban Halife ile ittifak halinde, aracı pozisyonunda yer alırdı. Valide sultana ulaşmak isteyen devlet görevlileri Şaban Halife ile bağlantı kurarak Meleki Hatun'un durumu hareme iletmesini sağlarlardı.[106] Nitekim 1656'da Şeyhülislam Ebû Said Efendi birkaç defa sürgün edilince Şaban Halife ve karısı Melekî Kadın vasıtasıyla valide sultana ulaşıp merhamet talep eder.[107] Benzer şekilde Valide Kösem Sultan çırağı (çırağ-ı hass) kapudan Murad Paşa, 1654'te Melekî Hatun ve Şaban Halife aracılığıyla valide sultanın himayesine ulaşır.[108]

Saray açısından özellikle yüksek statülü hane ve gruplarla bağların kuvvetlendirilmesinin, sadakatlerinin temin edilmesinin siyasi mekanizmanın işleyişindeki önemi düşünüldüğünde saraylıların evlilikleri önemlidir. Örneğin saraydan çıkan cariyelerin imparatorluk sınırları dışında hanedan aileleri mensuplarıyla da evlendikleri dikkate alındığında bu amaç daha bir anlam bulur. Nitekim cariye olan Rukiye ve Hatice kardeşler, II. Abdulhamid tarafından Johor Sultanı Ebu Bekir'e hediye edildi. Bu iki kız kardeş Osmanlı sarayından Johor'a gittiler. Sultan Ebu Bekir Hatice Hanım ile evlenirken, erkek kardeşiyle de Rukiye'yi evlendirdi.[109]

102 Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, 127-129.
103 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1537.
104 "reşk-i kârûnu olan emvâl ve eşyası," Na'îmâ, *Tarih*, IV, 1663.
105 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1657.
106 Na'îmâ, *Tarih*, 1606-7.
107 Na'îmâ, *Tarih*, IV, 1661.
108 Na'îmâ, *Tarih*, 1566.
109 Mehmet Ozay-Ekrem Saltık, "The Myth and Reality of Rukiye Hanim in the Context of Turkish Malay Relations (1864-1904)," *Human and Society* 5/9 (2015): 55-74.

Benzer şekilde özellikle harem hiyerarşisi içinde üst mevkilerde bulunan kimi saraylı kadınların köklü ve seçkin ailelerin mensuplarıyla, beyzadelerle evlilikleri de bu bağlamda önemlidir. Örneğin Sarayi Behramşah Hatun, 18. yüzyılın ikinci yarısında Pîripaşazade Seyyid Sadeddin Bey bin Seyyid Mehmed Bey'in karısı olarak öldü.[110] Sadeddin Bey, 1534'te vefat etmiş olan Sadrazam Piri Paşa'nın soyundan gelmekteydi.[111]

Beyzadelerle evli saraylılar arasında vaktiyle padişah kadını olanlar ve ayrıca idari personel de vardı. III. Ahmed'in kadını Sarayi Hürrem Kadın (ö. 1778), Musahibzade İbrahim Bey ile evliydi.[112] Benzer şekilde I. Mahmud'un altıncı kadını olan Hatice Rami Kadın (ö. 1780), onun ölümünü takiben, 1755'te Vezir Hacı Benli Mustafa Paşa'nın oğlu, Haremeyn Müfettişi Mustafa Paşazade Seyyid İbrahim Bey ile evlenmişti.[113]

Saraylı kadınların köklü ve itibarlı ekâbir ailelerin mensuplarıyla evliliklerinin, bu ailelerle bağları pekiştirmeye vesile olacağına şüphe yoktur. Bu bağlamda Hazinedar Sarayi Simten Kadın'ın Silahşor Hacı Beyzade Feyzullah Bey ile evliliği de dikkate değer mahiyettedir. III. Mustafa (h. 1757-1774), üçüncü hazinedar ustası Simten Kadın binti Abdullah'ı çırağ eder ve onu Hacı Beyzade Feyzullah Bey (ö. 1792) ile evlendirir.[114] Diğer ismi Fatma olan Simten Kadın Silahşor-ı Şehriyârî Hacı Beyzade Feyzullah Bey'in karısı olarak 1775'te vefat eder. Feyzullah Bey, Silahşor-i Şehriyârî Emin Mehmed Bey'in (ö. 1785) oğludur.[115] Emin Mehmed Bey, III. Osman'ın (h. 1754-1757) ölümünü takiben onun başkadını olan Leyla Kadın (ö. 1209/1794-5) ile evlenmiştir.[116] Feyzullah, Leyla ve Emin Mehmed Bey'in çocuğu olarak dünyaya gelir.[117] Feyzullah Bey'in biyografisi ve ilişki

110 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 77 (1189/1775).
111 Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), IV, 1110.
112 D.BŞM. MHF 12844 (1192/1778-79). Hürrem Kadın için bkz. Uluçay, *Kadınları ve Kızları*, 81.
113 C. SM 6533 (1194/1780). D. HMH. MHF 33-39. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 153. Haremeyn müfettişliği darüssaade ağalarının idaresi altında bulunan "Haremeyn Nezareti" teşkilatı vazifelerinden biridir. Bütün evkaf-ı hümayunla Haremeyn vakıflarına ait konulardan sorumluydu; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: M.E.B., 1993), I, 744.
114 D.BŞM. MHF 58-56; Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 56, 60; D.HMH.MHF 33-5 (1190/1776).
115 Feyzullah Bey ve Emin Bey hakkında, Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani*, II, 456-457, 529.
116 Leyla Kadın'ın Karacaahmet Mezarlığında bulunan mezarı hakkında bilgi için bkz. Hans-Peter Laqueur, "İstanbul'da İki "İmparatoriçe" Mezarı," *Tarih ve Toplum* 143 (1995): 59.
117 Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 236.

ağları tetkik edildiğinde, III. Mustafa, Feyzullah Bey'i Simten Kadın ile evliliğinden sonra silahşor yapmış olabilir.

III. Mustafa'nın hazinedar ustasını, Silahşor-ı Şehriyârî Emin Mehmed Bey'in oğlu Feyzullah Bey ile evlendirmesi, Feyzullah Bey'in annesi Leyla Kadın'ın bir önceki padişah III. Osman'la bağlantısı ve ayrıca nüfuzlu Silahşor Emin Bey bağlamında düşünüldüğünde anlamlıdır.

Diğer bir hazinedarın, dönemin silahdarıyla evliliği de dikkati değer mahiyettedir.[118] Simten Kadın'ın Feyzullah Efendi ile evliliğinden birkaç yıl sonra, III. Selim'in (h. 1789-1809) kız kardeşi Hatice Sultan (1768-1822), ahretlik kızı olarak gördüğü Dilpezir isimli hazinedar ustasını dönemin silahdarı (silahdar-ı şehriyârî) istikbali parlak Şerbetçi Emin Ağa ile 1810'da evlendirdi.[119] Enderunda yetişmiş olan Emin Ağa, 1808'de II. Mahmud'un silahdar ağası olup 1811 tarihine kadar bu görevde kaldı.[120] Dilpezir'in evliliği, padişah kızlarının siyasi arenadaki yerleri ve Hatice Sultan'ın II. Mahmud ve özellikle III. Selim dönemlerindeki nüfuzu düşünüldüğünde, sultanla yakın ilişkisi açısından önemlidir.

17. yüzyıldan itibaren silahdarlar, vezirlik mevkiinin potansiyel adaylarıydılar.[121] 18. yüzyılda kapıkulunun düşüşüne paralel olarak saray görevlilerinin ve özellikle silahdarın itibarı arttı. 18. yüzyılın başlarından itibaren silahdarlık daha da önem kazanmaya başladı ve netice itibâriyle silahdar ağa Enderun hiyerarşisinde en yüksek seviye olan has odanın ve Enderunun diğer odalarının en büyük amiri oldu.[122]

Saraylı kadınların silahdarla evlilikleri sadece 18. yüzyıla mahsus değildi. Nitekim 17. yüzyılda, I. Mustafa döneminde daye kadının Silahdar Mustafa Ağa ile evliliği[123] gibi silahdarla evlilikler mevcuttur. Saraylı

118 Tereke kayıtlarına yansıdığı üzere incelenen hazinedar ustaların çocukları yoktur ve bu durum doğurganlıklarını etkileyecek kadar geç bir yaşta saraydan çıktıkları manasına gelebilir.

119 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001), 95.

120 Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani*, II, 454.

121 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 342.

122 Uzunçarsılı, *Saray Teşkilâtı*, 341-350; Tayyar-Zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2010), I, 264.

123 "I. Mustafa zamanı harem-i muhteremde silahdar olan Lefkelü Mustafa ağaya dayeleri kerimeleri nikâh eylemek üzere" Hasan Bey-Zâde, *Hasan Bey-Zâde Tarihi*, III, 917. "Silahdar-ı şehriyârî Mustafa Ağa'ya Mısır eyaletini tevcih ve dâye-i şehriyârîyi tezvic şartıyla taşra çıkarıldı," Na'îmâ, *Tarih*, II, 439.

kadınların silahdar gibi yüksek statülü biriyle evliliği 18. yüzyıl bağlamında önemliydi. 18. yüzyılda bazı padişah kızlarından da dönemin silahdarlarıyla evlenenler vardı.[124]

Silahdar karısı olarak vefat etmesinden dolayı, Eğlence Emine'nin hayat hikâyesi Dilpezir ile benzerlik gösterir. III. Ahmed'in 1704'te tarihçi Silahdar Mehmed Ağa (ö. 1723) ile evlendirdiği Eğlence Emine Hanım, Gülnuş Valide Sultan'ın (ö. 1715) cariyesi ve evlatlığıydı.[125] Baş Musahib Şahin Ağa'nın himayesinde saraya giren Mehmed Ağa (d. 1658) 1687'de has odaya girer ve II. Mustafa (h. 1695-1703) döneminde dülbend gulamı ve çukadar, III. Ahmed döneminde ise silahdar olur. 1704'te III. Ahmed'den emekliliğini isteyerek saray hizmetinden emekli olur.[126] III. Ahmed, hanedana çok yakın olan tarih yazarı Mehmed Ağa'yı Gülnuş Valide Sultan'ın evlatlığı olan Eğlence Emine Hanım'la evlendirmek suretiyle, Mehmed Ağa'yı taltif eder.

Her dönemde hanedanla ilişkisi ve hanedana sadakati önemli olan, yüksek statülü bir diğer kişi ise şeyhülislamdı.[127] Bu noktada Şeyhülislam Mehmed Efendi'nin (ö. 1728) Sarayi Muammere Hatun (ö. 1128/1715-1716) ile evliliği önemlidir.[128] Mehmed Efendi, IV. Mehmed'in (h. 1648-1687) üçüncü imamıydı, ayrıca muhtelif medreselerde müderris olarak çalışmıştı.[129] II. Mustafa'nın (h. 1695-1703) hükümdarlığı döneminde iki ay şeyhülislam olarak görev yaptı. III. Ahmed'in tahta çıkarılmasıyla sonuçlanan Edirne Vak'ası sırasında yeniçeriler tarafından ikinci defa şeyhülislamlığa

124 Örneğin III. Ahmed'in kızı Ayşe Sultan (1718-1775), 1727'de Silahdar Mehmed Bey ile evlenmişken, III. Ahmed'in diğer kızı Fatma Sultan 1709'da Silahdar Ali Paşa ile evlendi. III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın (1765-1824) 1784'te Silahdar Mustafa Paşa ile evlenmesi bir başka örnektir. Uluçay, *Padişahın Kadınları ve Kızları*, 103.

125 "bâ fermân-ı hümâyûn devletli Valide Sultan hazretlerinin evlâd yerine besledüğü Eğlence mülakkab Emine Hanım'ı işbu muharrir-i abd-i hakîrlerine tezvîc buyurdular," (Nusretname: Tahlil ve Metin," 670). Eğlence Hanım aynı sene vefat eder ve emr-i hümayunla Yeni Camii haziresine gömülür. Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi: On Yedinci Asır Saray Hayatı*, haz. Mustafa Nihat Özön, (Ankara: Akba Kitabevi), 231. Silahdar, *Nusretname*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, II, 218, 226.

126 Christine Woodhead, "Silahdâr Fındıklılı Mehmed Agha" *EI*, IX, 610.

127 Konumlarının önemine binaen hediyeleşme mekanizması içinde önemli yere sahiptiler. Bu konuda bkz. Murat Akgündüz, "Padişah ve Şeyhülislam Arasındaki Hediyeleşmeler," *Hediye Kitabı* içinde, haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç (İstanbul: Kitabevi, 2007), 134-143.

128 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 142.

129 Müstakimzade Süleyman Saadettin, *Devhat ül-Meşayih, Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978), 78.

getirildi. III. Ahmed tahta geçince şeyhülislamlığı tasdik edildi ancak bu görevi beş ay sürdü. Cülusunun ardından III. Ahmed ihtilalcileri tasfiye ederken onlar tarafından şeyhülislamlık makamına getirilmiş olması ve fitneye yol açma ihtimali sebebiyle Mehmed Efendi'yi de görevinden aldı ve Bursa'ya gönderdi.[130] Mehmed Efendi'nin IV. Mehmed döneminden itibaren süregelen kariyer çizgisi değerlendirilirken, sarayla bağlantılı Muammere Hatun'la evliliği dikkate alınmalıdır.

*

Saraydan çırağ edilmiş kadınlardan bazılarının vezir ve paşa hanelerine mensup kişilerlerle evliliği de dikkate değer mahiyettedir. Sarayi Bahri Hatun, Kapudan Vezir (Bahr-i Sefid Kapudan-ı zişanı olan vezir-i mükerrem) Süleyman Paşa'nın kethüdası Mustafa Ağa bin Ali (ö. 1133/1729) ile evliydi.[131] I. Abdülhamid tarafından azat edilmiş olan Sarayi İltifat Hatun (ö. 1202/1787) ise, vezir ve Cidde Valisi İzzet Mehmed Paşa'nın (d. 1743) kethüdası Mehmed Bey ile evliydi.[132]

16. yüzyıla kıyasla, 17. yüzyılda başkent ve taşrada kapı halkı oluşturma eskiye kıyasla daha yaygınlaştı. Zaman içinde, saray ve ordu içinde yetişmiş devşirme kökenlilere, vezir ve paşa kapılarından gelenler alternatif oldu.[133] Bu bağlamda saraylıların vezir ve paşa hanelerine mensup kişilerlerle evlilikleri, vezir ve paşa hanelerinin siyasi öneminin arttığı ve hükümetin üst pozisyonlarına Enderun mezunlarına alternatif oluşturduğu bu dönemde önemlidir.

Sarayi İltifat Hatun'un (ö. 1202/1787), İzzet Mehmed Paşa'nın kethüdası Mehmed Bey ile evliliğini anlama açısından, Mehmed Paşa'nın

130 Tahsin Özcan, "Mehmed Efendi, İmam-ı Sultani," *DİA*, XXVIII, 453-54.

131 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 98 (1133/1720-21). Süleyman Paşa'ya Aralık 1713/Ocak 1714'te kapudan-ı derya vazifesi verildi ancak bir yıl sonra görevden alındı. 1715'te Adana valisi ve sonra Eğriboz valisi olarak atandı. 1718'de ikinci defa kaptan-ı derya görevi ve vezirlik vazifesi verildi. Mehmet İzzet, *Harita-i Kapudanan-ı Derya* (İstanbul, 1283/1868), 91. Sadrazam Melek Mehmed Paşa, Süleyman Paşa'nın oğludur; Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani*, V, 1543.

132 D.BŞM. MHF 12925 (1202/1787).

133 Rifa'at Ali Abou-El-Haj,"The Ottoman Vizier and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report," *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974): 438-447; Carter Findley, "Political Culture and the Great Households," *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire* içinde, haz. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge Universty Press, 2006), III, 65-80.Önceki dönem uygulamaları için bkz. Metin Kunt, *Sultan's Servants*; a.g.y., "Kulların Kulları," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler*, III (1975): 27-42.

kariyer çizgisinin değerlendirilmesi anlamlıdır. İzzet Mehmed Paşa, sarayla irtibat içinde olan bir aileye mensuptu. 1779'da III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan'ın (1761-1802) kethüdası olmak suretiyle hanedan ailesiyle yakın ilişkiler tesis eden Mehmed Paşa, I. Abdülhamid zamanında sadrazam olan Halil Hamid Paşa'nın kızıyla evlenir ve o tarihten sonra kariyerinde hızla ilerler. 1794'te sadrazam olur ve 1798 tarihine kadar bu vazifede kalır.[134]

İltifat Hatun'un I. Abdülhamid (h. 1774-1789) tarafından azat edildiği düşünülecek olursa, bu dönem aşağı yukarı İzzet Mehmed Paşa'nın hanedan ailesiyle yakın ilişki içinde olduğu ve başarılı kariyerinin başladığı bir dönemdir. İzzet Paşa'nın kariyeri değerlendirilirken, paşanın kethüdasının saraylı bir kadınla evliliği de dikkate alınmalıdır.

*

Saraylı kadınlardan veya kocalarından Saray-ı Atik ağası veya darüssaade ağası gibi nüfuzlu saray ağalarının çırağı olanlar vardı. Birinci Bölümde belirtildiği üzere, hanedan mensupları dışında diğer saray görevlilerinin de cariyeleri olup, örneğin I. Mahmud ve II. Mahmud dönemlerinde darüssaade ağalarının beş cariyesi vardı.

Darüssaade ağalarının 16. yüzyıldan itibaren nüfuz alanlarını kuvvetlendirmelerinde hane mensuplarıyla ilişkileri önemli rol oynamıştır. Na'îmâ, Tarih'inde 17. yüzyılın ilk yarısında Enderun ve Birunda bulunan birçok kişinin kızlar ağası Hacı Mustafa Ağa'nın, çırağı olduğunu belirtir.[135] Benzer şekilde Moralı Beşir Ağa'nın (ö. 1752), altı sene süren darüssaade ağalığı sırasında, sadrazamları çırâk-ı has diye kendi adamlarından tayin ettirdiği belirtilir.[136]

134 Zülüflü baltacılardan olan İbrahim Ağazade Ali Ağa'nın oğlu olup, amcası ise Sarı Mustafa Paşa'nın kethüdası olan Kaptan-ı derya Benli Mustafa Paşa'ydı. I. Abdülhamid döneminde baltacı ocağı yeniden açılınca buraya girdi ve Silahdar Mehmed Efendi'ye intisab edip bir süre kapı hasekiliği, darüssaade ağası yazıcılığı, muhasebe-i evvel ve darphane eminliği görevlerinde bulundu. 1779'da III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan'ın (1761-1802) kethüdası olmak suretiyle hanedan ailesiyle yakın ilişkiler tesis etti ve I. Abdülhamid zamanında sadrazam olan Halil Hamid Paşa'nın kızıyla evlendi. 1784'te şehremini ve bir sene sonra sırasıyla vezirlik rütbesiyle Hanya muhafızı, Diyarbakır beylerbeyi ve Cidde beylerbeyi oldu. Mısır valisi ve Anadolu beylerbeyi olarak hizmet ettikten sonra, 1794'te sadrazam oldu ve 1798 tarihine kadar bu vazifede kaldı. Mehmet Süreyya, *Sicil-i Osmani*, III, 849; Abdülkadir Özcan, "İzzet Mehmed Paşa (1743-1812)," *DİA*, XXIII, 560-1.

135 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1532.

136 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 177.

Kara ağaların nüfuzlarının farkında olan Kösem Sultan, IV. Mehmed'in cülusu sonrasında, kara ağaların haremde bulunan cariyelerle aralarındaki bağı düşünerek onların cariyelerini haremden çıkarması anlamlıdır.[137]

Kişinin hanesinin genişliğinin, farklı kesimlerle güçlü ilişkiler içinde olmasının nüfuzunun bir göstergesi olduğu düşünüldüğünde, darüssaade ağalarının hanelerine mensup kişilerin evliliklerinin tetkiki anlamlı olabilir. İncelenen örneklerdeki darüssaade ağası tarafından azat edilen saraylılar genelde askeri sınıf mensuplarıyla evliydi. Darüssaade Ağası Yusuf Ağa'nın azatlılarından olan Havva Hatun'un kocası Ahmed Çelebi iken,[138] Darüssaade Ağası Anber Ağa'nın çıraklardan Ümmühani Hatun, Hacı Osman bin Sefer'den boşandıktan sonra[139] Ahmed Bey bin Mustafa ile evlendi. [140]

Kimi saraylı cariyeler ise, darüssaade ağalarının hane mensuplarıyla evlendiler. Darüssaade Ağası Elmas Ağa tarafından azat edilen Yusuf Ağa bin Abdullah bin Abdurrahman (ö. 1715), Sarayi Aişe Hatun ile evliydi.[141]

Aynı ağanın hanesine mensup kişiler arasında da evlilikler gerçekleştirilebiliyordu. Darüssaade ağalarının azat ettiği kimi saraylılar, yine aynı darüssaade ağasının bir diğer çırağıyla evliydiler. Nitekim Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah, 1658-1663 tarihleri arasında darüssaade ağası olan Solak Mehmed Ağa'nın çırağı olup kocası yine aynı darüssaade ağasının çırağı Hacı bin Abdullah idi.[142]

Bu tür evlilikler, hadım ağaların saraydan çıktıktan sonra hanelerini nasıl genişlettiği hakkında fikir verebilir. Zira darüssaade ağaları saraydan ayrılırken, hane halkından onun İstanbul dışındaki görev yerlerine gidenlerler olurdu, nitekim hizmetleri sonrasında Mısır'a giden ağaların orada da hane halkı bulunurdu.[143]

137 Saka, *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, Derviş Abdullah, Darüssade Ağalarının Durumu Hakkında Baltacı'nın Raporu*, 139-140.
138 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 10 (1130/1717).
139 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 126 (1133/1720).
140 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 116, s. 101 (1135/1722).
141 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 48 (1128/1715).
142 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 97-109-111-112 (1131/1718-19). Solak Mehmed Ağa, 1663 tarihi sonrasında Mısır'a sürgün edildi ve orada vefat etti. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, III, 953.
143 Sürgün edilmiş Darüssaade Ağası Yusuf Ağa (1671-1687) bir örnektir (Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt, The Rise of the Qazdaglis*, 139-164). "Eunuch Households in Istanbul, Medina, Cairo during the Ottoman Era," *Turcica* 41 (2009): 297.

Bu bağlamda 18. yüzyılın en nüfuzlu darüssaade ağası olan ve 1717-1746 senelerinde bu görevde bulunan Hacı Beşir Ağa, Mısır'da kalışı sırasında hanesinin yardımlarıyla etki alanını genişletmiş ve hane mensupları onun siyasi menfaatlerini korumuşlardı.[144] Hacı Beşir Ağa'nın cariyelerinin kimlerle evlendiklerinin tetkiki bu bağlamda anlamlı olabilir. Beşir Ağa azatlılarından Hatice Hatun[145] ve Hâcce Zeynep Hatun'un [146] kimlerle evli olduğu bilinmezken, Beşir Ağa çırağları Saliha Kadın, Abdullah bin Mustafa ile,[147] Asiye Hatun ise Seyyid Hacı İbrahim Ağa bin Seyyid Hasan ile evliydi. [148]

*

Kimi saraylı kadınlar, sarayla bağlantılı kişilerin akrabalarıyla evliydiler. Bu durum sarayla muhtelif kollardan bağlantılı hanelerin mevcut olduğuna işaret eder. III. Selim'in sır kâtibi olan Mabeynci Ahmed Bey'in kayınbiraderi Behçet Bey'in Sarayi Cezbenur Hanım ile evliliği buna bir örnektir.[149] Padişahın çok yakını olan Ahmed Bey, kayınbiraderinin saraydan bir kadınla evliliğinde rol oynamış olabilir. Enderunda eğitim alan Ahmed Bey, has oda ağaları arasında yer alıp III. Selim'in çok yakınıydı ve büyük nüfuz sahibiydi.[150] Padişaha çok yakın olan sır kâtibinin akrabasının bir saraylıyla evliliğinin, ailenin saraya ve hanedana bağlılığını güçlendirdiğine şüphe yoktur.

Benzer şekilde Sarayi Okumuş Fehime Hatun binti Abdülmennan'ın (ö. 1715) kocasının ailesi içinde sarayla bağlantılı kişiler vardı. Kapıcıbaşı Kuşçu Mustafa Ağa bin Ahmed ile evli olan,[151] Okumuş Hatun'un kayınbiraderi Osman Bey bin Ahmed, baş kadın arabacıbaşısıydı.[152]

144 Jane Hathaway, "The Role of the Kızlar Aghası in the Ottoman Egypt," *SI* 75 (1992):150. Beşir Ağa hakkında detaylı bilgi için bkz. Jane Hathaway, *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Imperial Ottoman Harem* (Oxford: One World Publication, 2005).
145 D.BŞM. MHF 61-42 (1191/1777).
146 D. HMH. MHF (Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Haremeyn Muhallefatı) 33-42.
147 D.BŞM. MHF 57-54 (1189/1775).
148 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 56.
149 TSMA E 2093/48.
150 Sema Arıkan haz. *III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname* (Ankara: TTK, 1993). Muhtelif arşiv vesikalarına göre Ahmed Bey çok zengin olup kendisine tahsis edilmiş zeametleri, konağı, sahilhanesi, beş yüz hayvandan oluşan çiftliği vardı.
151 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 73 (1128/1715-16).
152 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 44, 53, 65, 66, 73. Benzer şekilde Eski Saray ağa babası olan kişinin bir kardeşi olup, görevi belirtilmemiştir. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 35-64-119 (1133/1720-21).

Kimi kocalar ise sarayla bağlantılı nüfuzlu kişilerle ilişkiliydiler. Örneğin Sarayi Aişe, vaktiyle hazinedar olan Anber Ağa'nın kapıcılar kethüdası ve Anber Ağa tarafından azat edilen Halil Bey'in kapıçukadarı Seyyid Hüseyin Bey ile evliydi.[153] Benzer şekilde, Babussaade Ağası Abdullah Ağa'nın vakfının mütevellisi Mustafa Ağa bin Hasan, Sarayi Fethi Hatun bin Abdullah ile evliydi.[154]

Kaçınılmaz olarak saraylı kadınların soyundan gelenler arasında da sarayla bağlantılı olanlar çoktu, saraylı kadınların çocuklarından sarayda görev alanlar da olurdu. Sarayi Daye Meryem Hatun binti Abdullah (ö. 1128/1715), Hacı İsmail ile evli olup, oğulları Hasan Ağa Enderunda kiler odasında içoğlanıydı.[155] Böylece zamanla aile mensupları sarayla bağlantılı, saraya intisab etmiş haneler oluşuyordu.[156]

Netice itibariyle saraylıların evlilikleri sarayın nüfuzunun geniş bir alana yayılmasını, askeri sınıfın en alt kademelerine kadar inmesini sağlama açısından önemlidir. Saray, askeri teşkilat ve ilmiye mensuplarının yanı sıra önemi artan kalemiye mensupları, beyzadeler, Babıâli, vezir ve paşa hanesi mensupları gibi askeri sınıfın farklı kesimlerinden kişilerin, saraylıların kocası olarak hanede yer alması neticesinde sarayla bağlantılı haneler zamanla genişledi ve yayıldı.

Kocaların Perspektifinden Evliliklerin Değerlendirilmesi

Kimi saraylı kadınlarla evliliklerin, muhatap olan kocayı onurlandırma gayesi olabiliyordu. Nitekim muhtelif dönemlerde yazan yabancı yazarlar bu duruma vurgu yaparlar. Sandys, sultanın bazen saraydaki cariyelerini büyük paşalar ve başka kişilere verdiğini ve bunun bir onur sayıldığını yazarken,[157] Grelot, padişahın bir paşa ya da önemli göreve getirilmiş birini onurlandırmak için sarayında bulunan bir cariyeyi onunla evlendirmek üzere çıkarttığını yazar.[158] Benzer şekilde, Lambert de Saumery, padişahın

153 D.BŞM. MHF 61-17; D.BŞM. MHF 61-16; D.BŞM. MHF 60-12 (1191/1777-78).
154 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 116, s. 252 (1138/1725-26).
155 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 91 (1129/1716-17).
156 Benzer şekilde meşhur Kethüda Raziye (ö. 1005/1596-7), Kadıasker Yahya Efendi'yle evliydi ve iki oğlundan biri Erzurum beylerbeyi olan Vezir Mustafa idi. Damadı ise Rumeli Kadıaskeri Mevlana Muhyiddin Efendi'ydi (Selânikî, *Târih-i Selânikî*, II, 695).
157 George Sandys, *Relation of a journey begun an dom 1610* (Londra: W. Barren, 1615), 74.
158 William Joseph Grelot, *A Late Voyage to Constantinople* (Londra, 1683), 76, 77. Nitekim birkaç sene önce İstanbul valisini bu şekilde onurlandırdığını belirtir.

saraydaki kadınlarla paşaları onurlandırdığını yazar.[159] Dimitrie Cantemir'in aktardığına göre Gülnuş Valide Sultan (ö. 1715) kutucu ustası veya hazinedarı olan Çerkez cariyeyi, sadık hizmetlerinin karşılığında bir ödül olarak Hekimbaşı Nuh Efendi'nin oğluna vermek ister ve Hekimbaşı Nuh Efendi'nin bu lütuftan dolayı valide sultana teşekkür ettiğini yazar.[160]

Erkekler saraylı kadınlarla evlendirilerek taltif edilirken, bu durum kimi zaman mevkilerinde yükselmeleri için bir vesile olabiliyordu. Osmanlı dünyasında intisap ilişkilerinin, saray içi ve dışı bağlantıların kişinin kariyerinde etkili olduğu düşünüldüğünde, saraylı kadınlarla evlilikler kimi kocalar için belli mevkilere ve ilişki ağlarına ulaşma imkânı sağlayabildiği gibi kimi kocalar için konumlarını sağlamlaştırmaya da vesile olabiliyordu.

Na'îmâ, Kösem Sultan'ın cariyelerini evlendirdiği saraydan ve dışardan kişileri hallerine uygun maaş ve vazifeyle (dirlik ve mansıb) kayırdığını belirtir.[161] Saraylı bir kadınla evlenen askeri zümreden bir erkek için evlilik sonrası siyasi kariyerinin nasıl bir gelişim sergilediğini her vaka için takip edebilmek mümkün olmamakla birlikte, Rabia Gülnuş Emetullah Sultan'ın (ö. 1715) bir cariyesi, kocası Baltacı Mehmed Paşa'nın kariyerinde etkili olmuştu. Nitekim Dimitrie Cantemir'e göre, Baltacı Mehmed'in talihi vaktiyle valide sultanın cariyesi olan eşinin gayretleri neticesinde açıldı ve ilk olarak kendisine Halep paşalığı görevi verildi.[162] Silahdar, *Nusretname* adlı eserinde söz konusu cariyenin Baltacı Mehmed'e "taraf-ı pâdişâhîden" verilmiş makbul bir cariye olduğunu, Baltacı Mehmed İzmit'e gönderilip oradan Sakız'a tayin olmuşken, karısının ricasıyla atamanın geri çevrildiğini yazar.[163] Benzer şekilde Baltacı Mehmed Paşa'nın karısı sayesinde yükseldiğini diğer yabancı yazarlar da belirtir.[164]

159 Pierre Lambert de Saumery, *Anecdotes Venitiennes et turques ou Nouveaux mémoires du Comte Bonneval* (Utrecht, 1740), 139.
160 Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, 443.
161 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1329.
162 Dimitrie Cantemir, *The History of the Growth and the Decline*, 442-4.
163 "*Nusretname:* Tahlil ve Metin," 684.
164 Jean Antoine Guer, *Moeurs et Usages des Turcs, Leur Religion, Leur Gouvernement Civil, Militarie et Politique*, (Paris: Merigot&Piget, 1747), II, 120; Vincent Mignot, *Histoire de l'empire Ottoman, depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740* (Paris, MDCCLXXI), IV, 66-73, 103-104.

Saraylı kadınların kocalarının kariyerlerinde etkili olduğuna dair örneklere her dönemde rastlanır. Örneğin III. Mehmed'in cülusu sonrasında sancaktan gelen Lala Mehmed Paşa'ya, dâyesiyle evli olması nedeniyle vezâret verilmişti.[165] Tarihçi Peçevi, sarayda yetişmiş Bosna asıllı Pilak Mustafa Paşa'ya Harem-i Hümayunda bulunan Şahhuban isimli bir cariyenin verildiğini ve bu nedenle kendisinin vezirlik rütbesiyle şereflendirildiğini yazar.[166] Benzer şekilde I. Mustafa dönemi silahdarı Lefkeli Mustafa Paşa'nın, padişahın dayesiyle evli olmasından dolayı veziriazam olduğu belirtilir.[167]

Sultan İbrahim'in musahibelerinden Şekerpare denilen Şehsuvar Usta, kocası Musa Paşa'nın kariyerinde büyük rol oynamıştı. Na'îmâ, Musa Paşa'nın Şekerpare ile bağlantısı sebebiyle ilerlediğini paşanın "Şekerpare nam musahibeye intisâb ile kesb-i şöhret edip" önce vezirlikle yeniçeri ağası sonra defterdar olduğunu belirtir.[168]

Kösem Valide Sultan'ın (ö. 1651) sevdiği cariyesi Anter Hatun, Murtaza Paşa ile evliydi ve eşinin Harem-i Hümayuna ricaları neticesinde 1653'te kendisine Bağdat Eyaleti verilmişti.[169] Yine 1648'de Dergâh-ı Âli çavuşlarından Cafer Çavuş oğlu Ahmed bir saraylı musahibeyle evlenmek suretiyle önce hasekilerden birine kethüda olur, eşinin kuvvetiyle yeniçeri ağalığına getirildikten sonra da Anadolu vilayetine çıkar.[170] Saraylı kadınlar, kimi zaman kocalarının menfaati adına resmi kanallara da başvururlardı. Örneğin valide sultanın (II. Mahmud'un annesi Nakşidil Valide Sultan (ö. 1817) olmalıdır) saraydan çırağ edilmiş eski cariyelerinden biri kocasının kayrılması ricasıyla bir arzuhal vermişti.[171]

165 Na'îmâ, *Tarih*, I, 86.
166 Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, I, 30-31.
167 Na'îmâ, *Tarih*, II, 497.
168 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1066, 1232-1233. Musa Paşa için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV, 1123. Evliya Çelebi Şekerpare'nin nüfuzu ile kişilerin kariyerinde etkili olduğunu yazar (Sultan İbrahim musahibe Hatun'a bir Mısır hazinesinin kerratıyla ihsan etmiştir. Bir hamamcı garibi vezaretle yeniçeri ağası edip, Musahibe Şekerpare Hatun ricasıyla Pirincîzâde isimli kişi yeniçeri ağası olur..) (Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 1. Kitap: İstanbul*, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 149).
169 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1487.
170 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1179.
171 HAT 682/32217 (29 Z 1231/1816).

Netice itibariyle askeri sınıf mensuplarının kariyerlerinde ilişki ağlarının önemi düşünüldüğünde saraylı kadınların da etkin rolü bulunabiliyor, kişinin belli mevkilere ulaşmalarında saraylı kadınlarla evlilikleri önemli olabiliyordu. Böyle saraylı kadınlar kocalarının hanelerinin işleyişi ve devamı konusunda önemli rol oynayabiliyorlardı.

1660'lı yıllarda, Hatice Turhan Valide Sultan'ın (ö. 1683) kutucu ustasının Ma'noğlu Hüseyin ile evliliği birçok açıdan anlamlıdır. Kutucu ustanın evliliği, saray kimliğinin evlilikleri nasıl etkilediğine, kocanın kariyerinde ve mensup olduğu hanede ne gibi değişikliklere neden olduğuna ve saraylının kocasının uzun vadede iktidarla ilişkisinin nasıl geliştiğine dair bir diğer çarpıcı örnektir. Kutucu usta Lübnan'ın 17. yüzyılın sonunda aktif hanedan ailelerinden biri olan Ma'noğlu ailesinin mensubu Ma'noğlu Hüseyin ile evlendi.[172] Dürzi olan bu aile, 1516'da Osmanlı tebaası olmuştu. Hüseyin Dürzi Emiri II. Fahreddin'in (1572-1635) oğluydu. Fahreddin Ma'n Dürzilerin başı olarak bugünkü Lübnan sınırlarını kontrol ederdi. Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir kin besleyen ve müstakil bir Lübnan Devleti kurma hayalinde olan Fahreddin 1608'de Toskana düküyle bir antlaşma imzalayınca Nasuh Paşa Fahreddin'in gücünü kırmak için 1611'de bir ordu kurdu. 1613'te Toskana'ya kaçan Fahreddin beş yıl sonra döndüğünde kardeşi Yunus Osmanlılarla anlaşmıştı. Sonraki yıllarda Fahreddin'in gücü giderek artınca yakalanarak (1634) İstanbul'a getirildi ve burada 1635'te idam edildi.[173] Fahreddin'in Hüseyin dışındaki bütün oğulları babalarıyla birlikte öldürülürken, küçük Hüseyin İstanbul'a getirildi.[174]

Galatasarayda eğitim alan Hüseyin sonra Enderuna aktarılıp orada yetişti "içerüde neşv ü nemâ bulub," has odaya alındıktan sonra birçok önemli mevkide hizmet etti. IV. Mehmed döneminde on dört yıl boyunca

172 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, 272. İsmail Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, 1953), 109; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galata Saray Tarihi* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952), 199. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 509.

173 Feridun Emecen, "Fahreddin Ma'noğlu," *DİA*, XII, 80–82. Cavit Baysun, "Ma'n," *İA*, VII, 268-272.

174 Chevalier d'Arvieux, bu olayı şöyle anlatır: Emir Fahreddin'in İstanbul'da idam edilmesiyle Maanoğlu hanedanı ortadan kalktı. Fahreddin'in Emir Hasan adındaki büyük torunu bir torbaya konularak denize atıldı. Henüz çok küçük yaşta olan diğer torunu ise saraya alınarak eğitildi. Çocuk daha sonra büyük servet sahibi oldu ancak atalarının topraklarına dönmedi (Chevalier d'Arvieux, *Memoires du Chevalier d'Arvieux* (Paris: 1735), 378).

sır kâtibi, ardından hazine kethüdası olarak çalıştı. Sonra 1656'da Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşılığıyla taşraya çıktı. Aynı sene Hindistan'a elçi olarak gönderildi.[175] Bu seyahat sırasında kendisine emirlik teklif edildi; fakat devlete bunca seneler hizmet edip, yüksek mevkilere ulaştıktan sonra Dürzi emiri olamayacağını söyleyerek teklifi reddetti.[176] Ma'nzade Hüseyin Bey, tarihçi Na'îmâ'nın yakın arkadaşı olup onun Osmanlı tarihyazımına büyük katkı sağlamıştı. Na'îmâ, Hüseyin'in sarayın iç dinamiklerine nüfuz etmiş olmasından yararlanarak Sultan İbrahim ve IV. Mehmed dönemine dair bilgileri ondan aldı. Na'îmâ'ya göre saray tarafından takdir edilen seçkin bir kişiydi. Dolayısıyla valide sultan kendisine yakın bir cariyesini, parlak bir mevki sahibi, sarayla sıkı ilişkileri olan, itibarı yüksek Hüseyin ile evlendirdi.

Ma'n Hüseyin'in vefatı sonrasında,[177] karısı Hüseyin'in hanesinden onun hazinedarı Salih Ağa ile evlendi. Kutucu ustanın ölmüş kocasının hane mensuplarından biriyle evlenmesi hanenin devamına ve siyasi itibarına katkı sağlamak amacıyla olmalıdır.[178] Nitekim Hüseyin'in ölümünden sonra Salih'in hane mensubiyetinin devam etmesi bunu gösterir. Evlilik sonrasında Salih Ağa, Ma'n-zade Salih olarak anılır.[179] Bu noktada kutucu ustanın ikinci evliliği saraylı kadınların siyasi hanenin akıbetinde oynadıkları rolü gösterir.

Bir kadın ölmüş kocasının hanesi mensuplarından biriyle evlendiği vakit, yeni koca vefat etmiş efendisinin karısının malında hak sahibi olur-

175 Bu olay *Silahdar Tarihi*'nde "Âmeden-i Maan zade Hüseyin Ağa ez vilayet-i Hind" başlığı altında anlatılır. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), I, 164.
176 Hüseyin hakkında bilgi için bkz. Cavit Baysun, "Ma'n," *İA*, VII, 268-272 (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara, 1988) III/2, 267). Hüseyin hakkında detaylı bilgi için bkz. Na'îmâ, *Tarih-i Na'îmâ*.
177 Ölüm tarihi konusunda iki görüş olup, 1102/1690-1691 veya 1109/1697-1698 olduğu düşünülür: Baysun, "Ma'n," 272. Ancak ikinci tarih daha makul görünür. Zira Zâl Mahmûd Paşa'da medfun olan Ma'n Hüseyin vefatına Nazîm tarih düşmüştür. "Ola ârâm-gâh-ı Ma'n-zâde soffa-i cennet" (1111/1699-1700); Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Çetin-Vahid Çabuk (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985), 306.
178 Kutucu usta örneği Osmanlı Mısır'ında bulunan hanelerde evlilik pratikleriyle benzerlik gösterir. Nitekim hane başı öldüğünde hane mensuplarından biri onun dul kalmış kadınıyla evlenirdi. Es-Sittü'l-Celfiyye'nin hikâyesi Mısır'daki paralel bir örnektir. Jane Hathaway, "Marriage among the Military Households of Egypt, 139. 18. yüzyılda Mısır'da da hanenin devamını sağlamak adına dul kalan kadının kocasının hanesi mensubuyla evlendiğine dair örnekler mevcuttur (Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "Marriage in late Eighteenth Century Egypt," *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* içinde, haz. Thomas Philipp-Ulrich Haarmann (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 284-285).
179 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, 239; *Zübde-i Vekaiyat*, 834.

du. Hüseyin Bey büyük servet sahibi olduğu için[180] evlilik sonrasında Salih Ağa karısının malına sahip oldu. Anonim tarihinde bu durum şu şekilde ifade edilecektir: "Hüseyin Bey vefat eyledikde saraylı hatununa nikâh edüb bu kadar mala malik olub ol kadar sefahat eyledi ki tabir olunmaz."[181]

1703'te gerçekleşen isyanda Ma'anoğlu Salih'in de isyancıların yanında olduğu belirtilir. Nitekim Salih, isyanda etkin olan Çalık Ahmed'in yakın arkadaşıydı.[182] Her iktidar döneminde sultanın siyasi otoritesini engelleyen muhtelif güç dengeleri mevcuttu ve bu kişiler çıkarları doğrultusunda çeşitli iktidar-himaye-hizip ilişkilerine girerlerdi. Saraydan çırağ edilmiş, çoğunluğu askeri sınıf mensubuyla evlenmiş ve hanedana sadık olması beklenen kadınların bu tür siyasi güç ilişkilerinde rollerinin ne olduğu, bunları ne kadar etkiledikleri ve nasıl tepki verdikleri meselesi önemlidir. Salih'in isyana katılmasının, saraylı karısı tarafından nasıl görüldüğü, karısının nerede durduğu hakkında bilgi yoktur.

Sipahi ağalığı gibi önemli bir makama ulaşan ve bu makamda büyük şöhret elde eden Salih,[183] 1703'te azledilerek Bozcaada'ya sürgün edildi ve sonrasında vefat etti.[184] Salih'in ölümü sırasında kutucu usta hayatta mıydı, şayet hayatta ise Salih'in ölümünden sonra tekrar evlendi mi bilinmiyor.

Boşanma ve İkinci Evlilikler

Kutucu ustanın hikâyesi, saraylı kadınların evliliklerinin siyasi anlamlarına dair ipucu sunarken, diğer taraftan saraylı kadınların ikinci evlilikleri hakkında da fikir verir. Çırağ edilmiş saraylı kadınlar arasında boşanma oranını tespit edebilmek mümkün olmamakla birlikte, mahkeme kayıtlarına yansıdığı üzere, kimi saraylı kadınlar muhalaa ve talak yoluyla

180 "Dâhil-i Harem-i Hümayun ve hazine kethüdalığı hidmetiyle nakd-i vakt-i Kârun olan Ma'oğlu Hüseyin Bey." (Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasîb Efendi, *Ravzatü'l-Kübera*, haz. Mesut Aydıner (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 47).

181 *Anonim Osmanlı Tarihi, (1099-1116/1688-1704)*, 272. Na'îmâ ise Ma'an oğlu Salih'i "ortalığın miras yedisi ve kahpe olarak" adlandırır. "Mal saçarak cemiyete yardım ve velinimetler gösterdi" diye yazar. Na'îmâ, *Tarih*, IV, 1870. Kalan malları hazmedemediği hakkında ayrıca bkz. Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasîb Efendi. *Ravzatü'l-Kübera*, 47.

182 Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1984), 38.

183 Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasîb Efendi. *Ravzatü'l-Kübera*, 47.

184 *Zübde-i Vekayiat*, 834; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, V, 1460.

boşanırlardı.[185] Gerek boşanan kadınların gerekse kocası ölen saraylı kadınlardan bazılarının tekrar evlendikleri mahkeme kayıtlarından takip edilebilir. Benzer şekilde imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşayan her yaş grubundaki kadınların boşanma veya ölüm sonrası ikinci evliliği yaşanan bir durumdu.[186]

İkinci defa evlenen saraylı kadınlara dair mevcut örneklerin sayısı, kocalarının kimliği hakkında herhangi bir genellemeye imkân sağlayamayacak kadar azdır. Ancak mevcut örnekler bu kadınların ikinci evliliklerinde de askeri sınıf mensuplarıyla evlendiklerini gösterir. Sarayi Ayşe kocası Yusuf Efendi bin Ebubekir Bey'in vefatı sonrasında Ahmed Odabaşı bin Hasan ile evlendi.[187] Kutucu Usta örneği kimi zaman ilk kocasının hane halkından biriyle evlendiklerini gösterir. *Anonim Tarihi*'nde, kutucu ustanın, kocasının hanesinden biriyle ikinci evliliği anlatılırken, "Saraylı dahi âhara varır ise ser-rişte verilmek mukarrer" ifadesi kullanılır.[188] Bu ifade, saraylı kadınların evliliklerini düzenleyen bir usul olduğunu açığa çıkarır. Memluklarda da elit kadınların vefat etmiş kocalarının hane halkından biriyle evlendiklerine dair örnekler mevcuttur.[189]

Saraylı kadınlara ait kaynaklar, saraylı kadınların kocalarının saraylı kadınlardan başka kadınla evli olup olmadıklarını tespite imkân sağlamamakla birlikte saraylı kadınların kocalarına ait kaynaklarda bu bilgiye rast-

185 Saraylı kadınlarla alakalı boşanma kayıtlarında, talak ile boşanmaya kıyasla muhalaa kayıtları çok daha fazladır. Bu durum boşanmayla alakalı diğer mahkeme kayıtları ile paralellik gösterir (Madeline Zilfi, "We Don't Get Along," *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* içinde, haz. Madeline Zilfi, New York: Brill, 1997, 264-296).
186 Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde ikinci evlilik pratikleri hakkında bkz. Abdal-Rehim Abdal-Rahman Abdal-Rehim, "The Family and Gender Laws," *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History* içinde, 96-111; Svetlana Ivanova, "The Divorce Between Zubaida Hatun and Esseid Osman Ağa: Women in the Eighteenth-Century Shari'a Court of Rumelia," *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History* içinde, 112-125; Judith Tucker, "Ties That Bound: Women and Family in 18th and 19th Century Nablus," *Women in the Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender* içinde, haz. Nikki Keddie and Beth Baron (New Haven, Londra: Yale University Press, 1991).
187 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 102; nr. 118, s. 97 (1139/1726).
188 *Anonim Osmanlı Tarihi*, (1099-1116/1688-1704), 272.
189 Jane Hathaway, "Marriage Alliances," 144. Kutucu ustanın kariyer hikâyesi, 18. yüzyılın en güçlü ve zengin adamlarından Memluk Osman Kethüda'nın kadını Şavikâr Kadın'a benzer. Osmanlı Kahire'sinde mal sahibi ve nüfuzlu kadınlardan olup kocasının ölümü sonrasında, onun kapı halkından biriyle evlendi (Mary Ann Fay, "From Concubines to Capitalists: Women, Property, and Power in Eighteenth-Century Cairo," *Journal of Women's History*, 3, 1998: 118-140).

lanır. Saraylı dışında bir eşi daha olan erkekler, Mirahur-ı sânî-i şehriyârî Osman Ağa bin Hamza bin Abdullah,[190] Eski Saray Ağa babası Kürt Ali Bey bin Mehmed bin Abdullah (ö. 1720),[191] Hadika-i hassa-i şehriyârî Bostancılar Odabaşısı Haseki İsmail Ağa bin İbrahim[192] ve Dergâh-ı Âli kapıcıbaşısı Selim Ağa bin Abdullah[193] gibi saray teşkilatı içinde yer alan kişilerdi. Saraylı kadınlar ikinci eş olarak mı evlendiler veya kocaları sonradan mı başka kadınlarla evlendi bilmek mümkün olmamakla birlikte, bu kadınlar korunmaları için saray görevlilerine ikinci eş olarak verilmiş olabilirler.

***

Sonuç olarak, saraydan çırağ edilmiş kadınların evliliklerinin, saraylı kimliğinin evliliklere nasıl tesir ettiği ve evliliklerin kocanın kariyeri ve mensup olduğu hane için neye tekabül ettiği hususlarında muhtelif anlamları vardır. Aile bağları kopmuş cariyeler, saray mensubiyetleri neticesinde başka alanlarda olduğu gibi evlilikleri konusunda da himaye edilirlerdi. Saray mensubiyeti köle olarak hareme giren birçok saraylıya evlilik konusunda kapılar açardı. Kimi saraylılar evlilikleriyle sosyal ve ekonomik açıdan ilerlediler, kimileri ise seçkin ve yüksek rütbeli kişilerle evlenerek sosyal hiyerarşide yükseldiler.[194] Diğer taraftan kimi saraylılar için saray mensubiyeti, evlilik ilişkilerinde güçlü olmalarını sağladı.[195]

Saray içi ve dışındaki ilişki ağlarını genişletmek, farklı seviyelerdeki hanelerle yeni bağlar tesis etmek, mevcut ilişkileri kuvvetlendirmek ve böylece hâkimiyeti geniş bir alana yaymak için bu evlilikler kritik önemdeydi. Böylece evlilikler neticesinde saray mensubiyeti ve sarayla ilişkiler başka bir şekle büründü ve saraylı kadınlar farklı biçimlerde siyasi yapının parçası olmaya devam ettiler.

190 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 20 (1130/1717).
191 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 35,64, 119 (1133/1720).
192 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 33, s. 56; nr. 34, s. 57 (1124/1712).
193 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 35, s. 88 (1125/1713).
194 Benzer şekilde Avrupa saraylarında muhtelif alanlarda hizmet eden kadınların, evlilikleri yoluyla açılımlar yaşadıklarına dair bkz. Sharon Kettering, "The Household Service of Early Modern French Noblewomen," *French Historical Studies* 20 (1997): 55-85.
195 Kadınların kendi ailelerinin güçlü oluşu ve aileleriyle irtibatlarının sürmesinin evlilik sonrası ilişkilerde etkili olduğuna ve kadınları kocaları karşısında güçlü kıldığına dair bkz. Iris Agmon, "Women, Class, and Gender: Muslim Jaffa and Haifa at the Turn of the 20th Century," *International Journal of Middle East Studies*, 30 (1998): 486; Tucker, "Ties That Bound.

Saraydan çırağ edilen ve büyük çoğunluğu askeri sınıfın muhtelif seviyelerinde görev alan kişilerle evli olan bu kadınlar, İstanbul'un ve imparatorluğun muhtelif muhitlerinde yaşamlarını sürdürürlerdi. Bir sonraki bölüm saraydan çırağ edilen kadınların nerelerde ikamet ettiklerini inceler ve saray mensubiyetinin oturulan muhitlere ne derece tesir ettiğini değerlendirir.

Dördüncü Bölüm

SARAYLI KADINLARIN OTURDUKLARI MAHALLELER VE TOPLUMLA İLİŞKİLERİ

Saraydan çırağ edilen cariyeler evli veya bekâr olarak imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşamlarını devam ettirdiler. Saraylı kimliği, saray mensubiyeti neticesinde oluşan himaye ilişkileri evliliklere tesir ettiği gibi, saraylıların nerede oturdukları konusunda da dolaylı olarak belirleyici olabiliyordu.

Padişahın hanedana yakın kişilere ev verip onları taltif etmesi yaygın bir uygulamaydı.[1] Kimi saraylı kadınlara taltif etmek amacıyla, kimilerine ise zaruret dolayısıyla ev tahsis edilirdi. 1807'de, İbrahim Kethüda'nın mallarına el konulmuş (emval-i zabt) ve Soğanağa Mahallesi'nde Tavşantaşı'nda bulunan 51.000 kuruş bedelindeki konağı ve ek binası, IV. Mustafa ve III. Selim'in kızkardeşleri olan Hatice Sultan'a (1768-1822) verilmişti.[2] Hatice Sultan bu konağı, ilerde Şerbetçi Emin Ağa ile evlenecek olan ve "duhter-i aheri" olarak tanımladığı Sarayi Dilpezir Hanım'a, evliliğinden üç sene önce tahsis etti.[3] Dilpezir 1810'da evlenince, kocasıyla birlikte İbrahim Kethüda Konağı'nda yaşamaya başladı. Benzer şekilde, Eski Saray Ağası Habeşi Mustafa Ağa, Sarayi Şehbaz Hatun dahil olmak üzere azat ettiği kişilere Kahire'nin mahallelerinden birinde bulunan evini vakfetmişti.[4]

1 Sultan Abdülaziz'in, Rusya'dan İstanbul'a gelen Şeyh Şamil için Zarif Mustafa Paşa Konağı'nı 1500 keseye aldığı ve kendisine ihsan edilmek üzere tamirata başlandığı hakkında bkz.Talip Mert, "19. Yüzyılda İhsan-ı Şahane," *Hediye Kitabı* içinde, haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç (İstanbul: Kitabevi, 2007), 117. Sultan Abdülaziz devrine ait 1872 tarihli iradeye göre bütün hisseleri devlet tarafından satın alınan Beylerbeyi'ndeki Said Paşa Yalısı, padişah tarafından Şeyhülislam Ahmed Muhtar Beyefendi'ye (1807-1882) ihsan edilmişti, BOA, İrâde-Dâhiliye, no.44956, aktaran Murat Akgündüz, "Padişah ve Şeyhülislam Arasındaki Hediyeleşmeler," *Hediye Kitabı* içinde, 137. 18. yüzyılda Fransa'da hane mensuplarına kalınacak ev verildiğine dair örnekler için bkz. Sharon Kettering, "The Household Service of Early Modern French Noblewomen," *French Historical Studies* 20 (1997): 55-85.

2 Ceride, vr.12a, aktaran haz. Kemal Beydilli, Osmanlı *Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 95, 128.

3 Bütün malı mülkü mîrî tarafından zaptedilen İbrahim Nesim Efendi'nin Tavşantaşı'nda Soğanağa Mahallesi'nde bulunan konak ve müştemilatının 50.000 kuruş muacceleyle Hatice Sultan mensuplarından Dilpezir Hanım'a verilmesine karar verildiği hakkında bkz. Cevdet Maliye 50-2342 (1222/1807)

4 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 103 (1130/1717)

Sadece saraylı cariyeler için değil imparatorluğun muhtelif bölgelerinde azat edilme sonrasında köle ve cariyelere ev verildiğine dair örnekler mevcuttur[5] ve 19. yüzyıl romanlarında da sıkça, cariyelerin azat edilerek evlendirildiği ve kendilerine ev verildiği belirtilir.[6]

Muhtelif dönemlerde kimi saraylılar ihtiyaç içinde bulunmalarından dolayı kendilerine ev tahsis edilmesi talebinde bulunurlardı. Sultan Abdülaziz zamanında dördüncü hazinedarlığa yükselmiş cariyelerden Dilhezar kendisine ev ihsan edilmesini istirham etmişti.[7]

Saraydan çırağ edilmiş her kadına ev tahsis edilmesi mümkün olmayıp, bazı kadınlar kendi birikimleriyle ev alırlardı.[8] Valide sultanın azat ettiği ve Dilpezir Hatun'a kıyasla mütevazı bir statüde bulunan Sarayi Halime, önceden çırağ edilmiş Hatice'nin evine giderek yeni bir hayat kurmak için yardım istemişti. Sarayi Halime de daha önce ev ve cariye alması için Hatice'ye para vermişti. Sarayi Halime için, Sarayi Hatice'nin yaşadığı İstanbul, Çukurbostan civarındaki Derviş Ali Mahallesi'nde 720 kuruş bedelinde bir ev satın alınmıştı.[9]

Kimi saraylılara ev tahsis edilmesi veya önceden çırağ edilmiş saraylıların yeni çırağ edilmiş kişileri yönlendirmesi, saraylı kadınların çırağ edilme sonrasında nerede oturacakları konusunda saray mensubiyetinin etkisi bulunduğunu hissettirir.

Saraylı kadınların farklı seviyelerdeki askeri statülü kişilerle ve ağırlıklı olarak saray teşkilatı içinde hizmet edenlerle evli oldukları düşünüldüğünde, hangi mahallelerde oturdukları önem kazanmaktadır.

5 Trabzon'da, Hayrunnisa binti Abdullah bir odalı evini (*bir bab fevkani mülk menzil*) azatlı kölesi Ali bin Abdullah'a tahsis eder. Trabzon Şeriyye Sicilleri, 1830-58b-1 (21-30 R. Evvel 1054-28 V.-6.VI. 1644). Aktaran İzzet Sak, "Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)," 139.

6 Samiha Ayverdi, *Mesihpaşa İmamı*.

7 Y.PRK. AZJ 22/2 (1309/1892). Sultan Abdülmecid'in (h. 1839-1861) cariyelerinden Dilber Peyker'in zaruret içinde bulunduğundan kendisine bir hane ihsan edilmesine dair talebi hakkında bkz. Y.PRK. AZJ 3/91 (1297/1880). Benzer şekilde 1903'te Taye ve Samiye adlı cariyeler padişahtan ev talep ederler. Y.PRK. AZJ 49/62 (1322/1903).

8 Saraylı kadınların sahip oldukları evler, tereke ve alım satım kayıtlarında belirtilir. Saraylıların sahip oldukları gayrimenkuller hakkındaki değerlendirme için bkz. Beşinci Bölüm.

9 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 27 (1129/1717).

Zira ilişki ağlarının, güç dengelerinin önemli olduğu bir dönemde sarayla bağlantılı kişilerin nerelerde oturdukları hükümdarlık için önemliydi. Erken modern dönemde, saray çevresinde, ilişki ağlarının, güç dengelerinin ve itibarın etkin olduğu bir bölgenin oluşması sarayın iktidar merkezi olarak gücüne işaret eder.

Oturulan Bölgeler

Saraydan çırağ edilen kadınlar, çoğunlukla İstanbul olmak üzere imparatorluğun muhtelif yerlerinde yaşamlarını sürdürdüler. Saraylı cariyelerin hangi mahallelerde oturdukları hakkında, mahkeme kayıtları, vakfiyeler ve ayrıca muhallefat kayıtları bilgi verir. Bu bölüm yüzyılın farklı dönemlerinde yaşamış toplam 473 saraylının hangi mahallelerde sakin olduklarını değerlendirir.[10] İncelenen kaynaklar, saraylı kadınların belirli bir meselenin kaydedildiği tarihte nerede oturduklarını tespit eder. Yani bu bilgi, farklı dönemlerde değişik bölgelerde yaşamış olabileceklerinden dolayı saraydan çırağ edilme sonrasında ilk oturulan yeri göstermeyebilir. Örneğin Mehmed Beşe bin Abdullah ile evli olan Sarayi Meryem binti Abdullah bin Abdullah, Arabacı Bayezid Mahallesi'nde yaşamış fakat Keçeci Piri Mahallesi'nde vefat etmiştir (ö. 1718).[11] Ayrıca kimi saraylı kadınlar kayıt tutulduğu sırada başka bir kişinin evinde olabilirler. Nitekim Ali Beşe bin Salih'le evli olan Sarayi Rukiye Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan 1721'de öldüğünde Eyüp'te misafireten sakine idi.[12]

Saraylı kadınlar Grafik 2'de görüldüğü gibi İstanbul'un her bölgesinde yaşamaktaydı. Nitekim incelenen döneme ait bir arşiv belgesi saraylı kadınlardan bahsederken "Mahmiye-i İstanbul ve civarında, Üsküdar, Eyüp, Galata, Tophane, Boğazın iki yanında bulunan kasabalarda ve diğer yerlerde oturan sarayi kadınlar" şeklinde bir ifade kullanır.[13]

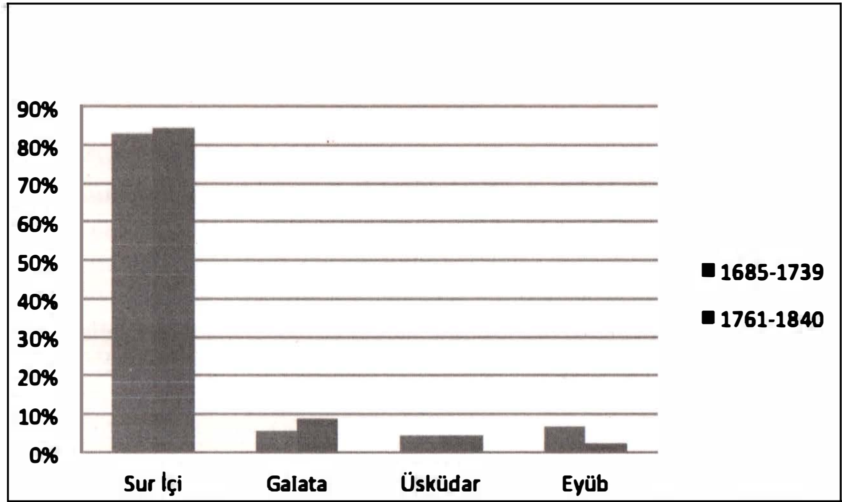
10 1096-1151/1685-1739 tarihleri arasında kaydı bulunan 335 saraylıyla 1175-1255/1761-1840 tarihleri arasında kaydı bulunan 138 saraylı incelenmiştir.
11 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 63 (1130/1718).
12 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 222 (1134/1721).
13 C. SM 7226.

Figür 1. 1685-1840 Aralığında Suriçi Bölgesinde İkamet Etmiş Saraylıların Dağılımı[14]

14 Bu haritanın hazırlanmasında yardımda bulunan Şehir Üniversitesi Şehir Araştırmaları Merkezine ve Zeynep Eroğlu'na teşekkür ederim.

Saraylı Kadınların İstanbul'da Dağılımı

Grafik 2. 1685-1840 Aralığında İstanbul'da İkamet Etmiş Saraylıların Dağılımı

Saraylı kadınlar Grafik 2'ye yansıdığı üzere büyük ağırlıkla İstanbul'da Suriçi bölgesinde yaşıyorlardı ve bu durum yüzyılın ikinci yarısında da devam etmişti. 19. yüzyıla kadar Suriçi bölgesinde yoğunlaşılmasında padişah hanesinin Yeni Saray'da bulunması belirleyici olmuştu. Nitekim 19. yüzyılda hanedanın Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarını tercih etmesiyle yeni ikamet bölgeleri görülecekti.

18. yüzyılın farklı dönemlerinde yaşamış saraylıların Suriçi bölgesindeki dağılımını gösteren haritaya ve saraylı kadınların İstanbul-Suriçi bölgesinde oturdukları mahalleleri gösteren EK VIII'e yansıdığı üzere çırağ edilmiş saraylılar İstanbul Suriçi bölgesinin çeşitli mahallelerinde ikamet etmekteydiler. Çırağ edilmiş saraylılar yoğunluk sırasına göre Saray-ı Cedid ve Ayasofya civarı, Kapalı Çarşı çevresi, Süleymaniye civarı, Mahmud Paşa Camii civarı, Divanyolu boyu, sahilde Ahırkapı Kumkapı arası, Eski Saray ve Bayezid Camii civarı, Aksaray civarı, Zeyrek ve Davutpaşa bölgelerinde

oturürlardı. Ayrıca Fatih Camii civarı, Koca Mustafa Paşa bölgesi ve Topkapı 'da saraylı kadınların yoğun olarak ikamet ettiği alanlardı.[15]

Saraylı kadınların yerleşim dağılımı aşağı yukarı nüfusun genel dağılımına uymaktadır. Nitekim 16. ve 17. yüzyılların İstanbul'unu anlatan Mantran'a göre, Edirnekapı-Bayezid hattının kuzeyi, güneyde Atmeydanı'nın uç tarafıyla Aksaray-Yenikapı ve son olarak Samatya Yedikule arasıyla Haliç boyunca uzanan alanlar en yoğun yerleşim bölgeleriydi.[16] Netice itibariyle, saraylı kadınların çoğunlukla askeri statülü kocalarından oluşan haneleri, saraya farklı mesafelerde konumlanmıştı. İncelenen dönemde her bir mahallede yaşayan saraylı oranını bilmek mümkün olmamakla birlikte, farklı dönemlerde yaşamış saraylılara belirli bazı mahallelerde daha sık rastlanmaktaydı. Benzer şekilde saraydan çıktıktan sonra Medine'ye giden hadım ağalarının oturduğu bir mahalle bulunduğu gibi,[17] Kahire'de bulunan darüssaade ağalarının da yoğunlaştığı belli bölgeler vardı.[18]

Daha önce saraydan çırağ edilmiş bir kadın tarafından yardım gören ve aynı mahalleye yerleşen Sarayi Hatice'nin hikâyesinde olduğu gibi, ortak kimliğe sahip saraylı kadınların belli mahallelerde yoğunlaşmaları söz konusu olmuş olabilir.[19]

Suriçi İstanbul bölgesinde yaşayan saraylılar değerlendirildiğinde şu mahallelere sık rastlanır: Sultan Ahmed civarında Kabasakal Sinan Mahallesi, Koruk Mahmud Mahallesi, Mahmud Paşa civarında Servi Mahallesi, Mahmud Paşa Mahallesi, Aksaray civarında Kâtib Muslihiddin Mahallesi, Âşık Paşa Mahallesi, Kumkapı civarında İbrahim Paşa Mahallesi

15 Bu harita Ayverdi'nin 19. yüzyıl İstanbul'unu yansıtan haritasına dayanılarak hazırlanmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası* (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, 1958). Her nokta, bir saraylı kadını temsil etmektedir.

16 Robert Mantran, *La Vie Quoditienne au Temps de Soliman le Magnifique et de se Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)* (Paris: Librairie Hachette, 1965), 41.

17 Jane Hathaway, "Eunuch Households in Istanbul, Medina, Cairo during the Ottoman Era," *Turcica* 41 (2009): 296.

18 Hathaway, "Eunuch Households," 297.

19 Benzer şekilde 19. yüzyıl sonlarında Kasap İlyas Paşa Mahallesi'ndeki en geniş göçmen grubu Arapgir ve civarından gelenler oluşturmaktaydı. 18. yüzyıl sonlarından itibaren Arapgir ve civarından gelenler zaman içinde hemşehrilerini bu bölgeye çektiler, Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 160-171. Ayrıca 19. yüzyılın son dönemlerinde Kasap İlyas Mahallesi'nde çok sayıda azatlı siyahi kölenin yaşaması, aynı mahallede oturan, "kolbaşı" olarak tarif edilen Arap bölgesinden gelmiş Neş'et Kadın'ın tesiriyle alakalıdır (Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 220-221).

ve Nişancı Paşa Mahallesi, Süleymaniye civarında Molla Hüsrev Mahallesi, Molla Gürani Mahallesi, Daye Hatun Mahallesi, yine Süleymaniye civarında Hoca Hayreddin Mahallesi, Sarıgez Mahallesi, Sarı Musa Mahallesi, Kazgani Sadi Mahallesi, Bayezid Camii civarında Soğan Ağa ve Emin Beğ mahalleleri, Ayasofya civarında Akbıyık ve Elvan Çelebi mahalleleri, Koca Mustafa Paşa civarında Hacı Hamza Mahallesi.

İmparatorluğun muhtelif bölgelerine dağılmış bazı saraylı kadınların hikâyeleri, saraylı kadınların yaşam tecrübelerinin çeşitliliğine işaret eder. Her saraylı kadın Dilpezir Hanım gibi Soğanağa Mahallesi'nde İbrahim Kethüda Konağı'nda oturmuyordu. Kimi saraylı kadınlar İstanbul'da münferit odalarda yaşamlarını yitirdiler.[20] Örneğin Sarayi Hatice Hatun 1715'te bekâr olarak vefat ettiğinde Mahmudpaşa civarında çaşnigir odalarında kalıyordu. Terekesinde Edirne'ye yol masraflarının belirtilmiş olması Edirne ile bir ilişkisine işaret ediyor olabilir.[21] Halil Efendi bin Mehmed'in karısı Sarayi Zeyneb Hatun binti Abdullah Sultanahmed civarında, Kabasakal Sinan Mahallesi'nde bulunan Ayşe Sultan odalarında ikamet ederken,[22] yüzyılın ikinci yarısında, Zeynep Sultan'ın çırağı Goncafem Hatun binti Abdullah (ö. 1188) Saka Mehmed Beşe ile evliydi ve Ayşe Sultan odalarında ikamet ediyordu.[23]

Sarayi Hafize Hatun 1774'te vefat ettiğinde Hüseyin Ağa Mahallesi de denilen Küçük Ayasofya Mahallesi'nde "kimse menziline almayıb nâ mekân kalmağla.." misafir olarak kalıyordu. Ölümünden sonra eşyaları cebecibaşı ağanın yardımıyla aynı mahallede oturan Ali isimli bir kişinin dükkânında muhafaza edildi. Sarayi Hafize aynı mahallenin imamının evine gönderildi. Sarayi Hafize Hatun'un hikâyesi Haseki Sultan Darüşşifa'sına nakledilene kadar bu şekilde devam etti. Görünen o ki Sarayi Hafize Hatun'un ailesi yoktu ve hayatının bir dönemi zorluklar içinde geçmişti.[24] Belirtilmesi gereken bir husus da odalarda yaşayan kadınların her zaman bekâr olmadığıdır.

20 1672'de 12.000 oda bulunduğu belirtilir, İnalcık, "İstanbul," *DİA*, XXIII, 231.
21 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 102 (1128/1716).
22 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 114 (1128/1715).
23 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 38 (1188/1774).
24 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 9 (1188/1774)

Bilad-ı Selase

Grafik 2'ye yansıdığı üzere İstanbul'da yaşayan kimi saraylılar Galata, Üsküdar ve Eyüp'de ikamet etmekteydi.[25] O dönemde şehir İstanbul ile Bilad-ı Selase olarak adlandırılan Eyüp (Havass-ı Refia veya Haslar), Galata ve Üsküdar'dan oluşmaktaydı. 18. yüzyılda nüfusun büyük çoğunluğu Suriçi'nde yaşamaktaydı ve buranın nüfusu Üsküdar, Galata ve Eyüp'ten daha fazlaydı.[26]

Galata da İstanbul'un fethini takiben gerçekleştirilen iskân politikasından Suriçi bölgesi gibi nasibini almıştı ve sınırları Tophane'den Rumeli Kavağı'na kadarki bölgeyi yani Beşiktaş, Yeniköy ve İstinye'yi de kapsayan Boğaziçi'nin Rumeli sahilleri ile Kasımpaşa'dan Hasköy'e uzanan bölgeyi kapsamaktaydı. Galata bölgesinde yaşayan saraylılar her dönemde mevcuttu.[27] Nitekim Selaniki'de aktarıldığına göre büyük nüfuz sahibi Raziye Hatun'un evi Beşiktaş'taydı.[28] 18. yüzyılda'da Galata'nın (Medine-i Galata, Mahrusa-i Galata) muhtelif bölgelerinde ikamet eden saraylılar bulunmaktaydı ama bunların Galata bölgesini tercih etmelerinde dikkati çeken bir durum yoktur.

Galata bölgesinde ikamet eden saraylılar yoğunluk sırasına göre Tophane (Kasaba-i Tophane), Kasımpaşa (Kasaba-i Kasımpaşa), Beşiktaş (Kasaba-i Beşiktaş), Fındıklı (Kasaba-i Fındıklı) bölgelerinde oturuyorlardı. Saraylı kadınların Galata'da Tophane bölgesinde oturdukları yerler, Firuz Ağa, Arap Camii, Cihangir, Kuloğlu, Ağa Hamamı mahalleleriydi. Kasımpaşa bölgesinde ikamet ettikleri yerler ise, Piyale Paşa, Hacı Hüsrev, Sinan Paşa, Cami-i Kebir, Seferikoz, Kurd Çelebi, Nalıncı mahalleleriyken; Beşiktaş'ta Kılıç Ali ve Eskicibaşı mahalleleriydi. Diğer taraftan Galata bölgesinin epey kuzey tarafında oturan saraylılar da vardır. Nitekim I. Abdülhamid çırağlarından Sarayi Mahbube Kadın, Rumelihisarı'nda Molla Fenari Mahallesi'nde oturmaktaydı.[29]

25 Bilad-ı Selase içinde yaşayan kimi saraylılar Suriçi bölgesinde de ev sahibi olduklarından zaman zaman burada ikamet ediyor olabilirler.

26 İnalcık, "İstanbul," *EI²*, IV, 244; Halil İnalcık, "İstanbul," *DİA*, XXIII, 220-239.

27 16. yüzyılda Suriçi bölgesindeki yoğunlaşmaya ek olarak Galata, Haliç ve Tophane bölgelerinde ikamet edilirken, Fındıklı, Cihangir ve Kasımpaşa bölgeleri de oluştu. İnalcık, "İstanbul," *EI²*, IV, 231. 17. ve 18. yüzyıllarda Galata'da Tophane, Beyoğlu, Kasımpaşa sınırları genişledi, İnalcık, "İstanbul," *EI*, IV, 244.

28 Selânikî, *Târih-i Selânikî*, II, 695.

29 D.BŞM. MHF 72-3 (1198/1773).

Grafik 2'ye yansıdığı üzere ilk dönemde Galata ve Eyüp'te yaşayanların oranı birbirine yakınken, ikinci dönemde Galata da yaşayan saraylıların oranında hafif bir artış dikkati çeker. Bu bağlamda bu dönemde bölgede yaşanan gelişmeler etkili olmuş, değişen dönem şartları kadınların oturacakları yerleşim yeri tercihlerine tesir etmiş olabilir. Nitekim Galata'nın parçası olan Boğaziçi sahilleri 17. yüzyıldan itibaren hanedan mensupları ve yönetici elit tarafından tercih edilmekteydi. Nitekim Beşiktaş Sarayı 17. yüzyılda inşa ettirilmişti.[30] Hanedan dışında sarayla ilişkili kişiler, yönetici elit, imtiyazlı ilmiye sınıfı mensupları da Beşiktaş'a rağbet ettiler.[31] Nitekim 17. yüzyılın ikinci yarısında Evliya Çelebi Beşiktaş bölgesinde ayan ve kibar konaklarının bulunduğunu belirtir. [32]

18. yüzyıl boyunca Boğaziçi sahillerine rağbet arttı. Hanedan mensupları Beşiktaş, Dolmabahçe civarında inşa ettirdikleri saraylarda ikamet etmeyi tercih ettiler. I. Mahmud harap olan Beşiktaş Sarayı'nı tamir ettirirken, Dolmabahçe tarafında yeni kasır ve köşkler yaptırdı. III. Mustafa ise Beşiktaş Sarayı'nı onartarak bir yazlık saray olarak kullanırken, III. Selim Beşiktaş'a özel bir ilgi gösterdi.[33] III. Mustafa'nın kızları Hatice Sultan (1768-1822), Beyhan Sultan (1766-1824) ve Şah Sultan (1761-1802) gibi hanedan mensuplarının da 18. yüzyılın sonlarında Boğaziçi sahillerinde sarayları bulunmaktaydı.[34] II. Mahmud ise Topkapı Sarayı yerine çoğu zaman Boğaziçi Sarayı'nı tercih etti. Padişahların dışında hanedanın diğer üyeleri ve önemli devlet adamları da Beşiktaş'a rağbet etmeye başladılar. Diğer taraftan 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Beyoğlu, Pera bölgesinde gerçekleşen canlanma da dikkate alınmalıdır.

30 Tülay Artan, "Beşiktaş Sahilsarayı," *Dünden Bugüne Beşiktaş* içinde, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Beşiktaş Belediye Başkanlığı: 1998), 56-59.

31 Nuri Akbayar, "Tarih İçinde Beşiktaş, Osmanlı Dönemi," *Dünden Bugüne Beşiktaş* içinde, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Beşiktaş Belediye Başkanlığı: 1998), 18.

32 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 1. Kitap: İstanbul,* haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 191.

33 Nuri Akbayar, *a.g.e.*, 19-20.

34 Tülay Artan, "Beyhan Sultan Sahilsarayı, "*Dünden Bugüne Beşiktaş*, 64-66. A.g.y., " Hatice Sultan Sahilsarayı," *Dünden Bugüne Beşiktaş*, 67-69. Boğaziçi sahillerinde yaşayan kimi padişah kızlarının, Suriçi bölgesinde de sarayları vardı. Örneğin, Beyhan Sultan'ın hem Boğaziçi'nde hem de Suriçi bölgesinde sarayları bulunmaktaydı.

İncelenen örnekler arasında kimi saraylı kadınlar o dönemde Çatalca, Büyük Çekmece, Silivri'yi de için alan Eyüp bölgesinin muhtelif mahallelerinde yaşamaktaydılar. Saraylıların Eyüp'te oturdukları mahalleler şöyleydi: Cami-i Kebir, Baba Haydar, Defterdar Süleyman Efendi, Fethi Çelebi, Kızıl Mescid, Bıçakcı, Yavedud, Davud Ağa, Bıçakcı Ferhad, Fatih Çelebi, Ahmed Dede, Defterdar. Eyüp'ün uzak bölgerinde yaşıyan kadınlar dahi bulunmaktaydı. Örneğin Sarayi kızı Meryem Hatun binti Abdullah Eyüp'e bağlı Büyükçekmece'de yaşamaktaydı "Medine-i Ebu Eyüb Ensari'ye tâbi Çekmece-i Kebire tâbi Bosna köyü demekle mâruf karye."[35]

Üsküdar'da yaşayan saraylılar da bulunmaktaydı. Hanedan mensupları ve yönetici elitin saraylarının bulunduğu Üsküdar'ın sınırları o dönemde, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Beykoz'a, kuzeyde Şile'ye ve doğuda Kartal, Pendik ve Gebze'ye kadar uzanıyordu. Üsküdar'da yaşayan saraylı kadınlar, Gülfem Hatun, Aşcıbaşı, Ahmed Çelebi, Süleyman Paşa, Bulgurlu, Gerede, Hasan Ağa, Arakiyeci, Tavaşi Hasan Ağa, Hâce Hatun / Hatice Hatun, Mahmud Paşa, Kefçe, Mehmed Paşa mahallelerinde ve ayrıca Çengel bölgesinde (Çengel nâm karye) oturuyorlardı.

Üsküdar sınırları içinde olup merkezden epey uzakta yaşayan saraylılar da bulunmaktaydı. Nitekim Sarayi Fatma Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan, Yoros Kazası'na bağlı Anadoluhisarı'nda yaşamaktaydı.[36] Saliha Sultan (III. Ahmed'in kızı olabilir) çırağlarından olan ve Boşnak oğlu Ahmed ile evli bulunan Rukiye ise Beykoz Dereseki Nahiyesi'nde ikamet etmekteydi.[37]

İstanbul Dışında Oturanlar

İstanbul'da yaşayan saraylılar dışında Edirne, Bursa, Rumeli, Birgi, Medine gibi imparatorluğun muhtelif şehirlerinde ikamet eden saraylılar da bulunmaktaydı (Tablo 2). Bu kadınlar evliliklerini takiben İstanbul'dan ayrılmış olabilecekleri gibi çırağ edilme sonrasında bir dönem İstanbul'da kalmış ve sonrasında kocanın görevi nedeniyle taşınmış olabilirler.

35 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 139 (1142/1728).
36 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 137 (1133/1720).
37 D.BŞM. MHF 76-15 (1200/1785).

Tablo 2. İstanbul Dışında Yaşayan Saraylı Kadınlar

Saraylı	**Mahalle**	**Koca**	**Kaynak**
Valide Sultan Hazinedar Ustası Hatice Usta	Medine		D.BŞM-MHF 13138; C.SM 7988 (1220/1805).
Hemeta Kadın	Birgi-Ödemiş	Ali Beğ	D.BŞM. MHF 13163 (1223/1808-1809)
Eski Saray'da hastalar ustası olan Sarayi Hâcce Emetullah Hatun	Medine		Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 50 (1188/1774-1775)
Sarayi Muammere Hatun	Bursa	Şeyhulislam ve Müfti Mehmed Efendi	Evkâf-ı Hümâyun, Müfettişliği nr. 103, s. 142 (1128/1715-1716)
Sarayi Hüsnüşah Hatun	Edirne, Hasan Paşa Mahallesi	Mustafa Çelebi bin Abdülkerim	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 182 1126/1714-1715
Sarayi Şehbaz Hatun	Edirne, Topkapı civarında Zincirlikuyu Mahallesi		TSMA E 126-53
Sarayi Ümmühan Hatun	Edirne, Hacı İslam Mahallesi		Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 108, s. 8 (1128/1715-1716)
Hadice Hatun	Edirne		TSMA E 126-4
Rabia Hatun	Edirne		TSMA E 126-48
Sarayi Gülbûyi Hatun	Rumeli'de Zagra Mahallesi	İvaz Usta bin Receb	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 108, s. 39 (1130/1717-1718)

Edirne'de yaşayan saraylılarsa, Edirne Sarayı'ndan çırağ edilmiş ve orada yaşamaya devam etmiş olabilir. Nitekim IV. Mehmed'in (h. 1648-1687) hükümdarlığından itibaren III. Ahmed'in cülusuna kadarki dönemde hanedanın Edirne'de bulunduğu düşünüldüğünde, bu saraylılar Edirne Sarayı'ndan çırağ edilip Edirne'de kalmış kişiler olabileceği gibi, evlenip daha sonra Edirne'ye gitmiş de olabilirler. Örneğin Edirne'de vefat eden ve varis olarak kocası veya çocuğu bulunmayan Sarayi

Şehbaz Hatun, Edirne Sarayı'ndan çırağ edilmiş ve orada yaşamaya devam etmiş olabilir.[38]

Sarayi Muammere Hatun ise bir süre İstanbul'da yaşadıktan sonra Bursa'da yaşamaya başladı. Muammere Hatun, Şeyhülislam Mehmed Efendi'nin karısı olarak İstanbul'da yaşadı ve 1715'te Bursa'da vefat etti.[39] Üçüncü Bölümde belirtildiği üzere mecburi ikamet etmek üzere Bursa'ya gönderilen Mehmed Efendi 1728'de vefatına kadar orada yaşadı.[40] Sarayi Muammere Hatun kocasının kaderini paylaşarak onunla birlikte Bursa'ya gitti.

Saraydan çırağ edilen saraylıların bazıları ömürlerinin geri kalan kısmını Mekke ve Medine'de geçirmek istiyorlardı. Nitekim vaktiyle sarayda çaşnigir usta olan Saraylı Fatma ömrünün son zamanlarında Hz. Muhammed'e sığındığını belirtir.[41] Harem ağalarından da Medine'ye yerleşenler bulunmaktaydı.[42]

Vaktiyle Eski Saray'da hastalar ustası olan Sarayi Hâcce Emetullah Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan, Medine'de yaşamış (mücâvereten sâkine) ve orada vefat etmişti.[43] Hâcce Emetullah Hatun hac vazifesini yerine getirmek için Haremeyn topraklarına gitmiş ve orada kalmış olmalıdır. Nitekim hac vazifesini yerine getirmek için kutsal topraklara giden ve orada hayır işleri yaparak diğer saraylıların menfaatini düşünen saraylılar vardı. Altıncı Bölümde detaylı olarak belirtileceği üzere babüssaade ağalarından Ahmed Ağa'nın karısı olan Saraylı Fesahat Kadın Medine'de yaşamaktaydı ve saraydan çırağ edilen kadınların kalması için orada bir ribat inşa ettirmişti.[44] Medine'ye hicret eden cariyelere gümrükten yevmiye tahsis edilebildiği gibi,[45] bu kişilere hanedan mensupları tarafından da nakdi hediyeler

38 TSMA E 126-53.

39 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 142 (1128/1715-16).

40 Tahsin Özcan, "Mehmed Efendi, İmam-ı Sultani," *DİA*, XXVIII, 453-54.

41 A.MKT. 520/75 (1214/1799). Saraylı kadınlar hacca giderken yanlarına bir saray görevlisi veriliyor olabilir. Nitekim Hacı Beşir Ağa'ya, darüssaade ağası olmadan evvel daye kadını hacca götürme vazifesi verilmiştir. Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mimârî Yapılar*, haz. A. N. Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 90.

42 Harem ağalığından çırağ edilen ve Medine'de ikamet etmekte olan Nesibeddin, Rüstem ve Abdülbaki ağalara buğday tahsis edildiği hakkında bkz. BOA, İrade-Dahiliye (İ. DH) 741/60592 (1294/1877).

43 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 50 (1188/1774).

44 Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), Defter 580, s. 183-186 (1235/1819-1820).

45 Esma Sultan cariyelerinden olup Medine'ye hicret eden kadına, Şam gümrüğünden günlük 360 akçe tevcih edilmesi hakkında bkz. Cevdet Maliye 252/10417 (1224/1809).

verildiği olurdu. Nitekim Gülnuş Valide Sultan (ö. 1715) hacca giden Ebe Kadın ve Şerife Kadın'a 500 kuruşa denk düşen bir keselik tuğralı altın tahsis etmişti.[46]

Her dönemde Edirne, Bursa ve Medine dışında, Mısır'da da saraylılar bulunmaktadır. Nitekim Selaniki, 16. yüzyılda padişahın hizmetinde olan Belkıs Hatun'un Mısır'da bulunduğunu yazarken,[47] Darüssaade ağası tarafından imzalı 1677 tarihli bir yazıda, Harem-i Hümayun cariyelerinden iken azat olunup Mısır ve başka yerlerde bulunan cariyeler şeklinde bir ifade kullanılır.[48]

İlaveten imparatorluk sınırları dışında yaşayan saraylı cariyeler de bulunmaktaydı. Nitekim Rukiye ve Hatice kardeşler, II. Abdülhamid tarafından Johor Sultanı Ebu Bekir'e hediye edildiler ve Osmanlı sarayından Johor'a gittiler.[49] Özellikle İstanbul dışında yaşayan kimi saraylıların tecrübeleri, saraylıların ikamet ettikleri yerlerdeki kocalarının etkisini açığa çıkarır.

Kocaların Saraylıların Oturduğu Bölgelere Tesiri

Dilpezir ve Hatice evlenmeden önce ev sahibi olmalarıyla bazı saraylı kadınlardan ayrılırlar. Ancak saraylı kadınların hanelerinin bulundukları mahalleler değerlendirilirken büyük çoğunluğu askeri statüde olan kocalarının meslekleri dikkate alınmalıdır. Süleymaniye Camii vekilharcı olan Halil Ağa bin Mustafa ile evli Sarayi Hüsnüşah Hatun binti Abdullah, Süleymaniye'de ikamet etmekteydi. Sultan Bayezid Camii Ruznamçecisi Veliyeddin Efendi ve karısı Sarayi Züleyha Hatun binti Abdullah ise, Bayezid Camii civarında bulunan Balaban Ağa Mahallesi'nde yaşamaktaydılar.[50]

Yeniçeri ocağına mensup kişilerle evli kimi saraylıların Galata, Tophane'deki Firuz Ağa Mahallesi'nde oturması dikkat çeker. Bu bağlamda topçu ocağının II. Mehmed tarafından kurulmasını takiben bu ocağın mensuplarının, sonradan Tophane ismini alan bölgeye yerleştirilmiş olması dikkate alınmalıdır.[51]

46 TSMA E 153-3.
47 Selânikî, *Târih-i Selânikî*, I, 385.
48 İE. DH. 7/721 (1077/1677).
49 Mehmet Ozay-Ekrem Saltık "The Myth and Reality of Rukiye Hanim in the Context of Turkish Malay Relations (1864-1904)" *Human and Society* 5/9 (2015): 55-74.
50 1200/1785-1786.
51 Mantran, *La Vie Quoditienne au Temps de Soliman le Magnifique et de se Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, 109.

Bu örnekler Osmanlı toplumunda belli meslek gruplarının belli semtlerde yoğunlaştığı gerçeği düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Nitekim imparatorluğun muhtelif şehirleri üzerine yoğunlaşan mevcut literatür, kişinin meslek ve sosyoekonomik statüsünün nerede oturduğu konusunda belirleyici olabildiğini açığa çıkarır.[52] İstanbul'da da belli meslek gruplarının belli bölgelerde yoğunlaştıkları görülür. Yeniçerilerin Atmeydanı yakınlarında, yani saray yakınlarında bulunan kışlalarda yaşadıkları belirtilirken,[53] ilmiye mensupları Süleymaniye Camii etrafında yoğunlaşmışlardı.

Askeri statünün muhtelif seviyelerindeki kişilerle evli olan saraylı kadınların, İstanbul'un muhtelif mahallelerinde ve hatta odalarda yaşamaları, bu kadınların tecrübelerinin çeşitliliğini gösterdiği gibi statünün oturulan bölgelere ne derece tesir ettiği sorusunu da akla getirir.

Statü ve Oturulan Bölge İlişkisi

Saraylı kadınların toplum içindeki statülerinin hangi semtlerde ikamet ettiklerine tesir ettiği görülür. Mevcut literatür sosyal-ekonomik ve siyasi güçle şehir merkezine yakınlık arasında bağlantı olduğunu açığa çıkarır. Zengin ve itibarlı ailelerle yönetici elitin merkezde ve merkeze yakın yerlerdeki ekâbir semtlerinde oturdukları, Halep, Kahire gibi Arap şehirlerinde bazı mahallelerin yüksek statü ve zenginlikle ilişkilendirildiği ve elit grubun şehrin ekonomik, askeri ve siyasi kalbine yakın yaşadığı belirtilir.[54] Antep'te de askeri teşkilat mensuplarının statüleri, hangi bölgelerde oturduklarına yansırdı.[55] Gerek Memluk gerek Osmanlı döneminde, Kahire'de yaşayan yönetici elit belli bölgelerde ikamet etmekteydi.[56]

52 André Raymond, *Grandes villes Arabes à l'epoque Ottomane* (Paris: Editions Sindbad, 1985), 170-172, 280-81; a.g.y., "Les zones de residence dans les grand villes arabes à l'epoque Ottomane," *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 9-10 (1994): 185-91.

53 Robert Mantran, *La Vie Quoditienne au Temps de Soliman le Magnifique et de se Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)* (Paris: Librairie Hachette, 1965), 36. Yeniçerilerin 17. yüzyılda kışlalara ve Atmeydanı, Etmeydanı gibi alanlara yakın yerlerde yerleşmiş olduklarına dair bkz. Gülay Yılmaz, "The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul," 125.

54 Margareth Meriwether, *The Kin who Count*; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Colombia University Press 1989), 319-22.

55 Hülya Canbakal, "Residential Topography and Social Hierarchy in Seventeenth Century 'Ayntâb," *Essays in Honour of Aptullah Kuran* içinde, haz. Ç. Kafesçioğlu, L. T. Şenocak (İstanbul: YKY, 1999), 164.

56 André Raymond, "Les zones de residence dans les grand villes arabes à l'epoque Ottomane," 192. a.g.y., "Essai de Géographie des Quartiers de Résidence Aristocratique au Caire au XVIIIème siècle,"

Benzer şekilde Mısır'ın askeri haneleriyle irtibatlı olan kişileri de elit mahallelerde toplanırlardı.[57]

Benzer şekilde saraylı kadınların Harem-i Hümayun içindeki pozisyonlarından kaynaklanan statüleri ve bununla bağlantılı olarak kocalarının statüleri nerelerde ikamet ettiklerinde etkili oluyordu. Kimi yüksek statülü saraylı kadınlar Eyüp'te yaşamaktaydı. Vaktiyle Eski Saray ağa babası olan Kürt Ali Bey bin Mehmed bin Abdullah ile evli olan Sarayi Odalık Hatice Hatun Eyüp'te Baba Haydar Mahallesi'nde yaşıyordu.[58] Kürt Ali saray hizmetinden emekli olduktan sonra Eyüp'e taşınmış olabileceği gibi, Hatice Hatun'dan başka bir karısı da olabilir ve bu ikinci eş Suriçi'nde bir başka evde yaşayabilir. Eyüp'ün Müslümanlar için her dönemde önemli olduğu ve elit ailelerin Baba Haydar Mahallesi'nde evlerinin bulunduğu düşünüldüğünde, üst statülü saraylı hanelerinin Eyüp sınırları içinde olması şaşırtıcı değildir.[59]

İncelenen örnekler arasında Suriçi'nde yüksek statülü kadınlar ağırlıklı olarak Yeni Saray ve Ayasofya civarında, Süleymaniye, Bayezid civarında, Şehzadebaşı ve Aksaray taraflarında yaşıyorlardı. Bu durum Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda yüksek statülü kişilerin oturduklarını belirttiği bölgelere oldukça uymaktadır. Nitekim Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'da yaşayan yüksek statülü ve itibarlı ailelerin saray ve konakları Atmeydanı ve Ayasofya civarında, Beyazıt civarında, Divanyolu'nun her iki tarafında, Süleymaniye Camii ve Şehzade Camii civarında veya Vefa Meydanı ve Kadırga Limanı civarındadır.[60]

Vaktiyle padişahın kadını olmuş kadınlar ve idari personelin de dahil olduğu yüksek statülü saraylı kadınların büyük çoğunluğu dönemin

JESHO 6 (1963): 58-103; a.g.y. "The residential districts of Cairo's Elite in the Mamluk and Ottoman Periods (Fourteenth to Eighteenth Centuries," *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* içinde, haz. Thomas Philip-Ulrich Haarmann (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 207-223.

57 Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt," *International Journal of Middle East Studies* 27 (1995): 47.

58 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 35-64-119 (1133/1720).

59 Baba Haydar Mahallesi, ismini mahallede bulunan Baba Haydar Tekkesi'nden almaktadır. Reşat Ekrem Koçu, "Babahaydar Mahallesi," *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 1741.

60 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 1. Kitap: İstanbul*, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 132-133.

kibar muhitleri olarak bilinen seçkin semtlerde oturuyorlardı. Sarayi Verdinaz Kadın vaktiyle I. Mahmud'un (h. 1730-1754) beşinci kadınıydı, I. Mahmud'un hükümdarlığının sonunda Eski Odalar mıntıkasında Çukurçeşme civarındaki Molla Kestel Mahallesi'ne taşındı ve 1804'te vefatına kadar orada yaşadı ve Şehzadebaşı'nda gömüldü.[61]

I. Abdülhamid (h. 1774-1789) tarafından çırağ edilen ve dönemin silahşor ve tüfekçibaşısı olan Murtaza Bey ile evli olan Sarayi Velüle Hatun ise, Helvacı Mescid Mahallesi'nde oturuyordu. Kocası vefat ettikten sonra da 1778'deki ölümüne kadar bu mahallede yaşamaya devam etti.[62]

Ev tahsis edilen Dilpezir Hanım'a dönemin kibar muhitlerinden olan Soğanağa Mahallesi'nde ev tahsis edilmiş olması, oturulan semtin statüyle irtibatının bir örneğidir. Soğanağa Mahallesi, Divanyolu'na kadar uzanıp I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde üst ve orta düzey yöneticilerin ve sarayla bağlantılı diğer kişilerin ikamet ettikleri bir mahalleydi.[63]

Ayrıca mevcut örnekler saraylı kadının ve kocasının statüsü ve sarayla irtibatıyla saray merkezine yakın ikamet etmeleri arasındaki bağlantıyı hissettirir. Nitekim I. Mahmud'un altıncı kadını olan Rami Kadın (ö. 1780), I. Mahmud'un ölümünü takiben, 1755'te Vezir Hacı Benli Mustafa Paşa'nın oğlu, Haremeyn Müfettişi Mustafa Paşazade İbrahim Bey ile evlenmişti ve İbrahim Bey'in Babıâli bölgesinde, Nallı Mescid yakınındaki evinde yaşıyorlardı.[64]

Saraylıyla evli olan Nişancı Hattî Mustafa Efendi, Küçük Ayasofya Mahallesi'nde, Cündi Meydanı'nda (Cinci Meydanı) bulunan konağında ikamet etmekteydi. Valide sultanın evlatlığı olan Eğlence Emine Hanım'ın kocası tarihçi Silahdar Mehmed Ağa Yeni Saray'a yakın Elvan Çelebi Mahallesi'nde bir ev satın almıştı.

Sarayda etkin pozisyonda olan darüssaade ağası, hazinedar (hazînedar-ı şehriyârî) ve musahiblerin de saraya yakın mesafede olan Ahırkapı'da konakları ve etrafında ahırları bulunmaktaydı.[65]

61 *Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği*, nr. 193, s. 2 (1187/1773). Saraylı Verdinaz Kadın'ın Molla Kestel'deki evine bağlanan suyla alakalı, bkz. *İstanbul Su Külliyatı XXIII, Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları I (1603-1826)*, Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002), 27.
62 D.BŞM. MHF 12851 (1192/1778).
63 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar*, 78.
64 D. HMH. MHF 33-39 (1194/1780)
65 TSMA D 3136, aktaran Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde," *DİA*, IX, 2.

Her dönemde siyasi güçle şehir merkezine yakınlık arasında bir ilişki mevcuttur. İstanbul'da statü sahibi elit kişilerin haneleri ve hükümet daireleri saraylar etrafında konumlanırdı. Şemdanizade tarafından aktarılan anekdot, saray çevresi yapılanma ve mahiyeti hakkında fikir verir. 1764'te Beykoz yakınlarında Sultaniye isimli mevkide yazlık ile, saray civarında "paşa kapısı" inşa ettirildiğini ve mevcut arsaya toplumun seçkinleri için sahilhaneler kurulduğunu belirtir.[66] Kâğıthane'de bulunan Sadâbad Sarayı çevresinde yüksek seviyeli yönetici elite ait köşkler bulunmaktaydı. 1730'da gerçekleşen isyan neticesinde saray yıkılınca, çevrede bulunan köşkler de yıkıldı.[67] Benzer şekilde 19. yüzyılda hanedan Beşiktaş, Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız saraylarına taşındıktan sonra hanedanın diğer üyeleri ve yüksek statülü devlet adamları da Aksaray, Fatih ve Çemberlitaş'ta bulunan konaklarını terk ederek, Boğaziçi, Harbiye, Şişli, Nişantaşı ve Maçka gibi yeni alanlara taşındılar. Bu sebeple 19. yüzyılda Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi'nde oturan sakinlerin büyük çoğunluğunun askeri sınıf mensubu olması ve çok sayıda saraylı kadının bu mahallede oturuyor olması şaşırtıcı değildir.[68] Netice itibariyle yüksek statüde olan kişilerin saray merkezine yakın ikamet etmeleri, kendileri için güç ve himaye kaynağına yakınlık ve itibar demekken diğer yandan da sarayın iktidar merkezi olarak gücünü göstermekteydi.

Saraylı Kadınların Gömüldükleri Mekânlar

Mekânla alakalı diğer bir husus saraylı kadınların vefatları sonrasında nereye gömüldükleriydi. Saray mensubiyeti, saraylı kadınların oturdukları bölgelere tesir ettiği gibi nereye gömülecekleri açısından da belirleyici olurdu. Silahdar Mehmed Ağa'nın karısı Sarayi Eğlence Emine Hatun'un çiçek hastalığından ölmesi üzerine emr-i hümayunla Yeni Camii haziresine gömülmesi,[69] saraylı kadınların nerede gömüleceği konusuna sarayın dahline dair bir işarettir.

66 Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. *Şem'dânî-zade Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-Tevârih*, haz. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976-8), II A, 60-61.
67 Eva Marlene Schäferes, "Sadâbâd, The Social Production of an Eighteenth Century Palace and its Surroundings," (Yüksek Lisans Tezi, Bilgi Universitesi, 2009).
68 Alaaddin Aköz, *Bir İmamın Nikâh Defteri: Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi* (Konya: Tablet, 2006).
69 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi, On Yedinci Asır Saray Hayatı*, haz. Mustafa Nihat Özön, 231.

Saraylı kadınların Harem-i Hümayun hiyerarşisi içindeki yerleri nerede gömüldükleri konusunda belirleyici olurdu. Yaklaşık 200 saraylının gömüldükleri yerleri veren Ek IX'da görüldüğü üzere, saraylı kadınlar hanedan mensuplarının türbelerine bitişik hazirelerde veya cami ve mescit hazireleri ile mektep ve Mevlevihane hazirelerinde ve ayrıca diğer mezarlıklarda gömülü idiler. Saraylıların medfun bulunduğu hazireler şunlardı: II. Mahmud Türbesi Haziresi, Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi, Şah Sultan Türbesi Haziresi, Zâl Mahmud Paşa-Şah Sultan Türbesi Haziresi, Muhîyüddîn Çenderi Türbesi Haziresi, Eyüb Sultan Türbesi Haziresi, Pertev Paşa Türbesi Haziresi, Sultan Reşad Türbesi Hazîresi, Yahya Efendi Dergâhı Haziresi, Galata Mevlevihanesi Haziresi.

İlaveten kimi saraylılar şu cami ve mescit hazirelerinde medfundular: Yeni Camii, Üsküdar Yeni Valide Camii, Eyüb Sultan Camii, Koca Mustafa Paşa (Sümbül Sinan) Camii, Şeyh Vefâ Camii, Fatih Sultan Mehmed Camii, Bayezid Camii, Sokullu Mehmed Paşa Camii, Hekimoğlu Ali Paşa Camii, Üsküdar Yeni Valide Camii, Laleli Camii, Zal Mahmud Paşa Camii, Zeynep Sultan Camii, Ayazma Camii, Defterdar Camii, Küçük Ayasofya Camii, Kasım Çavuş Mescidi, Sarrâc (Kepenekci) İshak Mescidi. İlaveten İskender Paşa Mektebi Haziresi, Nazperver Mektebi Haziresinde medfun saraylılar da bulunmaktaydı.

İstanbul'un muhtelif bölgelerine dağılmış ve saraylıların medfun bulunduğu tespit edilebilen mezarlıklar da şöyledir: Edirnekapı, Merkez Efendi, Zeytinburnu Dedeler, Zeytinburnu Yeni Kozlu, Silivrikapı, Seyyid Nizam, Zeytinburnu Ayvalık, Eyüp'te Otakcılar, Karacaahmed, Kadıköy Taşköprü Caddesi, Anadoluhisarı, Kandilli, Beykoz Çakmak Dede, Dereseki, Merdivenköy Mansurbaba, Bostancı Ali, Eyüb Sultan Camii ve Siyavuş Paşa Türbesi arasında bulunan mezarlık, Eyüb Sultan Türbesi ve Şadırvan Avlu arası mezarlık ve Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık.

Mevcut örnekler, kişinin statüsünün ve hanedan ailesine yakınlığının nereye gömüldüğü konusunda belirleyici olduğunu düşündürür. Bu yüksek statülü saraylı kadın grubu ister saray hizmetleri sırasında isterse de saraydan ayrılmalarını takiben vefat etmiş olsunlar hanedan hazirelerinde

saray mensuplarının ve yüksek statülü yönetici elitin yanına gömülürlerdi. Yani bu yüksek statülü kadınların saraylara fiziksel yakınlığı, gömüldükleri mekânlarda da devam etti.

Örneğin Laleli Camii'nde, III. Mustafa'nın türbesi yanındaki türbede bulunan cariyeler, kethüda, kalfa, usta, kiler kalfası, harem hazinedarı, kutucu usta, çaşnigir usta gibi üst düzey idari personel idi. Benzer şekilde Üsküdar'da Yeni Valide Camii haziresinde medfun olan saraylılar hazinedar ve kethüda statüsünde olan kadınlardı.

III. Selim'in validesi Mihrişah Valide Sultan türbesi haziresinde gömülü olan yüksek mevkili devlet erkânının yanı sıra farklı dönemlerde Harem-i Hümayunda bulunmuş çaşnigir usta, ibrikdar usta, hazinedarlar, ustalar ve kalfalar gibi hanedan mensuplarının yakın maiyyetinde bulunan çok sayıda yüksek statülü saraylı bulunmaktaydı. Ek IX'da görüldüğü üzere, saraydan çırağ edilerek evlendirilen Lalezar Kadın, valide sultan kalfalarından Pembe Kalfa, ikinci kadın efendinin oda kalfası Atik Kalfa, III. Selim'in çaşnigir ustası Mehveş Kadın, III. Selim'in dadısı Nazperver Usta, III. Selim'in çaşnigir Ustası Nezende Usta, III. Selim'in ikinci hazinedarı Emine Hanım, valide sultan hazinedar ustası Nâile Usta, valide sultan cameşuy ustası Dil-Hayat Hatun, Harem-i Hümayunda vekil Nazende Usta, Saray-ı Hümayun vekil Ustası Goncater Kalfa, Saray-ı Hümayun kalfalarından Zişan Kalfa, Sultan Abdülmecid'in cariyesi Verdinak Hanım, Atiye Sultan ustalarından Şevki Kalfa, Sultan Mahmud Han'ın üçüncü ikbali Kadın Efendi'nin kalfalarından Sabiha Kalfa, Sultan Abdülmecid'in İbrikdar Ustası Canfezâ Kalfa, Sultan Abdülhamid'in İbrikdar Ustası Canfeda Kalfa, Esma Sultan'ın ibrikdarı Ayinedil Usta, Mehmed Reşad Efendi dadısı Candil Kalfa, Harem-i Hümayundan Çeşm-i Siyah Kalfa, Saray-ı Hümayun cariyelerinden Âlime Efsun Kalfa.[70]

Benzer şekilde III. Mustafa'nın kızı, III. Selim'in ablası Şah Sultan Türbesi Haziresi'nde gömülü olan saraylılar Şah Sultan'ın hâcesi, kilerci ustası, hazinedarı, cariyeleri ve ayrıca diğer hanedan mensubu kadınların cariyeleri bulunmaktaydı.[71]

70 Mehmed Nermi Haskan. *Eyüp Tarihi* (İstanbul: Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı, 1993), I, 223-230.
71 Mehmet Mermi Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 265-268

Rabia Gülnuş Emetullah Sultan tarafından inşa edilen Yeni Valide Camii'nin haziresinde de saraylı cariyeler ve valide sultanın hane halkından kişiler bulunmaktadır.[72]

Saraydan Çırağ Edilmiş Kadınların Toplumla İlişkileri

Atlantik kölelerinin aksine İslam geleneğinde, azat edilme sonrasında yeni bir hayata başlayan köleler toplumun bir parçası olurlardı.[73] İslam dünyası ve Osmanlı toplumunda kölelelerin azat edilmesinin teşvik edilmesi ve ayrıca gerek köle iken gerekse azat edilme sonrasında hür statüsünde olan kişilerle evliliklerin mümkün olması azatlı kölelerin topluma karışmasına yardımcı olurdu. Osmanlı dünyasında da köle ve cariyeler azat edildikten sonra topluma entegre olup, sosyal ve toplumsal ilişkiler içinde olurlardı.[74]

Benzer şekilde saraydan ayrıldıktan sonra yeni bir yaşama başlayan saraylılar da topluma dahil oldular, şehir halkı ve özellikle kendi mahalle sakinleriyle çok yönlü münasebetler geliştirdiler. Bir önceki bölümde belirtildiği üzere saraylı kadınların kocalarının köle kökenli olmayıp ailelerinin bulunması ve onlarla irtibat içinde olmaları çırağ edilen kadınların toplumla irtibatını kolaylaştırmıştır. İlaveten mahkeme kayıtları, çırağ edilmiş saraylı kadınların kendilerini fiziksel ve sosyal olarak toplumdan izole etmediklerini de açığa çıkarır. Saraylı kadınların ev satışı kayıtlarından görüldüğü üzere Osmanlı mahallelerinde saraylı kadınların komşuları saraylı olmayıp mahallenin sıradan sakinleriydi. Çok sayıda vaka arasından bir örnek verilecek olursa Sarayi Kahraman Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan Üsküdar'da Ahmed Çelebi Mahallesi'nde oturuyordu ve komşuları Hacı Ali, Hüseyin Ağa gibi farklı kesimlere mensup insanlardı.[75]

72 Sadi Kucur, "Üsküdar Yeni Valide Camii Haziresi Mezar Taşları," *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006, Bildiriler*, 213-280.

73 Patricia Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 36.

74 Yvonne Seng, "A Liminal State, Slavery in the Sixteenth-Century Istanbul," *Slavery in the Islamic Middle East* içinde, haz. Shaun Marmon 25-42. Seng, azatlı olanların mahkemeleri rahatlıkla kullanabiliyor olmalarının azat edilme sonrasında topluma entegre olmalarını kolaylaştıran bir faktör olduğunu belirtir.

75 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 141 (1126/1714).

Osmanlı mahalle yapısı, mahalle sakinleri arasında sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde önemli role sahipti.[76] Nitekim mahkeme kayıtlarında kötü halleriyle mahallenin huzurunu bozdukları için mahalleden çıkarılması talep edilen kişilere ait çok sayıda vaka mevcuttur. Bu vakalar mahalle sakinleri arasında ortak menfaat ve sorumluluğa dayalı bir ilişkiye ilaveten mahallenin dayanışma ve ahenge dayalı kapsayıcı yapısını vurgular. Osmanlı mahalle yapısının bu özelliği saraydan çırağ edilmiş ama sarayla irtibatı devam eden kadınların gerek topluma entegre olmaları gerekse topluma tesirleri açısından anlamlıdır. Mahalleye yeni taşınan saraylı kadının, mensup olduğu müesseseye hürmeten iyi muamele gördükleri de düşünülebilir.

Mahkeme kayıtları saraylı kadınların toplum ve mahalle halkıyla hangi vesilelerle ilişki içinde olduklarına dair zengin örnekler sunar. İkinci Bölümde belirtildiği üzere saraylıların her türlü icraatlarını kaydettirmek zorunda olmalarının mahkeme kayıtlarının zenginleşmesine vesile olduğu söylenebilir. Borç verme ve borç alma gibi ticari ilişkilerin yanı sıra saraylılarla alakalı davalarda şahit, vekil ve vasi olarak mahkemede hazır bulunmaları, saraylı kadınların toplumun diğer üyeleriyle özellikle mahalle sakinleriyle ilişkilerinde sık rastlanan uygulamalardandı.

Saraylıların toplumun diğer mensuplarıyla borç alışverinde bulunduğuna dair çok sayıda kayıt mevcuttur. Örneğin İstanbul'da Nişancı Mahallesi'nde ikamet eden Sarayi Rukiye Hatun (ö. 1714), aynı mahallede oturan Neslihan Hatun'dan vaktiyle borç almıştır. Sarayi Rukiye'nin ölümünü takiben Neslihan Hatun'un vekili mahkemede Neslihan Hatun'un, Sarayi Rukiye'nin ölümünden bir sene evvel kendisine 1.500 kuruş verdiğini belirtti. Borca teminat olarak Sarayi Rukiye'nin doksan dokuz elmaslı mücevherli kemerini ve zümrütlü incili küpesini almıştı. Sarayi Rukiye'nin ölümünü takiben Neslihan Hatun'un vekili bu eşyaları, saraylıların terekesinden padişahın hissesini almaya memur olan Eski Saray Ağası Süleyman Ağa'ya teslim ederek Neslihan Hatun'un vaktiyle verdiği borcu talep eder. Saraylıların meselelerinden sorumlu Eski Saray ağası meseleden haberdar olmadığını belirterek şahit talep eder. Aynı mahal-

76 Özer Ergenç, "Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine," *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1989): 69-78.

lede oturan şahitler mahkemede Neslihan Hatun'un kocasının iddiasını doğrularlar.[77]

Benzer başka bir vakada, Canbaz Mehmed Beşe bin Ali adındaki bir kişi Eski Saray'da kurulan mahkemede, saraylıların meselelerinden sorumlu Eski Saray ağası ve Sarayi Rukiye Hatun'un kocası Mehmed Ağa bin Ali'nin huzuruna çıktı. Mehmed Beşe, Sarayi Rukiye Hatun'un hayattayken kendisinden 50 kuruş borç aldığını belirtti ve bu meblağı Rukiye'nin terekesinden talep etti. Mehmed Ağa, Mehmed Beşe'nin talebini reddederek ondan şahit talep etti. Mehmed Beşe'nin Eski Saray'a getirdiği şahit Sarayi Rukiye'nin borç aldığını belirtince, Canbaz Mehmed Beşe'nin iddiası kabul edildi ve kendisine 50 kuruş verildi.[78]

Saraylı kadınlardan mahalledeki zımmi statüsündeki komşularıyla ticari ilişkisi içinde bulunanları da vardı. 1719'da Sarayi Hatice binti Abdullah ve onun zımmi komşusu Eski Saray'da kurulan mahkemede yer aldı. Zımmi kişi mahkemede Sarayi Hatice'ye borç verdiğini, alacağını geri ödemediğini belirtirek, mahkemede hakkını talep eder. Sonuç olarak mahkemede bu konuda anlaşmaya varırlar.[79] Benzer şekilde Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan hayattayken birçok kişiden borç almıştır. Ölümünden sonra borç aldığı kişiler saraylının terekesinden hisselerini talep ederler.[80]

Borç dışında ödünç alma ve verme gibi ticari alım satım işlemleri de saraylıların halkla irtibatını sağlayan bir diğer vesileydi. Sarayi Afife Kadın binti Abdulvehhab Ahmed Bey'den boşandıktan sonra Halil Ağa ile evlendi. Süleymaniye Camii civarında Molla Gürani Mahallesi'nde oturuyordu. 1728'de Mekke'ye giderken yolda vefat etti. Vefatı sonrasında 3.091.860 akçe gibi büyük servete sahip olan Afife Kadın'ın eşyaları, Eski Saray'da satıldı. Sonrasında bahçıvan olan Hacı Mustafa bin Hamza Eski Saray'da kurulan mahkemede yer alıp, vaktiyle kendisinin Afife Kadın'a ödünç vermiş olduğu 160 kuruşu talep etti.[81]

77 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 28.
78 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 29 (1126/1714).
79 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 112, s. 67 (1131/1719).
80 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 122-123 (1128/1715).
81 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 17, 25, 26, 27 (1141/1729).

Hasan Ağa bin Ahmed'in karısı Sarayi Sühendan binti Abdullah Kabasakal Mahallesi sakinlerindendi. Terekesine yansıdığı üzere zengin bir kadın olan Sarayi Sühendan'ın vefatından sonra, mahalle sakinlerinden biri mahkemede vaktiyle Sarayi Sühendan'ın kendisinden 120 kuruş ödünç aldığını belirtti ve Sühendan'ın terekesinden hakkını talep etti.[82]

Örneklerde görüldüğü üzere saraylı kadınlarla alakalı kimi meselelerde, toplumun muhtelif kesimlerinden kişiler, ağırlıklı olarak mahalle komşuları Eski Saray veya Yeni Saray'da kurulan mahkemede görgü şahidi olarak yer alırlardı. Çok sayıda vaka arasından bir örnek verilecek olursa Fındıklı'da Selime Hatun Mahallesi'nde oturan Sarayi Hanife binti Abdullah'ın kölesi mahkemede vaktiyle Sarayi Hanife'nin kendisini azat ettiğini belirtir. Kendisinden şahit talep edilince mahallede oturan şahitler Sarayi Hanife Hatun'un cariyesini bir vakitler azat etmiş olduğunu onaylamıştır.[83] Saraylılarla alakalı davalarda toplumdan kişilerin görgü şahidi olarak yer almaları onların toplumla ilişkilerinin mahiyeti hakkında ipuçları sunar.

Mahkemede görgü şahidi olarak yer almanın dışında, saraylı kadınlarla alakalı kimi davalarda, toplumun muhtelif kesimlerinden veya mahalle sakinlerinden kişiler dava görülürken mahkemede müşahit (şuhudu'l hal) olarak yer alırlardı. Osmanlı halkına ait davalarda sıkça rastlandığı gibi, saraylı kadınlarla alakalı davalarda da sıklıkla mahallenin idaresinden ve mahalle halkının temsilinden sorumlu olan mahalle imamı ve müezzini davalarda müşahit olarak yer alırlardı. Çok sayıda vaka arasından bir örnek verilecek olursa İstanbul'da Kaliçeciler Köşkü yakınında Dündar Ahmed Çelebi Mahallesi sakinlerinden Safiye Sultan çırağı Sarayi Zeynep Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan, evini satar ve müşahit olarak mahalle imamı ve Safiye Sultan teberdarları bölük başısı Hasan Ağa bin Yahya yer alır.[84]

Saraydan çırağ edilmiş kadınların toplumla ilişkisinin bir başka cephesi vasilikti. Saraylılar, komşularını vasiyetlerinin takibine ve özellikle mallarının üçte birinin (sülüs) idaresine vasi tayin ederlerdi. Çok sayıda vaka arasından bir örnek verilecek olursa Kefeci Mahallesi'nde oturan Ali 1712'de mahkemeye çıktı ve Sarayi Aişe'nin ölümünden bir ay önce sahip

82 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 262-263-264-271 (1141/1728).
83 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 199 (1140/1727).
84 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 120, s. 65 (1143/1730).

olduğu 70 kuruşla öldükten sonra cenaze masraflarının karşılanması için kendisini vasi tayin ettiğini belirtti.[85] Başka bir örnekte Sarayi Fatma Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan Üsküdar'da, Yoros'un Anadoluhisarı Mahallesi'nde oturuyordu ve yine Anadoluhisarı'nda yaşayan Hacı Ahmed isimli bir kişiyi sülüsünün idaresine vasi olarak tayin etti.[86] Valide sultan tarafından azat edilmiş Sarayi Nedim Fatıma Hatun binti Abdülmennan (ö. 1715) ölmeden önce mahalle sakinlerinden birini sülüsü için vasi tayin etmişti ve ölümünden sonra vasi bu durumu Eski Saray'da kurulan mahkemede dile getirdi.[87] Cariyelerin aileleri ile bağları büyük ölçüde kopmuş olduğu ve genel olarak çocukları bulunmadığı için kendilerine vasi tayin etmeleri gerektiği zaman mahalle halkından birini seçiyorlar veya dışardan birini vasi tayin ediyorlardı.

Saraylı kadınlar tarafından toplum içinden kişilere yapılan hibeler de ilişkinin bir başka boyutuydu. Mahkeme kayıtları, saraylı kadınlar tarafından komşularına hibe edilen eşyaların kayıtlarını içermektedir. İstanbul'da Atik Mustafa Paşa Mahallesi'nde yaşayan Sarayi Emine Hatun binti Abdullah (ö. 1723), küçük kemer ve küçük elmas yüzükten oluşan mücevherlerini, eski bir sincap kürk, kakum kürk, hatayiden yapılmış kaftan, elbise, dört tabak, kahve tepsisi, iki kâseyi komşusuna hibe etmişti.[88]

Sarayi Tahire Hatun'un, vefat eden Rukiye Hatun binti Abdullah'ın küçük kızı Hatice'yi yetiştirme izni (sagireyi terbiyeye me'zûn olub) olduğunu mahkemede belirtmesi,[89] saraylıların toplumla yakın ilişkilerini gösteren bir başka örnektir.

Ayrıca İkinci Bölümde belirtildiği üzere saraylıların her türlü icraatlarını mahkemede kaydettirmek zorunda olmaları, toplumun farklı kesimlerinden irtibat içinde oldukları insanların sarayda saraylı kadınlarla ilgili olarak kurulan mahkemelerde davacı, davalı, şahit ve vasi olarak yer almalarına vesile olur. Bu durum farklı kesimlerden insanların sarayla irtibat kurmasına ve saray ortamı ve kültürüne tanık olmalarına vesile oldu.

85 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 122 (1128/1715).
86 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 137 (1131/1718).
87 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 91, 132.
88 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 116, s. 158 (1136/1723).
89 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 36, s. 50 (1127/1715).

Örneğin çok sayıda vaka arasından bir örnek olarak İstanbul'da Sarı Musa Mahallesi'nde oturan Sarayi Rukiye'nin vefatı sonrasında (ö. 1721) farklı alanlardan birkaç esnafın Eski Saray'a giderek, kendilerinin vaktiyle Sarayi Rukiye'ye vermiş oldukları borcu talep etmeleri gösterilebilir.[90]

Sonuç olarak toplum içinde yaşayan ve halkla ilişki içinde olan muhtelif statülerdeki saraylı kadınlar, farklı kesimlerden insanların saray dünyasına tanık olmalarına vesile oldular. Saraylı kadınların halkla irtibatı düşünüldüğünde, saray kültürüne ve yaşam tarzına aşina olan, İstanbul'un ve devletin farklı bölgelerinde "saraylı kimliği" ile yaşayan saraylıların da yaşadıkları toplumda özel bir yerleri olabilir.

Osmanlı toplumunda yaşayan köle ve cariyelerin doğdukları topraklardan gelirken dinleri, dillerini ve kültürlerini beraberlerinde getirdikleri bilinmektedir. Şifa yöntemleri, büyü gibi yerel öğeleri veya dinsel törenleri ve ayinleri Osmanlı toplumunda tatbik ederlerdi ve bu durum onların grup kimliğini beslerdi.[91] Benzer şekilde farklı semtlerde yaşayan kimi saraylı kadınların sahip oldukları terbiye ve yaşam tarzını ve aşina oldukları saray kültürünü, statülerine göre değişen oranlarda da olsa saray dışına taşıdıkları, saray dışında temsil ettikleri_düşünülebilir. Nitekim imparatorluğun son dönemlerinde yaşamış saray tecrübesine sahip kişiler anılarında, saraylı kadınların saray terbiyesi görmüş olduklarını, saraydan çıkan hanımların terbiyeli ve nazik olduklarını vurgularlar.[92] Benzer şekilde 20. yüzyılda saraylı kadınları tanımış kişilerin sözlü tanıklıkları, saraylı kadınların yaşadıkları toplum içinde hal ve tavırlarıyla müstesna bir yerleri olduğuna vurgu yapar.[93] Genel kanaat saray kültürüyle yetişmiş kadınların mütevazı imkânlara sahip

90 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 118, s. 8 (1134/1721).

91 Afrika kökenli kölelerin İstanbul'da dinsel tören ve ayinleri tatbik ettikleri hakkında muhtelif örnekler için bkz. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise*, 173-176; Ehud Toledano, *As if Silent and Absent Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East* (New Haven-Londra: Yale University Press, 2007), 204-255; Toledano, "Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period." 43. Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle* (Albany: State University of New York, 2003), 144.

92 Sultan Reşad döneminde sarayda öğretmen olarak bulunan Safiye Ünüvar, saraylıların terbiye ve nezaketli hallerini görünce neden paşaların saraydan çıkan hanımlarla evlenmeyi tercih ettiklerini anladığını yazar. Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım* (İstanbul: Cağaloğlu Yayınevi, 1964).

93 1920'li yılların başlarında doğmuş ve Fatih'de yaşamış Dr. Anım Tayer, 1932 doğumlu ev hanımı Mükerrem Çavuşoğlu ve 1964-70 yılları arasında Darülaceze Camii İmamlığı yapmış İsmet Demir ile görüşülmüştür.

olsalar ve hatta fakir olsalar dahi belirgin bir edep, terbiye ve nezaket içinde oldukları ve kendilerine saygı duyulduğudur.

Harem-i Hümayun içinde farklı mevkilerde bulunan, muhtelif seviyelerde eğitim görmüş, farklı statülere sahip kişilerle evli olan saraylıların toplum içindeki tesirlerinin birbirinden farklı olması beklenir. Bu bağlamda bir önceki bölümde görüldüğü üzere mahalle imamı gibi mahalle içinde etkin bir pozisyonda olan kişilerle veya mahalleyle irtibatlı esnafla evli olan saraylıların oturdukları mahallelerde saraylı kimlikleriyle temsiliyetleri anlamlıdır. Örneğin I. Abdülhamid'in çırağı olan Mesrure Hatun binti Abdullah, Aksaray yakınında Kâtib Muslihiddin Mahallesi'nde oturmaktaydı ve kocası İbrahim Efendi bin Mustafa, oturdukları mahallenin imamıydı. Mesrure Hatun vefat ettiğinde mirası arasında kadın terekelerinde nadir rastlanan Delâil-i Hayrat isimli bir salavat kitabı bulunmaktaydı.[94] Mesrure Hatun örneğinde olduğu gibi mahalle halkıyla yakın irtibat içinde olan kişilerle evli kimi saraylıların yaşadıkları mahalle içinde belli oranlarda etkili oldukları, mahalle halkını saray kültürüyle tanıştırdıkları düşünülebilir.

Saraylı kadınların saray dünyasını, kültürünü içinde yaşadıkları topluma tanıtma açısından tesirlerinin, özellikle İstanbul dışında yaşayan saraylılar için önemli olduğu tahmin edilebilir.[95] Özellikle Osmanlı toplumunda mahalle yapısının mahalle sakinlerinin yaşam tarzlarından haberdar olmaya imkân sağladığı gerçeği dikkate alındığında bu etki daha belirgin hissedilir olmalıdır. Örneğin kocası Şeyhülislam Mehmed Efendi Bursa'ya sürgün edildiğinde onunla birlikte oraya giden ve 1715'te ölümüne kadar Bursa'da kalan, değerli ve çok çeşitlilikte lüks eşyalara ve büyük servete sahip olan Sarayi Muammere Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan'ın, saraylı kimliğini Bursa'da temsil ettiği düşünülebilir. Benzer şekilde Birgi'ye bağlı Ödemiş Kazası'nda Ali Bey'in karısı olarak, o dönem şartlarında son derece nadir rastlanan eşyalarla döşeli zengin bir evde yaşayan Sarayi Hemeta Kadın'ın Ödemiş'te saraylı kimliğini temsili düşünme-

94 D.BŞM.MHF 12903 (1199/1785).

95 Saraydan ayrıldıktan sonra Mısır'a giden darüssaade ağalarının Mısır'ın kültürel yaşamına tesir ettikleri bilinmektedir. Kahire'de bulunan Abbas Ağa'nın sahip olduğu mülkler ve zengin kitap koleksiyonu hakkında bkz. Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha," *JESHO* 37 (1994): 293-317.

ye değer mahiyettedir.[96] Netice itibariyle kimi saraylıların içinde yaşadıkları topluma saray kültürünü taşıdıkları düşünülebilir.

Bütün bunların ötesinde yerli ve yabancı yazarların anlatılarına göre saraydan çıkmış kimi kadınlar kapalı saray dünyası hakkında sözlü bilgiler vermekteydiler. Nitekim 18. yüzyılda Osmanlı topraklarında bulunan d'Ohsson saray hareminden azat edildikleri halde hâlâ sarayla ilişki içinde olan eski köle kadınların kocaları aracılığıyla özel bağlantılar kurmak suretiyle, Harem-i Hümayun hakkında bilgi edindiğini belirtir.[97] Benzer şekilde Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey saray hayatı hakkında sahip olduğu geniş malumatı vaktiyle haremde hizmet eden annesi ve karısının şahsi gözlemlerinden ve ayrıca yaşlı kadınlardan öğrendiklerine dayanarak anlatmaktadır.[98]

Son olarak saraylıların saraylı kimlikleriyle gerek saray gerekse toplum ve özellikle mahalle halkıyla irtibat içinde oldukları düşünüldüğünde, maddi dünyalarının tetkik edilmesi önemlidir. Bir sonraki bölümde saraylıların servetleri ve sahip oldukları eşyaları kendileriyle aynı dönemde yaşayan kadınlarla mukayeseli olarak değerlendirilecektir.

96 D.BŞM. MHF 13163 (1223/1808). Bu bölge yapısı hakkında fikir veren bir çalışma için için bkz. Tülay Artan, "Journeys and Landscapes in the Datca Peninsula: Ali Agaki of Crete and the Tuhfezade Dynasty," *History of Crete* (Rethymnon, 2009), 339-411.
97 d'Ohsson, *Tableau Géneral de l'Empire Othoman*, III, 312.
98 Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul: Kitabevi, 2001).

Beşinci Bölüm

SARAYLI KADINLARIN MADDİ DÜNYASI

Her dönemde kişinin statüsü maddi dünyasını belirleyebileceği gibi, saray mensubiyeti de kişilerin maddi dünyasına tesir ederdi. Muhallefat kayıtları kişilerin servetlerini ve maddi dünyasını görme açısından değerli kaynaklardır. 18. yüzyılın farklı dönemlerinde yaşamış saraylı kadınların servetleri ve sahip oldukları eşyaların, Osmanlı sosyal yapısında imtiyazlı bir sınıf olan askeri sınıf mensuplarıyla mukayeseli değerlendirilmesi, saray mensubiyetinin saraylı kadınların maddi dünyasına tesirini ve toplumdaki sosyoekonomik durumlarını daha net açığa çıkarır.[1]

Saraylı Kadınlar ve Servetleri

Bu bölüm 18. yüzyılın muhtelif dönemlerinde vefat etmiş yaklaşık 420 saraylı kadına ait bilgilere dayanarak hazırlanmıştır.[2] Grafik 3 ve Grafik 4, 18. yüzyılın farklı dönemlerinde vefat etmiş saraylı kadınların akçe ve

1 Bu noktada mukayese yapılan saraylı olmayan askeri sınıfa mensup kadınlar kategorisinin, 18. yüzyılda ne ifade ettiğini tekrar belirtmek faydalı olacaktır. 17. yüzyıldan itibaren Hıristiyan zımmi tebaa arasında uygulanan devşirme sistemi ve savaş esirleri eski önemini yitirmeye başlar. 17. yüzyılda uzun zamandır idari ve askeri teşkilat içinde egemen olan devşirme kökenlilerin alternatifi olarak, zaman içinde askeri sınıf mensuplarının çocuklarının ve hatta kimi reaya kökenlilerin askeri sınıfa dahil olup idare ve orduda yer alabildikleri bir yapıya geçildi. Dolayısıyla 16. yüzyıl askeri sınıfından farklı olarak 18. yüzyılda askeri sınıf çok daha fazla halkın içinden gelen, halka yakın bir gruptan oluşmaktadır.

2 1708-1731 tarihleri arasında kaydı bulunan 288 saraylı ve 1761-1804 tarihleri arasına kayıtlı 132 saraylı olmak üzere toplam 420 saraylı kadına ait tereke/muhallefat kaydı incelenmiştir. Bu saraylılara ait bilgiler Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi; BOA, D.BŞM. MHF; BOA, D.HMH. MHF (Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Haremeyn Muhallefatı) kayıtlarından sağlanmıştır. 1708-1731 zaman dilimi için Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi 101 numaralı defterden-120 numaralı deftere kadarki defterlerde saraylı kadınlara ait tereke kayıtları kullanılmıştır. 1761-1804 zaman dilimi için Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesine kayıtlı 193 ve 195 numaralı defterlerde saraylı kadınlara ait tereke kayıtları ve ayrıca D.BŞM.MHF ve D.HMH.MHF tasnifinde saraylı kadınlara ait mevcut bütün kayıtlar kullanılmıştır. Diğer taraftan mukayeseli bir değerlendirme yapabilmek için 18. yüzyılda vefat etmiş saraylı olmayan askeri statülü 235 kadının tereke kaydı incelenmiştir. 1712-1726 ve 1770-1791 dönemleri olmak üzere iki dönem de değerlendirilmiştir. Bu gruba ait bilgiler şu kaynaklardan temin edilmiştir: Kısmet-i Askeri Mahkemesi'ne kayıtlı, 1712-1726 tarihleri arasına denk düşen 33 numaralı defterden 50 numaralı deftere kadarki defterlerde askeri statülü kadınlara ait kayıtlar ve ayrıca mevcut yüksek lisans tezlerinde askeri statülü kadınlara ait tereke kayıtları da değerlendirilmiştir. Kullanılan tezler şöyledir: Mehmet Akif Terzi, "İstanbul 1131/1719 Tarihli Askeri Kassam Defteri," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ünivesitesi, 1995); Hasan Akdağ, "Kassam Defteri (Havas-ı Refia Mahkemesi 1204-1206/1789-1791," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995); Sezgin Demircioğlu, "615 Numaralı İstanbul Askeri Kassam Defterinin Değerlendirilmesi (H. 1205-1206/M. 1790-1791)," (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1999); Zehra Özdener, "İstanbul Askeri Kassâm Defterlerinden 336 No'lu ve Hicrî 1184 (M. 1810) tarihli Tereke Defteri," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ünivesitesi, 1996).

gram üzerinden ortalama servetlerini, Kısmet-i Askeri mahkemesine kaydedilmiş askeri statülü çağdaşı kadınlarla mukayeseli olarak göstermektedir.[3]

Grafik 3 ve Grafik 4'te saraylı kadınların servetlerinin heterojen bir karaktere sahip olduğu görülür. Harem-i Hümayun içindeki hiyerarşik yapı düşünüldüğünde bu durum anlamlıdır. Örneğin Sarayi Rukiye Hatun öldüğünde (ö. 1714) terekesine yansıyan meblağ 440 akçe iken,[4] Hacı Halil Ağa'nın karısı olan Sarayi Afife Kadın binti Abdülvehhab (ö. 1728), 3.091.860 akçe (25.766 kuruş) gibi muazzam bir servete sahipti.[5] Sarayi Rabia Hatun 573 akçeyle vefat ederken,[6] Üsküdar'da Hace Hatun Mahallesi'nde yaşayan Halil Ağa ile evli Sarayi Fethiye Kadın binti Abdullah'ın (ö. 1721) terekesi Eski Saray'da kurulan mahkemede kocası Halil Ağa ve III. Ahmed arasında paylaşıldı. Fethiye Hatun 8.828 kuruş (1.059.360 akçe) gibi muazzam bir servete sahipti.[7] Yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş çok zengin saraylı kadınlardan biri, I. Abdülhamid tarafından çırağ edilen ve Ali Efendi bin Hacı Mustafa'nın karısı olan Sarayi Ülfet Hatun olup, terekesine yansıdığı kadarıyla 2.570.220 akçe (21.418,5 kuruş) gibi muazzam bir servete sahipti.[8]

3 Grafik 3, saraylı kadınların ve onların askeri statülü çağdaşı kadınlarının servetlerini, nominal değer üzerinden hesaplarken, Grafik 4, 18. yüzyılın muhtelif dönemlerinde gerçekleşen devalüasyonu dikkate almak adına nominal değerlerin, gram/gümüş üzerinden reel değerlere dönüştürülmüş şeklini yansıtır. Yüzyıl boyunca kuruş içindeki, değişen saf gümüş oranını hesaplamada Şevket Pamuk ve Ömerü'l Faruk Bölükbaşı'nın çalışmaları referans alınmıştır. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 181; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 178; Ömerü'l Faruk Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphane-i Amire* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 132. Yüzyıl boyunca 1 kuruş 120 akçeye denktir. Yüzyılın ilk yarısına ait incelenen tereke kayıtlarının büyük çoğunluğunda değerler akçe üzerinden verilirken, yüzyılın ikinci yarısına kayıtlı kimi örneklerde değerler kuruş olarak verilir. 18. yüzyılda kuruş kullanımı hakkında bkz. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 159-171; a.g.y, "18. yy'da Osmanlı Para Sisteminde Canlanma," *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, haz. Kemal Karpat (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 306.

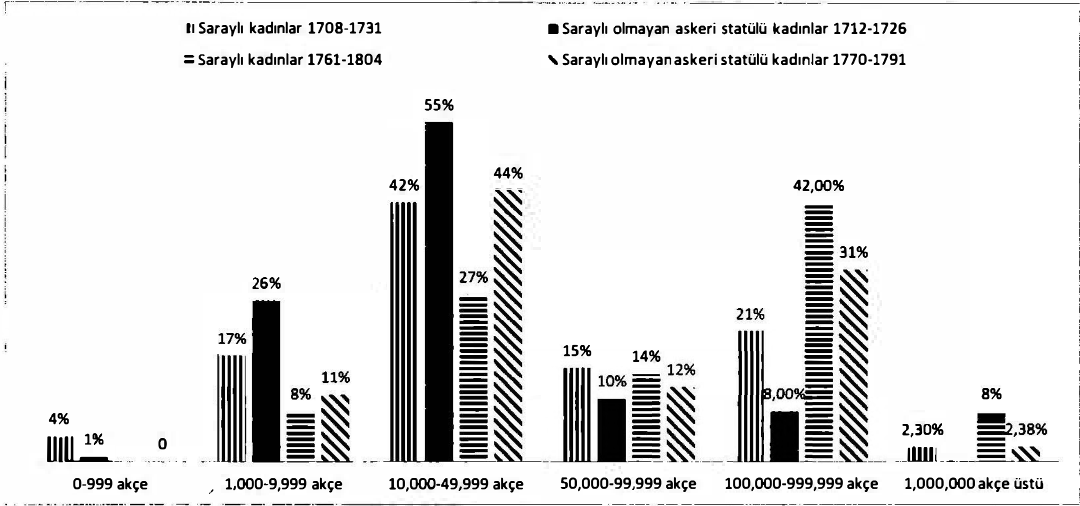
4 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 167. Mukayese için kullanılacak olursa, incelenen dönemde bir yorganın değeri 100 akçe iken en ucuz bir evin değeri 5.000 akçeydi. 18. yüzyılın ilk yarısında, İstanbul'da kalifiye olmayan bir inşaat işçisinin günlük kazancı 24 akçeydi (Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 161). Mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadarıyla, saraylı kadınların çocukları için tayin edilen en küçük nafaka oranı günlük 10 akçeydi. Bu durum mütevazı imkânlara sahip saraylı kadınların durumunu aydınlatır.

5 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 17-25-26-27.

6 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 120 (1128/1715).

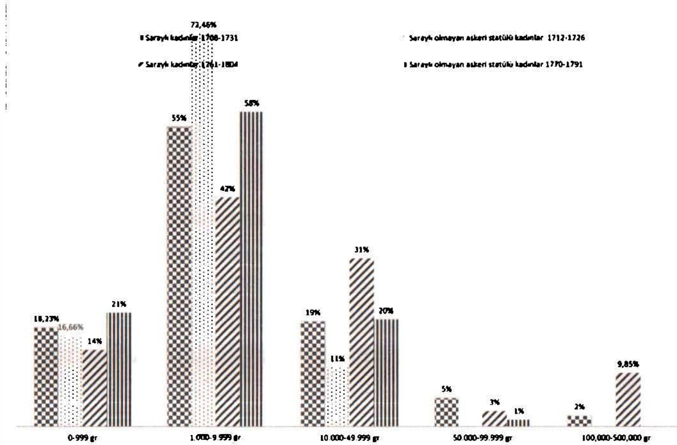
7 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 111, 113, s. 52-211-212 (1134/1721)

8 D.BŞM. MHF 12911 (1201/1787).

Grafik 3 Servetlerin Akçe Üzerinden Değerlendirilmesi

Servetlerin Gram Gümüş Cinsinden Değerlendirilmesi

Grafik 4. Servetlerin Gram-Gümüş Cinsinden Değerlendirilmesi

Diğer taraftan bu dönemde de son derece mütavazı şartlarda yaşayan saraylılar da mevcuttu. Sultan İbrahim'in kızı Beyhan Sultan'ın (1645-1701) çırağ ettiği Lütfiye Hatun binti Abdullah bin Ali Abdi Ağa 1715'te vefat ettiğinde, terekesine yansıyan miktar 806 akçe gibi mütevazı bir rakamdı.[9] Sultan III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın çırağ ettiği Ayşe Hatun binti Abdullah, 1775'te öldüğünde tereke kaydına yansıyan meblağ ise 15 kuruş (1850 akçe) idi.[10]

Yüzyılın ilk yarısına ait incelenen örneklere göre en zengin saraylı kadın, en fakir saraylı kadından 7.027 kat daha zengindi. Yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş saraylıların en zengin yüzde 10'unun toplam serveti ise, en fakir yüzde 10'un toplam servetinden 300 kat daha fazlaydı. İlk bölümde görüldüğü üzere cariyelerin Harem-i Hümayun hiyerarşisi içindeki farklı statüleri düşünüldüğünde bu farklılıklar anlamlıdır.

Grafik 3'e yansıdığı üzere servetlerin genel dağılımı altı kategori altında incelenmiştir. İlk kategori 1.000 akçenin altında servete sahip olanlara tekabül eder. 1.000 akçenin altında servete sahip olanlar yüzyılın ikinci

9 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 81 (1127/1715).
10 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195.

yarısında görülmez. Yüzyılın ilk yarısında 1.000 akçenin altında servete sahip olanların oranı yüzde 4'tür. Bu rakam çağdaşları saraylı olmayan askeri kadınlarda daha düşüktür. Bu kategoride olan kadınlar minder, yastık, yorgan, entari, ferace gibi yaşamları için en gerekli eşyalara sahiptirler. Bu kategorinin o dönemde neye tekabül ettiği konusunda fikir vermesi açısından belirtilecek olursa, bu grupta yer alan kadınların yastıkları için biçilen fiyat 20-100 akçe arasıydı. Yüzyılın ikinci yarısına ait incelenen örneklerde ise bu kategoride saraylıya ve çağdaşı kadına rastlanmaz.

İkinci kategori olarak 1.000-9.999 akçe arasında servete sahip olanlar alınmıştır. İlk dönemde bu kategoride yer alan saraylılar yüzde 17 olarak görünür. Bu oran çağdaşı kadınlarda daha yüksektir. Yüzyılın ikinci yarısında bu kategoride yer alan saraylı ve çağdaşları kadınların oranı ilk dönemde yer alan saraylı ve askeri statülü kadınlara kıyasla daha düşüktür. Bu kategorinin o dönemde neye tekabül ettiğini görmek açısından şu örnek fikir verebilir: aşağıda detayları verileceği üzere kimi saraylı kadınlar yaşadıkları dönemde ender bir eşya olan saatlere nadiren sahiptiler ve incelenen örneklerde en ucuz saat 1.200 akçe değerindeydi.

Üçüncü kategoriyi 10.000-49.999 akçe arasında servete sahip olanlar oluşturur. Yüzyılın ilk dönemindeki saraylıların en büyük grubu bu kategori içinde yer alır (yüzde 42). Bu kategoride yer alan çağdaşı askeri kadınların oranı daha yüksektir (yüzde 55). Yüzyılın ikinci yarısında ise bu kümede yer alan saraylı ve çağdaşları askeri statülü kadınların oranı ilk dönemde yer alan saraylı ve askeri statülü kadınlara kıyasla daha düşüktür. Bu grubun neye tekabül ettiğini anlama açısından şu bilgi verilebilir: aşağıda gayrimenkul kısmında belirtileceği üzere gayrimenkul sahibi olan kadınlar bulunmaktadır ve bu kadınların sahip olduğu gayrimenkullerin büyük çoğunluğunun değeri 10.000-50.000 akçe arasındadır. Bir başka örnek verilecek olursa ilerleyen satırlarda görüleceği üzere kimi saraylıların cariyeleri vardı ve kölelerin fiyatları ağırlıklı olarak 12.000 akçeyle 24.000 akçe arasındaydı.

50.000-99.999 akçe arasında servete sahip olanlar ise diğer bir kümeyi oluşturur. İlk dönemde bu grupta olan saraylıların oranı yüzde 15'tir, bu kümede yer alan çağdaşları askeri statülü kadınların oranı biraz daha düşüktür.

100.000-999.999 akçe arasında servete sahip olanlar ise beşinci kategoriyi oluşturur. İlk dönemde bu seviyede servete sahip olan saraylıların oranı yüzde 21 olarak görünür. Bu oran çağdaşları askeri statülü kadınlarda yüzde 8 ile daha düşüktür. Yüzyılın ikinci yarısında ise bu kümede yer alan saraylılar belirgin bir yükseliş gösterir (yüzde 42). Bu dönemde çağdaşları askeri statülü kadınlar ilk dönemdeki askeri statülü kadınlara kıyasla bir sıçrama göstermiş olsalar da oranları yine saraylı kadınlardan düşüktür (yüzde 31).

Son kategoriyi ise 1.000.000 akçe ve üstünde muazzam bir servete sahip olanlar oluşturur. Yüzyılın ilk yarısında bu kümedeki saraylıların oranı yüzde 2 gibi çok düşük bir seviyededir. İncelenen örneklerde bu dönemde bu gruba tekabül eden çağdaşları askeri statülü kadınlara ise rastlanmaz. Yüzyılın ikinci yarısında ise bu oranda servete sahip olan saraylılar yüzde 8'e yükselir. Bu oran çağdaşları askeri statülü kadınlarda daha düşüktür.

Bu noktada belirtilmesi gereken husus incelenen dönemde zenginlik sınırının nerede başladığı sorusudur. Bu çalışmada 100.000 akçe ve üzeri servete sahip olanlar zengin olarak değerlendirilmiştir. Nitekim kimi saraylı kadınlar yaşadıkları dönemde ender rastlanan bir eşya olan saat sahibiydiler ve 18. yüzyıl boyunca saat sahibi olan saraylı kadınların çok büyük çoğunluğu 100.000 akçenin üstünde servete sahiptiler. Ayrıca mücevher sahipliği üzerinden değerlendirme yapıldığında, 100.000 akçe üstü servete sahip olan kadınların çok sayıda değerli taşlardan yapılmış mücevheri bulunmaktaydı.

Netice itibariyle 18. yüzyılın her iki döneminde saraylı kadınlar, çağdaşı saraylı olmayan askeri statülü kadınlarla mukayese edildiğinde, yüksek seviyede servete (100.000-999.999 akçeyle 1.000.000 akçe ve üstü) sahip saraylıların oranı çağdaşları saraylı olmayan askeri statülü kadınlardan yüksektir. İlaveten bir grup saraylı kadın 1.000.000 akçenin üzerinde bir servetle, yaşadıkları toplumda nadir rastlanan muazzam bir servete sahiptir.

Yüzyılın ilk yarısına kıyasla, yüzyılın ikinci yarısında, yüksek seviyede servete sahip saraylı kadınların oranı yükselir. Benzer durum, saraylı olmayan askeri statülü kadınlar için de söz konusudur (Grafik 3-Grafik 4). Bu noktada 1780'li yıllara kadar ticari ve ekonomik gelişme ve mali

istikrarın mevcut oluşu dikkate alınmalıdır.[11] Nominal değerlere göre yapılan bu değerlendirmeler Grafik 4'e yansıdığı üzere reel değerlerle de paralellik gösterir.

Servetin Kaynakları

Birinci Bölümde belirtildiği üzere saraylı kadınlar harem hizmetleri sırasında statülerine uygun şekilde inam, ihsan ve maaş alırlardı. İlaveten bazı harem personeline tahsis edilmiş has tayinatları mevcuttu. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekayiat* adlı eserinden öğrenildiği üzere II. Süleyman zamanında (h. 1687-1691) kethüda kadın için mîrîden has tayin edildiği ve bunun daha önce söz konusu olmadığı belirtilir.[12] Diğer bir saraylı olan Dilpezir Hanım'a tahsis edilmiş mukataalar mevcut iken,[13] 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılda harem cariyelerinin İstanbul gümrüğünden mutasarrıf oldukları "sehim" denilen hisseleri vardı.[14]

İkinci Bölümde belirtildiği üzere çırağ edilme sonrasında da aradaki maddi bağ devam edip saraylı cariyelere tahsis edilen hibe ve vakıf gelirleri de bir diğer servet kaynağıydı. Ayrıca, evlendikleri kişilerin pozisyonu ve statüsü saraylı kadınların maddi zenginliğine tesir eden faktörlerdendi. Kocalarından kendilerine intikal eden miras da servetlerinde belirleyici olurdu. Örneğin Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah, Saray-ı Atik teberdarları kethüdası Habib Ağa bin Oruç bin Abdullah ile evli olup, Habib Ağa'nın vefatı sonrasında Çekmece'de bulunan çiftliği bedelinden kendisine 1.517,5 kuruş düşmüştü.[15] Ayrıca kadınlara kocaları tarafından verilen mehirler de, servetlerine tesir ederdi.

11 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 159. Özellikle 1747-1768 arası dönemde mali konularda iyileşme söz konusuydu (Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985), 13-39, 74-113).

12 "Ta'yin-i hâs be kethüdâ kadın: Padişah valideleri çünki bakâ oldu, Harem-i hümayunda olan cevârîlerin zabt u te'dîbine kethüdâ kadın baş ve buğ nasb olunub, kendiye taraf-ı mîrîden bir mikdâr hâs ta'yîn olunmak içün...." (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdulkadir Özcan, 358. Bu konuda ayrıca bkz. Raşid, *Tarih*, II, 114).

13 C. SM 6268 (1212/1797); C. SM 3317 (1227/1812).

14 Cevdet Maliye 132-5704 (1195/1780); HAT 1467-44 (1212/1797); HAT 1484-26 (1217/1802); HAT 1485-22 (1217/1802).

15 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 48, 72, 73, 91 (1127/1715).

Mehir

İslam hukukuna göre, Müslüman bir kişiyle evlenen bir kadın, nikâh akdinin gereği olarak, "mehr" adı verilen bir mala hak kazanır. Mehir erkeğin evlenirken verdiği veya ileride ödemek üzere taahhüt ettiği para veya emtia cinsinden değeri ifade eder.[16] Bazı kadınların yüksek mehir sahibi olması, kadınların sosyal hiyerarşi içindeki yüksek yerlerini gösteren bir göstergedir. Kadınların mehir miktarı hakkındaki bilgi tereke, boşanma ve mirasla alakalı kayıtlardan temin edilebilir.[17]

Yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş 209 saraylı kadının mehir miktarlarını değerlendiren Tablo 3'e göre, saraylı kadınların servetlerindeki heterojen yapı, mehir miktarlarına da yansırdı. 1.000-9.999 akçe arası mehir sahibi olanlar en geniş kesimi oluşturmaktaydı (yüzde 57).[18]

Tablo 3'e yansıdığı üzere bir grup saraylı kadın (yüzde 17) 1-999 akçe arasında düşük bir mehir miktarına sahipti. Rukiye Sultan tarafından azat edilen Şehsuvar Hatun, 1 kuruş mehre sahipken,[19] vefat ettiğinde 5

16 Mehrin tamamı nikâh anında ödenebileceği gibi tamamının veya bir kısmının ödenmesi daha sonraya da bırakılabiliyordu. Kararlaştırılmış olan mehir miktarının bir kısmının peşin (mehr-i muaccel), kalanının daha sonra (mehr-i müeccel) ödenmesi genel bir uygulama gibi görünmektedir. Mehr-i müeccel genelde boşanma sırasında ya da eşlerden birinin ölümü sırasında ödenirdi (M. Akif Aydın, "Mehir," *DİA*, XXVIII, 389-391). Mehir olarak, kendisine kocası tarafından köle verilmiş olan saraylı kadınların mevcut oluşu mehirin emtia cinsinden de olabileceğine bir örnektir (Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 51 (1133/1720)).

17 Kadın tereke kayıtlarında gelir kısmında, erkek terekelerinde giderlerin belirtildiği kısımda mehr-i müeccel miktarları görülebilir. İncelenen kaynaklar mehir miktarı, "mehir, mehr-i müeccel" ve "nikâhı" ifadeleriyle belirtilir. Kimi saraylı kadınların vefatlarından önce mehirlerini kocalarına hibe ettiklerine dair de kayıtlar mevcuttur. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 30 (1131/1718); Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 114, s. 91 (1135/1725); Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 68, 86 (1126/1714). Mahkeme kayıtlarında mehir konusunun ihtiyatlı değerlendirilmesine dair bkz. Dror Zeevi, "The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source," 44.

18 Bu durum 17. yüzyılda, askeri sınıfa mensup 554 kadının mehir miktarlarıyla benzerlik gösterir. yüzde 63'ü 1000-9.999 akçe arası mehire sahipti. 100,000 akçe üstü mehre sahip olan ise dokuz kişidir (Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır Istanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995), 225). 18. yüzyılda Konya'da kadınların mehir miktarlarına bakıldığında, incelenen kadınların yüzde 50'si 1-5000 akçe arası; yüzde 20'si 5000 ile 10.000 akçe arası; yüzde 16'sı 20.000 akçeden fazla mehir sahibiydiler (Hayri Erten, *Konya Şeriyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)* (İstanbul, 2001), 53). 18. yüzyılda Üsküdar mahkemesine kaydedilen kadınların mehir miktarları 12 ile 30 kuruş ve 240 ile 6000 akçe arası değişir. Sadece bir kadın 16.000 akçe mehir sahibiydi (Ayhan Uçar, "Üsküdar Mahkemesi'ne Ait 403 Numaralı Şer'iyye Sicili," (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004)).

19 TSMA E 126-50.

kuruş değerinde eşyaya sahip olan Ümmü Gülsüm Hatun'un mehri 300 akçeydi.[20] Bu kadınların hiçbiri mücevher sahibi değildi.

Çağdaşları askeri statülü kadınlarla mukayeseli değerlendirildiğinde bir grup saraylı kadın çok yüksek mehre sahipti. 10.000 ile 99.999 akçe arası yüksek mehir sahibi saraylıların oranı yüzde 25 olup, bu grubun oranı çağdaşı askeri statülü kadınların oranından yüksekti.[21] Mehir miktarı bilinen her kadının toplam serveti bilinmemekle birlikte, Tablo 3'e yansıdığı üzere genel olarak mehir miktarı ve servet arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Yüksek mehir sahibi saraylı kadınlar genelde en zengin kadınlardı. Örneğin İstanbul Kumkapı'da oturan, Kerkerîzade İsmail Ağa'nın karısı Sarayi Aişe Hatun binti Abdülmennan'ın 60.000 akçe miktarında mehri olup toplam serveti 469.540 akçeydi.[22] Vaktiyle Sultan II. Mustafa'nın ikbali olan ve daha sonra bir başka kişiyle evlenen Şahin Fatma Hatun'un mehri ise 48.000 akçe değerinde olup, terekeye yansıyan serveti 144.000 akçeydi.[23] İstanbul'da Sultan Süleyman Camii şerifi yakınlarında Molla Gürani Mahallesi'nde oturan, Hacı Halil Ağa'nın karısı Afife Kadın binti Abdulvehhab 3.091.860 akçe gibi muazzam bir servete sahip olup mehr-i müecceli 240.000 akçe gibi yüksek bir rakamdı.[24]

Yüzyılın ikinci yarısına dair incelenen örneklerde, çok yüksek mehir sahibi kadınlar vardı. Bu durum bu dönemde, yüzyılın ilk yarısına kıyasla, 100.000-999.999 akçeyle 1.000.000 akçe ve üstü servete sahip kadınların oranlarının daha yüksek olmasıyla da ilişkiliydi. Örneğin Silahşor Feyzullah Efendi'nin karısı Simten Kadın'a 180.000 akçe gibi çok yüksek bir mehir tahsis edilmişti. İstanbul'da Eski Saray yakınında Süleymaniye Mahallesi'nde oturan, Cidde Valisi Mehmed Paşa'nın kethüdası Mehmed Bey ile evli Sarayi İltifat diğer bir ismiyle Zeynep Hatun binti Abdullah'ın, mehir miktarı 60.000 akçe idi.[25]

20 TSMA E 126-51.

21 İncelenen dönemde saraylı kadınların askeri statülü çağdaşları değerlendirildiğinde, askeri mahkemeye kaydedilmiş 91 askeri statülü kadının mehir oranlarında, kadınların büyük çoğunluğu (yüzde 77) 1000-9.999 akçe arası mehre sahipti. Geri kalan kesimde ise bir grup 100-600 akçe arası mehire sahipken (yüzde 3), son grup 10.000-99.999 akçe arası mehire sahipti (yüzde 13).

22 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 112 (1141/1728).

23 TSMA D 9988.

24 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 17, 25, 26, 27 (1141/1728).

25 D.BŞM. MHF 12925 (1202).

Tablo 3. Mehir Miktarları (1123-1144/1711-1731)

Mehir Miktarı	Kişinin Toplam Serveti	Kişi Sayısı
1-999 akçe	1-999 akçe	1
	1.000-9.999 akçe	23
	10.000-99. 999 akçe	12
1.000-9.999 akçe	Serveti Bilinmeyen	29
	1000-9.999 akçe	11
	10.000-99.999 akçe	66
	100.000-999.999 akçe	13
10.000-99.999 akçe	Serveti Bilinmeyen	21
	10.000-99.999 akçe	13
	100.000-999.999 akçe	17
	1.000.000 üstü	2
100.000 akçe ve üstü	1.000.000 üstü	1

Netice itibariyle, gerek Harem-i Hümayun hizmeti sırasında gerekse sonrasında verilen maddi himaye ile kimi saraylı kadınların yüksek statülü erkeklerle evli olmaları servetlerinde belirleyici oldu. Cariye olarak saraya giren kadınların büyük çoğunluğu, toplumda belli bir seviyeye, toplumun imtiyazlı sınıfı olan askeri sınıfa yakın bir düzeye geldi. Bir grup saraylı kadın ise yaşadıkları dönem şartlarına göre çok büyük servet sahibi oldular.

Sahip Olunan Eşyalar

Saray mensubiyeti kişilerin servet yapılarına tesir ettiği gibi sahip olduğu eşyalar ve maddi kültürlerinde de belirleyici olurdu. Saraylı kadınların sahip olduğu eşyaların tetkiki, saray mensubiyetinin nasıl bir saray kültürü oluşturduğu hakkında fikir verir.

Birinci ve ikinci bölümlerde görüldüğü üzere, harem hizmeti sırasında ve çırağ edilme sonrasında saraylılara verilen hediyelerle çeyizleri sahip olunan eşyaları şekillendirirdi. Ayrıca hanedan mensubu kadınlar vefat ettiklerinde kimi eşyaları cariyelerine ihsan edilirdi. Nitekim Sultan Abdülmecid'in torunu Behice Sultan'ın muhallefat defterinde cariyelerine ihsan olunan yatak takımı ve elbiseleri gibi kimi eşyaları

belirtilir.[26] II. Mustafa ve III. Ahmed'in anneleri Gülnuş Valide Sultan (ö. 1715) vasiyetinde vefatı sonrasında kırk cariyesine kendi giysilerinden verilmesini ister.[27] Ayrıca cariyeler çırağ edilme sonrasında kendi imkânlarıyla da eşyalarını temin ederlerdi. Valide sultanın azatlısı olan Saraylı Halime Hatun, Hatice Hatun'dan kendisi için çeyiz ve cariye satın almasını talep edince, Hatice Hatun mücevher altın kuşak, sim buhurdan ve gülabdan, Mardin işi örtü ve 115 kuruş bedelinde bir Arap cariye almıştı.[28] Ayrıca bir önceki bölümde belirtildiği üzere şehir halkıyla irtibatı olan bu kadınların maddi dünyasının şekillenmesinde, saray kültürüne ilaveten içinde yaşadıkları ve irtibatlı oldukları şehir kültürünün etkili olmuş olması da beklenir.

*

Saraylı kadınların servetlerinde görülen heterojenliğe paralel olarak, sahip oldukları eşyalarda da sayı ve mahiyet açısından büyük farklılıklar mevcuttu. Kabasakal Mahallesi'nde yaşayan Dilhayat Usta, kitaplar, saatler, mücevher, lüks ev eşyaları ve envai çeşit kıyafetler gibi farklı kategorilerde yedi yüz yetmiş parça eşyanın kaydedildiği zengin bir terekeye sahipti.[29] Benzer şekilde yüksek statü sahibi Musahibzade İbrahim'in eşi olarak yüzyılın son çeyreğinde vefat eden Sarayi Hürrem Kadın'ın terekesinde, yine çok çeşitli kategorilerde ve değerleri yüksek yedi yüz parça eşya mevcuttu.[30]

Doğal olarak tüm saraylı kadınlar, Dilhayat Usta veya Hürrem Kadın gibi zengin çeşitlilikte ve çok sayıda eşyaya sahip değillerdi. Servetlerdeki çeşitlilik, eşyalara da yansırdı. Nitekim sarayi kızı Hatice binti Hasan, vefat ettiğinde 980 akçe değerinde mütevazı değerde ve az sayıda eşyaya sahipti.[31]

Tereke kayıtlarına göre, eşyalar genel olarak, kitaplar, kıyafet, mücevher, saatler, köle, ev eşyaları, nakit ve gayrimenkul olmak üzere muhtelif

26 TSMA D 997, 999.

27 TSMA E 3941.

28 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 27 (1129/1716-1717).

29 D.BŞM. MHF 30/37. Belge üzerinde tarih yoktur. Ancak belgenin tasnifi sırasında arşiv uzmanları tarafından hicrî 1150 (1737) tarihi konmuştur. Dilhayat Usta hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Talip Mert, "Dilhayat Kalfa'nın Mirası" *Musiki Mecmuası* (1999): 1-9.

30 D.BŞM. MHF 12844.

31 TSMA E 126-30. Ancak hatırlanması gereken bir husus, giriş bölümünde belirtildiği üzere terekede belirtilenler kişinin sahip olmuş olduğu eşyaların tamamını ve tam servetini her zaman vermez. Örneğin bazı çok zengin kadınların terekelerinde mücevherler görülmez.

kalemlerden oluşur. Saraylı kadınların terekelerinde listelenen eşyalar, Osmanlı topraklarında yaşayan diğer kadınların sahip oldukları eşyalarla benzer kategorideydi.[32]

Daha önce de belirtildiği üzere saraylı kadınların sahip oldukları eşyaların çağdaşları askeri statülü kadınlarla mukayeseli değerlendirilmesi, saray mensubiyetinin kişinin sahip olduğu eşyalara nasıl tesir ettiğini ve yaşadıkları dönemin toplumunda saraylı olmanın neye tekabül ettiğini anlama açısından fikir verir. Saraylı kadınların terekeleri çağdaşı kadınlarla mukayeseli değerlendirildiğinde, saraylı kadınlar ve aşağı yukarı eşit servete sahip olan askeri statülü çağdaşı kadınlar benzer türde eşyalara sahiptiler. Osmanlı topraklarında yaşayan diğer kadınlar gibi, saraylı kadınların da servetleri arttıkça daha fazla sayıda, daha değerli ve nadir rastlanan eşyalara sahip oldukları görülür. Belirtildiği üzere 100.000-999.999 akçeyle 1.000.000 akçe ve üstü servete sahip olan saraylıların oranı çağdaşları saraylı olmayan askeri statülü kadınlardan yüksektir. Bu durum aşağıda görüleceği üzere sahip oldukları eşyalarla da ilişkilidir. Bir grup saraylı, özellikle büyük servet sahibi saraylı kadınlar, çağdaşları olan askeri statülü kadınlarda rastlanmayan, değerli ve nadir görülen eşyalara sahiptiler.

Diğer taraftan yüzyılın ikinci yarısında saraylı kadınların sahip olduğu eşyalar çeşitlenir, kullanılan malzemeler zenginleşir ve kişinin sahip olduğu eşya sayısı artar.

Burada saraylı kadınların sahip oldukları muhtelif kategorilerdeki eşyalar kitaplar, lüks eşyalar, saatler, mücevherler, kıyafetler, köleler ve gayrimenkuller başlıkları altında değerlendirilecektir. Bununla saray mensubiyetinin, bu kadınların maddi dünyalarına nasıl tesir ettiği daha net ortaya konulmuş olacaktır.

Kitaplar

Bazı saraylı kadınların sahip oldukları eşyalar arasında kitaplara rastlanmaktadır. Tereke kayıtlarına dayalı çalışmalar, Osmanlı toplumunda

32 Tereke kayıtları vefat eden kişinin hayatta iken tasarruflarında olan her türlü giyim ve ev eşyası, mücevher, kitap, saat ve gayrimenkulleri verir. Bütün bunların tahmini veya müzayedeyle satışları sonunda tahakkuk eden fiyatlarını tespit ve nakleder.

özellikle kadınlar arasında kitap sahibi olmanın pek de yaygın olmadığını ortaya koymuştur.[33]

Saraylı kadınların kitapla ilişkileri değerlendirildiğinde, incelenen örneklere göre yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş kadınlardan kitap sahibi olanların oranı yüzde 9 iken, yüzyılın ikinci yarısında bu oranın yüzde 34 olduğu görülür.[34] Yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş saraylı kadınlar arasında kitap sahibi olanların oranı daha yüksektir. Bu durum genel olarak Osmanlı toplumunda yüzyılın ikinci yarısında kitap sahipliği oranında görülen artışla paraleldir.[35]

Terekesinde kitap bulunan saraylı kadınlarda, en fazla dini kitaplar görülür.[36] Dini kitaplar kategorisi içinde en sık rastlanan *Mushaf-ı Şerif* veya *Kelam-ı Kadim* olarak kaydedilen Kuran-ı Kerim'dir.[37] Kuran-ı Kerim'i,

33 17. yüzyılda askeri sınıfa mensup bin kişinin terekesi incelendiğinde, 240 kişinin terekesinde kitap bulunup, kitap sahiplerinden yüzde 13'ü kadındı (Said Öztürk, *Askeri Kassama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, 174). Benzer şekilde, 19. yüzyılın ilk yarısında vefat eden ve terekeleri Mülga Beledi Kassamlığına kaydedilen 439 kadından sadece iki kadında kitaba rastlanır (Zeynep Altuntaş, "19.yy'ın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İctimai Hayatı." (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004)). Kimi hanedan mensubu kadınların terekelerinde dahi kitap nadir görülebiliyordu. Örneğin I. Abdülhamid'ın kızı Beyhan Sultan'ın terekesinde sadece Mushaf-ı Şerif bulunmaktaydı (Tülay Artan," Problems relegating to the social History Context of the Acquisition and Possessions of Books as Parts of Collections of Objects d'Arts in theEighteenth Century," *Turkish Art: 10th International Congress of Turkish Art*, Cenevre, Eylül 1995, 87-92; Tülay Artan,"Terekeler Işığında XVIII. Yüzyıl Başlarında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış," *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te SosyalYaşam*, haz. Tülay Artan (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998), 58). Ancak nadir olmakla birlikte tereke kayıtlarında çeşitli kitaplara sahip olan kadınlar da vardır. Örneğin Rûhi Süleyman Ağa'nın karısı Emetullah Hanım'ın terekesinde yer alan kitaplar dikkat çeker. Kuran-ı Kerim, *Yâsin Tefsiri*, *Enâm-ı Şerif*, *Delail-i Şerif*, iki adet *inşâ*, iki adet divân, *Baki Dîvanı*, *Eflak Şems ve Kamer* isimli bir kitap, falnâme, tabirnâme, şahnâme bulunup, bu kitapların belirtilen toplam değeri 11.089 kuruştu (Cevdet Maliye 7057 (1210/1796)), aktaran Esra Baş, "Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y.Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın," (Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2006), 80.

34 Yüzyılın ilk yarısına ait incelenen 186 saraylı kadının tereke kaydında, 17 kadın kitap sahibiyken, yüzyılın ikinci yarısında 114 saraylı kadından 39'unun kaydında kitap yer alır.

35 Tülay artan, " Problems Relating to the Social History Context of theAcquisition and Possessions of Books as Parts of Collections of Objects d'Arts in the Eighteenth Century," *Turkish Art: 10th International Congress of Turkish Art*, Geneva, 17-17-23 (Eylül, 1995): 87-92.

36 Örneğin yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş 186 saraylı kadın arasında kitap sahibi olan 17 kadından, 15'i yalnızca Kur'an-ı Kerim sahibiyken, iki kadın sadece *Mushaf-ı Şerif* ve *En'am-ı Şerif* sahibiydi.

37 İncelenen örneklerde *Mushaf-ı Şerif*'in bedeli 1200 akçeyle 4.000 akçe arası değişir. Çok büyük servetle vefat eden Ülfet Hatun'un (ö. 1787) *Mushaf-ı Şerif*'i 10.680 akçe idi (D.BŞM. MHF 12911). Nadiren saraylıların sahip olduğu Kur'an-ı Kerim'lere dair detaylar verilir. Örneğin Sultan Mustafa Han çırağlarından, Hafız Hüseyin Efendi bin Ali'nin karısı Sarayi Beyza nâm-ı diğer Hatice, Hafız Halil Hattıyla yazılmış *Mushaf-ı Şerif* sahibiydi (D.BŞM. MHF 53-41 (1184)). İltifat Hatun veya diğer

Enam-ı Şerif ve nadiren rastlanan *İlmihal* ve *Birgivi Risalesi* gibi başka dini kitaplar takip etmektedir.[38] Osmanlı halkının terekelerinde yer alan kitaplar arasında genelde sadece dini kitaplara rastlandığı düşünüldüğünde, bu durumun şaşırtıcı olmadığı anlaşılır.

Osmanlı toplumunda kadınların kitapla ilişkisi düşünüldüğünde, kimi saraylı kadınların kitapları dikkate değer mahiyettedir. Yüzyılın farklı zamanlarında yaşamış kimi saraylı kadınların kitapları değerlendirildiğinde, bu kadınlar sadece dini kitap sahibi değillerdi.[39] Sarayi Rukiyye Hatun binti Abdullah (ö. 1730)'ın terekesinde, muhtelif yazışma örneklerini içeren bir inşa mecmuası vardı.[40]

Bu durum, bazı saraylı kadınların sadece okur değil aynı zamanda yazar olabileceklerini akla getirmektedir. Meşhur Şair Baki'nin saraylı karısı Tuti'nin de şair olduğunun bilindiği gibi,[41] Harem-i Hümayunda Kâtibe Hoca unvanlı kadınlar da mevcuttu ve bu kişiler okuma ve yazma konusunda acemi cariyelerin eğitiminden sorumluydular.[42] Ayrıca Harem-i Hümayunda bazı kadınların hüsn-i hat eğitimi aldıkları bilinmektedir.[43]

Rukiyye Hatun'un sahip olduğu inşa mecmuasının yazarı, tarihi ve mahiyeti belli olmayıp, bu mecmua devlet meselelerine dair resmi yazış-

adıyla Zeynep Hatun ise *Bağdad Hatay Kelam-ı Kadim* sahibiydi. D. BŞM. MHF 12925 (1202/1788). Sultan Mustafa çırağlarından Hatice Hatun'un yanında Acem hattı ifadesi belirtilen *Mushaf-ı Şerif*'i vardı (D.HMH. MHF (Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Haremeyn Muhallefatı) 34-50 (1203/1789)). Dilhayat Usta'nın sahip olduğu Kur'an-ı Kerim için "Kelâm-ı Kadim bâ mahfaza" ifadesi kullanılır (D.BŞM MHF 30-37).

38 III. Ahmed'in kızı Zeynep Sultan çırağlarından Saraylı Fatma Hatun binti Abdullah, *İlmihal* ve *En'am-ı Şerif* sahibi iken D.BŞM. MHF 76-42 (1200/1785). Bedestani Hacı Bayraktar'ın oğlu Mehmed Ağa'nın karısı Sarayi Hafize Kadın *Mushaf-ı Şerif* ve *Kitab-ı Şerhi'l İslam* sahibiydi (D. BŞM. MHF 12840 (1192/1778)). Hatice Hatun Mushaf-ı şerif ve *Risale-i Birgivi* sahibiydi D.HMH. MHF 34-50 (1203). Diğer bir Hatice, *Mushaf-ı şerif, Enam-ı Şerif* ve *Risale-i Birgivi*'ye sahipti (D.HMH. MHF 34-48)

39 Şemsi Hatun'un *Mushaf* ve *Enam* dışında on üç kitabı olup kitaplarının isimleri belirtilmemiştir (D.HMH. MHF 34-1).

40 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 120, s. 64 (1143/1730). İnşa, yazı yazma sanatı manasına gelirken, inşa mecmuası veya mecmua-i inşâ muhtelif yazışma örneklerini içerirdi (Mustafa Uzun, "İnşa," *DİA*, XXII, 338-9).

41 Enver Behnan Şapolyo, *Türk Büyükleri* (Ankara: Suat Osmanoğlu Yayınları, 1960), 253-254.

42 Sarayi Ayşe Hatun, Kâtibe Hoca unvanına sahipti. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195 (1189/1775).

43 Hattat Ali Efendi'nin Harem-i Hümayunda meşk hocası olan Hafız Hasan Efendi'ye günlük 10 akçe ödeme yaptığı arşiv belgelerinden takip edilebilir (C. SM 1082 (1204/1789)).

malardan örnekler veya sivil mektup suretleri içeriyor olabilir.[44] Dolayısıyla Sarayi Rukiye'nin yazı becerisini geliştirmek adına bu kitabı kullanıyor olması ihtimal dahilindedir.

Dini kitaplardan sonra *Türki Risale* tereke kayıtlarında en sık rastlanan eserdir. III. Ahmed'in cariyesi olan Sarayi Hâcce Gevher Hatun'da, *Türki Risale* ve *Bahrü'l Amik* bulunmaktaydı.[45] İstanbul'da Cezeri Kasım Paşa Mahallesi sakinlerinden olup, hac yolunda vefat eden Saliha Sultan çırağlarından Sarayi Sülün Hatun, diğer bir ismiyle Ümmühani Hatun on üç *Türki Risale* sahibiydi.[46]

Benzer şekilde Simten Kadın'ın terekesinde çok nadir rastlanan *Hasan Paşa Tarihi* bulunmaktaydı.[47] Nitekim 17. yüzyılda yazan La Croix, valide sultanın (Hatice Turhan Valide Sultan olmalı) darüssaade ağasıyla görüştükten sonra, öğle yemeğini takiben kadın okuyucunun Kuran'dan bir bölüm veya tarih kitabı okuduğunu belirtir.[48] Bir sonraki yüzyılda ise Simten'in de Harem-i Hümayun hizmeti sırasında bu gelenekten haberdar olma ihtimali vardır. Gerek sarayda gerekse toplumda dinleyiciler için sesli okuma pratiğinin bulunduğu düşünüldüğünde, bu tür tarih kitaplarının da grup önünde sesli okunuyor olması ihtimal dahilindedir.[49]

III. Mustafa tarafından çırağ edilen Hüsnüşah Hatun binti Abdullah, diğer saraylı kadınlara kıyasla şaşırtıcı zenginlikte kitap sahibiydi. İlginç şekilde Sarayi Hüsnüşah Hatun'un terekesi farklı tarihli iki ayrı kayıtla tespit edilmiştir.[50] Dikkati çeken husus bu iki kayıtta farklı kitapların yer almasıdır.[51] 1775 tarihli ilk tereke kaydında *Mushaf-ı Şerif*,

44 İnşa mecmualarının muhtelif örnekleri için bkz. Cihan Okuyucu, "Tunus Milli Kütüphanesindeki Türkçe Elyazmaları," *Akademik Araştırmalar Dergisi* 7-8 (2000-1): 135-171.

45 D.BŞM. MHF 63-25.

46 Yüzyılın ikinci yarısına ait örnekler arasında (D.HMH.MHF 33-36 (1193/1779)).

47 D.BŞM. MHF 58-56; Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 60 (1189/1775). *El Bahru'l amik fi menâsiki'lmu'temirve'l-hâcile'l-beyti'l-atik*, Hanefi Fıkıh âlimi İbnü'd-Diyâ'ya (789-854/1387-1450) ait bir eserdi. Eserin sonunda Mekke ve Medine tarihi ve bu şehirlerdeki önemli mekânlar hakkında bilgi veren bir bölüm vardır (Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 179-180).

48 La Croix, *Memoires*, 356-7, 360-2.

49 Sarayda gerçekleştirilen uygulama hakkında bkz. Emine Fetvacı, *Picturing History at the Ottoman Court* (Indiana: Indiana University Press, 2013), 26.

50 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 10 (1189/1775), D.BŞM. MHF 68-48 (1195/1780).

51 Hüsnüşah'a ait kitapların bir kısmı ilk etapta, saray tarafından alınmış ve bu sebeple ikinci belgede bu kitaplar belirtilmemiş olabilir.

En'am-ı Şerif, Tecvid-i Şerif gibi dini kitaplar ve ayrıca büyük ihtimalle terekeyi kaydeden kâtip tarafından *Mecmua-i Manzume* olarak adlandırılan şiirlerin toplandığı eser yer alır. 1780 tarihli diğer kayıtta ise, ilk kayıtta belirtilen kitaplara ilave olarak, daha zengin çeşitlilikte dini kitaplar bulunur. Bir salavat kitabı olan *Delâil-i Hayrat,*[52] *Duaname, Tercüme-i Hadis-i Şerif, Ecza-ı Şerif, Tercüme-i İbadiyat* ve *Kaside-i Halhalî*[53] isimli eserler yer alır.

Hüsnüşah Hatun'un terekesinde yer alan kitaplar din, tarih ve edebiyat alanlarında geniş bir yelpazeyi kapsamaktaydı. Kitapları arasında terekelerde çok nadir görülen ve Hz. Muhammed'in torunu Hüseyin'in, Emevi ordusunun elinde, Kerbela'da şehit edilmesini edebi bir üslupla anlatan *Maktel-i Hüseyin* adlı eser de mevcuttur.[54]

Ayrıca Hüsnüşah Hatun'a ait ilk kayıtta, *Silsilename* adlı eser de yer alır. *Silsilename*'nin kime ait olduğu belirtilmemekle birlikte bu hanedana veya bir tarikata ait olabilir.[55] Her halükârda Osmanlı toplumunda *Silsilename* sahibi olmak çok nadir rastlanan bir durum olup, kitap tutkunu ve geniş koleksiyon sahibi olan Darüssaade Ağası Abbas Ağa'nın kitapları arasında dahi *Maktel-i Hüşeyin* veya *Silsilename* adlı eserlere rastlanmaz.[56]

52 Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezuli (ö. 870/1465) tarafından derlenen salavat mecmuası olup Şâzeliyye tarikatının Cezûliyye kolunun kurucusu olan Şeyh Cezûli'nin bu risalesi müritleri arasında bir tarikat evradı olarak çok okunmuş ve dolayısıyla çok sayıda istinsah edilmiştir (Süleyman Uludağ, "Delâilü'l Hayrat," *DİA*, IX, 113-114).

53 *Kaside-i Halhalî*, mutasavvıf şairlerden olan Nizamî ve Mevlevî özentisiyle şiirler yazan, Vakıf Molla Nasrullah-ı Halhali'ye (ö. 1554) ait bir eser olabilir. Bu konuda bkz. Bilal Dedeyev, "Osmanlı Eğitimine Katkıda Bulunan Bazı Azerbeycan Müderrisleri (15. yüzyılın II. yarısı ve 16. yüzyılın I. yarısında)," Journal.qu.edu. az/article_pdf/1004_54 (2009), 220.

54 *Maktel* adlı eserler Arap, Fars ve Türk edebiyatında edebi bir tür olup, muhtelif dönemlerde, farklı yazarlar tarafından romantik ve dramatik şekilde yazılan nesir eserlerdi. İlk *Maktel-i Hüseyin*, Câbir b. Yezid el-Ca'bî (ö. 128/746) tarafından yazıldı. Ebû Mihnef (ö. 773) tarafından yazılmış *Maktel-i Hüseyin* en önemlisiydi. İlyas Üzüm, "Hüseyin," *DİA*, XVIII, 521-4; Mustafa Uzun, "Kerbela," *DİA*, XXV, 274-5. Osmanlı dünyasında maktelleri sesli okuma geleneği mevcuttu. Nitekim 16. yüzyılda şair Lami'i Çelebi'nin Hüseyin'in şehit edilmesini anma için Hz. Hüseyin'i metheden *Maktel-i Hüseyin*'i Bursa'da Ulu Camii önünde sesli okunmuştu.

55 Şayet hanedan silsilenamesi ise içinde peygamberlere, halifelere, Osmanlı dönemi öncesi Müslüman devletlere ve önceki padişahlara ve son olarak hükümdar olan padişaha ait tasvirler olup, Osmanlı hanedanın son meşru hanedan olduğu imajını verir (Serpil Bağcı, "From Adam to Mehmed III: Silsilename," *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* içinde, haz. Selmin Kangal (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000), 188-201).

56 Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha," *JESHO* 37 (1994): 293-317.

Hüsnüşah'a ait *Silsilename*'nin ve *Maktel-i Hüseyin*'in, yazarı, cilt sanatkârı, üretim tarihi hakkında bilgi bulunmaz. *Maktel-i Hüseyin* ve *Silsilename*'nin tasvirli nüshalarının mevcut olduğu düşünüldüğünde[57] Hüsnüşah Hatun'un sahip olduğu nüshalarda tasvir bulunup bulunmadığı, varsa da hangi sanatçıya ait olduğu konusunda da bilgi mevcut değildir.[58] Ancak saray çevrelerinde ve zenginler arasında 16. yüzyılda dahi sanat koleksiyonerliğiyle ilgilenildiği düşünüldüğünde,[59] Hüsnüşah'ın sahip olduğu *Maktel-i Hüseyin* veya *Silsilename* tasvirli olabilir. *Silsilename*'nin dönemin meşhur sanatçılarından Musavvir Hüseyin, Levni veya herhangi bir yerel sanatçının tasvirlerini içeriyor olma ihtimali vardır.[60]

Sarayi Hüsnüşah'ın kitap çeşitliliğine kıyasla, Rami Kadın ve Hazinedar Saliha Kalfa'nın sahip olduğu kitaplar daha da şaşırtıcı çeşitlilikteydi. Vaktiyle Sultan I. Mahmud'un altıncı hasekisi olan ve onun vefatı sonrasında, Haremeyn müfettişi İbrahim Bey ile evlenen Rami Kadın, 23.665 kuruş (2.839.800 akçe) gibi muazzam bir servetle vefat etmişti.[61] Hazinedar Saliha Kalfa ise, Saliha Sultan'ın (III. Ahmed'in kızı olmalı) çırağıdır.[62]

Rami Kadın ve Saliha Kalfa, tarih, edebiyat, tasavvuf, ahlak, siyer, fıkıh, akaid, İslam diniyle alakalı, iman ve İslamın şartlarına dair konulara değinen kitaplardan oluşan, zengin kitap koleksiyonlarına sahiptiler.

57 *Maktel-i Hüseyin*, sanat hamileri tarafından tasvirleri yaptırılan favori eserler arasındaydı (Metin And. "Eski Edebiyatımızda Yarı Dramatik Bir Tür: Maktel ve Minyatürlü Maktel Yazmaları," *Türkiyemiz* 61(1990): 4-15. 17). yüzyılın ortalarından itibaren özellikle IV. Mehmed döneminde (h. 1648-1687), *Silsilename* geleneğinde portre serileri tekrar canlandı (G. Renda, 'Topkapı Sarayındaki H. 1321 no.lu *Silsilename*'nin Minyatürleri," *Sanat Tarihi Yıllığı* V (1973): 443-480). A.g.y., "Etnoğrafya Müzesindeki Silsilename Minyatürleri Üzerine Düşünceler," *Kemal Çığ'a Armağan Kitabı* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayını, 1984), 175-202; Sadi Bayram, "Ankara Etnografya Müzesi'nde Bulunan Silsile-Nâme," *Vakıflar Dergisi* XXIII (2003): 315-363; Tülay Artan, "Arts and Architecture," The *Cambridge History of Turkey, The Later OttomanEmpire, 1603-1839* içinde, haz. SuraiyaFaroqhi, III, 435.

58 Hüşnüşah Hatun'un muhallefat kaydında, *Silsilename* ve *Maktel-i Hüseyin*'in fiyatının belirtilmemiş olması da eserin tasvir içerip içermediğinin tespitini zorlaştırır.

59 T. Artan, "Arts and Architecture," 435-43.

60 Dönemin sanatçıları konusunda, Tülay Artan, "Arts and Architecture," 435-43.

61 CS 6533; D.HMH. MHF 33-39 (1194/1780).

62 D.HMH. MHF 34-26 (1197/1782)

Hazinedar Saliha, tecvid kitabı, ilmihal, *Enam-ı Şerif* dışında, *Battal Gazi, Tarih-i Mısır, Altıparmak,*[63] *Saadetname,*[64] *Risale, Kanun-ı Sultan Ahmed, Fıkh-ı Keydâni, Tercüme-i Bahâ-i Veled,*[65] *Yusuf ve Züleyha, İmadü'l İslam,*[66] *Acaib-ül Mahlukat,*[67] *Dekâiku'l Ahbar,*[68] *Mesail-i Abdullah ibn-i Selam,*[69] *Hallu'l Mesail* isimli kitaplara sahiptir. Ayrıca terekesinde üç parça âbâdi kâğıt, sandık içinde karışık halde kâğıtlar (evrâk-ı perişan) mevcuttu.

Rami Kadın ise biri büyük olan üç adet *Mushaf-ı Şerif, Enam-ı Şerif, Akaid Risalesi, Tercüme-i Muhammediye,*[70] *Hihye-i Şerif-i Nebeviye-i*

63 *Altıparmak* olarak bilinen eser, Muîn el Miskin'in (ö. 1501-1502) Farsça yazdığı, Hz. Muhammed'in hayatı ve mucizelerinin anlatıldığı, *Meâricü'n-Nübüvve* isimli eserin tercümesidir. Altıparmak Mehmed Efendi tarafından *Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî* veya *Meâricü'n-Nübüvve Tercümesi* adı verilen tercüme, halk tarafından çok rağbet gören görmüş *Altıparmak* adıyla tanınmıştır (Yusuf Şevki Yavuz, "Meâricü'n Nübüvve," *DİA*, XXVIII, 209-210; Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi," *DİA*, II, 542).

64 Çok sayıda *Saadetname* isimli eser mevcuttur. Şebüsterî (ö. 1320) tarafından yazılmış *Sa'âdetnâme*, Farsça tasavvufi bir mesnevi olup Allah'ın zatı, sıfatları, isimleri ve fiilleri hakkındadır (Adnan Karaismailoğlu, "Şebüsteri," *DİA*, XXXVIII, 400-401). Nâsır-ı Hüsrev'e (ö. 465/1073'ten sonra) ait olan ve pratik ahlak kaidelerini nasihat yoluyla öğreten *Sa'âdetnâme* isimli mesnevi mevcut olmakla birlikte kendisi İsmâilî olması itibariyle, Saliha Hatun'un sahip olduğu Saadetname'nin Nâsır-ı Hüsrev'e ait olması düşük ihtimaldir (Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev," *DİA*, XXXII, 397). Ayrıca 16. yüzyıl divan şairi Cami-i Rûmî, Hüseyin Vaiz -i Kaşifi'nin Kerbela Vak'ası'na dair *Raviatü'ş-Şüheda'* adlı eserini *Saâdetnâme* adıyla tercüme ederek Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf etmişti (M. Uzun, "Câmî-i Rûmi," *DİA*, VII, 102-103). Hacıhasan zade Efendi (ö. 1505), Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Ravzatü'ş-şüheda'* adlı eserini *Saâdetnâme* adıyla tercüme etmiştir (M. İpşirli, "Hacıhasan zade Efendi," *DİA*, XIV, 504). Şem'i (ö. 1602-1603), Feridüddin Attar'a nisbet edilen *Pendname* hakkında, *Saadetname* isimli bir şerh kaleme almış olup, III. Murad'ın musahiblerinden Zeyrek Ağa'ya ithaf etmiştir (Şeyda Öztürk, "Şem'î," *DİA*, XXXVIII, 504).

65 Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin babası mutasavvıf Bahâeddin Veled'in (ö. 628/1231) tasavvuf üzerine eseridir (M. Nazif Şahinoğlu, "Bahaeddin Veled," *DİA*, IV, 460-462, 462).

66 Mevlana Abdülaziz Farisi'nin, *Umdetü'l İslam* adlı Farsça kitabı, Abdurrahman bin Yusuf tarafından Türkçeye çevrilmiş olup ilmihal kitabıdır.

67 *Acâibü'l Mahlûkat*, yazıldığı devrin coğrafya ve kozmografya telakkisine göre hazırlanmış, ansiklopedik bilgileri ihtiva eden, edebi eser (Günay Kut, "Acâibü'l Mahlûkat," *DİA*, I, 315-317). Kazvînî'nin (ö. 682 /1283) kaleme aldığı *Acâibül'l Mahlûkat ve Garâibü 'l-Mevcûdât* isimli eser çok beğenilmiştir. Türk edebiyatında, Kazvînî ve İran edebiyatındaki diğer örneklerinden alınarak yapılmış, *Acâibül'l-Mahlûkat* tercümeleri mevcuttur. Ahmed Bicân'a, Sürûrî ve Rodasîzâde ve başka kişiler tarafından yapılmış tercümeleri mevcut olduğu gibi, Sürûrî tercümeleri de genelde minyatürlüdür.

68 Cennet ve cehennemi birlikte konu edinen eserlerlerden, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin, *Dekaiku'l-ahbâr fî zikri'l-cenneti ve'n-nâr* isimli eseri olabileceği gibi, Muhammed bin Selame El-Kuzaî'nin, nasihat ve zikr kitabı olan *Tercüme-i Dekaikül-Ahbar ve Metn-i Dekaikül-Ahbar*'da olabilir.

69 Abdullah'ın Müslüman olduktan sonra Hz. Muhammed'e yönelttiği soruların topladığı eseridir.

70 Yazıcığlu Mehmed tarafından 1446-1449 yılları arasında yazılmış eser, İslam dininin temas ettiği birçok konu hakkındadır. Matbu nüshalarından bir kısmı devrin önemli hattatları tarafından yazılmış ve içinde bazı dini resim ve çizimlere yer verilmiştir (M. Uzun, "Yazıcıoğlu Mehmed Efendi," *DİA*, XLIII, 362-363).

Aliyye Efdalü't Tahiyye, Fezâil-i Beytü-l Makdis,[71] *Melâzü'l Müttakîn,*[72] *Şifâe'l Kulub,*[73] *Kitab-ı Üstüvânî,*[74] *Ulviyyat-ı Sultani*[75] isimli eserlerle ayrıca Hüsnüşah Hatun'un da sahip olduğu *Delâil-i Hayrat* ile Hazinedar Saliha'nın da sahip olduğu *Altıparmak, Risale-i Saadetname* isimli eserlere sahiptir.

Hüsnüşah, Rami Kadın, Hazinedar Saliha ve Rukiye'nin sahip olduğu kitaplar, saraylı kadınların sarayın ilmi ve edebi kültürüyle bağlarına işaret edebilir. İlk bölümde görüldüğü üzere, Harem-i Hümayun mensubu kadınlar, statülerine uygun şekilde belli eğitimden geçmekteydiler. Hatta kimi saraylıların daha eğitimli oldukları bilinir. Nitekim IV. Mehmed dönemine ait bir inamat defterinde, "Okumuş Kadın" isimli bir saraylıya rastlanır.[76] Kıyafet albümünde, "Okumuş Kadın (Literate Women)" olarak belirtilen bu kadın, okumayı ve yazmayı bilen saray kızlarından biri olarak belirtilir.[77] Benzer şekilde 17. yüzyılda yazan La Croix, "okumuş bula" isimli kişinin, Kuran ve herhangi bir tarih kitabı okuduğunu yazar.[78]

71 Kudüs şehrinin faziletlerine değinen, *Fezailü Beyti'l-Makdis* literatürü mevcuttur. Ebu Muhammed ibn Asakir'in (ö. 1203) *Fezâ'ilü Beyti'l-Makdis* isimli eseri vardır (Kemal Sandıkçı, "İbn Asâkir Ebu Muhammed," *DİA*, XIX, 320). Ziyâeddin el-Makdîsî'nin de (ö. 1245) *Fezâ'ilüBeyti'l-Makdis* isimli eseri vardır (Mehmet Efendioğlu, "Ziyâeddin el Makdîsî," *DİA*, XLIV, 491-495, 494). Muhallefat kaydında geçen bu kitap *Kitâb-ı Fezâil-i Beyt-i Mukaddes* adlı eser de olabilir. Muhtelif *Beyti'l Mukaddes* yazarları vardır. 11. yüzyılın sonlarında şöhret bulmuş *Fezâ'ilü Beyti'l-Mukaddes ve'ş Şam*'ın yazarı Ebü' l-Meali Müşerref b. Mürecca b. İbrahim el-Makdisi iken, 1106'da yazılmış *Fezailü Beyti'l-Mukaddes*'in yazarı Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed el-Vâsıtî'dir. Ayrıca *Mehmed Hıfzî*'nin *Kitab-ı Fezâil-i Beyt*-i *Mukaddes* adlı eseri vardır.

72 Vaiz olan Rıdvan Halife bin Muhammed Edirnevi'nin kitabıdır. Kâtib Çelebi, *Keşf-el-Zunun*, haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2. bs. (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971), II, 1813.

73 İzzeddin el-Askalânî'ye (ö. 1471) ait *Şifâü'l-kulûb fi-Menâkıbi Benî Eyyûb* isimli çalışma mevcuttur (Vecdi Akyüz, "Askalânî İzzeddin," *DİA*, III, 488).

74 Bu eser, Kadızâdeli hareketinin önde gelenlerinden olan Üstüvânî Mehmed Efendi'nin ölümü sonrasında bir öğrencisi tarafından yazılmış olup imanın ve İslamın şartlarına dair konular açıklanmaktadır (Muammer Göçmen, "Üstüvânî Mehmed Efendi," *DİA*, XLII, 397).

75 Muhallefat kaydında "Ulviyyat" olarak yazılmış olmakla birlikte, *Hulviyyât-ı Sultanî* isimli bir eser mevcuttur. Candaroğlu İsmail Bey tarafından hazırlanmış olan *Hulviyyât-ı Sultanî*, fıkıhla alakalı konulara değinir (Abdulkerim Abdulkadiroğlu, "Candaroğlu İsmail Bey ve *Hulviyyât-ı Sultânî* Adlı Eseri Üzerine Notlar," *Türk Tarih ve Kültüründe Kastamonu, Tebliğler, 19-21 Ekim 1988* (Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1989), 43-54).

76 TSMA D 1219 0002. Harem-i Hümayun içinde etkin kadınlardan olan Raziye Hatun'un kızı da "Okumuş kadın" kategorisinde idi. Pedani, "Safiye's Household," 25.

77 Emine Fetvacı, *Picturing History*, 35-36.

78 Sieur du la Croix, *Mémoirs de Sieur de la Croix* (Paris, 1684), 361

Kimi saraylı kadınların terekelerinde özel ve nadir kitapların yer alması, saray mensubiyetinin bu kadınların kültür dünyasına tesiriyle alakalı olabilir. Nitekim saray içinde kitapların muhafaza edildiği hazine, saray sakinlerine kitap ödünç veren bir kütüphane fonksiyonu görmekteydi. Şehzadeler ve içoğlanlar, hazineye ait kitaplarla eğitim gördükleri gibi, Harem mensupları da saray içinde dolaşımda olan kitaplarla eğitilirlerdi.

Hazineden düzenli olarak kitap ödünç alınırdı ve saray içinde kitap dolaşımı söz konusuydu. Ayrıca kimin ne zaman hangi kitabı ödünç aldığı kaydedilirdi. Haremde ikamet eden bazı kadınlar da bu kitapları okurlardı. Nitekim kitapların Hareme de verildiği, hazinedan kitap ödünç alan kimi saraylı kadınların mevcut olduğuna dair çok sayıda hazine kaydı mevcuttur.[79]

Dolayısıyla bazı saraylı kadınların da sarayın edebi-ilmi kültürünü paylaşmış oldukları düşünülebilir. Saray mensubu olan bu kadınlar, sarayın kitap kültürüyle tanışmış ve bu durum onların kitap sahipliklerini ve edebi zevklerini şekillendirmiş olabilir.

Osmanlı Devleti'nde seçkin kişilere kitap hediye etme alışkanlığı düşünüldüğünde,[80] bu kitaplar saraylı kadınlara harem hizmetleri sırasında veya çırağ edilme sonrasında hediye edilmiş olabilir. Ayrıca kimi saraylılar için kocalarının mesleği de kitap sahipliğinde etkili olmuş olabilir. Nitekim Hüsnüşah Hatun'un kocası Halil Ağa bin Mustafa, Süleymaniye Camii vekilharcı olup, Hüsnüşah'ın sahip olduğu kitaplar ve kendisinin edebi zevki konusunda tesir etmiş olabileceği düşünülebilir.[81] İlaveten, Hüsnüşah'ın evinin ilmiye mensuplarının yoğunlukta bulunduğu Süleymaniye Camii civarında olması da sahip olduğu kitaplar değerlendirilirken, dikkate alınması gereken diğer bir husustur.

79 Fetvacı, *Picturing History*, 25, 29-30, 35-37.

80 Muhtelif örnekler için bkz. Murat Akgündüz, "Padişah ve Şeyhülislam Arasındaki Hediyeleşmeler," 134-139.

81 Saraylı kadınların terekelerinde yer alan kitapların bazıları kocalarına ait olabiliyordu. Nitekim Sarayi Beyza'nın hikâyesi bu durumu destekler mahiyettedir. III. Mustafa tarafından çırağ edilen Sarayi Beyza, diğer bir ismi Hadice Hatun, Hafız Hüseyin Efendi bin Ali'nin karısı olarak 1770'te vefat etti. Terekesinde Hafız Halil hattıyla yazılı *Mushaf-ı Şerif* mevcut olup yanında bu bahsedilen *Mushaf-ı Şerif*'in adı geçen efendiye (müşarünileyh efendi) ait olduğuna dair not vardı ki bu efendi unvanı taşıyan kocası olmalıdır (D.BŞM. MHF 53-41).

Sarayi Hüsnüşah'ın elinde bulunan kitapların çeşitliliği, kitap sahibi olma ve sahip olunan servet arasındaki ilişkiyi görmek açısından da önemlidir. 1775'te vefat ettiğinde, 518 kuruş (62.160 akçe) gibi diğer bazı saraylı kadınların servetine kıyasla mütevazı bir meblağ bırakması, çok sayıda kitap sahibi olmakla servet sahibi olmak arasında her zaman bir bağlantı olmadığını gösterir. Terekesine yansıdığı kadarıyla, zengin olmayan Hüsnüşah Hatun, mütevazı sayılabilecek ölçekte eşyalara sahipti.

Netice itibariyle, saraylı kadınlar arasında kitap sahibi olanların oranının daha yüksek olması beklenir. Zira 1715'te Mehmed Ağa bin Abdullah'ın karısı olarak vefat eden Sarayi Okumuş Fehime Hatun'un, muazzam sayıdaki mücevherleriyle eşyalarının değeri, geniş bir servete sahip zengin bir kadın olduğunu gösterir.[82] "Okumuş" unvanına ve servetinin büyüklüğüne rağmen, terekesinde *Mushaf-ı Şerif* dahil olmak üzere hiçbir kitap yoktur. Saraya kitap alımı, sipariş, hediye veya vefat etmiş saray mensuplarının terekelerinden alınması yoluyla gerçekleşirdi.[83] Bu düşünüldüğünde Fehime'nin vefatı sonrası kitapları saray tarafından geri alınmış olabilir. Nitekim Rami Kadın'ın kitaplarından bazıları sarayda kalmıştı. "Taraf-ı Hümayuna kalan kitap bedeli" olarak ifade edilen meblağ, Rami Kadın'ın terekesinden rikâb-ı hümayuna düşen hisseden düşürüldü. Ayrıca Okumuş Fehime Hatun'un 53.400 akçeyi bulan yüksek meblağda bir borcunun olması, diğer bazı eşyalarıyla birlikte kitaplarının da borçlarını karşılamak için satılmış olabileceğini düşündürmektedir. Diğer bir ihtimal de, ölmeden önce kitaplarının başka yerlere verilmesini vasiyet etmiş olması ve bundan dolayı da terekesine bu durumun yansımamış olmasıdır. Nitekim Sarayi Rukiye Hatun binti Abdullah'ın tereke kaydında, vasiyeti üzerine *Mushaf-ı Şerif*'inin mahalle imamına verildiği belirtilir.[84]

82 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 44, 53, 65-6, 73.
83 Vefat eden yönetici elite ait kitapların, saray hazinesine alınması hakkında bkz. Fetvacı, *Picturing History*, 28, 29.
84 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 103, s. 111 (1128/1715).

Lüks Eşyalar

Osmanlı toplumunda her kadının terekesinde rastlanmayan kalem lüks eşyalardı. Lüks kategorisinde değerlendirilebilecek olan eşyalar, halk arasında sıkça kullanılan eşyaların değerli malzemeden yapılmış olanlarına veya nadiren sahip olunan objelere tekabül ederdi. Bu tür eşyalara genel olarak yüksek servet sahibi saraylı kadınlar sahipti. Benzer durum saraylı olmayan askeri statülü kadınlar için de söz konusuydu. Yaşadıkları dönemde seçkin olarak adlandırılabilecek kesimin lüks eşyaları talep ettiği ve bunlara sahip oldukları düşünüldüğünde,[85] bir grup saraylı kadının lüks eşyaları Osmanlı toplumu içindeki yerleri açısından ipuçları vermektedir.

Lüks eşyalara sahip bir grup saraylı kadının oranı, çağdaşı askeri statülü kadınlardan yüksekti. Kimi zengin saraylı kadınlar, çağdaşı zengin kadınlarda dahi nadiren rastlanan eşyalara sahiptiler. Yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş saraylı kadınlar arasında fağfuri, yaldız, sim (gümüş), sedef, billur, mertebâni gibi malzemelerden üretilmiş eşyalara sahip olanlar vardı. Örneğin bunların eşyaları arasında sim kuşak dışında, simden yapılmış ayna, tas, bıçak, gülabdan, buhurdan, şamdan, fener, saat, fincan zarfı, kahve askısı, şeker kutusu, tepsi, leğen, ibrik, kaşık, devat gibi çeşitli eşyalar bulunmaktaydı.

Daye Hatun'un Harem-i Şeriften alınıp Enderun Hazinesine 1720'de kayıt olunan eşyaları şöyleydi: minekâri altın fincan tabağı, yanyakâri sim tabak, taşlıca kebir fincan, fağfuri gülabdan, iki adet yaldızlı kalemkâri kebir sim şamdan, sim leğenler ibrikler, tepsiler, siniler, sim hoşaf tası, yaldızlı sim kahve ibriği, yaldızlı sim şeker kutusu, sim gülabdanlar, buhurdanlar, frenkkâri ibrik ve leğen, sim yaldızlı ayna, sim fener, mercan tespih, peştahta nöbet saati.[86] Bu eşyalar yaşadığı dönemde nadir bulunan değerli eşyalardı. Sarayi Afife Hatun binti Abdülmennan, yine o dönemde nadir rastlanan beş adet Kütahya tabağa sahipken,[87] Kerkerîzade İsmail Ağa ile evli Sarayi Ayşe Hatun binti Abdülmennan nadir görülen mertebâni tabak sahibiydi.[88]

85 Bu konuda bir çalışma için bkz. Faroqhi, "Consumption and elite status in the eighteenth and nineteenth centuries," *Stories of Men and Women* içinde, haz. S. Faroqhi (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002), 40.
86 TSMA D 1064-001 (1133/1720).
87 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 50, 80, 82 (1129/1716).
88 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119. s. 112 (1141/1728)

Yüzyılın ikinci yarısına ait incelenen örneklere göre, lüks eşyalara sahip saraylı kadınların oranının arttığı görülür. Benzer artış saraylı olmayan askeri statülü kadınlar için de söz konusuydu. Bu durum, ikinci dönemde yüksek servet sahibi kadınların oranının artmasıyla alakalı olmalıdır. Yüzyılın ikinci yarısında görülen değişim, ithal ürünlerin ilavesi ve kullanılmakta olan eşyaların malzemesindeki muazzam çeşitlilikti. Aynı dönemde saraylı kadınlar tarafından sahip olunan değerli malzemeden üretilmiş lüks eşyaların çeşitliliği artmış, yeni objeler görülmeye başlamıştı. Bu tarz eşyalara sahip olan saraylı kadınların oranı çağdaşları kadınlardan yüksekti.

İlk dönemde sedefli ayna, billur bardak, kâse görülürken, ikinci dönemde bu eşyalara ilaveten sedefkâri çekmece, şamdan ve dolaplar; billur bardak, tabak ve şişeler; Kütahya fincan ve tabaklar görülür. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seçkinler arasında sık görülen fağfuri fincan, tabak, tas, buhurdan gibi fağfuri eşyalara,[89] yüzyılın ilk yarısında da küçük bir grup saraylı kadın tek parça olarak sahiptiler. Benzer durum saraylı kadınların çağdaşları için de söz konusuydu. Yüzyılın ikinci yarısında fağfuri eşyaya daha fazla kişi sahipti ve sahip olunan fağfuri eşyalar birden fazlaydı. Bu durum 18. yüzyılda sim yerine Çin porseleninin tercih edilmesiyle ilişkili olmalıdır.[90] Buna mukabil yüzyılın ikinci yarısında sim (gümüş) eşya sahibi olan kadınların oranında artış görülmemesi, 18. yüzyılda sim eşyaların itibarının düşmesiyle alakalı olabilir.[91]

Ayrıca yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş kimi saraylı kadınlar, lüks malzemelerden üretilmiş nadir eşyalara sahiptiler. Batıyla artan diplomatik temaslar ve ticari ilişkiler neticesinde, Osmanlılar Batı modasından

89 Fağfuri konusunda bkz. Hedda Kiel, "Osmanlı'da Hediye (16.-17. yüzyıl)," *Hediye Kitabı* içinde, haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç (İstanbul: Kitabevi, 2007), 108; Julian Raby-Ünsal Yücel, "Chinese Porcelain at the Ottoman Court," *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum Istanbul* içinde, haz. John Ayers, Regina Krahl (Londra: Sotheby's Publ., 1986).

90 Sarayda porselen kullanımına dair bkz. T. Artan, "18th century Ottoman princesses as collectors: Chinese and European porcelains in the Topkapı Palace Museum," *Ars Orientalis (Globalizing Cultures: Art and Mobility in the Eighteenth Century)* 39 (2011): 113-146.

91 Benzer şekilde 1720'deki şehzade sünnet düğünündeki hediyeleşmede sim eşya oranının, 1675'te gerçekleşen sünnet düğünündeki hediyeleşmede verilen sim eşyaların oranına kıyasla daha az olduğu belirtilir (Hedda Kiel, "Power and Submission Gifting at Royal circumcision festivals in the Ottoman Empire (16th-18th centuries)," *Turcica* 41 (2009): 72). H. Kiel, benzer şekilde Avrupa modasında da simin gözden düştüğünü belirtir.

ve yaşam tarzından haberdar olmaya başladılar. Ayrıca 18. yüzyıl boyunca ticari bağlantılar genişledi. İngiliz-Fransız rekabetinin iktisadi alanda bir yansıması olarak İran ve Hindistan ile Akdeniz havzası arasındaki ticaret hacmi genişledi. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nu derinden etkileyecek siyasi ve iktisadi gelişmeleri beraberinde getirdi. İthal ve lüks tüketim maddeleri Osmanlı başkentinde daha kolay ulaşılabilir hale geldi.

Yüzyılın ikinci yarısında lüks ev eşyalarına sahip olan kadınların oranı yükseldi. Sahip olunan lüks ev eşyaları da çeşitlendi. Bu dönemde 100.000-999.999 akçeyle 1.000.000 akçe ve üstü servete sahip olan bir grup saraylı kadın yaşadıkları dönemde çağdaşı kadınlar arasında son derece nadir görülen ev eşyalarına birden fazla sayıda sahiptiler. Yüzyılın ikinci yarısında kimi zengin saraylı kadınların evinde, çağdaşı kadınlarda çok nadir görülen Boğazhisarikâri tabak ve leğen, minekâri zarf takımları ve tepsiler, tombak zarf ve tabaklar, Beckâri fincan, tabak, kavanoz, yastık yüzü, Lehkâri tabak, Lehkâri yorgan ve pencere perdesi görülür.

Yüzyılın ikinci yarısında az sayıda zengin saraylının sahip olduğu Saksonya eşyaları ise dönem şartları içinde son derece şaşırtıcıdır. Az sayıda saraylıda, bir iki parça Saksonya kâse, bardak ve tabaklar bulunmaktaydı. I. Abdülhamid çırağlarından Şemsi Hatun'un sahip olduğu eşya çeşitliliği de çok zengindi. Çok sayıda sim, billur, fağfuri, Beckâri, Saksonya tabaklar, kâseler, bardaklar bunlar arasındaydı. Ayrıca tombak buhurdan ve gülabdan, Kütahya fincanlarına ilave olarak nadir görülen gergedan boynuzu fincan, dört adet şerbet kavanozu, Çerkez bıçağı, yedi adet iskemle, çalar saatler vardı. Şemsi Hatun'un sahip olduğu kaşık sayısındaki fazlalık da dikkat çekicidir. Bunlar som balığı dişinden yapılmış on sekiz adet kaşık, tatlı kaşığı, bir deste beyaz kaşık, on beş adet hoşaf kaşığı şeklinde sıralanmıştır. Ayrıca çok sayıda ayna, sim sürmedan ve amberdan, ilave olarak sim kalem, beş adet hilye-i şerif, dürbün, nadir rastlanan yelpaze ve ayrıca Banaluka seccade, mardin futası, çınar çekmece gibi sık sahip olunmayan eşyalara sahipti.[92]

Yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş saraylı kadınlarda ilk dönem saraylılarda görülmeyen avizeler, yaldızlı iskemle, tavşankâri iskemle,

92 D.HMH. MHF 34-1 (1195 /1780).

musaddef iskemle, ağaç iskemle, ceviz iskemle, abdest iskemlesi gibi farklı iskemle türleri,[93] endam aynası gibi ayna çeşitleri görülür. Örneğin Saraylı Simten üç adet elmaslı avizeye, Şemsi Hatun yedi adet iskemleye sahipken, Sarayi Emine zümrüt incili ayna, zümrüt inci ve lâl mücevherli ayna ve endam aynası sahibiydi.

Benzer zenginlik ev tekstiline de yansımıştı. Saraylı Ayşe, diğer ismiyle Sabite Hatun'un, dülbend işleme yorgan, üç adet mücessem yorgan, üç adet lehkâri yorgan olmak üzere değerli kumaşlardan yapılmış çok sayıda yorganı vardı.[94]

18. yüzyılda, eskiye kıyasla yemek kültüründe görülen çeşitlilik, saraylı kadınlara da yansır. Yüzyılın ikinci yarısında eskiye kıyasla yemek kültürüne ait eşyalara sahip olan kadınların oranı artar, sahip olunan eşyalar çeşitlenir, kullanılan malzeme zenginleşir ve kişinin sahip olduğu eşya sayısı artar. Kimi zengin saraylılar, çağdaşları kadınlarda nadir bulunan eşyalara birden fazla sayıda sahiptir. Örneğin Beckâri kavanoz, çini kavanoz, şirmâhî[95] saplı hoşaf kaşığı, ceviz kaşık, boynuz hoşaf kaşığı, mercan saplı sim tatlı kaşığı, Saksonya bardak görülür.

Yüzyılın ikinci yarısında, dini hayata dair eşyalar çeşitlenir, zenginleşir. Özellikle zengin saraylı kadınlar arasında dini yaşama dair, yaşadıkları dönemde nadir rastlanan eşyalar görülür. Örneğin mercanlı od tespih, sandal tespih, pirinç tespih görülürken, lüks ev tekstil eşyaları da zenginleşir. Bu tarz eşyalara sahip olanların oranı da artar. Kimi saraylı kadınlar suzenikâri, kaliçe, sakızkâri, selanikikâri olarak adlandırılan, değerli kumaşlardan üretilmiş işlemeli seccadelere ve ayrıca nadir bulunan Banaluka seccadeye sahiptiler.[96] Küçük bir grup zengin saraylı kadın, hilye-i şerif, misvak kesesi, mushaf kesesi gibi yaşadıkları dönemde nadir rastlanan eşyalara sahipti. Örneğin III. Ahmed cariyesi Hâcce Gevher Hatun, kâbe puşidesi gibi nadir ve değerli bir objeye sahipti.[97]

93 İskemle çok çeşitli manalarda kullanılıp, üzerine sini, tepsi, şamdan, gaz lambası gibi eşyaların konulduğu alet olabileceği gibi üstüne oturulan sandalye için de kullanılırdı (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1972, II, 84).

94 D.BŞM. MHF 13127 (1219/1804).

95 Şirmâhî, aslan balığına verilen isim olup, kemikten sapı bulunan kaşıklar oldukça pahalıdır.

96 Banaluka, adını Banaluka bölgesinden alan işleme sanatıdır (F. Emecen, 'Banaluka," *DİA*, V, 49-51).

97 D.BŞM. MHF 63-25 (1193/1779).

Yüzyılın ikinci yarısında, nadir bulunan eşyalara sahip olan kadınların oranı arttı ve bu tarz eşyaları çeşitlendi. Kimi zengin saraylı kadınlar yaşadıkları dönemdeki çağdaşı kadınlar arasında az rastlanan, sim kâğıt cüzdan, incili ve sim tarak, sürmedan, amberdan, od parçası, sabun gibi eşyalara ve ayrıca dürbün, gözlük, makas (mikrâs), yelpaze (mirvaha) gibi ender eşyalara sahiptiler. Silahşor Tüfekçibaşı Murtaza Bey ile evli, I. Abdülhamid çırağlarından Sarayi Velüle Hanım'ın sahip olduğu eşyalar yaşadığı dönem için dikkat çekicidir. Eşyaları arasında sırmalı misvak kesesi, pirinç tespih, mercanlı od tespih, iki adet hilye şerifin yanı sıra, fağfuri, billur ve sim, Beckâri ve Saksonya eşyalar, tombak tatlı hokkasına ilaveten iki adet dürbün, sim gözlük ve nefesli bir saz olan nısfıye bulunmaktaydı.[98]

Yüzyılın ikinci yarısında kimi saraylılar, duhan tepsisi, duhan kesesi, duhan çubuğu gibi yaşadıkları dönemde az sayıda kadının sahip olduğu tütünle alakalı eşyalara ve ayrıca acemkâri, tombak, Saksonya, sim ve sim kapaklı olmak üzere muhtelif çeşitlilikte hokkalara sahiptiler.

Dilhayat Usta'nın sahip olduğu lüks eşyalar ise muazzam çeşitlilikteydi. Şirmâhî hoşab kaşığı, Şirmâhî saplı taam kaşığı, gümüş kâse, gümüş zarf, Saksonya gülabdan buhurdan, yedi Saksonya bardak, kırk adet Saksonya ve fağfuri karışık kırk adet porselen fincan, on bir Saksonya kâse, altı Saksonya tabak, on bir billur kâse, Beç kâse, İngilizkâri muhafazalı billur tabak, iki fağfuri tabak ve billur sürahiler, elmas tıraşlı üç kâse, on altı adet tombak eşya, Efrenckârî metal şamdan, sedefkârî iskemle, yaldızlı iskemle, bir marangozluk tekniği olan tavşankârî iskemle, Lehkâri şilte, Lehkâri çarşaf, Lehkâri koltuk yastığı, dört adet sedefkâri ve sade kanarya kafesi mevcuttu.

Sarayi Şemsi, Dilhayat, Ülfet, Velüle büyük servet sahibiydiler ve yaşadıkları dönemde nadir rastlanan ve lüks kategorisinde değerlendirilebilecek olan ev eşyalarına sahip olmaları nedeniyetle istisnai örneklerdi. İncelenen örnekler arasında saraylı olmayan askeri statülü kadınlardan en zengin olanı Kapu Halifesi Seyyid Yahya Efendi bin Mustafa Ağa'nın kızı olup, yüksek statülü askeri sınıf mensubu bir kişi olan Küçük Hafidzade Mehmed Sadık Molla Efendi'nin karısı olan Şerife Hanım idi.[99] Saraylı

98 D.BŞM. MHF 12851 (1192/1778)
99 Şerife'nin terekesi için bkz. Sezgin Demircioğlu, "615 Numaralı İstanbul *Askeri* Kassam," 209.

kadınların köle kökenine rağmen, Şerife Hanım, babasının unvanından anlaşılacağı üzere itibarlı ve köklü bir aileye mensuptu. Şerife Hanım'ın, billur, fağfuri ve gümüş eşyalar ve dürbünden oluşan çok sayıda lüks eşyası bulunmaktaydı. Diğer taraftan Sarayi Şemsi, Dilhayat, Ülfet, Velüle gibi kimi saraylıların eşyaları da, büyük servet sahibi yüksek statülü Şerife Hanım'ın lüks eşyalarından daha mütevazı değildi.

Benzer şekilde Üsküdar'da Valide-i Atik Camii civarında oturan Şerife Hanım kadar zengin olmayan, Birgi, Ödemiş'te sâkin Sarayi Hemeta Kadın'ın evinde bulunan lüks eşyalar da son derece şaşırtıcıdır.[100] Sarayi Hemeta Kadın'ın eşyaları arasında billur ve sim eşyalara, sabun, mertebânî tabaklar, hilye-i şerif, som kaşık ve ayrıca dönemin son derece nadir rastlanan eşyaları olan Saksonya ve billur eşyalar bulunmaktaydı. Bu eşyalar bölgenin etkin ve nüfuz sahibi kişilerinden olan Ali Bey ile evliliğinde kendisine saraydan çeyiz olarak verilmiş olabileceği gibi, sonradan da edinilmiş olabilir.[101]

Saatler

İncelenen örnekler arasında kimi saraylı kadınlar yaşadıkları dönemde ender rastlanan saat sahibiydiler. Osmanlıların saatlere ilgisinin uzun bir geçmişi vardır. II. Mehmed'in isteği üzerine 1477 yılında ilk kez batılı bir saatçi Türkiye'ye gelmiştir.[102]

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı sarayı Avrupa'dan saatler kabul etmeye başladı.[103] 18. yüzyıla gelindiğinde ise saate ilgi arttı ve batılı saat üreticileri Osmanlı pazarı için rekabete girdiler.[104] Bu dönemde

100 D.BŞM. MHF 13163 (1223/1808).
101 Bu bölgenin yapısıyla alakalı ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Tülay Artan, "Journeys and Landscapes in the Datca Peninsula: Ali Agaki of Crete and theTuhfezâde Dynasty," *Halycon Days in Crete VI*, haz. A. Anastasopoulos (Rethymno: Crete UnivesityPress, 2009), 339-411.
102 Otto Kurz, *European Clocks and Watches in theNear East* (Londra: Warburg Institute, University of London, 1975), 20-22.
103 Kurz, *European Clocks*, 22-45. Michael Rogers, "Ottoman Luxury Trades and their Regulations," *Osmanistische Studien zur Wirtschaftsund Sozialgeschichte in Memoriam Vanco Boskov* içinde, haz. *Hans Georg Majer* (Wesbaden: Otto Harassowitz, 1986), 135-155. Frédéric Hitzel, "De la clepsydre à l'horloge. L'art de mesurer le temps dansl'Empire ottoman," *Les Ottomans et le Temps* içinde, haz. François Georgeon-Frédéric Hitzel (Leiden: Brill, 2011), 20-37.
104 David Landes, *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World* (Cambridge: Harvard University Press, 1983), 238-239; Kurz, *European Clocks*, 65-88; Netice Yıldız, "Osmanlı İmparatorluğu'nda

hediye ve sipariş olarak saraya çok sayıda saat girdi.[105] Avrupa'da üretilen saatler asıl olarak padişah ve yönetici elite gönderilirdi. 18. yüzyılda saatlere ilgi artmış olmasına rağmen, bunlar hâlâ lüks kategorisinde olup birer statü sembolüydü. İncelenen örneklerde 18. yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş olan 186 saraylı kadından 17'sinin (yüzde 9) terekesinde saat bulunmaktaydı. Bu oranın düşüklüğü Osmanlı toplumunda saat sahibi olmanın yaygın olmadığı düşünüldüğünde pek de şaşırtıcı değildir.[106]

Yüzyıl boyunca saat sahibi olan saraylı kadınların büyük çoğunluğu 100.000 akçenin üstünde servete sahip olan zengin kadınlardı. Bunların çoğunun mücevheri bulunmaktaydı. Benzer durum, saraylı kadınların çağdaşı olan askeri statülü kadınlar için de söz konusuydu.

Kadınların büyük çoğunluğu tek saat sahibiyken, Dilhayat Usta'nın farklı türlerde altı saati bulunmaktaydı. Bu saatler şöyle detaylandırılmıştır: Süleymânî zarflı altın küçük saat, Fârisi saat, kebir asma çalar saat, diğer bir asma saat, sagîr asma saat ve Françe mermerli çekmece saat. Dilhayat Usta'nın saatlerinin sayısı ve çeşitliliği, diğer yüksek statülü saray mensuplarıyla karşılaştırıldığında dahi şaşırtıcıydı.[107] Örneğin 1720'de daye kadının Harem-i Şerif'den gelip Hazine-i Enderun-ı Hümayuna kayd olunan eşyaları içinde dört adet peştahta nöbet saati bulunmaktaydı.[108]

Yüzyılın ikinci yarısında, saat sahibi olan saraylı kadınların oranı yükseldi.[109] Bu dönemde sahip olunan saatler çeşitlendiği gibi ayrıca birden

İngiliz Saatleri ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu," *Belleten* 259 (2006): 919-963. M. Lewis, "İstanbul'da 18. Yüzyıl Çalar Saatleri," *Türkiyemiz*, 23 (1977): 2-8.

105 Muhtelif örnekler için bkz. Wolfgang Meyer, *Catalogue and Watches in the Topkapı Sarayı Museum* (İstanbul, ty.); Kemal Çığ, "Topkapı Sarayı Müzesi Saat Seksiyonu," *Sanat Dünyamız* 4/12 (1978): 2-8; Aysel Tuzcular, "Early Clocks and Watches in Topkapı Sarayı," *International Symposium on the Observatories in Islam, 18-23 Sept.* 1977 (İstanbul, 1980), 203-210; F. Davis, "The Clocks and Watches of Topkapı Palace Museum," *Journal of Turkish Studies* 8 (1984): 41-54.

106 1591 ve 1700 tarihleri arasında, 745 askeri statülü kadın arasında saat sahibi olan yoktu. Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*. 1715'te vefat eden, Rabia Gülnuş Emetullah Valide Sultan'ın kırmızı ve beyaz minekâri tahtası altın sagir kalkan saati ve necef peştahta saati bulunmaktadır (Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan*, 82).

107 Nitekim 18. yüzyıl vezirlerinden birinin terekesinde sadece üç saat bulunmaktaydı. Christoph Neumann, "How did a vizier dress in theeighteenth century," *Ottoman Costumes From Textile to Identity* içinde, haz. Suraiya Faroqhi-Christoph Neumann (İstanbul: Eren, 2004), 181-219.

108 TSMA D 1064-001.

109 İncelenen örneklerde yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş 114 saraylı kadından 34'ünün (yüzde 30) terekesinde saat vardı.

fazla saat sahibi olan kadınların sayısı da arttı. İkinci dönemde de saat sahibi olan kadınların büyük çoğunluğu 100.000 akçe üstü servete sahip olan kadınlardı. Kişilerin servetlerindeki artışa paralel olarak sahip oldukları saat sayısı da artar.[110] 2.000.000 akçe ve üstünde mal varlığına sahip az sayıda çok zengin saraylı kadın en az üç adet saat sahibiydiler ve bunların arasında altın ve mücevherli saatler de vardı.

Yüzyıl boyunca çıkan saatler, asma saat, asma çalar saat, çalar saat, altın saat, altın koyun saati, sim koyun saati, sim pandül saat, peştahta saat, çekmece saat, hilali saat, ağaç/tahta saat, akrep saat, kalkan saatiydi. Bunlar arasında en sık rastlanan asma saat ve çalar saatti.

Yüzyıl boyunca saatlerin fiyat aralığı çeşitlilik göstermektedir. İncelenen örneklerde en ucuz saat 1.200 akçe, en pahalı saat 39.600 akçedir.[111] Yüzyıl içinde saraylı kadınlar arasında mücevherli saatlere sahip olanlar nadiren bulunmaktaydı. Bazı kadınların saatleriyle birlikte köstekleri vardı[112] ve bu kadınların hepsi çok zengindi. Örneğin Şehzade Selim'in çırağlarından Ruus kalemi kâtiplerinden Ömer Efendi ile evli Saraylı Emine Hanım, zengin eşyalara sahipti. Saatleri "zümrüt habbeli altın saat maa inci ve mücevher köstek, altın saat maa altın köstek ve çalar saat" şeklindeydi.[113] Sultan I. Mahmud çırağlarından Miyase Kadın, 132.175 kuruşu bulan muazzam bir mal varlığına sahipti. Eşyaları arasında 200 kuruş değerinde bir çekmece saat, 150 kuruş değerinde kösteğiyle birlikte bir mücevher saat ve 2.350 akçe değerinde asma çalar saat bulunmaktaydı.[114]

Teknolojik gelişmeler piyasadaki saatlerin sayısını ve çeşitliliğini artırdı. Örneğin 17. yüzyılın ikinci yarısında icat edilen pandül saatler Osmanlı sarayına 18. yüzyılın ikinci yarısında girdi.[115] Bu gelişmelere paralel olarak, 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan dört zengin saraylı

110 Benzer şekilde yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş saraylı olmayan askeri statülü ve büyük servet sahibi Şerife Ayşe Hanım binti Kapu halifesi Seyyid Yahya Efendi bin Mustafa Ağa'nın, çalar saat, hilali saat, peştahta saat olmak üzere beş adet saati vardı (Sezgin Demircioğlu, "615 Numaralı İstanbul *Askeri* Kassam," 209).

111 Sarayi Afife Hatun'a ait saat 330 kuruş (39.600 akçe) idi (Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 120, s. 92, 97-99).

112 Mevcut örneklerde köstek, altın ve mücevherli saatlerle birlikte yer alır.

113 D.BŞM. MHF 12844; D.HMH. MHF 33-6 (1192/1778).

114 D.HMH. MHF 34-16.

115 Kurz, *EuropeanClocks*, 79-84.

kadının terekesinde pandül saatlere rastlanmaktadır. Bu kadınlardan biri Sarayi Simten Usta binti Abdullah idi.

Başka örnekler vermek gerekirse Simten Usta, 17.188 kuruş (2.062.560 akçe) gibi muazzam bir servete sahip olup eşyaları arasında, 130 kuruş değerinde, kösteği elmaslıca altın basma saat, 70 kuruş değerinde kebir sim pandül saat, kebir sim koyun saati ve çalar saat mevcuttu.[116]

I. Mahmud (1730-1754) çırağlarından olup Kömürcü Abbas ile evli olan ve 160.800 akçe serveti olan Sarayi Emine binti Abdullah, inci ve zümrütlü saat kösteği, sim pandül saat köstekli, kebir peştahta saat, çalar saat sahibiydi.[117]

Bu saatler saraylılara harem hizmetleri sırasında hediye verilmiş olabilir. Nitekim 1691-1693 tarihleri arasında doksan üç adet saat II. Ahmed (h. 1691-1695) tarafından haremin idari personeli dahil olmak üzere saray mensuplarına verilmişti.[118] Ayrıca diğer lüks eşyalar için söz konusu olduğu gibi bu saatler de kendilerine çeyiz olarak veya yüksek statü sahibi kocaları tarafından da verilmiş olabilir.

Mücevherler

Saraylı kadınların çok büyük bir grubu, yüzük veya küpeden oluşan en az bir parça mücevhere sahipti. Yüzyılın her iki yarısına ait incelenen örneklerde, en mütevazı servete sahip olan saraylı kadınların çoğunda takı ya hiç yok ya da bir veya iki adet sim (gümüş), altın küpe, bilezik, kuşak bulunmaktadır. Kadınların serveti arttıkça takı sayısı artmaya ve tek tük değerli takılar görülmeye başlanır. Örneğin serveti 10.000-49.999 akçe arası olan kadınlarda, altın ve gümüş takılara ilave olarak bir veya iki adet değerli taşlardan yapılmış çok pahalı olmayan mücevhere rastlanmaktadır.

50.000-100.000 akçe arası servete sahip saraylı kadınların gümüş (sim), altın ve inciden yapılmış yüzük, küpe, bilezik, kuşak gibi takılara ilave olarak inci, firuze, minekâri ve ayrıca elmas, yakut, zümrüt gibi çeşitli daha değerli taşlardan yapılmış mücevherleri bulunmaktaydı.

116 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 60

117 D.BŞM. MHF 57-28; Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 88.

118 Kethüda Kadın, ikinci hazinedar, Hazinedar Halime Usta, Hazinedar Eski Ayşe Boli'ye değerli saatler verildiğine dair bkz. Kemal Özdemir, *Ottoman Clocks and Watches* (İstanbul: Creative Yayıncılık, 1993), 82.

100.000 akçe üstünde servete sahip kadınlarda ise takı sayısı çok artmakta ve daha değerli mücevherler bulunmaktaydı. Bu grup kadınların büyük çoğunluğunda mutlaka elmas, yakut, zümrüt gibi çeşitli değerli taşlardan yapılmış küpe, yüzük, kuşak, bilezik, iğne ve hatem bulunmaktaydı.[119]

Saraylı kadınların en fazla sahip olduğu takı küpeydi. Saraylı kadınlar çağdaşları olan askeri statülü kadınlarla mukayeseli değerlendirildiğinde, onlarla aynı oranda servete sahip olan askeri statülü kadınlar da benzer sayıda ve çeşitlilikte mücevhere sahiptiler.

Mücevherin her dönemde statü göstergesi olması saraylı kadınlar için de söz konusuydu. Nitekim Sultan İbrahim'in musahibesi olan, büyük nüfuz sahibi Şekerpare Hatun'un on altı sandık mücevheri olduğu belirtilir.[120] Kimi saraylı kadınların sahip olduğu mücevherlerin sayısı ve değeri şaşırtıcı boyuttaydı. Örneğin Rabia Gülnuş Emetullah Valide Sultan (ö. 1715) tarafından çırağ edilen Sarayi Nedim Fatma Hatun binti Abdülmennan, 260.920 akçe değerinde on iki parçadan oluşan muazzam mücevherlere sahipken,[121] Sarayi Eğlence Hatun, 4.585 kuruş (550.200 akçe) değerinde on üç parça mücevhere sahipti.[122] Vaktiyle II. Mustafa'nın ikbali olan ve daha sonra başka bir kişiyle evlenen Sarayi Hanife Hatun'un, 4.760 kuruş değerinde sekiz parça mücevheri olup bunlardan biri sorguçtu.[123]

Yüzyılın ikinci yarısında yaşamış kimi kadınların muazzam zenginlikte mücevherleri vardı. 2.570.220 akçe gibi büyük bir servete sahip olan Sarayi Ülfet Hatun'un sahip olduğu mücevherlerin değeri 1.255.560 akçe idi.[124] Serveti 2.079.748 akçe olan Sarayi Simten Kadın'ın (ö. 1775) ise, değeri 1.200.000 akçeye yakın yirmi parçadan oluşan mücevherleri vardı. Mücevherlerinin içinde başta kullanılan ve nadir rastlanan elmaslı istefan da bulunmaktaydı.[125] Benzer şekilde Musahibzade İbrahim Bey'in karısı Sarayi Hür-

119 Sahip olunan hatemlerin mahiyetini tespit etmek mümkün değildir. Ancak hatem-i şerif veya hatem-i vekâlet denen padişahın mühr-i hümayunu dört adet olup bunlardan birinin padişaha, diğer üçünün vezir-i azamla hasodabaşına ve Harem-i Hümayun hazinedarı olan kadına verildiği belirtilir (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 235-236).
120 Na'îmâ, *Tarih*, III, 1138.
121 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 91, 132 (1128/1715).
122 TSMA E 126-10 (1123/1711).
123 TSMA E 126-33-34-35.
124 D.BŞM. MHF 12911 (1201/1786).
125 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 60

rem Kadın'ın yirmi parçadan oluşan takıları bulunmaktaydı.[126] Bu dönemde saraylı kadınların çağdaşı olan askeri statülü en zengin kadınlar arasında da çok sayıda ve yüksek değerde mücevhere sahip kadınlar bulunmaktaydı.[127]

Saraylı kadınların sahip olduğu bu mücevherler kendilerine harem hizmetleri sırasında verilmiş olabilir. Nitekim vefat eden Ümmü Gülsüm Hatun'un terekesinde yer alan sim kuşağın, vaktiyle padişah tarafından kendisine Karaağaç bahçesinde ihsan edildiği belirtilir.[128] İkinci Bölümde belirtildiği üzere kimi vefat eden saraylı kadınların mücevherleri, saray tarafından alınır ve "mücevher bedeli" olarak belirtilen meblağ, rikâb-ı hümayuna düşen hisseden düşürülürdü. Alınan bu mücevherlerden, Harem-i Hümayunda bulunan saraylılara verildiği olurdu. Nitekim Ahmed Kethüda muhallefatından gelme delikli zümrütlerden yapılan zümrüt künye, 1687'de hattı hümayun gereğince Harem-i Hümayundan azat olan Fedayi isimli kadına ihsan olundu.[129]

Ayrıca çeyiz olarak da saraylılara mücevher verildiği olurdu. Örneğin 1740'ta Eski Saray Ağası Süleyman Ağa, cariyesi Hibetullah'a 900.000 akçe gibi muazzam değeri olan yirmi beş parçadan oluşan mücevheri çocukluğunda ileriye dönük çeyiz olarak vermişti.[130]

Kıyafetler

Saray mensubiyetinin saraylı kadınların sahip olduğu kıyafetlerin şekillenmesinde belirleyici olması beklenir. Zira saraylı kadınlar saray modasına şahit oldukları gibi Birinci Bölümde belirtildiği üzere saray hizmetleri sırasında kendilerine kıyafetler diktirilir, kıyafetler ve kumaşlar hediye edilirdi. II. Mustafa ve III. Ahmed'in anneleri Gülnuş Valide Sul-

126 D.BŞM. MHF 12844 (1192/1778).

127 Örneğin, Şerife Aişe Hanım binti Kapu halifesi Seyyid Yahya Efendi bin Mustafa Ağa, müderris Küçük Hafidzâde Mehmed Sadık Molla Efendi'nin karısı olup, otuz altı parçadan oluşan muazzam değerde mücevherlere sahipti (Sezgin Demircioğlu, "615 Numaralı İstanbul *Askeri* Kassam," 209). Benzer şekilde, Erzurum Gümrükçüsü Giridî Mehmed Ağa'nın karısı Mahbûsi Hatun binti Abdullah'ın, 241.820 akçe değerinde on altı parça mücevheri vardı. Sezgin Demircioğlu, "615 Numaralı İstanbul *Askeri* Kassam," 272-274.

128 TSMA D 8519 (1123/1711). Harem-i Hümayundan azat olunan kadına ihsan edilen eşyalar arasında mücevherler de vardı (Sıddık Çalık, "1108 Numaralı Harc-ı Hassa Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993), 7).

129 Sıddık Çalık, "1108 Numaralı Harc-ı Hassa," 7.

130 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 193, s. 12 (1188/1774).

tan 1707 tarihli vasiyetnamesinde kırk cariyesine kendi giyeceklerinden verilmesini, kilerci ustaya samur kürk ve diğer ustalara vaşak kürk verilmesini belirtmişti.[131] Benzer şekilde II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğluyla 1710'da gerçekleşen düğününde, damat tarafından kethüda kadına bir samur kürk verilirken,[132] kendisine mücevher verilen Fedayi isimli cariyeye ihsan olunan eşyalar arasında, dört adet telli hatayi donluk, sade hatayi donluk, hâre ve atlas donluk mevcuttu.[133]

İlaveten saraydan ayrılan kızlara çeyiz olarak giyecek de verilirdi. Nitekim 16. yüzyılda Stephan Gerlach, bir çavuş, sipahi veya başka biri padişahın veya paşaların hareminden bir kadınla evlenirse kadına para, birkaç kat güzel elbise, yatak takımları ve çeşitli ev eşyasından oluşan çeyiz verildiğini yazar.[134]

Enderun mensuplarının nasıl giyinmesi gerektiğine dair belli kurallar mevcut olduğu gibi,[135] 18. yüzyılda Osmanlı topraklarında bulunan D'ohsson, harem mensuplarının kıyafetleri konusunda da kurallar olduğunu, kişinin Harem-i Hümayun hiyerarşisi içindeki yerinin kıyafetine yansıdığını belirtir. Örneğin ikballerin kürk giydiklerini, kışın giysilerinin kürk kaplı olduğunu belirtirken, gedikli ve ustaların kürk giymesine izin verilmediğini, ikballer gibi bellerine kimi zaman mücevherli kemerler taktıklarını yazar.[136]

1834 tarihli bir fermanda, Osmanlı kadınları, saraylı kadınlar gibi giyinmemeleri konusunda ikaz edilirler.[137] Bu durum saraylı kadınların kendilerine has bir giyim tarzları olduğunu düşündürür. 16. yüzyılda Stephan Gerlach, gerek hanedan mensubu kadınlar gerekse saraydaki

131 TSMA E 3941.
132 TSMA D 10591, aktaran Mehmet Arslan, "II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge," *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleler* içinde, haz. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2000), 573-4.
133 Sıddık Çalık, "1108 Numaralı Harc-ı Hassa," 7.
134 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, II, 639.
135 Silahdar ağanın sarayda sarık sarıp kürk giymesine izin verilirdi. Fakat çukadar ve rikâbdar ağaların kürk giymesine müsaade edilmeyip, sarık sarmalarına izin verilirdi. Silahdar ağanın esas resmi serpuşu kırmızı kadifeli üsküftü (Uzunçarşılı, *Osmanlı Saray Teşkilâtı*, 347).
136 Mouradgea d'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman* (Paris: Firmin Didot Père et Fils, 1824), VII, 72. G. Sandy ise sarayda bulunan kadınların birbirinden farklı giyinmediğini ancak ikbalin daha yüksek bir başlık kullandığını yazar (G. Sandys, *Relation of a journey begun an dom 1610*, 75).
137 HAT 18712/319 (1250/1834).

diğer kadınların halktan Türk kadınları gibi giyindiklerini, tek farklarının boyunlarında, kollarında, parmaklarında daha çok mücevher taşımaları ve başlarına da kendi tarzlarına göre taç takmaları olduğunu yazar.[138] Saraylıların giydiği feraceye "saraylı ferace" denilirdi.[139]

19. yüzyılda Julia Pardoe, saraylı kadınların kıfayetlerinden bahsederken, bazı saraylı kadınların dışarı çıkarken yaşmaklarının altına, yapay lüleler bağladıklarını belirtir.[140] Benzer şekilde V. Murad'ın (hd. Mayıs 1876-Ağustos 1876), kız kardeşinin cariyesine âşık olduğu ve bu cariyenin saray kadınlarının kullandığı hotozu (başlık) kullandığını yazar.[141] Kastedilen kullanılan hotozun şekliyle alakalı olabilir. Nitekim hotozlar biçimlerine, kullandıkları kumaşın rengine veya düğüm şekillerine göre farklı isimler alıp bu isimlerden biri "saraylı hotozu" idi.[142]

Saraydan çırağ edilmiş kadınlar, muhallefat kayıtlarında takip edilebildiği üzere çağdaşları gibi giyinirlerdi. Sahip oldukları eşyalar arasında şalvar, gömlek, entari, zıbın, hırka, ihram, kaftan, kapama, kavuşdurma, kürk, ferace bulunmaktaydı. Düşük gelir seviyesine sahip saraylı kadınların terekelerinde don, gömlek, ferace, entari gibi asli kıyafetler görülmektedir. Servet yükseldikçe kıyafet sayısı artar, çeşitlenir, kumaş kalitesi yükselir, kürk ve mücevher işleme artar ve kıyafetler pahalanır.

Yüksek servet sahibi bir grup saraylı kadın, kıyafet çeşitliliği ve kalitesi açısından zengin bir gardroba sahipti. Kadınların serveti arttıkça kürk sayısı ve çeşitliliği artmaktadır.[143] Örneğin büyük servet sahibi Halil Ağa bin İbrahim'in karısı Sarayi Fethiye Hatun binti Abdullah'ın, entari, şalvar, feracelerden başka, çok değerli samur kürk, kakum ve sincap kürkü de bulunmaktaydı.[144]

138 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, II, 637.
139 Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, III, 127.
140 Julie Pardoe, *The City of the Sultans and the Domestic Manners of theTurks in 1836* (Londra: Henry Colburn Publisher, 1838) I, 286.
141 Çağatay Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İç Yüzü*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1959).
142 Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, III, 127; Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü* (Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1967), 131-132. Diğer hotoz isimleri ise şöyledir: felek tabancası hotoz, duduburnu hotoz, zeyrek yokuşu hotoz, kurdî hotoz, gelin sorgucu hotoz, çimdik hotoz, kayık hotoz, tandır hotoz, küpkapağı hotoz.
143 17. yüzyılda büyük nüfuz ve servet sahibi Şekerpare kıyafetleri hakkında bkz. Na'îmâ, *Tarih*, III, 1138.
144 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 111, 113, s. 52-211-212 (1134/1721).

İncelenen örneklere göre, saraylı kadınlar kendileriyle aynı servete sahip çağdaşı kadınlarla hemen hemen aynı sayıda ve çeşitlilikte kıyafetlere sahiptiler. 18. yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiş en zengin saraylı kadınların, yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş en zengin saraylılara kıyasla daha fazla sayıda ve çeşitlilikte kıyafetleri bulunmaktaydı. Bunun nedeni 18. yüzyılın ikinci yarısında kıyafet ve kumaşların çeşitlenmesi, kalitelerinin artması, farklı renklerin ve işleme biçimlerinin kullanılmasıydı.

Örnek vermek gerekirse Musahibzade İbrahim Bey ile evli olan Hürrem Kadın'ın toplam serveti 2.000.000 akçe üzerinde muazzam bir meblağdı. Hürrem Kadın'ın gardırobunda değerli kumaşlardan dikilmiş kırk üç parça kıyafet bulunmaktaydı.[145] I. Abdülhamid tarafından çırağ edilen, Ali Efendi bin Hacı Mustafa ile evli olan Sarayi Ülfet Hatun'un (ö. 1786) toplam serveti 2.570.220 akçe idi. Ülfet Hatun'un samur, kakum ve karsak gibi değerli türlerden oluşan beş kürk olmak üzere altmış parça kıyafeti vardı.[146] Sarayi Ülfet Hanım'ın gerek kaftanları gerekse elbiseleri şaşırtıcıydı. Muhtelif renklerde ve çeşitli tür kumaşlardan dikilmiş kaftanları vardı; yedi adet Edirneşahi kaftan, lacivert şali kaftan, çiçekli şali kaftan. Ayrıca sevayi entari, germsud, nefti germsud, şeritli, telkâri, şali, suzenikâri, hitayi, çitari, gezi, canfes, çiçekli, dülbend, pembe şali, zencirbah gibi yine envai çeşit renkli ve işlemeli kumaşlardan yapılmış otuz yedi adet elbiseye sahipti.

18. yüzyılın ikinci döneminde kullanılan kumaşlarda görülen çeşitlilik, yeni kumaş türlerinin kullanılması yüzyıl boyunca tekstil endüstrisinde yaşanan teknolojik gelişmelerle de alakalıdır.[147]

145 D.BŞM. MHF 12844 (1778).
146 D.BŞM. MHF 12911.
147 18. yüzyılda Avrupa'dan gelen kumaş ithaline bağımlılığı dengelemek adına, idareciler birtakım girişimlerde bulundular. 1704'te Sadrazam Rami Paşa Bursa'da yeni bir tekstil atölyesi açılmasına karar verdi. Onu takiben Damat İbrahim Paşa Selanik'te yeni yün atölyeleri kurulmasına izin verdi. Venedik Savaşından sonra, 1716'da saraya satılan Venedik ipeği yerine, yerli ipeğin alınması için Sakızlı dokumacıların yardımıyla girişimde bulunuldu. Sarayın ipek ihtiyacı temin edildikten sonra İstanbul pazarına sürüldü. 1793'te Sadrazam Halil Hamid'in yerli ürün tekstilin himaye edilmesi emrini, İstanbul'da yeni bir tekstil fabrikası kurulması teşebbüsü takip etti (Bruce McGowan, "The Age of the Ayans," *Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914)* içinde, haz. H. İnalcık ve D. Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 719). Bütün bu gelişmelere ilaveten Sultan III. Mustafa ise Diba-yı Rum isminde değerli bir kumaş üretmek için yeni tezgâhlar açtırdı (Zeki Sönmez, "18. Yüzyıl'da Türk Kumaş Sanatında Gelişmeler ve Selimiye Kumaşları," *9. Millletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995, 235-241).

Bir grup saraylı kadının değerli ve nadir kumaşlardan dikilmiş kıyafetlere sahip olmasının ardında, seçkinler arası hediyeleşmede kumaşın çok önemli bir yerinin olmasının etkisi olduğu düşünülebilir.[148] Saray modasını gözlemleme imkânı bulan, yüksek statülü erkeklerle evli kimi saraylı kadınlar, içinde yaşadıkları seçkin muhitlerin tesiriyle de zamanla kıyafetlerini zenginleştirmiş olmalıdırlar.

Saraylı kadınlar çağdaşları olan askeri statülü varlıklı kadınlarla benzer zenginlikte gardıroba sahiptiler. Örneğin Lütfiye, diğer bir isimle Nefise Hatun binti Abdullah'ın otuz dokuz adet elbise dahil olmak üzere toplam seksen beş parça kıyafeti,[149] Şerife Aişe Hanım'ın ise değerli kürkler de içeren elli parça kıyafeti vardı.[150]

Köleler

Osmanlı toplumunda sosyal ve iktisadi hayatın her alanında kölelere rastlandığı üzere, kimi saraylı kadınlar da köle ve cariye sahibiydiler. Nitekim İkinci Bölümde belirtildiği üzere mahkeme kayıtlarında saraylı kadınların köle ve cariyeleriyle alakalı meseleler yer almaktadır. Bunlara ek olarak tereke kayıtları da kişilerin sahip oldukları köle ve cariyeleri belirtebilmektedir.[151]

Osmanlı toplumunda köle ve cariye sahibi olmak belli bir maddi güç gerektirmekteydi.[152] Saraylı kadınların aileleriyle bağlarının kopmuş olması ve İkinci Bölümde görüldüğü üzere çocuk sahibi olmanın yaygın olmaması, saraylı kadınları "can yoldaşı" olarak cariye sahibi olmaya meylettirmiş olabilir.

İncelenen örneklerde cariye sahibi olan saraylı kadınların çoğu 100.000-999.000 akçe servet sahibi olan zengin kadınlardı. Saraylı kadınlar

148 Hedda, "Power and Submission," 49.
149 Sezgin Demircioğlu, "615 Numaralı İstanbul *Askeri* Kassam," 166.
150 Sezgin Demircioğlu, "615 Numaralı İstanbul *Askeri* Kassam," 209.
151 Terekelerde, kölenin bedeli (*baha-i cariye*) belirtilebildiği gibi, kölenin bedelinin saraylının sülüs miktarından düştüğü veya takas edildiğine dair kayıtlara da rastlanabilirdi (TSMA D 8192; TSMA D 8263). Hür olmaları sahiplerinin vefatı şartına bağlanmış köle ve cariyeler tereke listesine girmezlerdi. Bu noktada hatırlanması gereken husus kimi saraylı kadınlar ölmeden önce köle ve cariyelerini azat etmiş ve bu sebeple bunların tereke kayıtlarına yansımamış olabilir.
152 Nitekim 17. yüzyılda kadın ve erkeklere ait 1.000 tereke kaydında 241 kişinin kölesi bulunup, 241 köle sahibinin 201'i erkek, 40'ı kadındır (Said Öztürk, *Askeri Kassama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, 201).

çoğunlukla cariye sahibiyken, nadiren erkek köleye sahip olanlar da mevcuttu. Saraylı kadınların sahip olduğu her kölenin menşei bilinmemekle birlikte bunlar arasında Arap, Gürcü, Çerkez ve Acem asıllı kişilere rastlanır.

Saraylı kadınların çoğunluğu bir köle sahibiyken, az sayıda olmakla birlikte birden fazla kölesi olanlar da vardı. Kimi zaman anne ve kız (cariye maa duhter) aynı saraylının kölesi olabiliyordu.[153] Birden fazla kölesi olan saraylı kadınların çoğu çok zengin kadınlardı. Nitekim Sarayi Afife Kadın binti Abdulvehhab'ın altı cariyesi varken,[154] Üsküdar'da Hace Hatun Mahallesi'nde oturan Sarayi Fethiye Hatun binti Abdülmennan'ın 200 kuruş değerinde Hasan isimli bir kölesi, 300 kuruş değerinde Latife isimli bir cariyesi ve 120 kuruş değerinde Arap bir cariyesi vardı.[155]

Saraylı kadınların sahip oldukları her kölenin fiyatını bilmek mümkün değildir.[156] Ancak incelenen örneklere göre sahip olunan kölelerin fiyatları 4.000 ile 36.000 akçe arasında değişmekteydi. Çoğunluk 12.000 akçeyle 24.000 akçe arasındaydı. Bazı kölelerin fiyatları ise bu oranın oldukça üzerindeydi. Örneğin büyük servet sahibi Sarayi Ülfet Hatun'un Çerkez cariyesi 60.000 akçe gibi yüksek bir değerdeydi.[157]

Birinci Bölümde görüldüğü üzere saray hizmeti sırasında kimi saraylıların maiyetinde cariyeler bulunurdu ve bunların sayısı kişinin Harem-i Hümayun içindeki statüsüne göre değişmekteydi. Saraydan çırağ edilen kadınlar, kölelerini muhtelif şekillerde temin ederlerdi. Saraydan çırağ edilen Sarayi Halime'nin, vaktiyle saraydan çıkmış Hatice'den kendisi için köle satın almasını istemesi gibi, kimi saraylı kadınlar çırağ edilme sonrasında köle satın alırlardı. Nitekim İstanbul'da Daye Hatun Mahallesi'nde sakin Sarayi Dürri Hatun 50 kuruşa kendisi için Arap cariye satın almıştı.[158]

Çırağ edilerek evlenen kimi saraylı kadınlara kocaları tarafından da köleler verilirdi. Örneğin İstanbul'da Kabasakal Sinan Ağa Mahallesi'nde

153 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 82 (1130/1717).
154 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 17-25-26-27 (1141/1728).
155 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 111; 0113, s. 52, 211, 212 (1134/1721).
156 Kölelerin bedeli, "baha-i cariye," "baha-i cariye-i müdebbere" şeklinde belirtilir.
157 D.BŞM. MHF 12911 (1201/1786). 17. yüzyıla ait kayıtlarda, kölelerin değeri 2.000-20.000 akçe arası olup, yoğunluklu olarak 5.000-13.000 akçe arasıdır (S. Öztürk, *Askeri Kassama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, 213. 18. yüzyıla dair değerler için bkz. Birinci Bölüm).
158 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 116, s. 145.

sakin Sarayi Hatice Hatun binti Abdullah'ın kocası Mehmed Çelebi bin Hasan, Gülbeyaz adlı cariyesini saraylı karısına mehir olarak vermiş, Gürcü asıllı Yusuf isimli kölesini de yine karısına hibe etmişti.[159]

Sarayın himaye ettiği saraylı kadınlar da kendi cariyelerini maddi ve manevi olarak himaye ederlerdi. Bu bağlamda saraylı kadınların cariyelerine hibe tahsisleri dikkate değer mahiyettedir. Habibe Kadın örneği dikkat çekicidir. Habibe Kadın[160] Hazinedar-ı Hassa Usta cariyelerine, kilerci usta cariyelerine, altı kalfanın cariyelerine ve son olarak da iki cariyeye, 400'er kuruş olmak üzere 4.000 kuruş ve ayrıca her biri için çok sayıda ev eşyası vermişti.[161] Benzer şekilde, çocuğu olmadan vefat eden Sarayi Hâcce Gevher Hatun, cariyeleri Behzad, Ayşe ve Hicab için çok sayıda ev eşyası, ev tekstili ve kıyafet tahsis etmişti.[162] Dilhayat Usta ise ölmeden evvel, siyahi cariyesi Tahavet'e bir altın kemer, iki broş ve bir çift bilezikten oluşan değerli eşyalar hibe etmişti.[163]

Hibe ve hediye tahsisleri dışında yukarıda örnekleri verildiği üzere, kimi saraylı kadınlar sülüs mallarından belli bir miktarını cariyelerine tahsis ederlerdi.[164] Örneğin Sarayi Hatice Hatun, azatlı cariyeleri Belkıs ve Ayşe'ye sülüs malından 25'er kuruş verilmesini vasiyet etmişti.[165] Ayrıca Altıncı Bölümde görüleceği üzere, kimi saraylı kadınlar kurdukları vakıfların gelirlerinden cariyelerine de istifade ettirirlerdi. Birinci Bölümde belirtildiği üzere saraylı kadınların cariyelerine vasiyetleri, hibe tahsisleriyle alakalı meseleler vefatları sonrasında mahkemeye yansıyabiliyordu.

Gayrimenkul

Saraylı kadınlar arasında gayrimenkul sahibi olanlar bulunmakla birlikte bunların kaçının ne kadar gayrimenkule sahip olduklarını bilmek mümkün değildir. Nitekim kimi saraylı kadınların sahip olduğu gayrimenkuller terekelerine yansırken, kimileri de, satış kayıtlarına yansıdığı üzere hayatlarının farklı dönemlerinde gayrimenkullerini satmışlardı.

159 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 51 (1133/1720).
160 Habibe Kadın, I. Mahmud'un ikbali olabilir bkz. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 96.
161 TSMA E 3055-6; TSMA E 3775.
162 D.BŞM. MHF 63-25 (1193/1779).
163 D.BŞM. MHF 30-37 (1737).
164 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 96, 98, 853 (1130/1717); TSMA E 126-90; TSMA E 126-81.
165 TSMA E 126-8.

Mevcut örneklere göre gayrimenkul sahibi saraylı kadınların büyük çoğunluğu (yüzde 93), ev (menzil/hane) sahibiydi.[166] Saraylıların sahip olduğu her evin fiyatı bilinmemekle birlikte, sahip olunan en ucuz ev 2.400 akçe değerinde, en pahalı ev ise 780.000 akçe değerindeydi.[167] Mütevazı bir eve sahip olanlar genellikle mütevazı servete sahip olan kadınlardı. Saraylı kadınların sahip olduğu gayrimenkullerin büyük çoğunluğunun değeri 10.000-50.000 akçe arasındaydı. Ev sahibi olanların büyük bir çoğunluğu tek ev sahibiydi. Ev dışında nadiren bağ, bahçe, çiftlik, mahzen, arsa, oda, dükkân sahibi olan kadınlara da rastlanmaktadır.[168]

Örnek verilecek olursa Rabia Gülnuş Emetullah Valide Sultan'ın (ö. 1715) Hazinedarı Bad-ı Saba Kadın'ın, İstanbul'da Sulu Manastır yakınlarında Abdi Çelebi Mahallesi'nde odaları bulunmaktaydı. Hazinedar 1700'de vefat ettiğinde, bu odalar miras yoluyla valide sultana intikal etti ve kendisi de bu odaları vakıf olarak inşa ettirmiş olduğu camisine tahsis etti.[169]

Çok az sayıda saraylı kadının, birden fazla gayrimenkulü vardı. Bazılarının iki farklı mahallede iki evi bulunabilirken, bazılarının farklı türde gayrimenkulü bulunmaktaydı. Sözgelimi Galata'ya bağlı Fındıklı'da Selime Hatun Mahallesi'nde oturan Sarayi Eğlence Hatun, diğer ismiyle Fatma Hatun binti Abdullah'ın bir evi ve ayrıca bir yahudihanesi vardı.[170]

Kişinin sahip olduğu gayrimenkuller, o kişinin genel servetiyle ilişkilidir. İncelenen örneklere göre gayrimenkul sahibi kadınların büyük çoğunluğu, 10.000 akçenin üstünde bir mal varlığına sahipti. Diğer taraftan varlıklı saraylı kadınlar arasında çok sayıda ve değerli gayrimenkul sahibi olanlar vardı.[171] Örneğin birden fazla köle sahibi varlıklı bir kadın

166 İncelenen 1700-1730 yılları arasında kayıtlı örneklerde gayrimenkul sahibi 137 saraylı kadın arasından, 128'i (yüzde 93) ev sahibiydi. Bakıldığında Osmanlı toplumunda en fazla sahip olunan gayrimenkul evdir (S. Öztürk, *Askeri Kassama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, 166-170).

167 Yüzyılın ilk yarısına kayıtlı incelenen saraylı olmayan askeri statülü kadınlar arasında, sahip olunan en pahalı hane 160.000 akçe bedelinde olup, bu haneye sahip olan kadının toplam serveti ise 2.661.334 akçe gibi yüksek bir rakamdı. Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 35, s. 20 (1125/1713).

168 Sarayi Halime binti Abdulmennan'ın Galata'da 36.000 akçe değerinde mahzeni vardı (Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 28 (1129/1716)).

169 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 111, s. 17 (1111/1700).

170 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 51 (1129/1716).

171 Her dönemde zengin gayrimenkul sahibi olan kadınlar vardı. Nitekim 17. yüzyılda yaşamış Şekerpare Hatun, birçok gayrimenkul sahibiydi. Hocapaşa Karaki Hasan Çelebi Mahallesi'nde dört menzil, Eyüp'te Helvacı Ömer Mahallesi'nde bir ev, Emir Nureddin Mahallesi'nde iki menzil ve bir dükkân his-

olan Fethiye Hatun binti Abdullah (ö. 1721), Darıca ve Gelibolu'da toplam değeri 4.200 kuruş olan iki çiftlik, yine Darıca'da bir bağ, biri Balatkapısı dışında diğeri Üsküdar'da bulunan 5.500 kuruş değerinde iki ev sahibiydi.[172] Bu dönemde çiftlik sahibi saraylılara nadiren rastlanmaktadır. Çiftlik sahip diğer bir saraylı İstanbul'da Süleymaniye Camii yakınlarında Molla Gürani Mahallesi'nde oturan, 3.091.860 akçe gibi büyük bir mal varlığına ve çok sayıda cariyeye sahip olan Afife Hatun binti Abdullah idi. Kendisinin Edirne'de Hasan Ağa adı verilen köyde 1.300 kuruş değerinde bir çiftliği ve ayrıca evi mevcuttu.[173]

Az da olsa dükkân sahibi saraylı kadınlar da vardı. Örneğin İstanbul'da Kadırga Limanı yakınlarında Bostancıbaşı Ali Ağa Mahallesi'nde oturan Sarayi Afife Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan bir berber dükkânıyla bakkal dükkânına sahipti.[174] Silahşor Feyzullah Bey'in karısı olan ve 17.188 kuruş toplam serveti olan Simten Kadın 1775'te öldüğünde çok sayıda gayrimenkulü vardı. Kendisi kazgancı, şekerci, sirkeci, leblebici, şerbetçi ve kurşun dükkânlarının üçte birine ve ayrıca Sepetçiler Han'ın üçte bir hissesine sahipti.[175]

Kimi saraylılar sahip oldukları gayrimenkulleri kendileri satın almaktaydı. Bazıları ise efendileri tarafından onlara verilmekteydi. Nitekim Dördüncü Bölümde belirtildiği üzere, IV. Mustafa ve III. Selim'in kızkardeşleri olan Hatice Sultan'ın (1768-1822) Soğanağa Mahallesi'nde bulunan konağı, Sarayi Dilpezir Hanım'a tahsis edilmişti. Diğer taraftan Sarayi

sesi, Hacı Küçük Mahallesi'nde iki dükkân, Bağçekapu Çelebioğlu Alaaddin Mahallesi'nde arsa, Küçük Mustafa Paşa'da Debbağ Yunus Caddesinde menzil, Zeyrek'de bir kahvehane, Galata'da Bayezid Mahallesi'nde iki dükkân, Samatya'da Hacı Hüseyin Ağa Mahallesi'nde bir ev ve Balat'da bir arsa hissesine sahiptir (Semavi Eyice, "Eyüp'te Şekerpare Hatun Türbesi," *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX Tebliğler* (İstanbul: Eyüp Belediyesi, 2005), 117).

172 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 111; 0113, s. 52-211-212 (1134/1721).

173 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 17, 25-26-27 (1141/1728).

174 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 120, s. 92, 97-99 (1143/1730).

175 D.BŞM. MHF 58-56; Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 60; D.HMH. MHF 33-5 (1190/1776). Diğer bir dükkân sahibi olan saraylı, Hac yolunda vefat eden Sarayi Hatice Hatun'du. Kendisinin 96.000 akçe değerinde evi ve Galata'ya bağlı Ortaköy'de 183.600 akçe değerinde üç adet dükkânı vardı (Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 194, 196 (1142/1729)). İstanbul'da Molla Gürani Mahallesi'nde oturan Ali Ağa'nın karısı Sarayi Saliha Hatun'un da Hubyar Mahallesi'nde bir evi, Galata'da bir odalık evi ve ayrıca Bit Pazarı'nda bulunan evde hissesi vardı (Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110, s. 40 (1131/1718)).

Halime çırağ edildikten sonra İstanbul'da Çukurbostan civarında Derviş Ali Mahallesi'nde bulunan 720 kuruş bedelindeki bir evi satın almıştı.[176] Ayrıca kocasından gayrimenkul intikal eden saraylılar da olmalıdır.

*

Netice itibariyle saray mensubiyetinin saraylıların maddi dünyasına tesir ettiği söylenebilir. Çok mütevazı yaşam süren ve fakir olarak ölen saraylılar olmakla birlikte, genel olarak saraya intisap etmiş olmak, köle kökenli bu kişileri belli bir maddi seviyeye taşıdı ve bir grup kadını ise toplumda dengine az rastlanan muazzam bir servete ulaştırdı. Sahip olunan servet ve eşyaların kişinin toplum içindeki sosyoekonomik, kültürel durumunu ve yaşam tarzını kısmen de olsa yansıttığı düşünüldüğünde, küçük bir grup saraylı kadın, hür ve yüksek statü sahibi çağdaşı kadınlar arasında dahi az rastlanan servetleri, eşyaları ve kültür düzeyleriyle toplumun seçkin sınıfı içinde yer aldılar.

Çırağ edilme sonrasında, toplumla muhtelif seviyelerde irtibatlı olan ve saray kültürünü temsil ettikleri söylenebilen saraylı kadınların maddi kültürlerinin taşıdığı anlamlar üzerinde durulmalıdır. Osmanlı kadınlarının, saraylı kadınlar gibi giyinmemeleri konusunda ikaz edilmeleri,[177] Osmanlı kadınlarının saraylı kadınların maddi dünyası ve tarzlarına aşina olduklarını ve saraylı kadınların giyim tarzının toplumun bazı kesimleri tarafından tatbik edildiğini gösterir.

Dördüncü Bölümde belirtildiği üzere İstanbul dışında yaşamaya başlayanlar açısından da bu durum dikkate değer mahiyettedir. Nitekim saray içinde vazifesini tamamladıktan sonra İstanbul dışında yaşayan büyük servete ve zengin kültüre sahip darüssaade ağalarının bulundukları yerde Osmanlı saray kültürünü temsil ettikleri belirtilirken,[178] benzer şekilde merkezden taşraya atanan yüksek statülü devlet görevlileri de bulundukları bölgelere İstanbul merkezli gündelik hayat ve kültürü taşıdıkları bilinmektedir.

Bu bağlamda, saraydan çırağ edildikten sonra sarayla bağlantıları muhtelif şekillerde devam eden, diğer taraftan toplumla özellikle mahalle

176 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 106, s. 27 (1129/1717).
177 HAT 18712/319 (1250/1834).
178 Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha," *JESHO* 37 (1994): 293-317.

halkıyla sosyal ve toplumsal ilişkileri mevcut olan saraylı kadınların, sahip oldukları maddi kültürün yaşadıkları muhitlerde yansımaları olmalıdır. Özellikle İstanbul dışında yaşayan kimi saraylıların, saray ve İstanbul kültürünü yaşadıkları yerlere taşımış olabilecekleri dikkate alınmalıdır. Örneğin Birgi, Ödemiş'te yaşayan Sarayi Hemeta Kadın'ın evinde, aynı dönemde İstanbul'da askeri statülü kadınlar arasında dahi nadir rastlanan lüks eşyalar bulunmaktaydı.[179]

Sonraki bölümde, maddi dünyanın diğer bir boyutu, saraylı kadınların inşa ettirdikleri hayır eserleri, vakıfları ve hibe tahsisleri değerlendirilmektedir.

179 Nitekim 1920-1940 yılları arasında doğmuş kişilerin sözlü anlatılarında da kimi saraylı kadınların evlerinde dikkat çeken bir maddi kültürün hissedildiği belirtilir.

Altıncı Bölüm

SARAYLI KADINLARIN HAYIRLARI

Harem mensubiyeti neticesinde himaye edilen, maddi imkânlara, statüye ve ilişki ağlarına ulaşan saraylı kadınlar çeşitli ölçeklerde hayır işlerinde bulundular. Kimi saraylılar hayır eserleri yaptıracak güce sahipken, kimileri daha mütevazı ölçekte vakıflar kurdu, mallarını hibe etti. Köle kökenli olmaları nedeniyle aileleriyle bağlarının kopmuş olması, çok sayıda varislerinin bulunmaması ve ayrıca sarayla miras ilişkilerinin olması yaptıkları hayır işlerini etkiledi.

Hayır Eserleri

Saray mensupları her dönemde hayır eserleri inşa edebilecek bir grup oluşturdular. Saraylı kadınların İstanbul'un fethinden itibaren inşa ettirdikleri hayır eserleri 18. yüzyılda da devam etti. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal, iktisadi şartlar, saraylıların ve diğer kadın banilerin mimari hamiliklerinde yavaşlatıcı veya hızlandırıcı bir rol oynamıştır. Saraylı kadınların eserlerinin yüzyıllara göre dağılımına bakılacak olursa, fetih sonrası başlayan ve 16. yüzyılda artan mimari faaliyetlerinin, 17. yüzyılda dönemin, sosyal, siyasi ve iktisadi durumundan dolayı azaldığı görülür. 18. yüzyılda ise inşa faaliyetlerinin her alanda artmasının bir neticesi olarak, daha fazla sayıda saraylı eserler yaptırır (bkz. Ek XI). Benzer dağılım hanedan mensubu kadınların mimari hamiliğinde de söz konusudur.

18. yüzyılda İstanbul şehrinin mimari dokusunu etkileyen büyük değişimler gerçekleşti. Hanedanın, 1703'te III. Ahmed'in tahta çıkışını takiben Edirne'den İstanbul'a gelmesinden sonra hanedan mensupları, saray halkı, devlet adamları ve toplumun farklı kesimlerinden insanlar şehrin gelişimine katkı sağladılar.[1] Buna ilaveten III. Ahmed döneminde gerçekleşen deprem ve yangın, İstanbul'daki yeniden inşa faaliyetlerini

1 Bu konuda değerlendirme için bkz. Tülay Artan, "Arts and Architecture," *The Cambridge History of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603-1839* içinde, haz. S. Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), III, 446-480; Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 2008).

artırdı.[2] Zamanla Boğaz ve Haliç kıyılarında yerleşimin canlanması, kıyı topografyasının genişlemesine neden oldu.[3] Toplumun muhtelif kesimlerinden insanlar mescit, medrese, kütüphane, mektep, tekke, imaret, türbe, hamam, çeşme, saray, konak, han, çarşı, kışla gibi mimari eserler inşa ettirdiler. Şehirde genel olarak inşa faaliyetlerinin arttığı bu dönemde, saraylı kadınlar da bu geleneğin bir parçası oldular.

Saraylı baniler genel olarak değerlendirildiğinde, harem mensupları arasında yoğunluklu olarak kâhya, kethüda, usta gibi üst düzey idari personelin hayır eserleri yaptırdıkları görülür. Hayatlarının uzun bir dönemini haremde geçiren, hiç evlenmeyen veya geç bir yaşta saraydan çıkarak evlenen bu kadınların, yüksek miktarda maaş ve değerli hediyeler almaları itibariyle çok varlıklı oldukları bilinir. Bu kadınların, hayır eserlerini hayatlarının hangi dönemlerinde yaptırdıklarını tespit etmek her durumda mümkün olmamakla birlikte bazen sarayda yaşarken, bazen ise saraydan çırağ edildikten sonra bunları yaptırdıkları söylenebilir.

Genel olarak saraylı cariyeler cami-mescit, mektep ve çeşme gibi üç ana faaliyet alanıyla ilgilendiler (bkz. Ek X). 18. yüzyılda saraylılarca gerçekleştirilen icraatların belli bir zemine oturtulması ve bu yüzyıla kadar izlenen geleneğin anlaşılması açısından, tek tek faaliyet alanlarında 18. yüzyıl öncesi icraatların verilmesi anlamlı olacaktır.

Cami ve Mescit

Hanedan mensuplarının vakfiyelerinde cami ve mescit gibi dini yapıların inşası ve tamiriyle ilgili hususlara sıkça rastlanır. Erken dönemlerden itibaren, saraylı kadınlar da cami ve mescit inşa ettirdiler. Tarakçılar

2 Nitekim bu tarihte çıkarılan bir fermanla kibar-ı vükeladan her birinin yangınlarla tahrip olan camiler ve mescitlerden hisselerine düşenleri tamir ettirmeleri istenmiştir (Râşid, *Tarih-i Râşid* (İstanbul 1282/1865-66), V, 160-61, aktaran H. Aynur, "18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri," *18. Yüzyıl Osmanlı Kültür Ortamı, 20-21 Mart 1997 Sempozyum Bildirileri* (İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998), 38. Mühimme Defterlerinde Şaban 1130/Haziran 1718'de gerçekleşen ve büyük hasara neden olan yangınla alakalı hükümler vardır. Hükümler daha ziyade yanan binaların yeniden inşasıyla alakalıdır (Ömer Bıyık, "124 Numaralı Mühimme Defteri" (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2001), hüküm no: 339, 342, 349, 350, 351).

3 Tülay Artan, "Architecture as a Theater of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus" (Doktora Tezi, MIT, 1989); a.g.y, "Noble Women who Changed the Face of the Bosphorus and the Palaces of the Sultanas," *Biannual Istanbul*, 92 (1992): 87–97.

Mahallesi'nde bulunan Tarakçılar Camii'ni, II. Mehmed'in dayesi yaptırmıştır.[4] Daye hatunun yaptırmış olduğu diğer bir eser ise Saray-ı Cedid civarında bulunan Demirkapı/Timurkapı Mescidi'dir.[5] Daye hatunun Edirne ve Çorlu'da mescidi,[6] Çorlu'da hamamı vardır.[7] Büyük servet sahibi olan daye hatun, 1486'da vefat edince Tarakçılar Camii avlusunda bulunan türbeye defnedilir.

Daye hatunun hayır eserleri, Osmanlı şehirlerinin oluşumu çerçevesinde değerlendirilmelidir. Osmanlı başkentinin gelişiminde, şehre İslami bir hüviyet kazandırma kaygısının etkin olduğu bilinir. Şehir yerleşiminin oluşmasında, dünyevi güç, dini meşruiyet ve iktisadi yapıyı ifade

4 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *Hadîkatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mimârî Yapılar)*, haz. A. N. Galitekin (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001), 197. T. Öz, *İstanbul Camileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962), I, 145. *Hadikatü'l Cevami*'de eseri inşa ettirenin daye hatun olduğu ve bu kişinin Fatih Sultan Mehmed'in süt annesi Hand binti Ahmed Bey olduğu belirtilir. 890/1485-86 tarihli vakfiye, mescidin isim verilmeden daye hatun tarafından yaptırıldığını yazar ("vakf-ı sahibetül mescid daye hatun") bkz. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (953-1546 Tarihli)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970), 50-51. 1600 tarihli vakıf tahrir defterinde de mescidin banisi daye hatunun Hûndi Hatun bint Ahmed Beğ ("mescid-i daye hatun ismi Hûndi Hatun bint Ahmed Beğ") olduğu yazar (Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri 1009 (1600) Tarihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004), 90-91, no. 397). Ancak T. Gökbilgin II. Mehmed'in dayesinin isminin Ümmü Gülsüm Hatun, kızının ise Hundi Hatun olduğunu belirtir; Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1952), 323-324. Ekrem Hakkı Ayverdi de Fatih'in süt annesi olan baninin adının Hundi Hatún değil Ümmü Gülsüm olduğunu ve kızı Hundi ile vakıflarının müşterek olması dolayısıyla birbirleriyle karıştırıldıklarını belirtmektedir (E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)* (İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayınları, 1973), III, 337-8).

5 *Hadîkatü'l-Cevâmi*, 112. Barkan-Ayverdi, bir vakıfda "daye hatun binti Hacı Ahmed" şeklinde geçtiğini ve belirtilen dayenin Fatih'in süt ninesi olma ihtimalinin yüksek olduğunu yazarlar (Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları*, 92. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*, III, 338). T. Öz, bu eseri Fatih'in dayesi Hand Hatun'un yaptırdığını belirtir (T. Öz, *İstanbul Camileri*, I, 4. Emine Naza, "Dâye Hatun Camii," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tarih Vakfı, 1994), III. 12).

6 Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları*, 50-51. Kendisinin Edirne'deki mescidi, Muradiye'de Daye Hatun Mahallesi denilen bölgededir (Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, , 54-55). Mescidin vakfı hakkında 976/1568 tarihli tahrir kaydında; Edirne'de bulunan mescidi, daye hatunun inşa ettirdiği, daye hatunun vakfı olmadığı, bütün vakıfların kızının olduğu belirtilir. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in 858/1454'te Ümmü Gülsüm Hatun'a temlik ettiği Malkara'da bulunan Harala Köyü, kızı Hundi Hatun'a intikal etmiş, o da bunları 890/1485-86 tarihli vakıfnamesine göre İstanbul, Edirne ve Harala'daki mescitlerine vakfetmiştir (Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, 323-325). Edirne'deki mescit için bkz. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, III, 205-206. Edirne'de bulunan camiyle alakalı bkz. C. Evkaf (C.EV) 1940 ("Ümmü Gülsüm'den kızı Hundi'ye irsen intikal eden" ifadesi kullanılır); C. Evkaf 13364.

7 Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı*, 324; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, III, 198-199.

eden, kale, ibadet yeri ve çarşıdan oluşan üç faktörün varlığının belirleyici olduğu ve bunlardan en önemlisinin dini faktör olduğu bilinir.[8] Bu durum, şehrin bir tapınağın etrafında toplandığı ve kentsel işlevlerin dini vazifelerle harmanladığı eski Ortadoğu geleneğinin bir uzantısıdır.[9] Mahallelerin oluşumunda mescitlerin belirleyici rol oynadığı bir yapıda, fetih sonrasında mescit yaptırmanın gerekliliği ve önemi bir kez daha kendini göstermiştir. Nitekim daye hatunun yaptırdığı Tarakçılar Mescidi'nin bulunduğu mahallenin, Daye Hatun Mescidi Mahallesi olarak anılması, saraylıların fetih sonrasında yaptırdıkları mescitlerle mahalle oluşumunu sağlamış olduklarını göstermesi açısından mühimdir.[10]

II. Bayezid döneminde (1481-1512) İstanbul, Edirne, Amasya ve Bursa başta olmak üzere farklı bölgelerde inşa faaliyetlerinin arttığı görülürken,[11] dayelerin mimari hamiliği de devam etmiştir. Sarıgüzel'de bulunan Öksüzce Mescidi'ni yaptıran ve bir mektebi de bulunan daye hatun büyük ihtimalle II. Bayezid'ın dayesidir.[12] Babür Devleti'nde de hükümdarın sütannelerinin yaptırmış oldukları camiler bulunmaktadır.[13]

Sultan II. Bayezid'in saraylısı Mihrinaz Hatun'un Karagümrük yakınlarında yaptırmış olduğu Mihrinaz Hatun Mescidi bu dönemde saraylıların yaptırdığı bir diğer mescittir.[14]

Saraylıların yaptırdığı cami ve mescitlerin sayısı 16. yüzyılda artmıştır. Benzer şekilde, hanedan kadınları ve imparatorluğun diğer kadınlarının

8 Kent mekânı, vakıf binaları ve siyasi güç arasındaki ilişkiyi görmek için bkz. Richard van Leeuwen, *Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus* (Leiden: Brill, 1999), 1-30.

9 İnalcık, "Istanbul," *EI²*, IV, 224-248; a.g.y., "Istanbul: An Islamic City," *Journal of Islamic Studies* 1 (1990), 1-23.

10 Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Ayverdi, *İstanbul VakıflarıTahrir Defteri (953-1546 Tarihli)*, 50; Canatar, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri 1009 (1600) Tarihli*, 90.

11 H. İnalcık: "İstanbul," *DİA*, XXIII, 220-239; II. Bayezid ve Yavuz Selim Devri mimari eserler için bkz. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)* (İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 1983).

12 Mescidin, Fenari Ali Mescidi yakınlarında bulunan bir mahallesi vardır. *Hadikatü'l Cevami*, 91; Öz, *Camileri*, I, 113. III. Ahmed'in validesi Gülnuş Sultan 1706'da, Sultan II. Bayezid'in dayesi Huni Hatun'un inşa ettirdiği binanın tamir ettirilmesi için 183 kuruş tahsis etmiştir (TSMA D 210, s. 17).

13 Babür İmparatorluğu'nda da hükümdar Ekber'in dayesi Maham Anka, Delhi'nin ana kapısının karşısında bir cami inşa ettirmişti (Gregory Kozlowski, "Private Lives and Public Piety: Women and the Practice of Islam in Mughal India," *Women in the Medieval Islamic World* içinde, haz. Gavin Hambly (New York: St. Martin's Press, 1998), 474).

14 *Hadikatü'l Cevami*, 266.

yaptırdığı cami ve mescitler en yoğun olarak 16. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu dönemde iktidar merkezi olan İstanbul şehrinin kentsel gelişimi daha da önem kazanır.

I. Selim'in (1512-1520) dayesi Kamer Hatun da İstanbul'da eser bırakan saraylılardandır. Kasımpaşa'da bulunan Kamer Hatun Mescidi'nin,[15] Suriçi dışında bulunması, 16. yüzyılda Suriçi'nde yaşayan nüfusun arttığı, eski mahallelerde daha yoğun olarak ikamet edildiği, bazı mescitlerin camiye dönüştürüldüğü, yeni mescitler inşa edildiği ve Suriçi dışında yeni mahallelerin oluşturulduğu bir ortamda değerlendirilmelidir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminde (1520-1566) dayelerin İstanbul'un mimarisine katkıları daha da belirgin hale gelir. Mahmudpaşa civarındaki Daye Hatun Mescidi'ni, Sultan Süleyman'ın dayesi 1530'da yaptırmıştır. Kabri, Yavedud İskelesi civarında bulunan türbededir.[16]

Dayelerin mescit yaptırma geleneği, Kanuni'nin oğlu ve kızının dayelerince devam ettirilmiştir. Kanuni Süleyman'ın şehzadesi Mehmed'in dayesi de 1533'te Kâğıthane Karyesi Mescidi'ni yaptırmıştır.[17] Daye hatunun Kâğıthane'de bir hamamı da bulunmaktadır.[18] Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'ın dayesi Asiye Hatun'un yaptırdığı Çaşnigir Mescidi, Mahmud Paşa civarında Çaşnigir Ali Ağa Odaları yakınındadır. Bu mescidin vakfı Rüstem Paşa vakfına katılmıştır.[19] Yine bu dönemde bir saraylı Nevbahar Mescidi'ni tamir ettirmiştir. Fındıkzade'de bulunan mescidin banisi Fatih'in Ekmekçibaşısı Mehmed bin İsa'dır.[20]

Sultan Süleyman zamanında saraylıların mimari hamiliğinde görülen artış, III. Murad (1574-1595) döneminde de devam eder. Saraylı Canfeda Hatun, III. Murad zamanında yaşamış ve pek çok hayır eseri yaptırmış önemli bir şahsiyettir. III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın cariyelerin-

15 *Hadikatü'l Cevami*, 403; Öz, *Camileri*, I, 34. Öz caminin yerini Beyoğlu olarak belirtir.
16 *Hadikatü'l Cevami*,159; Öz, *Camileri*, I, 45; Mehmet Mermi Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 174.
17 1545'te ölen daye hatunun kabri, caminin makberinin yanındadır (*Hadikatü'l Cevami*, 386; Öz, *Camileri*, I, 79).
18 Mehmet Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995), 131.
19 *Hadikatü'l Cevami*, 123; Öz, *Camileri*, I, 41.
20 *Sicill-i Osmani*'de mescidi ihya edenin Nevbahar Hatun olduğu belirtilir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV, 1252). Ancak *Hadikatü'l Cevami*'ye göre Kanuni'nin eşi Hürrem, cariyesi ve evladının dayesi olan Nevbahar Hatun'un ricasıyla bu mescidi tamir ettirmiştir *Hadikatü'l Cevami*, 276); Öz, *Camileri*, I, 110.

den olup kethüda kadın olarak anılan Canfeda Hatun, III. Murad zamanında sarayın harem dairesinin en nüfuzlu kethüdası olmuştur. Canfeda Hatun'un, İstanbul ve çevresinde çok sayıda hayır eseri bulunmaktadır. Beykoz'da Yuşa Tepesi yakınında Akbaba mevkiinde bir cami inşa ettirmiştir. Diğer saraylılardan Akbaba gibi merkezden uzak bir beldede cami yaptırmış olmasıyla ayrılır. Ayrıca 1584'te Karagümrük'te (Gümrükhane) bulunan harap durumdaki bir mescidi ihya ederek cami haline getirmiştir.[21] Mescitlere ilaveten bir sebil ve çeşmeyle 1584'te Akbaba bölgesinde bir hamam yaptırmıştır.[22] Canfeda Hatun'un yaptırdığı iki cami, sebil ve çeşmeler, hamam ve sıbyan mektepleri, güçlü hanedan mensubu kadınların hayır eserlerinin çeşitliliğini yansıtmaktadır.[23] Canfeda Hatun'un birçok saraylıdan daha fazla eser bırakmış olması, kendisinin o dönemde harem içindeki en güçlü dört kadından biri olduğu düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Nurbanu Sultan'ın ölümünden sonra nüfuzu daha da artan Canfeda Hatun kısa sürede Valide Safiye Sultan'ın da (ö. 1619) güvenini kazanır.[24] III. Mehmed zamanında (1595-1603) dolgun bir maaşla Eski Saray'a gönderilen Canfeda Hatun saraylıların evlendirilmelerine memur edilir.[25]

III. Murad'ın saraylısı Nazperver Hatun'un 1593'te Eyüp'te yaptırdığı Dede Mescidi, bu dönemde yaptırılmış bir diğer saraylı eseridir.[26] Fındıklı'da bulunan Hatuniyye Mescidi'nin banisi de yine III. Murad

21 Karagümrük yakınlarında bulunan caminin vakıflarıyla alakalı bkz. Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Kalemi Evrakı (D.HMH) 576-100, s. 15 (1126/1714). Canfeda Hatun'a satılan emlak hakkında bkz. TSMA E 7860 (1003/1594).

22 Hamamın Mimar Sinan'ın geç dönem eseri olduğu belirtilir. M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, 20.

23 Cengiz Orhonlu, Canfeda Hatun'un Kabataş civarında Nakşibendi tarikatından bir tekkesi olduğuna dair bir kayda rastladığını belirtir (Cengiz Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10 (1954), 78).

24 Canfeda Hatun'un saraydaki önemi hakkında bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica* 32 (2000) s. 23-25; Cornell Fleisher, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996), 73-4, 307.

25 *Hadikatü'l Cevami*, 177, 247, 558; T. Öz, *Camileri*, I, 88,89; *Sicill-i Osmani*, II, 384-5. Mehmet İpşirli, "Canfeda Hatun," *DİA*, VII, 150-151; Esra Dişören, "Canfeda Kadın Mescidi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, 384. *Hadikatü'l Cevami*'de ve Tahsin Öz'ün kitabında Canfeda Hatun'un I. Ahmed (1603-17) zamanında kethüda kadın olduğu belirtilir.

26 *Hadikatü'l Cevami*, 365; Öz, *Camileri*, I, 46; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 40; *Sicill-i Osmani*, IV, 1241. Nazperver Hatun Mahallesi mescidi vakfıyla alakalı kayıtlar için bkz. Eyüp Mahkemesi 74, s. 218, 292 (1662); C. Evkaf 4624.

döneminde sarayda cariye olan Perizad Hatun'dur. Halveti tarikatının Sünbüli koluna mensup Perizad Hatun, saraydan çırağ edildikten sonra ümerâ-i deryadan Arap Ahmed Paşa (ö. 1586) ile evlenir. Mescidin bina edildiği araziyi, Ahmed Paşa kendisine hibe etmiştir. Hatuniye Mescidi'nin 1599-1600 tarihli vakfiyesine göre, Perizad Hatun'un vefatından sonra vasisi Hacı Mehmed Ağa onun vasiyeti üzerine malının üçte birinden (sülüs) bir mescit ve Hatuniyye Tekkesi olarak anılan tekkeyi yaptırır.[27] Kadınların tekke yaptırması çok nadir rastlanan bir durum olduğu için bir saraylının tekke inşasıyla şehrin dini kimliğine katkıda bulunması önemlidir.

Ortaköy'de de Saraylı Melekî Hatun bir mescit yaptırmıştır.[28] Mescidin inşa tarihi hakkında bilgi olmamakla birlikte Kâtib Şaban Halife isminde bir kişinin minberini koydurduğu belirtilir. Bu durum mescit banisinin, 17. yüzyılın nüfuzlu saraylılarından Şaban Halife ile evli valide sultan musahibesi Melekî Hatun olma ihtimalini düşündürür.

İstanbul'un alınmasını takiben özellikle 16. yüzyılda yoğunlaşan inşa faaliyetlerinin aksine 17. yüzyılda İstanbul'da cami-mescit inşasında bir düşüş yaşandı. 18. yüzyıla gelindiğinde hem İstanbul'daki inşa faaliyetleri arttı, hem de 17. yüzyıla kıyasla daha fazla sayıda saraylı mescit yaptırdı. Gülnuş Kadın'ın Esir Pazarı'nda yaptırdığı Esir Pazarı Mescidi, yüzyılın başına ait ilk örnektir. Kendisi saraya girdikten sonra ilk olarak şehzade dayesi, daha sonra kethüda olmuştur. Hangi şehzadenin dayesi ve kimin kethüdası olduğu bilinmeyen Gülnuş Kadın, III. Ahmed zamanında (1703-30) vefat etmiştir.[29] III Ahmed döneminde kethüda kadın olan Canfeda Saliha Hatun da bir mescit inşa ettirmiştir.[30]

27 Hatuniyye Tekkesi zamanla Fındıklı, Cafer Efendi, Cafer Keşfî Sünbülî, Keşfî Cafer, Keşfî Dede, Keşfî Efendi, Şeyh Nebi ve Şeyh Yunus Efendi Tekkesi gibi farklı isimlerle anılmıştır. *Hadikatü'l Cevami*, 479; Öz, *Camileri*, II, 30; Baha Tanman, "Keşfî Cafer Efendi Tekkesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 549-551. Perizad Hatun'un mezar taşı kitabesi için bkz. Cengiz Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10 (1954), 72. Orhonlu, mezar taşında "Kanuni saraylılarından ve bu mescidin bâniyesi Perizad Hatun" yazdığını belirtir.

28 *Hadikatü'l Cevami* 527; T. Öz'de Mülki Hatun olarak geçer, Öz, *Camileri*, II, 49.

29 *Hadikatü'l Cevami*, 78; *Sicill-i Osmani*, II, 549. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği mahkemesi kayıtlarında 1128/1715'te vefat eden Saraylı Gülnuş Hatun binti Abdullah isimli zengin bir kadının terekesine rastlanmış olup aynı Gülnuş Kadın olup olmadığı belli değildir (*Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği*, nr. 105, s. 31, 37.

30 *Sicill-i Osmani*, II, 385.

Moralı veya hattat olarak bilinen Darüssaade Ağası Maktul Beşir Ağa'nın (ö. 1752) cariyelerinden (has perverde) Hatice Usta, Beyazıt'ta Yahnikapan Sokağı Camii olarak bilinen caminin (1758) yanı sıra bu cami civarında bir sıbyan mektebi ile bir çeşme inşa ettirir.[31] Hatice Usta, cami, çeşme ve sıbyan mektebinden oluşan bir kompleks inşasıyla, hanedan mensubu kadınların hayır eserleri inşasının mütevazı ölçekte bir örneğini gerçekleştirmiş olur. Beşir Ağa'nın cariyesi Hatice Usta'nın inşa ettirdiği hayır eserleri, 18. yüzyılda darüssaade ağalarının muazzam statü ve zenginlikleri dikkate alınarak değerlendirilmelidir.[32]

Altımermer civarında bulunan Yolgeçen Mescidi'ni ilk olarak 961/1553-1554'te Defter Emini Ömer Efendi yaptırmıştı. Bu hayır eseri daha sonra sonra, III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın Çaşnigir Ustası Hümaşah Kadın'ın vasiyeti üzerine yeniden inşa ettirilmiştir.[33]

İstanbul dışında cami inşa ettiren saraylılara da rastlanır. Harem-i Hümayunda cameşuy ustası olan Ebribahar Usta binti Abdullah Ürgüp'te Kayakapı Mahallesi'nde Sulu Camii denilen camiyi yeniden inşa ettirir ve minber koydurur.[34]

Cami ve mescit inşasından ayrı olarak, 16. yüzyılda olduğu gibi bu dönemde de kimi saraylılar mevcut mescitleri tamir ettirdiler. Nitekim vaktiyle Hacı Mahmud Ağa'nın inşa ettirdiği Büyük İskele Mescidi'ni, daha sonra II. Mahmud'un kalfası Cevri Usta tamir ettirmiştir.[35]

Mektep

Cami ve mescitlere ilave olarak, mahallelerin oluşumunda dini eğitim veren mektepler de önemli olup, mektep baniliği İstanbul'da kadınlar arasında yaygındı. Ortaçağda yaşayan zengin Müslümanlar

31 *Hadikatü'l Cevami*, 298. İbrahim Hilmi Tanışık, Hatice Usta'yı Hacı Beşir Ağa'nın cariyesi olarak belirtir (İ. H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri* (Ankara: Maarif Vekâleti, 1943-45), I, 180). Diğer taraftan *Hadikatü'l Cevami*'de Hatice Usta, Maktul Beşir Ağa'nın cariyesi olarak belirtilir. Ben ikinci ihtimali kuvvetli görüyorum.

32 Moralı Beşir Ağa hakkında bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Beşir Ağa, Moralı" *DİA*, V, 555-56; *Sicill-i Osmani*, II, 20; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, 175-177.

33 *Hadikatü'l Cevami*, 293.

34 C. Evkaf 139/6914 (1263/1847). Sulu Camii ile alakalı bilgiye ulaşmada, yardımlarından dolayı Ürgüp Müftülüğü ve Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü personeline teşekkür ederim.

35 *Hadikatü'l Cevami*, 360.

arasında da sıbyan mektebi yaptırmaya itibar edilirdi.[36] İstanbul'un fethinden itibaren hanedan mensubu kadınlar, yönetici-ulema ailelerinin kadın mensupları ve halktan kadınlara ilave olarak saraylı kadınlar da mektepler yaptırdılar.[37]

Yukarıda bahsi geçen Öksüzce Mescidi'nin banisi olan II. Bayezid'ın dayesi daye hatunun bu mescidin karşısında bir mektebi de bulunmaktadır.[38] Yavuz Sultan Selim'in ikinci dayesi Gülşirin Hatun'un da (ö. 918/1512) bir sıbyan mektebi yaptırdığı belirtilir.[39]

Kanuni'nin dayesi tarafından yaptırılan Kağıthane Karyesi Mescidi yakınındaki mektep, dayelerin yaptırdığı bir diğer mekteptir.[40] Mektepler çoğunlukla mahalle camii ve mescidi yanında veya mahalle arasında müstakil olarak kurulmuşlardır. Hükümdarların, vezirlerin, hanım sultanların inşa ettirdikleri büyük camilerin ve külliyelerin de birer sıbyan mektebi vardır. Bu açıdan mescit yaptırabilen nüfuzlu dayelerin mektep te yaptırmış olmaları şaşırtıcı değildir.

Fatih Aşıkpaşa'da Eski Saray Kethüdası Asude Hatun'un yaptırdığı mektep, 16. yüzyıla ait diğer bir eserdir.[41] Asude Hatun'un 917/1511-12 senesine ait vakfiyesi kendisinin hem mektep hem de türbe yaptırdığını gösterir. Vakfiyesinde mektep ve türbe için vazifeler tayin eder. Mektep ve türbesinin masrafları için Çelebioğlu Mahallesi'nde bulunan hamamı, çok sayıda evi, on sekiz dükkânı, serhanesini, Aşıkpaşa'da mektep yakınında bir evi ve türbe yanındaki bir başka evi vakfetmiştir.[42] Türbe yaptırmak ancak yüksek statüdeki insanlara mahsustur. Bu itibarlı durumun nadiren de olsa saraylı kadınlarca paylaşıldığı görülür.

36 Yaacov Lev, *Charity, Endowments and Charitable Institutions in Medieval Islam* (Gainesville: University Press of Florida, 2005), 85-95.
37 İstanbul ve Bilad-ı Selase'de bulunan vakıf sıbyan mektepleri hakkında bkz. Ahmet Nezih Galitekin, haz. *Osmanlı kaynaklarına göre İstanbul: cami, tekke, medrese, mekteb, türbe, hamam, kütübhane, matbaa, mahalle ve selatin imaretleri* (İstanbul:İşaret Yayınları, 2003), 881-947.
38 *Hadikatül'l Cevami*, 91.
39 Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 195; II, 12. Gülşirin Hatun Türbesi için bkz. Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 195-196.
40 *Hadikatü'l Cevami*, 336; Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika," *Journal of Turkish Studies* 2 (1978): 60.
41 Kut, "Sıbyan Mektepleri," 58.
42 Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları*, 276-277, no. 1634; Canatar, *İstanbul Vakıfları*, 429-430. 18. yüzyılda Asude Hatun vakfıyla alakalı mesele için bkz. D. HMH 573-80 (1125/1713).

Canfeda Hatun'un, camilerinin bulunduğu Akbaba ve Karagümrük mevkilerinde mektep yaptırmış olması[43] şehrin iki ayrı bölgesinde mektep yaptırması açısından önemlidir. Eyüp'te, Nazperver Usta Mektebi bulunmaktadır.[44] Baninin kimliği veya eserin hangi tarihte yapıldığı belli olmamakla birlikte bu mektebi, Eyüp'te mescidi bulunan III. Murad'ın saraylısı Nazperver Usta'nın yaptırmış olması mümkündür.

17. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'da hanedan mensubu ve yönetici-ulema ailesinden kadınlar ve halktan kadınlar arasında sıbyan mektebi yaptırma alışkanlığında 16. yüzyıla kıyasla bir düşüş olduğu görülür.[45] Benzer durum saraylı kadınlar için de söz konusudur.

Hanedan mensubu ve diğer kadınlarca yaptırılan sıbyan mektepleri sayısındaki azalma, 18. yüzyılda tersine dönerek artar. Saraylı kadınların mektep yaptırması 18. yüzyılda da devam eder. Reisülküttab Ebubekir Efendi'nin karısı Saraylı Nevruz Hatun'un Süleymaniye'de Kirazlı Mescit civarında mektebi vardır.[46] Yahnikapan Mescidi'ni yaptırmış olan Beşir Ağa cariyesi Hatice Usta'nın mektep inşa ettirmesi gibi, III. Selim'in hazinedar ustası olan Nazperver Usta'nın Davutpaşa Kürkçü Mahallesi'nde[47] ve Mihrişah Valide Sultan'ın hazinedar ustası Fesahat Usta'nın Kasımpaşa'da Tahtakadı Mahallesi'nde mektepleri mevcuttur.[48] İlerde bahsedileceği üzere bu kadınlar mekteplerinin bulunduğu bölgede, çeşme de yaptırmışlardır. III. Selim'in çırağlarından Saraylı Hâcce Tahire Hatun ise İstanbul Hocapaşa Mahallesi'nde bir arsa satın alıp kadınlar için bir mektep inşa ettirmiştir.[49]

Sıbyan mektebi inşa ettirmek ve masraflarını karşılamak ciddi kaynak gerektirdiğinden, saraylı kadınlar arasında az sayıda kadın sıbyan mektebi inşa ettirmiştir ve bu kadınlar Harem-i Hümayun idari personelidir.

43 Kut, "Sıbyan Mektepleri," 59.
44 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT) 908/41.
45 Dönem eğitim kurumları hakkında bilgi için bkz. Zeynep Nayır Ahunbay, "17. Yüzyıl İstanbul'unda Eğitim Kurumları," *17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri* 19-20 Mart 1998 (İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998), 9-19.
46 VGM Defter 623, s. 345-346; *Hadikatü'l Cevami*, 247; Kut, "Sıbyan Mektepleri," 63.
47 Nazperver Usta Mektebi hakkında bkz. BOA, Cevdet Maarif (C. MF) 119/5933.
48 Mektebe ait tamir kayıtları hakkında bkz. İrade Evkaf (İ. EV) 2/1310 (1310); Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT) 867/73 (1323); 926/78 (1324).
49 VGM, Defter 745, s. 229-230 (1222).

19. yüzyılda sıbyan mektebi inşa ettiren bir saraylı kadın da Abdülmecid'in hazinedarı Şevkinihal Usta'dır.[50]

Özellikle 16. yüzyılda hanedan mensubu kadınların yaptırdığı diğer bir eğitim kurumu olan medreselerin, hiçbir saraylı tarafından yaptırılmadığı dikkat çekmektedir.

Çeşme

İffetlü Kethüda Şuhi Kadın Hazretleri
Bak hulus-i kalp ile bu hayrı ihya eyledi
Nûş iden hayat olsun gel iç âb-ı zülalden
Şifa olsun gel âb iç çeşme-i müsaffadan[51]

Çeşmeler, saraylılarca inşa ettirilen diğer bir hayır eseri türüdür. 16. yüzyılda mescit ve mektep inşa ettirmek saraylıların en çok tercih edilen icraatları iken 18. yüzyılda çeşme yapımına büyük ağırlık verilmiştir (Ek X).

16. yüzyılda da çeşme yaptıran saraylı kadınlar mevcuttu. Sicill-i Osmani'de bir daye hatunun Arakiyeci Mescidi civarında bir çeşme yaptırdığı belirtilir.[52] Ancak bu kişinin kim olduğu ve hangi dönemde yaşadığı tespit edilememiştir. Tespit edilebilen ilk saraylı çeşme banisi, 16. yüzyıl sonunda yaşayan ve çok sayıda hayır eseri yaptıran Kethüda Canfeda Kadın'dır. Canfeda Kadın 1593'te Saraçhane'de bir sebil yaptırmıştır.[53] Hadikatü'l Cevami'ye göre bu sebilin yakınında bir de çeşmesi vardır.[54]

Gedikpaşa Camii karşısında bulunan ve Abdülmecid'in hazinedarı Şevkinihal Usta'nın 1848'de tamir ettirdiği çeşmenin ilk banisinin de Canfeda Kadın olduğu belirtilir.[55] Nitekim Kethüda Canfeda Hatun, Küçükköy

50 Kut, "Sıbyan Mektepleri," 61. Hazinedar Şevkinihal Usta'nın mezar taşı için bkz. Mustafa Bulut, "Sultan II. Mahmud Türbesi Haziresi" (Doktora Tezi: Marmara Ünivesitesi, 2012), 96.

51 I. Abdülhamid zamanında (h. 1773-1789) Harem-i Hümayunda kethüda olan Şuhi Kadın binti Abdülmennan'ın Üsküdar Fenerbahçe'de bulunan çeşmesinin kitabesidir.

52 *Sicill-i Osmani*, II, 408.

53 *Hadikatü'l Cevami*, 177, 247, 558; İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1938), 17; Kumbaracılar eserin tarihini 1613 olarak verir. Ayrıca, Canfeda Hatun'un Akbaba'da bir sebili daha olduğunu belirtir. Ömer Faruk Şerifoğlu, *Su Güzeli: İstanbul Sebilleri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir, 1995), 96. Şerifoğlu, Canfeda ismini Canfeda Saliha olarak belirtir. Muhtelif arşiv vesikalarında, Canfeda Hatun'un Karagümrük'te cami ve mektebe ilaveten bir sebili olduğu belirtilir. (Evkâf-ı Haremeyn Muhasebeciliği defterleri (EV. HMH. d) 7435, 7590, 8363).

54 *Hadikatü'l Cevami*, 247.

55 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 206. Çeşmenin kitabesinde geçen 1195/1781 tarihi diğer bir tamir

civarında çıkarttığı suyun bir kısmını Karagümrük'te yaptırdığı camiye, bir miktarını ise Gedikpaşa yakınında Divani Ali Mahallesi'nde yaptırdığı çeşmeye bağlatmıştır.[56]

17. yüzyıla gelindiğinde, Sultan İbrahim'in musahibesi olan ve Şekerpare Hatun olarak bilinen Şehsuvar Usta (ö. 1058/1648), 17. yüzyılda çeşme yaptırmış bir saraylıdır.[57] Mahpeyker Kösem Sultan'ın cariyelerinden biri iken, daha sonra Sultan İbrahim'in musahibesi olan Şekerpare Hatun, sarayda büyük nüfuz sahibi olan, adı rüşvet olaylarına karışmış büyük servete sahip bir kişidir. 1647'de Kara Musa Paşa ile evlenen Şekerpare Hatun, kocasının kaptan-ı derya olmasını sağlamıştır. Daha sonra Sultan İbrahim, Kösem Sultan ile arası bozulan Şekerpare Hatun'u sürgüne göndermiştir. Şekerpare Hatun'un çeşmesinin Galata'da bulunması, 17. ve özellikle 18. yüzyıllarda bu bölgenin nüfus artışının çok fazla olduğu dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Ayrıca arşiv belgelerine göre 1056/1646-7'de Eyüp'te kendi adına yaptırdığı türbenin önünde bir sebili daha vardır. Cebeci Köyü'nden çıkardığı suyu da bu sebile bağlatmıştır.[58] Rüşvet iddiasıyla sürgün edilince türbe ve sebili satılığa çıkarılır.[59] 17. yüzyılda yaşamış, valide sultan kâtibesi Sanavber Hatun,[60] İstanbul'da Rüstem Paşa vakfının yanında bulunan dört oda ve kırk dükkânın kiraya verilmesinden elde edilecek gelirle çeşme yapılmasını ve bu çeşmeden içenlerin Hz. Muhammed'e salavat getirmelerini şart koşar.[61] Sanavber Hatun, sahibi olduğu Karka

tarihi olmalıdır.

56 *İstanbul Su Külliyatı XXV, Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları III (1574-1831)* Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002), 71, 294.

57 Tanışık (*İstanbul Çeşmeleri*, II, 219; Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşmeleri ve Sebilleri: Resimleri ve Kitabeleri*. İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1993), 783; Mehmed Raif, *Mir'at-ı İstanbul* (İstanbul: Alem Matbaası, 1314), 454.

58 *İstanbul Su Külliyatı XXIII, Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları I (1603-1826)*, Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002), 189.

59 Semavi Eyice, "Eyüp'te Şekerpare Hatun Türbesi," *Tarihi Kültür ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX 13-15 Mayıs 2005* (İstanbul: Eyüp Belediyesi, 2005), 110-121. Çeşme 1292/1875'te tamir görmüştür. Şerifoğlu, *Su Güzeli*, 127; Şekerpare türbesi için bkz. Yıldız Demiriz, "Abdurrahman Paşa Türbesi," *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 19. Tülay Sezgin, "Üsküdar'daki Örnekleri ile Türbe-Mezar-Sebil-Çeşme İlişkisi," *II. Üsküdar Sempozyumu Bildiriler, 12-14 Mart 2004*, İstanbul 2005, II, 454-475.

60 VGM, Defter 743, s. 548. Sanavber isimli cariyenin, Reis Hamza Efendi tarafından padişah I. Mustafa'ya verildiğine dair bkz. Hasan Yaşaroğlu, "Osmanlı'da Bir Darbe ve Tahlili: Genç Osman Örneği," *Turkish Studies* 8/7 (2013): 727.

61 VGM, Defter 743, s. 548, 557.

karyesinde çıkan bir masura ve bir çuvaldız suyu Rüstem Paşa Medresesi yakınında yaptırdığı çeşmeye bağlatır.[62]

18. yüzyılda saraylı kadınlarca inşa ettirilen hayır eserleri arasında çok sayıda çeşme mevcuttur (Bkz. Ek X). 16. yüzyılda saraylı kadınların mescit ve mektep inşa ettirmeleri en çok tercih edilen icraatlarken, 18. yüzyılda saraylı kadınlar çeşme yapımına ağırlık verdiler.[63] 18. yüzyılda saraylıların diğer mimari yapılara kıyasla çeşmeleri tercih etmeleri, bu dönemde çeşme yapımında görünen artışa paralel bir durumdur. Önceki yüzyıllara kıyasla bu dönemde, banilerin kimlikleri çeşitlendi ve çeşme yaptıran kadınların sayısı arttı.[64] Bu yüzyılda şehrin su altyapısının tekrar yapılması, çeşme baniliğine artan ilginin nedenlerinden biridir.[65] Ayrıca, 18. yüzyılda değişen şehir çevre düzenlemesinde bahçelerin sayıları artar, geliştirilir ve mevcutlar yenilenir.[66] Bu kentsel gelişimin çeşmelerin özellikle meydan çeşmelerinin önemini artırdığı söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda üç grup kadın çeşme inşasında bulunmuştur. İlk grup hanedan mensubu kadınlardan ve kalfa, kethüda ve hazinedar usta gibi haremin idari personelinden oluşuyordu. İkinci grubu ise yönetici sınıf ve ulema ailelerine mensup kadınlar oluşturuyordu. Son grupta ise genelde mahallelerinin su ihtiyacını karşılamak için inşa ettirilen çeşmelerin banileri olan kadınlar vardı. 16. ve 17. yüzyıllarda da saraylı kadınların inşa ettirdiği çeşmeler mevcut olmakla birlikte bunların sayıları fazla değildir (Ek X).

62 1 Masura 4,5 lt/dk (günde-6,48 m³)$ 1 Çuvaldız 1,125 lt/dk (günde-1,62 m³). A.g.y., *İstanbul Su Külliyatı XXIII, Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları I (1603-1826)*, 273.

63 Bu dönemde kurulan vakıf müesseselerinin yüzdesi hakkında değerlendirme için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 93. Yediyıldız'ın tespitlerine göre dağılım şöyledir; yüzde 26 çeşme, yüzde 17, 5 cami, yüzde 14,3 mektep, yüzde 10,5 medrese, yüzde 7,5 tekke, yüzde 4,6 su kuyusu, yüzde 3,7 kütüphane, yüzde 2,3 imaret ve yüzde 2 mescittir.

64 Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures*, 76-109. 16. yüzyılda İstanbul'da 75 çeşme yaptırılmış olup, 17. yüzyılda bu rakam 130 iken, 1703'ten 1809 senesine kadarki dönemde yaptırılan çeşme sayısı 365'tir (S. Hamadeh, "Splash and Spectacle: The Obsession with Fountains in Eighteenth-Century Istanbul," *Muqarnas* XIX (2002): 123).

65 Ülkü Bates, "Eighteenth Century Fountains of Istanbul," *9th International Congress of Turkish Art (23-27 September 1991)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), I, 294-5.

66 Shirine Hamadeh, "Public Spaces and the Garden Culture of Istanbul in the Eighteenth Century," *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empires*, haz. Virginia Aksan Daniel Goffman (Cambridge: Cambridge University Press 2007), 283, 287.

Hanedan mensupları dışındaki saraylı kadınların yaptırmış olduğu çeşmeler değerlendirildiğinde, çeşme banilerinin kâhya ve usta gibi yüksek statülü harem mensupları oldukları görülür (Ek X). Bu durum çeşme yaptırmanın maliyeti nedeniyledir. 18. yüzyılda Saraylı Nevruz Hatun'un Süleymaniye'de Kirazlı Mescit civarında bulunan mektebine ilaveten bir de çeşmesi varken,[67] 1721'de Beyazıt'ta, III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan kethüdası Aşub Kadın binti Abdullah'ın inşa ettirdiği bir çeşme vardır.[68] Bu çeşmenin suyu, Haslar Cebeci köyünden çıkıp, Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın bina ettirdiği darülhadise bağlanan sudan, Aşub Kadın'a hibe edilen su hissesiyle sağlanmıştır.[69] 1740'ta Davutpaşa'da inşa ettirilen Kethüda Gülbûy Kadın çeşmesi, 18. yüzyılın ilk yarısına ait diğer bir çeşmedir.[70]

Önde gelen harem mensuplarının cariyeleri de çeşme inşa ettirmişlerdir. Örneğin Darüssaade Ağası Maktul Beşir Ağa'nın cariyesi Hatice Usta'nın 1749'da Beyazıt'ta Yahnikapan Mescidi civarında inşa ettirdiği çeşme önemlidir.[71] Hatice Usta'nın çeşmesi (ve diğer hayır eserleri) Ayasofya'dan Mercan'a giden hattın sonunda konumlandırılmıştır. Bu noktada, Hatice Usta ve efendisi Beşir Ağa'nın çeşmeleri bir hat boyunca sıralanır.[72] Bu durum inşa ettirilen çeşmelerin aynı su kaynağına bağlı olabileceğini düşündürür.[73]

67 VGM Defter 623, s. 345-346; *Hadikatü'l Cevami*, 247; Çeşme hakkında bkz. *İstanbul Su Külliyatı, Vakıf Su Defteri, İlmühaber (1606-1898)*, Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1998), VI, 368, belge no: 18/5; a.g.y. *İstanbul Su Külliyatı Vakıf Su Defterleri, Boğaziçi ve Taksim Suları 2* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003), XXXI, 250, belge no: 13-2/23b.

68 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 124.

69 *İstanbul Su Külliyatı, Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayun (1577-1804)* Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997), 204-5; a.g.y. *Avrupa Yakası Suları III (1574-1831)*, 237, 238; ag.y. *Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları II (1577-1842)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002), 29-30.

70 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 164.

71 "*Hatice Ustadır bu ab-ı nabı eyleyen cari*" Tanışık, I, 180. Tanışık, Hadice Usta'nın Hacı Beşir Ağa'nın cariyesi olduğunu belirtirken, Ayvansarayi onun bir diğer darüssaade ağası olan Maktûl Beşir Ağa'nın cariyesi olduğunu belirtir. Bu çalışma ikinci seçeneği doğru kabul etmektedir.

72 Nitekim Beşir Ağa'nın inşa ettirdiği çeşmelerden 1727 tarihli ilk çeşmesi Mercan Camii yolu üzerinde, Eski Çarşı'nın Köseleciler Kapısı dışında inşa edilmiştir (Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 132). 1738 tarihli ikinci çeşmesi Eski Çarşı'da Bedesten ve Mercan kapıları arasındadır (Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 158). 1744'te inşa ettirdiği son çeşmesi de Ayasofya'daydı.

73 Sayın Dr. Nina Ergin'e bu yorumu için teşekkür ederim

18. yüzyılda saraylı kadınların inşa ettirdiği çeşmelerin büyük çoğunluğu Suriçi'nde bulunmakla birlikte Bilad-ı Selase olarak adlandırılan bölgede de çeşmeler mevcuttu (Ek X). III. Ahmed'in kızı Esma Sultan'ın (1726-1788) hazinedar ustası Hazinedar Hoşnadi Usta'nın Eyüp'te inşa ettirdiği çeşme bu dönemde Suriçi dışında bulunan çeşmelerden biridir. Daha sonra Nesim Saba Usta bu çeşmeyi 1842'de tamir ettirmiştir.[74] I. Abdülhamid zamanında, sarayda kethüda olan (Enderun-ı Hümayunda Kethüda Kadın) Şuhi Kadın binti Abdülmennan, Suriçi dışında Üsküdar'a hizmet götüren diğer bir saraylıdır. 1784'te Şuhi Kadın Fenerbahçe'de bir namazgâh yanında bulunan çeşmeyi tekrar yaptırmıştır. Bunun yanı sıra vakfiyesinde bahsedildiği üzere Maltepe civarında, Bostanlar bölgesinde yer alan bir köprüyü yeniden inşa ettirmiştir.[75] Şuhi Kadın çeşme ve köprünün masraflarının karşılanması için malının üç birinden 2.000 kuruşu vakfetmişti.[76]

Suriçi dışında çeşmelerin yaptırılması, şehrin farklı bölgelerindeki yerleşimin zamanla artmasıyla ilgili olmalıdır. Nitekim 18. yüzyılda İstanbul'da yaptırılan çeşmelerin bir kısmı Boğaziçi'nin belli bölgelerine ve Haliç'e dağılmış olup, bu dönemde Üsküdar ve Taksim bölgesine yeni su tesislerinin yapılması dağılımı etkilemiştir.[77] 18. yüzyılda Galata ve Üsküdar nüfusundaki artışa rağmen, Suriçi nüfusu da benzer şekilde büyümüş olduğu düşünüldüğünde,[78] saraylı kadınların yaptırdığı çeşmelerin çoğunun Suriçi'nde bulunması anlaşılır.

74 Haskan, *Eyüp Tarihi*, II, 113; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 260. Nesim Saba Usta, Esma Sultan'ın Hazinedar ustası olmalıdır. Nitekim bir belgede Esma Sultan'ın hazinedar ustası Nesim Saba Usta'nın vefatı sonrasında mali işlemler ile alakalı bilgi mevcuttur, C.ML 587/ 24171 (1281).

75 "Medine-i Üsküdar'da Fener Bahçesi kurbunda müceddeden bina vakf eylenen çeşmesiyle yine medine-i mezkure muzâfatından Maltepe karyesi kurbunda bostanlar derununda müceddeden bina ve kezalik vakf eylenen köprü (EV. VKF 26/1 (1199/1784); VGM Defter 744, s. 171-184). Şuhi Kadın'ın vakfiyesi 1199/1784-5 tarihli iken, çeşmesi 1215/1800 tarihlidir. Çeşmenin geçirdiği onarımlara ait iki kitabesi vardır, birinci kitabesi talikle yazılmış olup 1215/1800 tarihini taşır. Yine talikle yazılmış olan ikinci kitabe 1254/1838 tarihlidir.

76 EV. VKF 26/1.

77 Shirine Hamadeh, "Splash Spectacle," 122. H. Aynur 18. yüzyılda çeşmelerin mekânsal dağılımının Suriçi denilen bölgede 266, Beyoğlu ve Boğaz'da 107, Üsküdar ve Boğaz bölgesinde 104 adet olduğunu belirtir (H. Aynur, "*18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri*," 42).

78 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın iki farklı döneminde Suriçi ve Bilad-ı Selase'nin yaklaşık nüfusu hakkında değerlendirmeler için bkz. İnalcık, "İstanbul," *EI*², IV, 244.

Saraylı kadınların çeşme baniliğinin III. Selim döneminde yoğunlaşması dikkati çeker. III. Selim'in Gül-i Nesrin Kalfa adında bir dayesi olduğu, 1772'de ölüp, Eyüp'te defnedildiği ve kendisinin orada bir hayratı olduğu belirtilir.[79] III Selim'in Hazinedar Ustası Nazperver Usta'nın Davutpaşa'da bulunan mektebinin altında bir de çeşmesi mevcuttur.[80]

Nazperver Usta, arşiv kaynaklarına göre Cihangir'de de bir çeşme yaptırmış olduğu gibi,[81] vaktiyle valide sultan kethüdası olan Lala Mahmud Paşa anısına da 1796'da Firuzağa civarında çeşme inşa ettirmişti.[82] III. Selim döneminde Saray-ı Cedid'de baş kadın oda kalfası olan Tegafül Kalfa da, 1813'te bir çeşme yaptırmıştır.[83]

Özellikle III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın hanesine mensup kadınların hayır eserleri dikkat çeker. Mihrişah Valide Sultan, İstanbul'da en fazla çeşme yaptıran kadındır.[84] Mektep banisi Fesahat Usta'nın 1807'de Kasımpaşa'da Tahtakadı Mahallesi'nde yaptırdığı çeşme de bu gruba bir örnektir.[85] Fesahat Usta'nın 1814'te Etyemez Tekkesi civarında inşa ettirdiği başka bir çeşmesi daha mevcuttur.[86] Diğer bir örnek 1219/1804-5 tarihli Kilerci Dildade Usta çeşmesidir. Valide Sultan Kilerci Ustası olan Dildade Usta, büyük ihtimalle Mihrişah Valide Sultan'ın kilerci ustasıdır.[87]

79 *Sicill-i Osmani*, II, 549. Hayratının ne olduğu belirtilmemekle birlikte çeşme olabilir.

80 C. MF 119/5933. 1792 tarihli bir kayda göre Havass-ı Refia Kazası Küçükkemer yakınında çıkan sudan bir masura su, sahibince Sarayi Nazperver'e satılır. Avratpazarı, Yokuşçeşme yakınındaki lağımdan ayrılan su, Davutpaşa'da Kürkçü Mahallesi'nde bulunan mektebin altındaki çeşmeye aktarılır (*İstanbul Şeriye Sicilleri Mâi Lezîz Defterleri* 2, Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a (İstanbul: İSKİ Yayınları, 1998), 130,131, 132).

81 EV. HMH. d, 8077. Bu çeşmenin suyu, Mihrişah Valide Sultan'ın Yenibent suyundan verilmiştir (*İstanbul Su Külliyatı, Vakıf su defterleri İlmühaber (1667-1871)*, Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997), 369-370).

82 "İçüp suyun alan abdest bu âb-ı Nazperverden, Duadır ruhuna Mahmud Beyin sizden temennisi" Tanışık, II, 155.

83 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 334; Egemen, *Çeşme ve Sebilleri*, 795.

84 Mihrişah Valide Sultan'ın eserleri için bkz. *Hadikatü'l Cevami*; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*; Egemen, *Çeşme ve Sebilleri*; Hatice Aynur, *Osmanlı'da Kadınların Yaptırdığı Hayratlar I: İstanbul Çeşmeleri ve Sebilleri*, devam eden proje.

85 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 170; Haluk Kargı, "Hazinedar Fesahat Usta Çeşmesi," *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 36-37.

86 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 236.

87 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 168.

Kimi çeşmelerde kimin tarafından yaptırıldığı tam olarak belirtilmeyip, belirli bir kişinin ruhuna Fatiha ifadesi vardır. Bu tarz çeşmelerin ismi geçen kişinin vasiyeti üzerine öldükten sonra mı yaptırıldığı yoksa çeşmeyi onun adına bir başkasının mı yaptırdığı belli değildir. Örneğin 1804-5 tarihli Kilerci Dildade Usta Çeşmesi ve III. Selim'in cariyesi olan Tıflıgül Hanım'ın 1808-9 tarihli çeşmesi böyle çeşmelerdendir.[88]

Bazı çeşmeler ise saraylılarca yaptırılmayıp onun adına bir başkasınca yaptırılmıştır. Hanedan mensupları kendilerine tabi kişiler adına çeşme yaptırmak suretiyle bu kişileri ihya ederlerdi. III. Ahmed'in kızı Hatice Sultan öldüğünde, annesi Rukiye Kadın kızının anısına bir çeşme yaptırmıştı.[89] III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan'ın 1796'da çaşnigir ustası Zeynep Usta adına Eminönü'nde yaptırdığı çeşme bu duruma bir örnektir.[90] Benzer şekilde, II. Mahmud, kalfası Cevri Usta anısına Sultanahmet'te 1819'da bir çeşme ve bir mektep yaptırmıştı.[91]

Saraylı kadınların önceden yaptırılmış çeşmeleri tamir ettirdikleri de olurdu. Üsküdar'da 1617'de Darüssaade Ağası Malatyalı İsmail Ağa'nın yaptırdığı Malatyalı İsmail Ağa Çeşmesi'ni, 1706-7'de Gülnuş Kethüda tamir ettirmişti.[92] Benzer şekilde I. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın yaptırdığı çeşmeyi, Saraylı Şirin Kadın tamir ettirmişti.[93] III. Murad (1574-1595) döneminde yaşamış olan Canfeda Kadın'ın inşa ettirdiği Gedikpaşa Camii karşısında bulunan çeşmeyi, Abdülmecid'in Hazinedarı Şevkinihal Usta 1848'de tamir ettirmişken,[94] IV. Mehmed'in kızı Hatice Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı çeşmeyi ise, Hazinedar Şevkinihal Usta 1842'de tamir ettirmişti.[95]

88 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 404.

89 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 158.

90 "Ruh-ı Zeyneb Usta şad oldu bu dil-cu ab ile/Menba'-ı eltafın etdi Valide Sultan revan" (Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 220).

91 Tanışık, no. 255, I, 242. Semavi Eyice, "Cevri Kalfa Mektebi," *DİA*, VII, 461-2.

92 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 296; Egemen, *Çeşme ve Sebilleri*, 439; Aynur-Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri*, 101-102. Adı geçen Gülnuş Kethüda'nın, Esir Pazarı Mescidi'ni yaptıran Gülnuş Kethüda olup olmadığı tespit edilememiştir.

93 "Fatma Sultan binti Ahmed çeşmesin Sarayi Şirin Kadın tamir terfi eyledi." Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 194; Egemen, *Çeşme ve Sebilleri*, 789.

94 Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 206. Çeşmenin kitabesindeki 1195/1781 tarihi diğer bir tamir olmalıdır.

95 Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşmeleri ve Sebilleri*, 365, no. 495, Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 362-364. Çeşme tamiri yanı sıra su yollarının tamiri de yapılabilirdi. Nitekim Sultan II. Mahmud'un hareminde olan üçüncü hazinedarı Lalezar Kalfa şadırvanın su yollarını tamir ettirdi (*Hadikatü'l Cevami*, 351).

İstanbul'da saraylıların yaptırdığı küçük ölçekli çeşmeler de mevcuttu. Örneğin, 1757'de Saraylı Ayşe Hatun evinin altında bir çeşme inşa ettirmişti. Şeyhülislam Kethüdası Mehmed Efendi, Gedik Paşa yakınındaki evine bağlatmak üzere su çıkartmış ve bunu Sultan Bayezid-i Veli su yolundan geçirmiştir. 1737'de Saraylı Ayşe Hatun bu suyu satın almış ve çeşmesine akıtmıştır.[96] 19. yüzyılda da saraylı cariyelerin çeşme yaptırma geleneği devam etmiştir.[97]

Çeşme yaptıran Şuhi Kadın bir köprü de inşa ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nde köprü inşa ettiren kadınların son derece nadir olduğu düşünüldüğünde Şuhi Kadın'ın bu icraati dikkat çekicidir. Şuhi Kadın'ın köprü inşası saraylı kadınların halkın ihtiyaçlarından haberdar olduklarını düşündürür.

Bugün mevcut olmayan ve vaktiyle hac yolu üzerinde olma ihtimali bulunan köprü Maltepe'de inşa edilmişti. "Menzil-nâme" adı verilen ve hac yolunu tarif eden 1780 tarihli belgeye göre, hacıların Üsküdar'dan yola çıkıp ertesi gün Maltepe civarındaki Kartal'a ulaştıkları (Maltepe nâm mahal kurbunda Kartal nâm mahalle varırlar) belirtilir.[98] Şuhi Kadın'ın vakfiyesinde köprünün hac yolu üzerinde olduğu veya hacılara hizmet ettiğine dair bir ibare bulunmamakla birlikte, Üsküdar'da Ayrılık Çeşmesi'nden yola çıkarak Bağdat yolu boyunca ilerleyen hacıların bu köprü üzerinden geçmiş olma ihtimalleri vardır.[99]

Saraylı kadınların 18. yüzyılda inşa ettirdikleri çeşmeler genelde Suriçi'nde yer alırken, Şuhi Kadın'ın yeniden inşa ettirdiği (müceddeden bina) çeşme Fenerbahçe'dedir. Şuhi Kadın'ın namazgâha bitişik bu çeşmesi, dönemin hac yolu üzerinde bulunması itibariyle yoldan geçen hacılarca kullanılmış olabilir.[100] Şayet öyle ise, Osmanlı Devleti'nin hacıların

96 *Avrupa Yakası Suları III (1574-1831)*, 300.
97 Örneğin Edirne civarında 1864 tarihli Cilvenaz Kalfa Çeşmesi, 1901 tarihli Fatih'te Serandedil Kalfa Çeşmesi ve 1906 tarihli Eyüp'te bulunan Hazinedar Şemsi Cemal Usta Çeşmesi.
98 İzzet Sak-Cemal Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri" *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (2005):199-261.
99 Hac yolu üzerinde bulunan bir köprü Kurbağalıdere Köprüsü olup, hac yolunun başlangıcındadır (Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975), 196-7). Şam-Bağdat yolu üzerinde bulunan diğer köprüler hakkında bkz. Semavi Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdat yolu üzerindeki Mimari Eserler," *Tarih Dergisi* 13 (1958): 81-110.
100 Çeşmenin Şam-Bağdat yolu üzerinde bulunduğuna dair bkz. Semavi Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdat yolu üzerindeki Mimari Eserler," 96-98. Her dönemde hac hizmetine katkıda bulunan kadınlar hakkın-

güvenliğini sağlama ve hizmet sunma mesuliyeti düşünüldüğünde, saraylı bir kadının yaptırdığı bu köprünün hacılara yarar sağlamış olma ihtimali anlamlıdır.[101]

Saraylı cariyeler ağırlıklı olarak cami-mescit, mektep ve çeşme inşa ettirmişlerdir. Canfeda Hatun'un yaptırdığı hamam, Perizad Hatun'un yaptırdığı tekke, Asude ve Şekerpare hatunların yaptırdıkları türbe ve Şuhi Kadın'ın yeniden inşa ettirdiği köprü istisnai örneklerdir. Bunun yanı sıra hanedan mensubu kadınlarca yaptırılan medrese, daru'l-kurra, daru'l hadis, daru'ş-şifa, muvakkithane, imaret, kütüphane veya han gibi eserleri inşa ettiren herhangi bir saraylı kadın tespit edilmemiştir. Diğer bir husus, şehir nüfusunun dağılımına paralel olarak, inşa ettirilen eserlerin çoğunluğunun Suriçi bölgesinde bulunmasıdır. 18. yüzyılda inşa ettirilen eserler değerlendirildiğinde belli bir geleneğin genel olarak devam ettirildiği belirtilebilir.

Saray mensubu kadınların inşa ettirdiği bu eserler, hanedan mensubu kadınların icraatlarına kıyasla daha mütevazı olmakla birlikte, bunların halka hizmet sunup, şehre katkı sağladıkları kuşkusuzdur. Saraylı kadınlar dönemin şartları ve halkın ihtiyaçlarını da dikkate alarak inşa ettirdikleri hayır eserleriyle şehrin sosyo-kültürel ve dini yaşamında etkin oldular. Böylece nüfuzlu hanedan mensuplarının hayır eserleri inşasında söz konusu olduğu gibi, saraylı kadınlar da inşa ettirdikleri eserlerle halkın gözünde hem kendi itibarlarını yükseltirken, hem de sarayın gücüne ve itibarına katkı sağladılar.

Vakıfları

Saraylı kadınların yaptırdığı hayır eserlerinin masrafları kurdukları vakıflarla karşılanırdı. Osmanlı toplumda kadınlar her dönemde vakıflar kurdular ve bunların idaresinde yer aldılar.[102] Osmanlı toplumunda kadınla-

da bkz. Marina Tolmacheva, "Female Piety and Patronage in the Medieval Hajj," *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage and Piety* içinde, haz. Gavin R. G. Hambly (New York: St. Martis's Press, 1998), 161-79.

101 Bu konuda bkz. Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683* (Londra: I.B. Taurus, 1994).

102 1546 tarihli kayda göre, 2081 vakıf kurucusunun 1014'ü köle kökenliydi ve bunların arasında da kadınların oranı yüzde 38 idi (Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları*, XXVI. 1600 tarihli kayda göre, 3265 vakıf arasında 1365'i (yüzde 41) kadınlara aitti (Mehmet Canatar. *İstanbul Vakıfları*. Osmanlı'da kadınlar

rın mallarını vakfetmeleri, sadece küçük bir elit gruba mahsus değildi, farklı seviyelerden zengin ve seçkin ailelere mensup kadınların yanı sıra mütevazı imkânlara sahip kadınlar da mallarını vakfederlerdi.[103] Hanedan ailesine mensup kişilerin muazzam ölçekli vakıflarının yanı sıra, sınırlı imkânlara sahip kadınlarca kurulmuş çok daha mütevazı ölçekte vakıflar da mevcuttu.[104] Benzer şekilde kimi saraylı kadınlar da muhtelif alanlarda hizmet vermek için farklı ölçeklerde vakıflar kurdular, bu vakıflar için arazi, ev, bağ, bahçe, dükkân gibi gayrimenkuller ve nakit para vakfettiler (Bkz. Ek XI).[105]

Saraylı kadınlar, amaçları itibariyle "hayrî vakıf, zürrî vakıf ve yarı ailevi vakıf" olarak üç ayrı kategoride yer alan vakıflar kurdular. Gelirin tamamı mutlak olarak doğrudan doğruya hayır maksadına tahsis edilen "hayrî vakıf veya şer'î vakıf," kurucusunun mülklerini, ya kendisi tarafından veya başkaları tarafından tesis edilmiş kamu kuruluşlarına tahsis etmesidir. Hayrî vakıflarda, vakfı kuran kişinin (vâkıf) vakıf kuruluşu ve bunların vakıf haline getirilmiş gelir kaynaklarından maddi menfaati veya herhangi bir alakası söz konusu değildir.

Diğer bir kategori, zürrî vakıf, vakf-ı zürrî, vakf-ı ehlî veya evlatlık vakıf olarak da belirtilen aile vakıflarıdır. Bunlar kurucusunun vakfın tevliyetini ve bütün gelirlerini kendine ve ölümünden sonra ailesine ve nesline tahsis ettiği vakıflardır.

tarafından kurulan vakıflar hakkında geniş bir literatür mevcuttur. Bu konudaki geniş bibliyografya veren yakın tarihli bir çalışma için bkz. Farib Zarinebaf, "Women, Patronage, and Charity in Ottoman Istanbul," *Beyond the Oxotic: Women's Histories in Islamic Societies* içinde, haz. Amira el-Azhary Sonbol (Kahire: The American University in Cairo Press), 89-101; Randi Deguilhem, "Consciousness of Self: The Muslim Women as Creator and Manager of Waqf Foundations in Late Ottoman Damascus," *Beyond the Oxotic: Women's Histories in Islamic Societies* içinde, haz. Amira el-Azhary Sonbol (Kahire: The American University in Cairo Press), 102-115).

103 Bazı örnekler için bkz. Miriam Hoexter, "*Vakıf* Studies in the Twentieth Century: The State of the Art," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41 (1998): 474-495.

104 18. yüzyılda, kadınların kurdukları vakıflardan bazıları fakir ya da vaktiyle hizmet personelinin kurmuş oldukları mütevazı vakıflardı (Fariba Shahr, "Kentsel Alana Kadının Katılımı, XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları," *Türkler* içinde, haz. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XIV, 20).

105 Vakıf kuran saraylı kadınların, kurdukları vakıfları köle statüsündeyken mi yoksa azat edildikten sonra mı kurdukları belli değildir. İslam hukukuna göre köle efendisinin iznini almak suretiyle malını vakfa dönüştürebilir (Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988), 121. Bu konuda örnekler için bkz. Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 172-174).

Üçüncü bir kategori hem hayır hem de aile vakıflarının unsurlarını taşıyan yarı ailevi vakıflardır. Yarı ailevi vakıfta, vakfın gelirinin bir kısmı bir hayır cihetine; bir kısmı aile bireylerine tahsis edilir. Gelirler, vakfın kurucusu ve ailesiyle dini-hayri ve ictimai müesseseler arasında paylaşılır, faydalanma hakkına sahip kişilerin nesli tükenince hayri vakıf haline gelir. Bu tür vakıflarda vakfı kuran kişi, kendinin ya da bir başkasının kurmuş olduğu hayri bir müessesenin varlığının devam etmesi için gerekli tamir giderleriyle, vazifelilerin maaşları için mülklerinden bir kısmını bağışlar. Genelde gelir fazlası, vakfı kuran kişinin aile mensupları arasında paylaşılır. Ayrıca vakfın idaresi vakfın kurucusuna ve sülalesine ait olduğu gibi, bazı durumlarda vakıf kurucusu ve aile fertleri kurulan müesseselerdeki bazı görevleri üstlenebilir.[106] Böylelikle gerek aile vakıflarında gerekse yarı ailevi vakıflarda, vakfı kuran kişi mallarını teminat altına aldığı gibi aile mensuplarının menfaatlerini de korur.[107] Her iki vakıf türünde de aileye gelir kaynağı sağlandığı gibi, yararlanma hakkına sahip kişilerin nesli tükendikten sonra vakıf, hayri vakıf haline dönüşür.

Daha önce de belirtildiği üzere hayır eserleri inşa ettiren saraylılar, binaların masrafları ve buralarda görevlendirilecek personelin ücretlerini temin için vakıflar tesis ettiler. 890/1485 tarihli vakfiye, II. Mehmed'in dayesinin İstanbul, Edirne ve Çorlu'da inşa ettirdiği mescitlere nelerin vakfedildiğini gösterir: büyük meblağ nakit para, Çelebioğlu Mahallesi'nde bulunan on altı oda, Eski Saray civarında on altı dükkân, Bedesten civarında yirmi altı dükkân, mescidin bulunduğu mahallede on yedi oda, dört ev, ekmek fırınıyla birlikte sekiz oda, su değirmeni ve fırınla birlikte on oda, başhanede hisse, Hace Piri Mahallesi'nde kesime verilmiş arsa, Çorlu'da çifte hamam, Malkara'daki Hazala karyesi, Edirne'de dükkânlar, bir kasap dükkânıyla birlikte kervansaray, Edirne'de kesime verilmiş arsa, Edirne'de beş oda ve dört dükkân, evler, alt katta ve üst katta odalar vakfedilmiştir.[108]

Dönemin Haremeyn Müfettişi Seyyid İbrahim Bey'in imzaladığı vakfiyesinde belirtildiği üzere, Şuhi Kadın inşa ettirdiği çeşme ve köprünün mas-

106 Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 14-19.
107 Aile vakfı tesis edilmesinin aile mirasının korunmasında önemli bir rolü olmakla birlikte, aile vakıflarına kıyasla yarı ailevi vakıf, vakfa ve yakınlarına daha büyük avantaj sağlayabilir. Zira vakıf kurucusu miri araziyi mülk edinebilir. Kurdukları kuruluşlara gelir kaynağı sağlama amacı için sultana başvuranlar mevcuttur (Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 252).
108 Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları*, 50; Mehmet Canatar, *İstanbul Vakıfları*, 90.

raflarının karşılanması için malının üçte birinden 2.000 kuruş tahsis etmişti. Bu meblağla muhtelif mahallerde mülkler satın alınmasını şart koştu "...akara tebdilini şart ve tayin eylediği nukud-ı mevkufesi." Vakfa gelir sağlaması adına muhtelif mahallelerde evler satın alındı. Bu evlerin değeri 150 kuruşla 1.540 kuruş arasında değişmekte ve hepsi Galata'da özellikle Tophane'de bulunmaktaydı. Bu akarlar, "icare-i muaccele ve icare-i müeccele ile" kiraya verilerek çeşme ve köprünün masraflarına ayrılır, günlük beş akçe mütevelliye, günlük üç akçe vakfın kâtibine, günlük iki akçe çeşme korucusuna tahsis olunur.[109]

Şuhi Kadın, haremde oda halifesi olan Müstesna Hatun binti Abdullah'ı ve kendi kahvecibaşısı Teberdar Süleyman Ağa bin Hüseyin'i vakfına vekil olarak tayin etti.[110] Ayrıca sarayda kapıcı (bevvâb-ı sultânî) olan Mehmed Halife bin Asaf'ı vakfına mütevelli tayin ettiği gibi, Eski Saray emekli teberdarlarından olan Süleyman Ağa bin Hüseyin'i günlük beş akçe maaşla mütevelli tayin etti.

Mektep ve çeşme banisi olan Nevruz Hatun vakfettiği 2.000 kuruş parayla vakıf adına çok sayıda akar satın alınıp kiraya verilmesini şart koştu. Vakfın nazırına günlük 3 akçe, mektep öğretmenine günlük on beş akçe, hat öğretecek kişiye günlük iki akçe, kâtibe günlük üç akçe, eğitim alan çocuklar için kömür ve hasır alımı için 1.800 akçe ve çeşmenin su yolcusuna günlük iki akçe tahsis eder.[111]

Kimi saraylı kadınlar kurdukları eğitim müesseselerini desteklemek adına vakıflar kurdular. III. Selim'in çırağlarından Saraylı Hâcce Tahire Hatun 11.000 esedi kuruş vakfetti ve 10.000 kuruşla İstanbul Hocapaşa Mahallesi'nde bir arsa satın alınıp kadınlara mahsus bir mektep inşa olunmasını, 1.000 kuruşla uygun mahallerde gelir getirecek gayrimenkul satın alınmasını şart koştu.[112] Elde edilen kira geliriyle mektepte görev alacak öğretmene günlük beş akçe tahsis edilmesini, öğretmen ölünce bunun baş halife olan hatuna tahsis edilmesini ve şayet şartları yerine getirmek zor olur ise haremeyn fakirlerine verilmesini istedi. Osmanlı dünyasında eğitim

109 EV. VKF 26/1 (1199/1784-85); VGM Defter 744, s. 171-184.
110 EV. VKF 26/1.
111 VGM, Defter 623, s. 268, 269, 270, 345, 346.
112 VGM, Defter 745, s. 229-230 (1222). Hâcce Tahire Hanım vakfına ait akar kayıtları için bkz. BOA, Evkaf Defterleri (EV. d) 30676.

hizmetlerinin vakıf müessesesi vasıtasıyla yürütüldüğü düşünüldüğünde, Hâcce Tahire Hatun'un vakfı eğitime sağladığı katkı açısından anlamlıdır.

Daye Kadın, Şuhi Kadın, Hâcce Tahire örneklerinde de görüldüğü üzere, kimi kadınlar nakit paralarını vakfederlerdi ve bu usule "para vakfı" denirdi. Erken dönemlerden itibaren para vakfı uygulaması Osmanlı dünyasında mevcuttu. Vakfedilen paralar şer'i usullere uygun olarak işletilirdi. Vakfedilen nukud, istirbah usulüyle işletilebilir veya nukudla akar satın alınarak kiraya verilirdi. Her iki uygulamada elde edilen gelir vakfiyede belirtilen yerlere harcanırdı. Mevcut örneklere göre, para vakfeden saraylı kadınlarca bu iki yol da tercih edilmiştir.

Vakfedilen paralarla akar alınıp icareteyn usulüyle kiraya verilip, kira gelirinin hayır işlerinde kullanılması eğilimi vardır.[113] Şuhi Kadın, Nevruz Kadın ve Tahire Hatun'un icraatları, saraylı kadınların çoğunun vakıflarına kıyasla istisnai olup, vakıf kuran her saraylı kadının bu tarz icraatlara güç yetirebilmesi mümkün değildi. Kimi saraylı kadınlar inşa ettirdikleri hayır eserlerinin masrafları için vakıf kurarken, kimileri mallarını hayra tahsis ederek kamu yararına ve insanların ihtiyaçlarını gidermek üzere daha mütevazı ölçekte hizmetler sundular. Bir grup saraylı kadın mevcut kamu eserlerinin tamiri için mallarını vakfettiler. Örneğin, Sarayi Fevziye Hatun (ö. 1728), Uzunçarşı civarında Molla Gürani Mahallesi'nde bulunan kuyunun tamiri için 300 kuruş vakfetti.[114]

Bir grup saraylı, dini hizmetler adına mallarını vakfedip, dini yapıların inşasının yanı sıra bunların fiziksel ve işlevsel olarak varlıklarını devam ettirmelerini amaçlayan vakıflar kurdular. Saraylı Fatma Hatun, Kurşunlu Türbe civarında bulunan Yakup Ağa Mescidi'nin minberini koydurdu ve ayrıca 400 kuruşunu vakfederek işletilmesinden elde edilen geliri mescitteki birçok vazife için şart koştu.[115]

113 Gayrimenkullerin kiralanması konusunda genelde "icareteyn" usulünü tercih etmektedirler. Çift kira anlamına gelen "icareteyn" sözleşmesiyle, kiracı "icare-i muaccele" denilen ve hemen hemen gayrimenkulün gerçek değerine yakın bir meblağı ve "icare-i müeccele" denilen cüz'i bir miktarı ise günlük, aylık periyotlarla düzenli ödemekle mükelleftir. "İcareteyn" sözleşmesinde vakıf mülkünün rakabe ve zatı vakfa, tasarruf hakkı ise kiracıya aittir (Ahmet Akgündüz, "İcareteyn," *DİA*, XXI, 389-391).

114 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 220 (1140/1727).

115 VGM, Defter 736, s. 65 (1151/1738); *Hadikatü'l Cevami* adlı eserde, Pişmaniye Camii civarında şeklinde belirtilir, *Hadikatü'l Cevami*, 296. Vakfiyenin detayları için bkz. Ek XI.

Saray mensuplarının vakfettikleri paralarının işletilmesi amacıyla, hazine odası, seferli odası, helvahâne ocağı, kiler ocağı ve zülüflü baltacılar ocağı gibi sarayın birçok bölümünde vakıf para sandıkları oluşturulmuştu.[116] Elde edilen mevcut gelir, dini hizmetlere de yönlendirilirdi. Kimi saraylı kadınlar bu kategoride de icraatlarda da bulundular.

Haremde baş kâtibe olan Mire Vefa Hatun'un 1819 tarihli vakfiyesine göre, vefatından sonra kalan malından 1.200 kuruş alınarak aşçılar ocağına konulacak ve paranın nemasıyla her ay beş kıyye zeytinyağı alınacak ve Aşçılar Camii'ndeki on beş kandil her gün yakılacaktı.[117] Harem-i Hümayunda ibrikdar usta olan Esma Hatun, helvahane ocağı vakfına 1.000 kuruş vakfeder. Bu meblağdan elde edilen gelirle, Hasırcılar Camii'nde okuyan öğrencilere her ay dört vukiyye balmumu ve her sene Berat Kandili'nde balmumu alınmasını şart kılarken, helvahane ocağına vakfettiği 2.000 kuruşun nemasını mevlid-i şerif okunması masraflarına tahsis etmişti.[118] Haremde kiler kalfası olan Penbe Kalfa, malından 800 kuruşu odun ambarı ocağına, malından 2.500 kuruşu da aşçılar ocağında mevlid-i şerif okunması için vakfetmişti.[119]

Esma Hatun ve Penbe Kalfa gibi uhrevî mükâfat düşüncesiyle ve Kuran ve mevlit okunması için vakıf kuran başka saraylılar da vardı. Kocası Osman Efendi ile birlikte Sarıgez Mahallesi'nde oturan Saraylı Hâcce Bahri Hatun (ö. 1726), kahve dükkânı da dahil olmak üzere muhtelif dükkânlarını ve Eyüp Sultan Camii civarında bulunan evini vakfetti. Bu binaların kiralanıp, gelirinin her sene Eyüp Sultan Camii'nde mevlit okunmasına tahsis edilmesini şart koştu.[120] Benzer bir uygulamayı 17. yüzyılda yaşamış Sanavber Hatun

116 Abdülhamit Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki Taş Vakfiye Kitâbeleri" *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 6 (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi 2014): 220-237.
117 Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki," 226.
118 Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki," 228, 231.
119 Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki," 226, 230. Vakfiyenin detayları için bkz. Ek XI.
120 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 117, s. 214 (1139/1726). Kutsal mekânlarda Kur'an okutulmasını şart koşan çok sayıda örnek mevcuttur. Eyüp Mahallesi'nde oturan sakinlerden birinin Eyüp Sultan Camii'inde mevlit okunmasını şart koştuğu vakfiyesi hakkında bkz. Sadi Bayram, "Eyüp Mahallesi sakinlerinden Hafız Edhem Vakfiyesi," *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IX. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler, 13-15 Mayıs 2005*, 78-82. Örneğin III. Murad'ın kadını Şemsiruhsar ve Kösem Sultan, Medine'de bulunan camide Kur'an okutulması için para vakfetmişlerdir (TSMA D 7025, aktaran Leslie Peirce, *Imperial Harem*, 206. Mücteba İlgürel, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi," *Tarih Dergisi* 16/21 (1968): 84). Gülnuş Valide Sultan tarafından Üsküdar'da bulunan cami ve imaret vakıflarından Medine-i Münevvere ve Ravza-i Mü-

gerçekleştirdi. Sarayi Sanavber Hatun, Küçükçekmece'de Orta Köprü yakınlarında Ayamama denilen mevkide bulunan ve Sanavber Hatun çiftliği olarak bilinen çiftliğini, bostan ve evlerini, Ayasofya, Sultan Bayezid, Mahmud Paşa Camilerinde "aşr-ı şerif" okunması için vakfetti.[121] Padişah çırağlarından olan Saraylı Emine Hanım 2.500 kuruşu vakfetti. Bu meblağın işletilmesinden elde edilen geliri Tophane'de bulunan camide her hafta salı günü öğle namazından sonra tefsir ve hadis ilimlerinde ehil bir kişinin cemaate vaaz vermesi, Kur'an-ı Kerim'den ayetleri aktararak nasihatta bulunması ve vaazın sonunda üç ihlas okunarak Emine Hanım'ın ruhuna hediye etmesi için her ay 20 kuruş tahsis olunmasını şart koştu. Ayrıca vaizin seccadesini yayma, kaldırma ve muhafaza edecek kişiye her ay iki kuruş verilmesini belirtti.[122] Müslümanların nazari ve ameli bilgi edinmesinde vaizlerin önemli rol oynadığı bir toplum yapısında Emine Hanım'ın vakıf icraatı anlamlıdır.

Benzer şekilde saray mensuplarının saray ocaklarında bulunan vakıf para sandıklarına konan nakit paralarının bir kısmı da bu mekânlarda Kur'an-ı Kerim ve mevlit okunmasına tahsis edilirdi. Örneğin Lebsezâ Kalfa, malından 2.000 kuruşu kiler ocağına vakfederek bu ocakta mevlit okutulmasını şart koşarken,[123] Dilberengiz Kadın, 1847'de zülüflü baltacılar ocağı koğuşunda mevlit okunması için 7.000 kuruş vakfetti. Diğer bir saraylı Mâhfer Kalfa, 1849 tarihli vakfiyesinde, Enderundaki Ağalar Camii'nde her sene mevlid-i şerif okunması için, Harem-i Hümayun hademeleri koğuşuna 10.000 kuruş vakfettiğini belirtir.[124] Sultan II. Mahmud'un kalfalarından Bedricihân Kalfa, 1821'de helvahane ocağına 500 kuruş vakfetti. Paranın işletilmesinden elde edilen gelirle Helvahane Camii'nde Kur'an hatmeden şahsa her ay ücret verilmesi ve vakıf sahibininin ruhuna üç ihlas bir Fatiha okunup hediye edilmesini şart koştu.[125]

tahhara'da her gün hatim okunması için 400 sikke flori ayrılmıştı (Fatih Aytekin, "912 Numaralı 1723-1724 (H. 1136) Tarihli Surre Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2008), 89). Muhtelif diğer örnekler için bkz. Mustafa Güler, *Osmanlı Devlet'inde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 124-136.

121 VGM, Defter 743, s. 547-548 (1038/1628).

122 VGM, Defter 634, s. 67, sıra 11 (1246/1830).

123 Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki," 226.

124 Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki," 225, 227.

125 Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki," 232.

Harem-i Hümayun çırağlarından olup, hazinedar usta dairesinde oturan Sarayi Goncater Kalfa binti Abdullah, 6.000 kuruşunu vakfetti ve işletilmesinden elde edilen geliri muhtelif hizmetlere tahsis etti. Her sene rebiyülahir ayının ortalarında, İstanbul'da Zeyrek yakınlarında bulunan Şebsafa Kadın Camii'nde Kuran okunup sevabını önce Hz. Muhammed'in ruhuna, evlatlarının, zevcelerinin, Hz. Muhammed zamanında yaşamış onu görmüş sohbetinde bulunmuş kişiler olan ashab-ı kiramın, peygamberden sonra ikinci nesil olan tabiinin ve tabiin neslinden sonra gelen nesil olan tebe-i tabiinin ve Müslümanların ruhlarına ve Goncater Kalfa vefat ettiğinde onun ruhuna da okunup hediye edilmesi karşılığında 60 kuruş verilmesini şart koştu.[126]

Kimi saraylı kadınlar vakıfları yoluyla fakirlere destek verirlerdi. Sarayi Mahişeb Kadın dükkân ve evlerini vakfetti ve bu gayrimenkullerin kiraya verilerek elde edilecek kira gelirleriyle binaların masraflarının karşılanmasını, yeni gayrimenkullerin satın alınıp vakfa tahsis edilmesini ve ayrıca Eyüp'te Şeyh Murad Efendi zaviyesi şeyhi efendilere günlük 10 akçe verilip bu meblağın zaviye fakirlerine sarf edilmesini şart koştu. Mahişeb Kadın, vakfın mütevellisine günlük iki akçe tahsis edip, ölene kadar kendisinin mütevelli olacağını sonrasında evlatları ve onların soyundan gelenlerin mütevelli olacağını, onların nesli sona erdikten sonra kocası Hafız İsmail Efendi ve sonrasında onun soyundan gelenlerin mütevelli olacağını şart koştu. Nesil sona erdikten sonra, Eyüb'te Şeyh Murad Efendi zaviyesinde şeyh olan kişi mütevelli olarak tayin edilecekti.[127]

Mekke ve Medine fakirleri için mallarını vakfeden saraylılar da bulunmaktaydı. Haremeyn'de inşa ettirilen müesseselerin yanı sıra, Mekke ve Medine'de bulunan fakirler adına vakıflar tesis edilmesi, mallarının vakfedilmesiyle sağlanacak gelirlerinin fukaraya tahsis edilmesi, erken dönemlerden itibaren Osmanlı toplumunda farklı kesimlerce tatbik edilen bir uygulamaydı.[128]

126 VGM, Defter 747, s. 217 (1270/1853). Vakfiyenin detayları için bkz Ek XI.
127 VGM, Defter 744, s. 197-201 (1201).
128 Bu konuda muhtelif örnekler için bkz. Mustafa Güler, *Osmanlı Devlet'inde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002), 100-116; 147-152. Osmanlı dönemi Cezayir'inde de en sık görülen ve en önemli vakıf icraatı Mekke ve Medine fukarası adına yapılan vakıflardı. Miriam Hoexter, *Endowments, Rulers and Community: Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers* (Leiden,

17. yüzyılda sarayda kethüda olan Servazad Hatun vakfından Medine fukarasına para gönderilmişti.[129] Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah ise 1727'de evini Medine fakirleri için vakfetti.[130] Osmanlı Devleti, Medine fakirlerine destek dışında, Hadimü'l Haremeyn olarak Mekke ve Medine şehirlerine ve hac yollarına büyük hizmetler sunmuştur. III. Murad zamanında yaşamış ve çok sayıda hayır eseri bırakmış Canfeda Hatun hacılar için de büyük hizmetlerde bulunmuştur. Kahire yakınlarında iki büyük binayı, tarlaları ve arazileri, her sene Mısır'dan Mekke ve Medine'ye gidecek hacıların ihtiyaçları için vakfetmiştir.[131] Sarayda kethüda olan Servazad Hatun, Medine-i Münevvere'de cüz ve salavat okuyanlar için vakıf kurdu. Sabah namazından sonra bir cüz okunması için otuz kişiye altışar sikke flori tayin etti. Ayrıca surre geldiğinde tahsis edilen yerlere dağıtması için Nâibü'l-Haram olan kimseye 10 sikke flori tahsis etmişti.[132]

Fesahat Hanım'ın vakfı ise Harem hizmeti açısından dikkat çekicidir. Babussaade ağalarından Ahmed Ağa ile evli Saraylı Fesahat Hanım, 10.500 kuruşu, babussaade ağaları ocağında bulunan "oda-i kebir" vakfına verdi. Bu meblağın işletilmesinden elde edilen gelirden senelik 75 kuruşu vakfa mütevelli olanlara tahsis ederken, vakfın nazırı olarak seçtiği babüssaade ağasına 20 kuruş ve vakfın kâtibine senelik 25 kuruş verilmesini şart koştu. Ayrıca her sene 1.000 kuruşun Medine'de bulunan surre dolabına konulmasını belirterek şu hususları şart koştu: Hz. Muhammed'e mevlit okunması için 1.000 kuruştan senelik 100 kuruş alınacak ve aşr-ı şerif kıraat eden hafızlara ve ayrıca buhur, şerbet ve diğer ihtiyaçlar için sarf edilecektir.

Fesahat Hanım kocasıyla birlikte, kişilerin kalması için Medine'de ribat vakfettiler. Bu ribat için köylere su taşıyan sakalara senelik 100 kuruş verilip geri kalan meblağın kendisince taksim edileceğini belirtti. Kendisi

1998). Belirtilmesi gereken bir husus, İslam tarihi boyunca Medine'ye yapılan vakıflar ve hayırların, Mekke'ye yapılanlardan daha fazla olduğudur.

129 1633'te 304 sikke tahsis edilir, EV. HMK. SR, nr. 8, vr. 4b, aktaran M. Güler, *Haremeyn*, 107. 1640'ta 234 sikke tahsis edildiğine dair (Anam Mohamed Osman Elkabashi, "Surre Defterleri ve 1049/1639-1640 Tarihli Surre Defteri," (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi), 2001, 146-8). 1666 senesinde ise 60 esedi kuruş gönderilmiştir (EV. HMK. SR, nr 130, vr. 9b, aktaran M. Güler, *Haremeyn*, 107).

130 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 184.

131 TSMA D 6938.

132 Aytekin, "912 Numaralı 1723-1724 (H. 1136) Tarihli Surre Defterinin," 279.

vefat ettiğinde kızı Saraylı Dilşan'ın Medine'ye gelib ribatta kalır ise miktarı taksim edip kalan kısmını da kendi için almasını şart koştu. Şayet vefat eder veya ribatta kalmaz ise diğer kızı Gülsüm Hanım'ın 1.000 kuruşu alıp tayin olunan yerlere dağıtıp geri kalan 700 kuruşu kendi için almasını ilave etti. Gülsüm Hanım'ın vefatı sonrasında ise kızı Dilşan Hanım'ın oğlu Seyyid Mahmud'un meblağı taksim edip baki kalan 750 kuruşu kendi için alması belirtilerek Mahmud'un vefatı sonrasında ise kendi neslinden gelenlere bu şart koşuldu. Nesli sona erdikten sonra ise, Fesahat Hanım'ın kocası olmayan azatlılarının belirtilen odalarda kalıp bazı odalar boş kalır ise Fesahat Hanım'ın kocasının azatlılarından kocası olmayanların boş kalan odalarda kalmaları, şayet bazı odalar yine boş kalır ise bu boş odalarda saraylı zümresinden olup kocası olmayan hatunların kalmasını şart koştu. Bunlardan birinin reis seçilip, 1.000 kuruşu alması ve belirlenen yerlere dağıtması ilave edildi. Eğer saraylı zümresinden olan kişilerden Medine'de yaşayan bulunmaz ise Anadolu'dan gelmiş ve Medine'de yaşayan, kocası olmayan kadınların kullanmasını ve şayet ribatların tamir edilmesi gerekirse tamir olunmasını belirtti. Zamanla belirtilen şartları yerine getirmek güç olursa bu bölgede olanlara sarfedilmesini şart koştu.[133] Fesahat Hanım'ın vakfı gerek Medine'de bir ribat vakfedilmesi, gerek kendi aile mensuplarını gözetmesi, gerekse saray mensuplarının ihtiyaçlarını dikkate alması açısından çok anlamlıdır.

*

Kimi saraylı kadınların vakıfları, vakfın gelirinin bir kısmını bir hayır cihetine; bir kısmını aile bireylerine tahsis eden; yarı hayri yarı ailevi özellik taşıyan vakıflar kategorisindeydi. Bu tür vakıflarda, hayri amaca tahsis edilen miktar dışında gelir fazlası, vakfı kuran kişiler ve aile mensuplarına tahsis edilirdi. Vakfın idaresi vakfın kurucusuna ve ailesine ait olabildiği gibi vakıftaki çeşitli görevler de vakıf ve aile üyeleri arasında paylaşılabiliyordu.[134]

133 VGM, Defter 580, s. 183-186 (1235).

134 Yediyıldız, "Vakıf," *İA*, XIII, 154. Yarı ailevi vakıfların 18. yüzyıldaki örneklerine dair bkz. Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 17-18. Yediyıldız'ın incelediği örneklere göre, 18. yüzyılda kurulmuş vakıfların yüzde 7'si aile vakfı, yüzde 75'i ise yarı-ailevi vakıf kategorileri içine girer; a.g.y, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 252

Sarayi Hemrah Hatun birden fazla evini vakfettikten sonra kirasından elde edilecek gelirin muhtelif amaçlar için sarfedilmesini şart koşmuştu. Kira gelirinin çeyreğinden, iki kişi günde 1,5 akçe karşılığında her gün cüz okuyup sevabını kendi ruhuna hediye edeceklerdi. Üsküdar'da bulunan mezarda kazdırdığı su kuyusu için bir kişiyi günlük 1,5 akçeyle vazifelendirirken, vakfın kâtibi olan kişiye de günlük bir akçe tahsis etti. Vakfın günlük iki akçeyle mütevelliliğini ve gelirinden fazlasını önce kendine, sonra evlatlarına tahsis etti. Şayet bu şartları gerçekleştirmek mümkün olmaz ise vakıf gelirlerinin haremeyn fukarasına tahsis edilmesi istendi.[135]

Gerek yarı ailevi gerekse aşağıda görülecek ailevi vakıflarda, vakıfları kuran kimi saraylılar, vakıflarına kendilerini ve yakınlarını mütevelli tayin ederlerdi. Sarayi Hakime Hatun binti Abdülmennan evini vakfetti ve önce kendini sonrasında da oğlu Ahmed Çelebi bin Hacı Mehmed'i, iki akçe maaşla mütevelli olarak tayin etti.[136] Osmanlı halkınca kurulan kimi vakıflarda, kurucuların kendilerini veya çocuklarını, diğer akrabalarını veya kölelerini mütevelli olarak tayin ettiklerine dair birçok örnek bulunmaktadır.[137]

Bir vakfın nasıl yönetilip işletileceği, vakfedilen maldan kimlerin hangi esas ve ölçüler içinde yararlanacağı vakfedenin iradesiyle belirlendiğinden dolayı yukarıda belirtildiği üzere kimi saraylı kadınlar kurdukları vakıflara saray mensuplarını vekil, mütevelli, nazır tayin ettikleri gibi, kimi saraylı kadınlar da diğer saray mensuplarının menfaatine, onların ihtiyaçlarını dikkate alarak mallarını vakfettiler. Sarayi Mah-ı Bülend Kalfa Galata'da mahzen üzerinde bina olunan menzilini vakfetti. Kiraya verilmesi suretiyle elde edilen geliri Saray-ı Atik'de ağalar hocası olanlara tahsis ettikten sonra mütevelli olarak da Saray-ı Atik'de kiler halifesi olanları tayin etti.[138]

135 VGM, Defter 740, s. 76-78 (1120/1708).

136 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 209 (1121/1709).

137 B. Yediyıldız'ın incelemiş olduğu vakfiye örneklerine göre 18. yüzyılda vakıfların yüzde 51'inin mütevellisi vakfın kurucusu olup, onu takiben çocukları, yakın akrabaları ve azat edilmiş köleleri gelmektedir. İncelenen vakıfların yüzde 56'sının idaresi, vakıfların ve ailelerinin elinde bulunuyordu. Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, 177-178. Benzer durum 18. yüzyılda Mısır'da yaşamış kadınların vakfiyelerinde de görülür. Kadınların çoğu vakıf gelirlerini ölünceye kadar kendilerine tahsis etmiş ve ayrıca kendilerini mütevelli olarak belirlemişlerdi (Mary Ann Fay, "Women and Waqf: Toward a Reconsideration of Women's Place in the Mamluk Household," *IJMES* 29 (1997): 33-51).

138 VGM, Defter 776, s. 112/100 (1182).

Saray-ı Cedid'de Harem-i Hümayun cariyelerinden Ziba binti Abdullah Kadın, Dildade binti Abdullah Kadın ve Zevki binti Abdullah Kadın Çengelköy'de bulunan bahçeyi vakfettiler ve bahçenin kiraya verilmesi suretiyle elde edilen geliri muhtelif alanlara tahsis ettiler. Saray-ı Cedid'de has fırın ocağında acemi gılmanı odasından, odabaşısının seçtiği bir kişinin odada Fetih Suresini okuyup Hz. Muhammed'in eşlerinin ruhlarına hediye edip karşılığında kendisine günlük beş akçe tahsis edilmesini şart koştular. Acemi gılmanı odasının odabaşısı olan kimsenin Fetih Suresi okunmasına nezaret etmesini ve odabaşı olan kimsenin her sene Ramazan ayında bir hatm-i şerif okuyup sevabını önce Hz. Muhammedin ruhuna hediye edip karşılığında günlük on akçe tahsis edilmesini ve acemi gılmanı ocağında her kim baş eski bulunur ise hatmihan olub günlük üç akçe verilmesini şart koştular. Vakfedilen bahçenin kirasından arta kalan meblağın yarısının acem gılmanı neferlerinin yemeklerine sarf olunmasını ve meblağın yarısının da bahçenin tamirine sarf olunmasını eğer bu şartlara uyulması zor olur ise gelirin fakirlere tahsis edilmesini belirttiler.[139]

Saray mensuplarının vakfettiği ve işletilmesi amacıyla sarayın birçok bölümünde bulunan vakıf para sandıklarına teslim ettiği meblağ, çeşitli ocaklardaki mensuplar için de sarfedilirdi. Harem kilerinde görevli Naile Hatun, Harem'deki hasta ağaların mum ve zeytinyağı ihtiyaçlarına sarfedilmesi için 1.500 kuruş, zülüflü baltacılar ocağı hastalarının mum bedeli olarak 600 kuruş, Gülhane ocağı neferlerinin yemekleri (*ta'âmiyye*) için 1.000 kuruş vakfetmişti.[140]

Sarayın muhtelif bölümlerine mensup kişilerin yemekleri için para vakfeden başka saraylı kadınlar da vardı. Haremin kiler kısmından çıkan Kamerşâh Hatun, dolap ocağı neferlerinin yemekleri için 16.000 kuruş vakfederken, Harem'de çaşnigir usta olan Esma Hatun, hasırcılar ocağının yemekleri için 1.600 kuruş vakfetmişti. Harem-i Hümayunda usta olan Afife Mahizat Kadın, 1814'te hasırcılar ocağına 600 kuruş ile ocağa çalar saat hediye ederek bu saatin masrafları için de 100 kuruş vakfetti.[141]

139 VGM, Defter 629, s. 735 (1215).
140 Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki," 225, 226, 230.
141 Şentürk, "Topkapı Sarayı'ndaki," 230, 231.

Saraylı kadınların, saray mensuplarının kurdukları vakıfların gelirlerinden istifade ettirilmeleri ve mütevelli, vekil ve nazır olarak tayin edilmeleri İkinci Bölümde belirtilediği üzere, saraylı kadınların aileleriyle bağlarının kopmuş olması ve genellikle çocuklarının bulunmayışı ile irtibatlı olabileceği gibi, saraylıların arasında mevcut bağın bir yansıması da olabilir. Ayrıca bunun mevcut ilişkileri kuvvetlendireceğine şüphe yoktur.[142] Benzer uygulamalar hanedan mensubu kadınlar için de sözkonusuydu. Nitekim Sultan III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan (ö. 1822), annesi Adilşah Kadın'ın kurduğu vakfın mütevellisi idi.[143] Safiye Sultan kardeşi I. Mahmud'u (h. 1730-1754) vakfına vekil olarak tayin edip, padişah vefat ettikten sonra onun varisleri vekil olacak, şayet padişahın varisi mevcut değilse, padişahın en önde gelen azatlı cariyesi bu pozisyonu alacaktı.[144]

Saraylı kadınların kurduğu vakıflar arasında sıkça rastlanan bir uygulama, aile vakıflarıydı. Bunlar vakıftan yararlananların, vakfedenin hısımlarından meydana geldiği ve fakirlerin yararlanmasının hısımların ortadan kalkması şartına bağlandığı vakıflardır. Bu tür vakıflarda vakıf, vakıf gelirlerini, vakfettikleri mülklerinin kullanım ve oturma haklarını (tasarruf ve sükna hakkı) ölümünden sonra ailesine ve zürriyeti devam ettiği sürece soyuna tahsis ederdi. Vakfettikleri mallarının gelirlerinin önce hayatta oldukları müddetçe kendilerine, vefatları sonrasında evlatları' ve evlatlarının soylarından gelenlere ve/veya azat ettikleri kişiler ve onların neslinden gelenlere verilmesini şart koşup,[145] neslin kesilmesinden sonra (bade'l inkıraz) gelirlerin kamu müesseselerine, fakirlere ve çoğunlukla Medine fukarasına intikal edeceği belirtilirdi.[146]

142 Osmanlı Devleti'nde benzer bir yapılanma, esnaf arasında da mevcuttu. Esnaf teşkilâtlarının bir yardımlaşma fonu olarak kurduğu vakıflar da vardı. Randi Deguilhem, "Wakfs," *EI²*, XI, 90.

143 Fethi Kayalı, Vahit Çubuk, *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyeleri: Deeds of Trust of the Sultans Womenfolk: Actes de Fondation de Sultane Hanim*, çev. Robert Bragner (İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1990), 429.

144 *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1998), I, 329.

145 Azatlı kölelerin, azat edilmek üzere bulunan kölelerin vakıftan yararlanan (mevkûfun aleyh) olabileceğine dair hukukçular arasındaki tartışmalar için bkz. Akgündüz (*İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 185-186).

146 Ö. Barkan, "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar," *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası* VI (1940): 165-181; R. Peters, "Wakf," *EI²*, XI, 60-61; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf," *İA*, XIII, 154, 172. Burada belirtilen ifadenin kimi zaman standart bir formül veya "hile-i şer'iyye" olduğu da söylenebilir. Bazı

Saraylıların kurduğu bu tür vakıflar her dönemde mevcuttu. 17. yüzyılda yaşamış saraylılardan Kelale, Siyavuş, Servazad, Merziye, Mahitab, Lalezar Hatunlar zürri vakıf kurarlarken (bkz. Ek XI), 18. yüzyılda, Sarayi Hatice Hatun binti Abdullah İstanbul'da Hoca Kasım Günani Mahallesi'ndeki evini vakfettiğinde şu şekilde şart koştu; ben yaşamım boyunca vakfın mutasarrıfı olacağım, ölümüm sonrasında benim azatlı cariyelerim ve sonrasında onların çocukları ve onların da çocukları mutasarrıf olacak ve soy kesilince kiralanarak gelirleri mütevelli tarafından Medine fakirlerine gönderilecektir.[147] Sarayi Hatice Hatun binti Abdullah'ın, vakfına mütevelli olarak ağa babası Ömer Bey bin Hasan'ı tayin etmesi, saraylı kadınların kurdukları aile vakıflarında da saray mensubu kişileri mütevelli olarak seçtiklerini göstermesi açısından da önemlidir.

Sarayi Genç Nihan Hatun, tasarrufunda olan evi için şu şartı koşmuştu; ölümünden sonra azatlı cariyesi Eğlence binti Abdullah ve sonrasında Eğlence'nin soyundan gelenler mutasarrıf olup, onlar da öldükten sonra Medine fukarası vakıfları mütevellisi, mülkü kiralayacak ve geliri Medine fukarasına gönderilecektir.[148]

Vakıf kuran kişilerin, çocuklarını, köle ve cariyelerini kurdukları vakfın gelirlerinden istifade ettirmesi uygulamasına diğer Osmanlı kadınları arasında da sıkça rastlanmaktaydı.[149] Nadiren de olsa hanedan mensubu kadınlar da kendi çocuklarına, köle ve cariyelerine vakıflarından hisse tahsis ederlerdi. Örneğin Sultan III. Mustafa'nın kadınlarından Adilşah Kadın (ö. 1803), vefatından sonra vakıf gelirlerinden artan kısmın yarısının çocukları arasında taksim olunmasını ve şayet çocuklarının nesli tükenirse kendisinin azatlıları ve onların soyundan gelenler arasında paylaşılmasını belirtir.[150] Saray ağalarının da kendi köle ve cariye-

saraylı kadınlar vakfiyelerinde vakıflarını kendilerine ve sonra çocuklarına ve sonrasında çocuklarının çocuklarına şart koştuklarını belirtmekle birlikte, çocuksuz vefat etmesi neticesinde malları vakfa geçer. Örneğin evini vakfeden Sarayi Hatice Hatun binti Abdullah'ın vakfiyesinde *"evlad-ı evlad-ı evladım"* şeklinde belirtilmesine rağmen, çocuksuz ölmesi (bila veled) nedeniyle malları vakfa geçer, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 132 (1128/1715-1716).

147 EV. VKF 6/41.

148 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 24-111-123 (1141/1728).

149 Örnekler için bkz. Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları*, XXV-XXVIII; Fariba Shahr, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Kadın Vakıfları," 20.

150 Adilşah Kadın vakfiyesi için bkz. *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar*, 280-312.

lerine vakıf gelirlerinden hisse tayin ederek onları himaye ettiklerine dair örnekler mevcuttur.[151]

İncelenen örneklere göre saraylı kadınların vakıfları Eski Saray ağası veya darüssaade ağasının nezaretindeydi. 16. yüzyılın son çeyreğinde darüssaade ağasının nezaretindeki vakıflar genişledi. Darüssaade ağaları "Evkâf-ı Selatin" adı verilen ve padişahlar, kadınları, saray mensupları, sadrazamlar ve darüssaade ağalarının vakıflarından sorumluydu.[152] Örneğin Sarayi Fevziye Hatun, Sarayi Mah-ı Bülend'in vakıfları Eski Saray ağasının nezaretinde iken, Şuhi Kadın, Hâcce Tahire Hatun, Sanavber Hatun vakıfları darüssaade ağasının nezareti altındaydı. Diğer taraftan babüssaade ağası ve şeyhülislam nezaretinde olan saraylı vakıflar da mevcuttu.[153]

Netice itibariyle saraylı kimliği, saraylıların hangi tür vakıflar kurdukları, mütevellilerin ve vakıftan yararlananların (mevkufün aleyh) seçimine tesir etti. Saraylı kadınlarca kurulan vakıflar birçok amaca hizmet etti. Kimileri vakıfları yoluyla kendi mallarını korumak, kontrol etmek, yaşamları boyunca kendilerine gelir sağlamak ve ailelerini güçlendirerek korumak adına vakıf kurarlarken, diğer bazı saraylılar da topluma fayda sağlamak adına muhtelif alanlarda hizmetler sundular.

Hibe Tahsisleri

Vakıf uygulamaları dışında, saraylı kadınlar mallarını hibe ederlerdi. İslam hukukuna göre, kişinin malının üçte birini (sülüs) istediği kişiye tahsis edebilmesinden dolayı, mallarının üçte birini hibe eden saraylılara rastlanır. Mahkeme kayıtlarında, saraylı kadınların mallarının üçte birini vasiyet etmelerine, sülüsüne şu kişiyi vasi tayin etmelerine dair kayıtların yanı sıra, saraylının ölümü sonrasında vaktiyle sülüsünü tahsis ettiği kişinin hak talebinde bulunmasına dair kayıtlar bulunmaktadır.

151 Bir örnek için bkz. Jane Hathaway, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha," *JESHO* 37 (1994): 316.
152 Darüssaade ağasının Haremeyn vakıflarıyla bağlantısı da dahil olmak üzere diğer vazifeleri hakkında değerlendirme için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı* (Ankara: TTK, 1988), 173, 177-9; M. Güler, *Haremeyn*, 214-217.
153 Fesahat Usta vakfı babussaade ağası nezaretinde iken, Nevruz Hatun vakfı şeyhülislam nezaretindeydi.

Mahkeme kayıtlarına yansıdığı üzere, Osmanlı toplumunda kadınlar mallarını hibe ederlerdi.[154] Benzer şekilde saraylı kadınlar arasında bu uygulamaya sıkça rastlanıyordu. İkinci Bölümde belirtildiği üzere saraylı kadınlar hibe ve vakıf gibi icraatlarını kaydettirmek zorundaydılar. Bu durum saraylıların hibeyle alakalı icraatlarının kayıtlara daha fazla yansımasına neden olmuş olabilir. Efendi ile aradaki miras ilişkisi saraylı kadınlar arasında sıklıkla görülen hibe ve vakıf icraatlarında etkili olmuş olabilir. Sarayın saraylı kadınların mirasından hisse sahibi olması ve varis sayısının az olması saraylı kadınları hibe ve vakıf icraatlarında bulunmaya sevketmiş olabilir. Nitekim 18. yüzyılın son çeyreğine tarihli bir ferman, kimi saraylı kadınların vakıf ve hibe icraatları arkasındaki niyetleri hakkında fikir verir. Fermana göre, saraylı kadınlar ve etrafındaki insanlar uyarılır ve keyfi hibe ve vakıf uygulamalarını önlemek amacıyla yetkili kişiden izin almaları gerektiği belirtilir.[155]

Saraylı kadınlar mehirlerini kocalarına hibe ettikleri gibi,[156] mehir yerine köle ve cariyelerini de kocalarına hibe ettiklerine dair örnekler vardır. Örneğin Sarayi Hatice Hatun binti Abdullah, mahkemede Gülbeyaz isimli kölesini mehr-i müeccel olmak üzere kocası Mehmed Çelebi bin Hasan'a teslim ettiğini ve Gürcü asıllı diğer kölesi Yusuf'u da kocasına hibe ettiğini belirtir.[157]

Vakıf gelirleri tahsisinde söz konusu olduğu gibi, saraylı kadınların mallarının üçte birini cariyelerine hibe ettiklerine dair çok sayıda örnek mevcuttur.[158] Darüssaade hazinedarı çırağı Sarayi Fahriye Hatun binti Abdülmennan, malının üçte birinden azat ettiği cariyesi Fatma'ya 30 kuruş, beslemesi Mehmed'e 100 kuruş verilmesini vasiyet eder.[159] Benzer

154 Bu konuda örnekler için bkz. Zeynep Dörtok Abacı, "Hibe" as an instrument of Transgenerational Commodity Transfer in the Ottoman Society," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (2009), 413-428; Gökçe Özkan, "İstanbul Bab Mahkemesi 149 No'lu Şeriyye Sicili Defterine Göre İstanbul'da Sosyal Hayat 1142-1143 (1729-1730)," Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 68.
155 C. SM 7226.
156 Mehirlerini kocalarına hibe ettiklerine dair muhtelif örnekler için bkz. Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 101, s. 68, 86, 12; nr. 113, s. 93 (1133/1720); nr. 120, s. 33-34 (1143).
157 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 113, s. 51 (1133).
158 Azat edilen kölelere hibelerde bulunulması Osmanlı toplumunda rastlanan bir uygulamaydı (S. Öztürk, *İstanbul Tereke*, 195, 198).
159 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 54 (1128/1730)

şekilde Sarayi Reftar Hatun binti Abdullah 1783'te ölümünden önce malının üçte birini tahsis eder, cariyelerinin azat edilmesini ve her birine 500 kuruş hibe edilmesini belirtir.

Mahkeme kayıtlarında, vaktiyle kendisini azat eden saraylı kadınların, mallarının üçte birini kendilerine hibe ettiğini iddia eden cariyelerle alakalı çok sayıda mahkeme kaydı mevcuttur. Çok sayıda vaka arasından bir örnek verilecek olursa Sarayi Afife Kadın binti Abdülvehhab 1728 tarihli terekesine yansıyan serveti çok büyük bir meblağ olan 3.091.860 akçe (25765,5 kuruş) idi. Ölümünden önce 8.885 kuruşa tekabül eden malının üçte birini tahsis etti. Ölümü sonrasında, Hüsnüşah, Gülbeyaz, Hatınisiyah, Şehbaz, Gülbün, Acebkâr binti Abdullah isimli altı cariyesi, Eski Saray'da kurulan mahkemede kocası Hacı Halil Ağa ve darüssaade ağası yazıcısı Hacı Mustafa Efendi önünde, Afife Kadın'ın ölmeden önce malının üçte birinden her bir cariyesine 250 kuruş tahsis ettiğini belirttiler.[160]

Malının üçte birini ibadet borçlarına tahsis etmek, Osmanlı halkı arasında tatbik edilen bir uygulamaydı. Nitekim Sarayi Reftar Hatun'un malının üçte biri olan 1.900 kuruştan, 1.000 kuruş namaz borcu için (ıskât-ı salat), 400 kuruş oruç kefareti için (kefaret-i savın), 500 kuruş ise yemin kefareti için (kefaret-i yemin) fakirlere verilecekti. Ayrıca 70.000 tevhid çeken kişiye 100 kuruş ve Kur'an okuyan kişiye 30 kuruş tahsis etmişti.[161]

Sarayi İvaz Hatun binti Abdülmennan'nın kocası mahkemede karısının kendisini malının üçte birine vasi tayin ettiğini, 40 kuruşun azat ettiği cariyesi Gülbeyaz'a verilmesini, 300 kuruşla da kendi için hac edilmesini vasiyet ettiğini belirtir.[162]

Saraylı kadınlar nakitten ayrı olarak, eşyalarını da hibe ederlerdi. Hacı Halil Ağa'nın karısı, valide sultan mutekalarından Sarayi Hatice Hatun, diğer bir ismiyle Cihanşah Hatun binti Abdullah bin Abdurrahman, ölmeden önce malının üçte birini mahalle sakinlerinden birine vasiyet eder. Ölümünden sonra bu kişi Eski Saray'da kurulan mahkemede Saray-ı Atik ağasının huzurunda, Hatice Hatun'un ölmeden evvel sülüs malını vasiyet ettiğini belirtir. 75 kuruşu azat ettiği Safiye Hatun'a ve 10

160 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 119, s. 17-25-26-27.
161 TSMA E 110.
162 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 105, s. 96, 98, 99; 0106, s. 15 (1128/1730).

kuruşu saraylı kıza vasiyet ettiğini ve ayrıca terekesinden bir altın kuşak, dört yastık, iki minder, üç yorgan, üç tencere, üç sahan, bir leğen, bir ibrik ve bir orta keçesini hibe ettiğini belirtir.[163] Sarayi Hatem Kadın ise kıyafet ve yatak takımlarından oluşan eşyalarının bir kısmını cariyesi Ümmü Gülsüm'e hibe etmişti.[164] Benzer şekilde Sarayi Rukiye Hatun da elli parçadan fazla eşyasını cariyesine vermiştir.[165]

Muhtelif seviyelerdeki saray mensupları kendilerinden daha yüksek mevkide bulunan kişilere hibelerde bulundular. Saraylı kadınların da benzer icraatları vardır. II. Osman (1618-1622) Edirne'ye ulaştığında, vaktiyle saraydan çırağ edilmiş olan Hoşelhan, Tunca Nehri kenarında Bayezid Camii yakınlarındaki bahçesini padişaha takdim etti ve böylece kendisinin arazisi saray bahçesi (Hadâik-i Hassa) oldu.[166]

18. yüzyılda yaşamış, muazzam varlık sahibi Sarayi Simten Kadın, Harem-i Hümayunda dördüncü kadın olan Sineperver Kadın binti Abdülkerim'e arsa hibe etti.[167] İkinci Bölümde belirtildiği üzere saray mensupları arasında gerek sarayda iken gerekse saraydan çıktıktan sonra hibe uygulamaları, mevcut ilişkileri kuvvetlendirmeye de vesile olurdu.

Hayırların asıl hedefi yoksullar olduğu için, saraylı kadınlar zekât ve fakirlere sadaka verirlerdi. Fıtra defterlerine yansıdığı üzere, hanedan mensupları, Harem-i Hümayunda bulunan usta ve cariyeler, muhtaç kimselere Ramazan ayı sonunda sadaka (sadaka-i fıtır) verirlerdi.[168]

Netice itibariyle saraylı kadınların hayırları ekonomik ve sosyal statüleri hakkında fikir verir. Köle olarak saraya giren bu kadınların, saray

163 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 109, s. 853 (1130/1717).
164 Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 195, s. 14 (1189/1775).
165 D.BŞM. MHF 12863 (1194/1780). Sarayi Ayşe Hatun binti Abdullah mecliste, kendisi öldüğünde malının sülüsünden müdebberesi Anber binti Abdullah ile Anberin sadriye kızı Zeyneb binti Abdullah'a nakden 20'şer kuruşla emlakından bir güğüm, bir tepsi, dört sahan ve iki tencere ve bir tâbe ve bir leğen ve bir ibrik ve bir kevgir ve kefçe ve bir ibrik ve defan sagir iki tabe, üç yorgan ve dört minder ve sekiz adet çatma yastık ve orta keçesi ve iki yan keçesi ve bir sim ön kuşak ve bir şamdan verilmesi için kocası Ahmet Beşe bin Ebubekir'i vasi tayin eyler "Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 114, s. 85 (1135/1722)).
166 Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, haz. Ahmet Süheyl Ünver (Ankara: Türkiye Tarih Kurumu, 1957), 31.
167D. BŞM. MHF 58-56; 0195-010/024, (1189/1775). Benzer şekidle büyük ailelerin azat edilmiş erkek köleleri kurdukları vakıflarda, eski efendilerinin aileleri menfaatine icraatlarda bulunurlardı (M. Meriwether, *The Kin who Count*: Family and Sociey in Ottoman Aleppo 1770-1840 (Austin: University of Texas, 1999), 101).
168 TSMA D 10246, 10329.

mensubiyeti neticesinde ulaştıkları maddi güç, ilişki ağları, miras ilişkisi ve zihniyet dünyaları hayırlarını şekillendirmiştir. Miras ilişkisine rağmen, mallarını bir ölçekte istedikleri şekilde tasarruf ettiler. Saraylı kadınların hangi niyetle hayırlarda bulunduklarını her durumda bilebilmek mümkün değildir. Bu sevap kazanma adına olabileceği gibi, malları üzerindeki kontrollerini artırmak için de olabilir. Zira kimi yönetici elitin mallarını müsadereye karşı korumak için vakıflara yöneldikleri düşünüldüğünde,[169] saraylı kadınların rikâb-ı hümayunla miras ilişkisi de bu yönelişlerinde etkili olmuş olabilir.

Ancak yapılan hayırlar, manevi boyutlarının yanı sıra, İstanbul ve imparatorluğun muhtelif bölgelerinin mimari, sosyal, kentsel, dini ve kültürel gelişimine mütevazı da olsa destek verdiler, halka hizmet sundular ve kişilerin ekonomik ve sosyal durumlarına katkı sağladılar. Ayrıca saraylı kadınların kurdukları vakıflarda saray mensuplarının menfaatlerini düşünmeleri ve hibe tahsisleri, saray mensupları arasındaki bağları kuvvetlendirmeye vesile oldu. Muhtelif şekillerde gerçekleştirilen hayırlar yoluyla halkın takdirini kazanarak mensup oldukları hanenin gücüne ve meşruiyetine katkı sağladılar.

169 Bu konuda değerlendirmeler için bkz. H. Gibb-H. Bowen, *Islamic Society ond the West* (Londra: Oxford University Press, 1950), I, 169. Hasan Yüksel, "Vakıf Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)," *Osmanlı Araştırmaları* 12 (1992): 399-424.

Sonuç

Bu çalışma, 18. yüzyılın farklı dönemlerinde yaşamış saraylı cariyelerin hayatlarının muhtelif cephelerini himaye ilişkileri perspektifinden ele aldı. Saray-ı Hümayuna intisap etmenin neticesinde Harem-i Hümayunda başlayan ve sonrasında devam eden himaye ilişkilerinin uzun vadede himaye edilen saraylılar ve hami pozisyonundaki saray için ne anlama geldiğini değerlendirdi. Saraylı cariyelere gerek harem hizmeti sırasında gerekse çırağ edilme sonrasında sunulan himaye her dönemde olduğu gibi 18. yüzyılda da hanedan ve saray için önemliydi. Çırağ edilme sonrasında sarayla ilişkilerin devam ettiği gerçeğine dayanarak saraylı kadınların hayatlarının değerlendirilmesi, Osmanlı toplumunda saraylı olmanın neye tekabül ettiği ve saraylıların saray müessesesinin ve saltanat siyasetinin işleyişi içindeki yerlerini ve rollerini görmeye imkân sağladı.

Saraydan çırağ edilme sarayla bağı koparmayıp yeni bir ilişkinin başlangıcına tekabül ederdi. Sarayın daima maddi ve manevi hacet kapısı olarak görülmesi, saray personelinin saraylılarla alakalı işlerden sorumlu olmaları, sarayla aralarında miras ilişkisinin bulunması, sarayın mahkeme yeri olarak kullanılması, terekelerinin sarayda kaydedilmesi ve mallarının sarayda yapılan müzayedeyle satılması, saraydan çırağ edilmiş olanların sarayla bağlarının hayatlarının sonuna kadar devam etmesini sağladı. Siyasi hane olmanın bir tezahürü olarak saraylılara sunulan himayenin karşılıklılığa dayanan mahiyeti düşünüldüğünde ilişkinin devam etmesi saraylılar ve saray için anlamlar yüklüydü.

Saraylı kadınlar perspektifinden bakıldığında, saray mensubiyeti birtakım sorumluluklar yüklediği gibi ayrıcalık, itibar ve imkânlar da sundu, onlara hayatlarının muhtelif safhalarını etkileyecek bir kimlik kazandırdı. Harem-i Hümayun mensubiyeti neticesinde oluşan himaye ilişkileri, saraylıların sosyal ilişkileri, evlilikleri, ikametgâh alanları, maddi dünyaları, hayır işleri gibi hayatlarının birçok cephesine tesir etti.

Diğer taraftan Osmanlı dünyasında saray müessesesinin ve siyasi mekanizmanın işleyişini anlama açısından Enderun mensupları kadar Harem-i Hümayundan çırağ edilen ancak sarayla bağları kopmayan saraylı-

lar da mühimdi. "Saraylı" unvanıyla toplum içinde yaşayan ve halkla irtibatı olan, ağırlıklı olarak askeri sınıf mensuplarıyla evli olan ve şehir halkının menfaatine hayır eserleri yaptıran saraylı kadınlar, saray için önemliydi.

Saray açısından değerlendirildiğinde saray mensuplarının evlilikleri hane adına stratejik ve sembolik bir öneme sahipti. Harem-i Hümayundan çırağ edilen kadınlar askeri sınıf mensupları ve ağırlıklı olarak saray mensubu kişilerle evlendiler. Saray içi ve dışında ilişki ağlarını genişletme, farklı seviyelerdeki hanelerle yeni bağlar tesis etme, mevcut ilişkileri kuvvetlendirme ve böylece hâkimiyetini geniş bir alana yayma yolunda bu evlilikler kritik önemdeydi. Bu noktada Harem-i Hümayun padişahın kendisi ve kulları için eş yetiştiren bir müessese olma özelliğini son dönemlerine kadar devam ettirdi. Saraylıların ağırlıklı olarak askeri sınıf mensuplarıyla evlilikleri düşünüldüğünde, bu kişilerin Harem-i Hümayunda kalışları sırasında rollerine uygun şekilde eğitilmeleri önemliydi.

Sonuç olarak saraylıların evlilikleri neticesinde saray mensubiyeti ve sarayla ilişkiler başka bir şekle büründü ve saraylı kadınlar farklı biçimlerde siyasi yapının parçası olmaya devam ettiler. Bu bağlamda saraylı kadınların evliliklerinin tetkik edilmesi dönemin askeri sınıfına ışık tuttuğu gibi siyasi güç dengelerinin anlaşılmasına da katkı sağlamaktadır. Ayrıca gündelik siyasetin nasıl işlediği, himaye ilişkilerinin hangi alanlarda ne açılardan stratejik veya siyasi önemi olduğunu daha net göstermektedir.

Çırağ edilen saraylılar bekâr veya evli olarak İstanbul ve imparatorluğun muhtelif bölgelerinde ve hatta kimileri başka imparatorluklarda yaşamaya başladılar. Saraylılar ve ağırlıklı olarak askeri statülü kocalarından oluşan haneleri saraya belli mesafelerde konumlandılar. Kimileri saray civarında itibarlı muhitlerde otururlarken kimileri İstanbul'un mütevazı mahallelerinde, kimileri ise Edirne, Bursa, Kahire, Medine gibi şehirlerde yaşamlarını sürdürdüler. Gerek saray mensubiyeti gerek kocaların statüsü saraylıların nerede oturacaklarında belirleyici olabiliyordu. Böylece saraydan ayrıldıktan sonra yeni bir yaşama başlayan saraylılar da topluma dahil oldular, şehir halkı ve özellikle kendi mahalle sakinleriyle çok yönlü münasebetler geliştirdiler.

Saraylı kadınların halkla bu seviyede irtibatı düşünüldüğünde, saray kültürüne ve yaşam tarzına aşina olan, İstanbul'un ve devletin farklı

bölgelerinde "saraylı kimliği" ile yaşayan kimi saraylıların saray adabı ve kültürünü saray dışına taşıdıkları, saray dışında temsil ettikleri düşünülebilir. Saraydan çırağ edilen saraylılar her dönemde saray kültürünün şehre taşınması ve bu kültürün devam ettirilişinde rol oynadılar. Bu bağlamda kadın saraylıların erkeklere kıyasla topluma nüfuz etme açısından daha etkin oldukları düşünülebilir.

Saraydan çırağ edildikten sonra İstanbul'un ve imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşayan ve toplumla özellikle mahalle halkıyla sosyal ve toplumsal ilişkileri olan saraylı kadınların, sahip oldukları maddi kültürle sarayı temsil etmeleri önemlidir. Nitekim saray mensubiyeti saraylıların maddi dünyalarını da şekillendirdi. Çok mütevazı yaşam süren ve fakir olarak ölen saraylılar olmakla birlikte, genel olarak saraya intisap etmiş olma köle kökenli bu kişileri belli bir maddi seviyeye taşıdı. Küçük bir grup saraylı kadın, hür ve yüksek statü sahibi çağdaşı kadınlar arasında dahi ender rastlanan muazzam servete ve eşyalara sahip oldular. Sahip olunan servet ve eşyaların kişinin toplum içindeki sosyoekonomik, kültürel durumunu ve yaşam tarzını kısmen de olsa yansıttığı düşünüldüğünde, bir grup saraylı sahip oldukları zengin maddi kültürle yaşadıkları toplum içinde yüksek kültürü temsil etti ve dönemin seçkinleri arasında yer aldı.

Kimi saraylılar, hanedan mensubu kadınlara kıyasla daha mütevazı ölçekte olan hayır eserleri yaptırdılar, kurdukları vakıflarla buraları desteklediler. Cami, mescit, çeşme, sıbyan mektebi ve Haremeyn hizmetleri gibi çeşitlilik gösteren hayırlar yoluyla halka hizmetler sunarak, imparatorluğun muhtelif bölgelerinin mimari, sosyal, kentsel ve dini gelişimine katkı sağladılar. Böylece saraylı kimliğiyle inşa ettikleri hayır eserleriyle halka hizmet götürürken, diğer taraftan sarayın itibarına katkı sağladılar. Ayrıca kurdukları vakıflar ve hibe tahsisleriyle saraylıların menfaatine icraatlarda bulundular.

Netice itibariyle padişaha sadık yönetici sınıfın oluşumunu amaçlayan Enderun teşkilatı, erkekleri saray dışında hanedana hizmete hazırladığı gibi, saray usul, adab, terbiyesine muhatap oldukları harem hizmetinin de cariyeleri dış dünyadaki rollerine hazırladığı söylenebilir.

Saray ve saraylılar arası ilişkilerin, Yakındoğu geleneğinde ve Avrupa'da toplumsal ve siyasi yapılanmada birçok ilişki ağının temelini oluştu-

ran himaye perspektifinden değerlendirilmesi, Osmanlı dünyasında saray kurumu, hükümdarlık ve siyasi hanelerin işleyişini anlamak için olanaklar sağlar. Padişaha muhtelif şekillerde bağlı farklı statülerdeki insanlar arasındaki geniş ve kompleks ilişki ağlarından oluşan bir saray yapısı içinde saraylı kimliği kadın ve erkekleri, hür, köle ve azatlıları, sarayda sakin olanı ve saray dışında olanları kapsayan bir yapıydı. Böyle bir yapılanmada cinsiyetten ziyade kişinin statüsü, saray içindeki yeri ve önemi daha belirleyici olabiliyordu. Bu yapı içinde saraylı kadınlar bazen aktif bazen pasif olarak sistemin işleyişinin önemli parçaları olarak işlev gördüler. Saraydan çıkan erkekler askeri ve idari alanda kariyerlerine devam ederken, saraylı kadınlar farklı fonksiyonlar icra ettiler. Saray kurumu, hükümdarlık ve siyasi hanelerin işleyişinin anlaşılmasında, sistemin bir parçası olan ve dönemin elitiyle bağlantılı bulunan saraydan çırağ edilmiş kadınların meseleye dahil edilmesi işleyişin farklı boyutlarını açığa çıkarmaktadır.

Osmanlı Devleti dışındaki hanedanlarda, saray içinde muhtelif statülerde bulunan kadınların saraydaki yer ve rollerinin mukayeseli değerlendirilmesi, Osmanlı dünyasında saray kurumu, saltanat siyaseti, siyasi mekanizmanın işleyişi, saray iç dinamikleri ve gündelik siyaset içinde saraylıların yerine dair yeni bir ufuk açacaktır. Diğer taraftan erken modern dönemde saray teşkilatına mensup erkeklerin profillerini sosyal ve ekonomik açıdan değerlendiren çalışmaların yapılması da, sarayın ve siyasi yapının işleyişi ve zaman içinde dönüşümü hakkında yeni ufuklar açacaktır.

Bunlara ek olarak dengelerin değiştiği farklı yüzyıllarda saraylı cariyelerin yerlerinin ve rollerinin tetkiki önemlidir. Zira döneme özgü şartlar işleyişte farklılıklar doğurmuş olabilir. 19. yüzyılda Osmanlı sarayı, teşkilat, fiziksel mekân kullanımı ve protokol bakımından önemli değişimlerin geçirildiği bir dönemdi. Osmanlı sarayı idari bünyesi içinde eski Enderun yaşamakla birlikte, ağırlığını ve geleneğini kaybetmiştir. Saray protokolü o çağın Avrupa saraylarındakine benzemeye başlamıştır ve saray uluslararası diplomasi sistemini tanıyan devletin merkezi birimidir. Bu gelişmeler yaşanırken, hanedan mensubu kadınların eğitimi ve günlük hayatı değişmektedir. Diğer taraftan II. Mahmud döneminden itibaren bürokratik bir yapıya geçilmiş ve Osmanlı sarayı temsili bir görev üstlenmeye başlamıştır.

Ancak istisnai devir ve şahsiyetler mevcut olup örneğin II. Abdülhamid döneminde gücün tekrar sarayda toplanmasına paralel olarak saray görevlilerinin gücü artar. II. Meşrutiyet yıllarında sarayın idarede rolü azalarak, hâkimiyet Tanzimatın başında olduğu gibi Babıâli'ye kayar. Yüzyıl boyunca Osmanlı padişahı, genişleyen bürokrasiyle birlikte düşünülmesi gereken bir hükümdardır. 19. yüzyılda yaşanılan bu gelişmeler ışığında, Harem-i Hümayunun yerinin de eskisinden farklı olması beklenir. Bu bağlamda bu dönemde yaşanan gelişmelerin saraylı cariyelerin saray müessesesi içindeki yer ve rollerini nasıl etkilediği, üzerinde durulması gereken bir konudur.

Diğer taraftan bu çalışma saray, bürokrasi, askeriye ve ilmiye içinde mevcut ilişki ağlarının temelini oluşturan himaye ilişkilerinin işleyişi, yapısı, hangi alanlarda ne açılardan stratejik veya siyasi önemi olduğu konularında açılımlar sağlar. Hâmi ve himaye edilenin statü, yaş ve cinsiyetine göre himaye ilişkilerinin mahiyeti değişebildiği gibi farklı dönemlerde mahiyeti ve anlamı da değişebilmektedir. Örneğin daha merkezi ve bürokratik bir yapıya geçildiği 19. yüzyılda veya mahalli farklılıkların yaşandığı farklı coğrafyalarda himaye ilişkilerinin nasıl farklılaştığının, kadın mensupları da meseleye dahil edilerek çalışılması, himaye ilişkilerinin toplumda ve siyasi haneler bünyesinde nasıl işlediği ve neye tekabül ettiği konularında açılımlar sağlayacaktır.

Köle olarak saraya alınan saraylı kadınları merkeze alan bu çalışma Osmanlı dünyasında siyasi yapı ve toplum yapısı içinde köleliğin yerine dair ipuçları sunar. Saraylı cariyelerin tecrübelerini, şahsi dünyalarını, yaşam öykülerini, kişisel ilişkilerini, toplum içi statülerini, nadir olmakla birlikte kimi zaman duygularını bir parça da olsa inşa etmeye çalışan bu çalışma, Osmanlı dünyasında köle olmak, azatlı köle olmak, kadın olmak, saraylı olmak, hane mensubiyeti gibi kategorilere ışık tutar.

Kur'an-ı Kerim'de "Mü'min bir cariye, Allah'a ortak koşan (müşrik) hür bir kadından daha hayırlıdır" (Bakara 221) diye belirtilmesi Müslüman cariyenin, hür statüsündeki müşriklerden daha üstün kabul edildiğini gösterir. Ancak hür Müslümana kıyasla Müslüman köle ve cariye daha düşük pozisyondaydı. Zira İslam hukukuna göre köle statüsünde bulunanlar hukuki, iktisadi ve sosyal bakımlardan hür insanlardan farklı ve aşağı statü-

de bulunmaktaydılar.[1] Hz. Muhammed'in, "Hür bir kadın üzerine cariye ile evlenmek sahih olmaz" şeklindeki sözleri ve Kur'an-ı Kerim'de "mü'min ve hür kadınlar ile evlenmeye gücü yetmeyenler, mü'min cariyeler ile evlensin" (Nisâ 25) denilmesi, kölelerin hür statüsünde olanlar karşısındaki durumunu ifade eder.

Ancak Osmanlı toplumunda kimi köle statüsünde olanlar hür statülülere kıyasla daha üstün koşullar içinde yaşıyorlardı. Osmanlı Devletinde saray, idari ve askeri mekanizma içindeki erkek kölelerin yüksek mevkilere geldiği bilinmektedir. Saraylı cariyelerde görüldüğü üzere köle kökenli olup belli bir noktaya ulaşan cariyeler bulunmaktadır. Diğer taraftan köle kökenli saraylıların, hür doğmuş soylu üst düzey Müslüman kadınlara kıyasla daha düşük bir pozisyonda oldukları söylenebilir. Örneğin Sultan II. Osman, Sadettin Efendi'nin oğlu Müftü Esad Efendi'nin kızı Akile ile 1622'de evlenir. Ancak Akile Harem-i Hümayunda hiç yaşamaz. Ayrıca Kuyucu Murad Paşa'nın kızı I. Ahmed'in haremine girmek ister. Ancak bu kadar cariye arasında aklını oynatacağı belirtilerek kethüda kadın tarafından mani olunur.[2] Bu iki örnek, hür doğmuş seçkin aile mensubu kadınların, Harem-i Hümayunda yaşayan cariyelerden ayrıcalıklı pozisyonunu göstermesi açısından önemlidir.

Diğer bir husus Osmanlı topraklarında yaşayan köle statüsündeki kişileri tek, monolitik bir kategoride değerlendirmenin gerçeği yansıtmadığıdır. Hukuki olarak dahi köleler arasında farklılıklar mevcut olup, "ümmü veled," "mükateb," "müdebber" köle gibi muhtelif statülerdeki kölelerin durumları farklıdır. İlaveten toplumda kölelerin tecrübelerinin çeşitlenmesine neden olan muhtelif faktörler bulunmaktadır. Örneğin hangi yollarla köleleştirildikleri, etnik yapıları, cinsiyetleri, hangi alanda hizmet ettikleri, nasıl bir bölgede yaşadıkları, efendilerinin kimliği ve efendinin toplum içindeki statüsü gibi kriterler, kölelerin toplumdaki pozisyonlarını, nasıl muamele gördüklerini ve istikballerinin nasıl olabileceğini belirlediği söylenebilir. Osmanlı toplumunda farklı alanlarda hizmet eden köleler, askeri-idari hizmetlerde ve harem hizmetinde bulunan köle asıllı kişiler, ev içi hizmetlerde, tarım alanında, madenlerde, denizde ve başka alanlarda çalışmış köle asıllı

1 Muhammed Hamidullah-M. Akif Aydın, "Köle."
2 Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, 106-107.

kişiler, gerek köle iken gerek azat edilme sonrasında farklı statülerde yer aldılar. Bu noktada elit köleler olarak tasnif edilebilecek olan saraylı cariyelerin genel olarak ayrıcalıklı ve itibarlı bir durumda olduğu belirtilebilir. Nitekim Şeriyye sicillerinde azatlı köle ve cariyeler fiziksel olarak tarif edilirken, saraylı cariyelere dair fiziksel tarife mahkeme kayıtlarında rastlanmaması, saraylı cariyelerin mensup oldukları müesseseyle alakalı olabilir.

Erken modern dönemde Osmanlı toplumunda kişinin statüsünün mensup olduğu haneyle irtibatlı olduğu düşünülecek olursa saray mensubiyeti köle statüsünü farklı bir boyuta taşıdı. İçine doğdukları ortamlardan sosyal ve kültürel olarak çok farklı olan yabancı bir ortamda yaşama başlayan köleler için hane mensubiyeti yeni bir kimlik oluşturdu, onları toplum içinde belli bir seviyeye getirdi. Köle kökenli saraylı olmak hür ve yüksek statülü kadınlardan daha az ayrıcalıklı olmakla birlikte, saray gibi itibarlı bir haneye mensup olmak sıradan bir haneye mensup olanlara, diğer köle kökenli kadınlara ve hatta hür olanlara kıyasla, sosyal hiyerarşi içinde yükselme imkânı sağladı. Belli bazı yükümlülüklerle birlikte toplum nezdinde imtiyaz ve itibar getiren bir kimlik kazandırdı. Bu durum Osmanlı toplumunda kişinin toplum içindeki yerinin, köle kökenli veya hür asıllı kadın veya erkek olmaktan ziyade mensup olduğu aileye veya haneye bağlı olduğuna işaret eder.

Bu bağlamda Enderun mezunlarının imparatorluk elitlerini oluşturmasına benzer şekilde Harem-i Hümayundan çırağ edilenlerin de toplumun elit kesimini oluşturduğu söylenebilir. Kişinin menşeinin, kocanın statüsünün, oturulan muhitin ve maddi dünyasının kimliğini şekillendirdiği düşünüldüğünde, bir grup saraylı muazzam servetleri, nadir görülen eşyaları, saray kültürünü temsil etmeleri, ilişki ağlarının genişliğiyle yaşadıkları toplumda dönemin seçkinleri olarak tarif edilebilirler. Kimi saraylı kadınlar, özellikle vaktiyle padişahın kadını olmuş ve sonrasında yüksek statülü bir kişiyle evlenmiş olanlar ve ayrıca harem hiyerarşisi içinde yüksek statüde bulunanlar, Pierre Bourdieu'nun tarifiyle değerlendirilecek olursa ekonomik sermaye, sosyal sermaye ve kültürel sermayede yüksek seviyedeydiler.[3]

3 Bu noktada, Pierre Bourdieu'nun kültürel sermaye (özellikle eğitim yoluyla edinilmiş olan alışkanlıkları, tarzları, dili kullanma biçimini, eğitimsel başarıları, zevk ve beğenileri, yaşam tarzını ifade eder), sosyal sermaye (toplum içindeki ilişkiler bütünü), ekonomik sermaye (servet, mal mülk) ve sembolik

Geniş bir kategori olarak saraylılar, sosyoekonomik açıdan, yaşam standartları, hayat tecrübesi açısından heterojen bir yapıya sahiptiler ve hayat çizgilerinde belirgin bir çeşitlilik söz konusuydu. Sürgün edilen cariyeler veya acizlik içinde odalarda ölen, uzun zaman sıkıntı çeken ve sonra yardım isteyen kadınlar da bulunmaktaydı. Sosyoekonomik ve kültürel açıdan çeşitlilik gösteren saraylıların tamamının "saraylı" olarak adlandırılması, saraylı kimliği ve bu kimliğe sahip kadınların Osmanlı toplumu içindeki yerleri hakkında bize ne demektedir?

Çalışmanın başında aktarılan, kör ve fakir olmasına rağmen sarayda yetişip oradan çırağ edildiği için dilenemediğini belirten Sarayi Sungur'un hikâyesi, saraylı kimliğinin toplum nezdinde neye tekabül ettiği hakkında bir fikir verir. Zengin olmayan, yüksek statülü bir kocayla evli olmayan, ekâbir muhitlerde oturmayan saraylılarda edepli, terbiyeli, nezaket üzere olan kişilerin bulunması saray mensubiyetinin kişiye kazandırdığı kimliğe işaret eder. Tek bir "saraylı" grup içinde dahi geniş bir çeşitliliğin söz konusu olması, her saraylının Simten Kadın veya Dilpezir Usta gibi parlak bir kariyerinin bulunmaması, bazı saraylıların fakirlik içinde, kimsesiz bir odada hayata veda etmesi, Osmanlı toplumunda "seçkin" olmanın her durumda ekonomik zenginliğe değil, sosyal itibara tekabül ettiğine işaret eder.

Son dönemlerde sosyal tarih, toplumsal cinsiyet çalışmaları, maddi kültür üzerine çalışmalar, Osmanlı toplumunun anlaşılmasına açılımlar sağlamaktadır. Köle kökenli saraylı kadınlar üzerine duran bu çalışma, Osmanlı toplumunda ilişkilerin çok boyutlu oluşunu, tecrübelerin zenginliğini, kimliklerin ve kategorilerin çeşitliliğini, bunların kesin sınırlarla ayrılmadığını, hatta kimi zaman birbirini kestiğini gösterir. Osmanlı toplumunda azat edilme sonrası artık köle statüsünde bulunmayan ancak efendileriyle bir şekilde bağları olan azatlı köle ve cariyelerin izlerini takip eden çalışmalarla, hane yapılanmaları çalışmalarının artması, cinsiyet, etnik kimlik, köle-hür-azatlı,

sermaye (tüm sermaye türlerini içerir) tasnifleri belirleyici olmuştur (Pierre Bourdieu, "The Forms of Capital," *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde, haz. J. Richarson (New York, Greenwood: 1986), 241-258; ag.y. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, trc. Richard Nice (Cambridge: Harvard University Press, 1984). Pierre Bourdieu'nun eğitimin kültürel sermayenin üretilmesinde ve dağıtılmasında kritik bir rol oynadığını belirtmesi de anlamlıdır.

elit kategorilerinin Osmanlı dünyasındaki karşılıklarını anlamaya ve böylece Osmanlı kimliğini inşa etmeye katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak Enderuna benzer bir biçimde kurumsal bir yapıya sahip olan Harem-i Hümayun, bir bütün olarak padişahın otoritesinin ve gücünün tek bir merkezde toplanmasına hizmet etti. Sistemin işleyişi gereği saray mensuplarıyla gelişen himaye ilişkileri, uzun vadede saray müessesesinin ve saltanatın meşruiyeti, gücü, itibarı ve sürekliliği için gerekli olan araçlara katkı sağladı. Diğer taraftan padişahın kapısında kul olmanın kişiye sağladığı ayrıcalıklı statüye benzer şekilde, saray mensubiyeti de köle kökenli saraylı kadınlar için genel olarak "hayırlı kapılara" ulaşma imkânları sağladı.

Ekler

Ek I

Sultan I. Mahmud (h. 1730-1754) dönemi mevacib kaydına göre (TSMA D 8075), Harem-i Hümayun mensuplarının aldıkları mevacib miktarları ve sahip oldukları cariye sayısı

Harem mensubu kişi	Cariyeleri, aldığı mevacib miktarı
Şehzade Osman	19 cariye: Şehzade Osman cariyesi (günlük 20 akçe) Şehzade Osman cariyesi (günlük 15 akçe) Şehzade Osman'ın yedi cariyesi (günlük 10'ar akçe) Şehzade Osman'ın on cariyesi (günlük 5'er akçe)
Şehzade Mehmed	14 cariye: Şehzade Mehmed cariyesi (günlük 20 akçe) Şehzade Mehmed cariyesi (günlük 15 akçe) Şehzade Mehmed'in üç cariyesi (günlük 10'ar akçe) Şehzade Mehmed'in dokuz cariyesi (günlük 5'er akçe)
Şehzade Mustafa	13 cariye: Daye (günlük 20 akçe) Dört cariyesi (günlük 10'ar akçe) Sekiz cariyesi (günlük 5'er akçe)
Şehzade Bayezid	12 cariye: Dadı (günlük 20 akçe) Daye (günlük 20 akçe) Dört cariyesi (günlük 10'ar akçe) Altı cariyesi (günlük 5'er akçe)
Şehzade Numan	11 cariye: Dadı (günlük 20 akçe) Daye (günlük 20 akçe) Dört cariyesi (günlük 10'ar akçe) Beş cariyesi (günlük 5'er akçe)

Şehzade Abdülhamid	7 cariye: Üç cariyesi (günlük 10'ar akçe) Dört cariyesi (günlük 5'er akçe)
Baş kadın	20 cariye: Cariyesi (günlük 10 akçe) On dokuz cariye (günlük 5'er akçe)
İkinci kadın	11 cariye: Cariyesi (günlük 10 akçe) On cariyesi (günlük 5'er akçe
Üçüncü kadın	14 cariye: Cariyesi (günlük 10 akçe) On üç cariyesi (günlük 5'er akçe)
Dördüncü kadın	8 cariye: Cariyesi (günlük 10 akçe) Yedi cariyesi (günlük 5'er akçe)
Beşinci kadın	10 cariye: Cariyesi (günlük 10 akçe) Dokuz cariyesi (günlük 5'er akçe)
Altıncı hazinedar kadın	13 cariye: Cariyesi (günlük 10 akçe) On iki cariyesi (günlük 5'er akçe)
Baş ikbal kadın Miyase Kalfa (günlük 40 akçe)	6 cariye, 5'er akçe
İkinci ikbal kadın Fehmi Kalfa (40 akçe)	6 cariye, 5'er akçe
Üçüncü ikbal kadın Sırrı Kalfa (40 akçe)	4 cariye, 5'er akçe
Dördüncü ikbal kadın Habbabe Kalfa (40 akçe)	5 cariye, 5'er akçe
Kethüda kadın	4 cariye; Kethüda kadının baş cariyesi (günlük 40 akçe) Kethüda kadının ikinci cariyesi (günlük 20 akçe) Kethüda kadının üçüncü cariyesi (günlük 15 akçe) Kethüda kadının cariyesi (günlük 5 akçe)
Saray ustası (günlük 100 akçe)	Saray ustasının cariyesi (günlük 15 akçe)
Cameşuy usta (günlük 100 akçe)	Cameşuy ustanın cariyesi (günlük 5 akçe)
Kilerci usta (günlük 100 akçe)	Kilerci ustanın cariyesi (günlük 20 akçe)
Çaşnigir Hatice Usta (günlük 50 akçe)	Çaşnigir ustanın cariyesi (günlük 5 akçe)

Kahveci usta (günlük 50 akçe)	
Baş kâtibe (günlük 80 akçe)	
İbrikdar usta (günlük 50 akçe)	
Büyük Dilsiz berber usta (günlük 80 akçe)	
İkinci hazinedar (günlük 50 akçe)	Üç cariyesi (günlük 5'er akçe)
Taşra olan sultanların altı kethüdası (her birine günlük 40'ar akçe)	
Kiler kalfası (günlük 40 akçe)	
İkinci kâtibe (günlük 40 akçe)	
İkinci cameşuy (günlük 35 akçe)	İkinci cameşuy ustanın cariyesi (günlük 5 akçe)
Üçüncü hazinedar (günlük 30 akçe)	
İkinci kahveci (günlük 30 akçe)	
İkinci çaşnigir (günlük 30 akçe	
Dördüncü hazinedar (günlük 30 akçe)	
Beşinci hazinedar (günlük 30 akçe)	
Ümmü Gülsüm (günlük 30 akçe)	
Şehnaz Kalfa	Şehnaz Kalfa'nın cariyesi (günlük 5 akçe)
Gülçin Kalfa	Gülçin kalfa'nın cariyesi (günlük 5 akçe)
Darüssaade ağası	5 cariye: Ağanın ustası (günlük 20 akçe) Ağanın ikinci ustası (günlük 15 akçe) Ağanın üçüncü cariyesi (günlük 10 akçe) Ağanın iki nefer cariyesi (günlük 10 akçe)
Hazinedar ağa	4 cariye: Ustası (günlük 15 akçe) ikinci cariyesi (günlük 10 akçe iki nefer cariyesi (günlük 10'ar akçe)
Oda lalası	Oda lalasının cariyesi (günlük 10 akçe)
Baş kapı gulamı	Baş kapı gulamı ağanın cariyesi (günlük 15 akçe) Baş kapı gulamı ağanın ikinci cariyesi (günlük 5 akçe)
Musahib Ömer Ağa	Musahib Ağa'nın cariyesi (günlük 5 akçe)
Musahib Küçük Abdullah Ağa	Musahib Küçük Abdullah Ağa'nın iki nefer cariyesi (günlük 5'er akçe)

Mustafa Ağa	Mustafa Ağa'nın cariyesi (günlük 5 akçe)
Abdullah Ağa	Abdullah Ağa'nın cariyesi (günlük 5 akçe)
Küçük Mehmed Ağa	Küçük Mehmed Ağa'nın cariyesi (günlük 5 akçe)
Cüce Ümmü Gülsüm (günlük 10 akçe)	

Ek II

Sultan II. Mahmud (h. 1808-1839) dönemi mevacib defterine göre,[1] Harem-i Hümayun mensuplarının aldıkları mevacib miktarları ve sahip oldukları cariye sayısı

Harem mensubu, aldığı mevacib	Cariyesi, aldığı mevacib miktarı
Şehzade Abdülhamid Efendi (günlük 100 akçe, üç aylık 75 kuruş)	12 cariye: Dadı kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Baş cariyesi (günlük 15 akçe, üç aylık 11 kuruş) Diğer on cariye (günlük 10'ar akçe, üç aylık 7,5'ar kuruş)
Şehzade Abdülmecid Efendi (günlük 100 akçe, 75 kuruş)	7 cariye: Dadı kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Daye kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Baş cariye (günlük 15 akçe, üç aylık 11 kuruş) İkinci cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) İkinci daye kızı (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) Diğer iki cariye (günlük 10'ar akçe, üç aylık 7,5'ar kuruş)
Fatma Sultan (günlük 100 akçe, üç aylık 75 kuruş)	13 cariye: Dadı kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Diğer bir cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) Diğer on bir cariye (günlük 5'er akçe, üç aylık 3,5'ar kuruş)
Saliha Sultan (günlük 100 akçe, üç aylık 75 kuruş)	10 cariye: Dadı kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Daye kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Baş cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) Diğer yedi cariyesi (günlük günlük 5'er akçe, üç aylık 3,5'ar kuruş
Mihrimah Sultan (günlük 100 akçe, üç aylık 75 kuruş)	13 cariye: Daye kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Baş cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş)

1 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevâcib Defteri*.

	İkinci daye kızı Ayşe Hanım (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) Daye kızı Emine Hanım (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) Diğer dokuz cariye (günlük 5'er akçe, üç aylık 3,5'ar kuruş)
Atiye Sultan (günlük 100 akçe, üç aylık 75 kuruş)	8 cariye: Dadı kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Daye kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Baş cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) İkinci daye kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Üçüncü daye (günlük 20 akçe) Diğer üç cariye (günlük 10'ar akçe, üç aylık 7,5 ar kuruş)
Münire Sultan (günlük 100 akçe, üç aylık 75 kuruş)	5 cariye: Dadı kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Daye kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Baş cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) İkinci cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş) Üçüncü cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş)
Merhum Sultan Mustafa'nın validesi (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	14 cariye: Cariye (günlük 13,5 akçe, üç aylık 10 kuruş) Diğer on üç cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 ar kuruş)
Baş kadın (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	4 cariye: Dört cariye (günlük 10'ar akçe, üç aylık 7,5 ar kuruş)
İkinci kadın (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	3 cariye: Üç cariye (günlük 10'ar akçe, üç aylık 7,5 ar kuruş)
Üçüncü kadın (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	5 cariye: Daye kızı (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) İki cariye (günlük 10'ar akçe, üç aylık 7,5 ar kuruş) İki cariye (günlük 5'er akçe, üç aylık 3,5'ar kuruş)

Dördüncü kadın (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	6 cariye: Cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5'ar kuruş) Diğer beş cariye (günlük 10'ar akçe, üç aylık 3,5 ar kuruş)
Beşinci kadın (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	4 cariye: Merhum Sultan Mehmed Efendi'nin dayeleri kalfa (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) Diğer iki cariye (günlük 5'er akçe, üç aylık 3,5 ar kuruş)
Altıncı kadın (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	13 cariye: Baş cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) İkinci cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş) Üçüncü cariyesi (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş) Dadı kalfa (günlük 20 akçe) Daye kalfa (günlük 20 akçe) Cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Diğer beş cariye (günlük 5'er akçe) Diğer iki cariye (günlük 10'ar akçe, üç aylık 7,5 ar kuruş)
Yedinci kadın (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	3 cariye: Baş cariye Nezaket Kalfa (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) İkinci cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş) Üçüncü cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 ar kuruş
Gülnihal Kadın (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş)	3 cariye: Cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) İki cariye (günlük 5'er akçe, üç aylık 3,5'ar kuruş)
Kethüda kadın (günlük 500 akçe, üç aylık 375 kuruş)	5 cariye: Baş cariye (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş) İkinci cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) Üçüncü cariye (günlük 15 akçe, üç aylık 11 kuruş) Dördüncü cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) Beşinci cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş)

Mahlûl Kethüda kadın (günlük 867 akçe, üç aylık 659 kuruş)	
Saray-ı Hümayun ustası (günlük 120 akçe, üç aylık 90 kuruş)	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
Hazinedar usta (günlük 120 akçe, üç aylık 90 kuruş)	2 cariye: Baş cariye (günlük 40 akçe, üç aylık 30 kuruş) İkinci cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
Hazinedar ustanın ocak akçesi (günlük 53,5 akçe, üç aylık 40 kuruş)	
Kadın vekili (günlük 233 akçe, üç aylık 175 kuruş)	
Cameşuy usta (günlük 120 akçe, üç aylık 90 kuruş)	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
Berber usta (günlük 120 akçe, üç aylık 90 kuruş)	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
Çaşnigir usta (günlük 120 akçe, üç aylık 90 kuruş)	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
Kahveci usta (günlük 120 akçe, üç aylık 90 kuruş)	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
İbrikdar usta (günlük 120 akçe, üç aylık 90 kuruş)	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
Kilerci usta (günlük 120 akçe, üç aylık 90 kuruş)	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
İkinci hazinedar (günlük 80 akçe, üç aylık 60 kuruş)	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
Üçüncü hazinedar	1 cariye (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş)
Baş kâtibe (günlük 80 akçe, üç aylık 60 kuruş)	
İkinci kâtibe (günlük 60 akçe, üç aylık 45 kuruş)	
İkinci cameşuy (günlük 35 akçe, üç aylık 25 kuruş)	
İkinci çaşnigir (günlük 35 akçe, üç aylık 26 kuruş)	
İkinci kahveci (günlük 30 akçe, üç aylık 22,5 kuruş)	
İkinci sabuncu (günlük 30 akçe, üç aylık 22,5 kuruş)	
Darüssaade ağası	5 cariye: Ağa ustası (günlük 20 akçe, üç aylık 15 kuruş) İkinci cariyesi (günlük 15 akçe, üç aylık 11 kuruş)

	Üçüncü cariyesi (günlük 15 akçe, üç aylık 11 kuruş) Dördüncü cariyesi (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş) Beşinci cariyesi (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş)
Hazinedar ağa	4 cariye: Baş cariye (günlük 15 akçe, üç aylık 11 kuruş) İkinci cariye (günlük 10 akçe, üç aylık 7,5 kuruş) Üçüncü cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş) Dördüncü cariye (günlük 5 akçe, üç aylık 3,5 kuruş)

Ek III

Saraylı Cariyelerin İsimleri

Afife
Afitab
Ârife
Alemşah
Andelib
Aşub
Ayşe
Bad-ı Saba
Bad-ı Seher
Bağ-ı Cinan
Behramşah
Bahri
Behzad
Belkıs
Beyza
Bihter
Cezbenur
Cihanşah
Cilve
Civanbaht
Çeşm-i Siyah
Dilaver
Dilhayat
Dilpezir
Dürri
Edalı
Eğlence
Eşveb
Fağfûri
Fatma
Ferah
Gamzekâr
Genc-i Nihan
Gevher
Gonca
Goncafem
Gülbin
Gülçehre
Gülfem
Gülkıyafet
Gülgün
Gülnuş
Gülruhsar
Gülşah
Gülistan
Handan
Hatice
Hemeta
Hemrah
Hoşnaz
Hürrem
Hüsn-i Siyah
Hüsnüşah
İltifat
İrfane
İsmihan
İvaz
Kahraman
Kelale
Leyla
Lutfiye
Mahbube
Mahpeyker
Makrame
Mehanşah
Mehpare
Mehtab
Meknun
Merziyye
Meyli
Mihri
Mualla
Muazzez
Murgişah
Naile
Nazende
Nazire
Necef
Nefise
Nihali
Niyazi
Payende
Periruhsar
Rami
Sevgelin
Simten
Sineperver
Sühendan
Şahin
Şehbaz
Şehnaz
Şehsüvar
Şirin
Şivekâr
Üftade
Ülfet
Ümmühan
Velüle
Verdinaz Ziba
Zeynep

Ek IV

Saray Teşkilatı İçinde Hizmet Eden Saraylı Kocaları

Saraylının Kocası	Mevkii	Karısı	Mahallesi	Kaynak
Şerbetçi Emin Ağa	Silahdar-ı Şehriyârî	Dilpezir Usta	Soğanağa	C.Saray 6268, 3317 (1212/1797-1798)
Mehmed Ağa (ö. 1723/1136)	Silahdar-ı Şehriyârî	Eğlence Emine Hanım (ö. 1704/1116)	Elvan Çelebi	
İbrahim bin Osman	Galatasaray ağası	Hâcce Emine Kadın binti Abdullah bin Abdürrezzak		Evkâf-ı Hümâyun, Müfettişliği, nr.193 s. 91 (1188/1774)
Kürt Ali Beğ bin Mehmed bin Abdullah	Eski Saray ağa babası	Sarayi Odalık Hadice Hatun	Baba Haydar, Eyüb	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.113 35-64-119 (1133/1720-1721)
Musahibzade İbrahim Beğ		Hürrem Kadın		D.BŞM.MHF 12844 (1192/1778)
Hasan Ağa bin Ali	Silahşor-i Şehriyârî	Sarayi Ümmü Gülsüm binti Abdullah	Çerağ Hamza	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.105 s.65 (1128/1715-1716)
Feyzullah Beğ (ö.1792)	Silahşor-i Şehriyârî	Sarayi Simten Kadın binti Abdullah	Kâtib Şemseddin	D.BŞM.MHF 58-56 (1189/1775-1776)
Mehmed Ağa bin Ahmed	Enderunda ak ağa	Sarayi Zeyneb Hatun binti Abdullah bin Abdurrahman	Servi	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 110 s. 50 (1131/1718-1719)
Murtaza Beğ	Silahşor Tüfekçibaşı	Saraylı Velüle Hatun	Helvacı Mescidi	D.BŞM.MHF 12851 (1192/1778-1779)
Ahmed Ağa	Babussaade ağalarından	Saraylı Fesahat Hanım		VGM defter 580, s. 183 (1235)
Mustafa Ağa	Mimar-ı Hassa-yı sabık	Fatma binti Abdullah		HAT 1533/48 (1230/1815)
Osman Ağa bin Hamza bin Abdullah	Mirahur-ı sânî-i şehriyârî	Sarayi Behzad Hatun	İshak Paşa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.110 s.20 (1130/1717-1718)
Hafiz İsmail Efendi bin Halil Efendi	Enderun-ı Hümayun ağavatından	Saraylı Mahişeb Kadın nâm-ı diğer Hatice Hatun		VGM defter 744, s. 197-201 (1201/1787)

Habib Ağa bin Oruç bin Abdullah	Eski Saray teberdarlar kethüdası	Sarayi Aişe Hatun	Emin Beğ	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.103 s. 48, 72, 73, 91 (1127/1715)
Hüseyin Ağa bin Mehmed	Teberdâr-ı Saray-ı Atik	Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah		Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr.33 s.45 (1125/1713-1714)
Halil Bey bin Ali bin Abdurrahman	Teberdâr	Sarayi Halime Hatun binti Abdullah		0004-0109, s.35 (1129/1716-1717)
Seyyid Hafız Efendi	Teberdâr	Daye Fatma Hatun	Kasımpaşa, Kurd Çelebi	D.HMH.MHF 34-12(1195)
Hamza Ağa bin Veliyeddin	Divan-ı Hümayun Çavuşu	Sarayi Hafize Hatun	Emin Beğ	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.193 s. 50 (1188/1774)
Haseki İsmail Ağa bin İbrahim	Hadika-i hassa-i şehriyârî bostancılar odabaşısı	Sarayi Hadice Hatun binti Abdullah	Üsküdar, Mahmud Paşa	Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr.33 nr. 34 s. 56, 57 (1124/1712-1713)
Sadr-ı esbak İzzet Mehmed Paşa-zâde Mehmed Sa'id Bey	Kethüda-yı bevvâbîn-i şehriyârî	Sarayi Cilve Fatma Hanım		
Seyyid Mustafa Ağa	Kethüda-yı bevvâbîn-i hazret-i şehriyârî	Saraylı Fatma (ö.1781-1782)		
Selim Ağa bin Abdullah	Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşısı	Sarayi Rukiyye Hatun	Daye Hatun	Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr.35 s. 88 (1125/1713-1714)
Seyyid el hac Ömer Ağa bin Süleyman	Dergâh-ı Âli bevvâbîn bölükbaşılarından dokuzuncu bölüğün bölükbaşısı	Sarayi Hatice	Çadırcı Ahmed Çelebi	D.HMH.MHF 34-48 (1202/1788)
Mehmed Efendi	Ser bevvâbin-i Dergâh-ı Âlî	Hüsnüşah Kadın		D.BŞM.MHF 59-57 (1190/ 1776-1777)
Mustafa Ağa bin Ahmed	Kapıcıbaşı kuşçu	Sarayi Okumuş Fehime Hatun binti Abdülmennan	Üsküdar, Bulgurlu	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.105 s.44, 53, 65, 66, 73 (1128/1715-1716)
Ali Bey bin Abdülmennan	Bevvâb-ı Sultanî	Sarayi Aişe Hatun binti Abdullan bin Abdülmennan	Mercan Ağa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.103 s. 43 (1128/1715-1716)

Mehmed Bey bin Ahmed	Bevvâb-ı Sultanî	Sarayi Fatma Hatun binti Abdullah bin Abdülmennan	Samanviran	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.101 s.192, 39 (1126/1714-1715)
Ahmed Bey bin Bevvâb Şahin		Sarayi Meryem Hatun binti Abdullah	Ali Paşa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.101 s.92 (1126/1714-1715)
Hacı Osman Ağa	Sakabaşı	Müşerref Kadın		D.HMH. MHF 33-25 (1192/1778)
Selim Ağa bin Kasım	Aşçı başı	Sarayi Sadıka Hatun binti Abdullah		Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr.39 s. 58 (1128/1715-1716)
Ahmed Ağa bin Hüseyin bin Ali	Hasekiı[2]	Sarayi Fağfurî Hadice Hatun binti Abdullah	Elvanzade	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.117 s.63 (1138/1725-1726)
Seyyid Mehmed Ağa bin Hüseyin	Kahveci[3]	Aişe nâm-ı diğer Sabite	Koğacıdede	D.BŞM.MHF 13127 (1219/1804-1805)
Mehmed Ağa bin Osman	Hazinedar	Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah	İshak Paşa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.118 s. 25 (1135/1722-1723)

1 Aşçıbaşı, matbah-ı amire adı verilen saray mutfağında hizmet görür. Uzunçarşılı, Saray Teşkilâtı, 459. Ayrıca yeniçeri ocağında da aşçıbaşı bulunmaktaydı.

2 Haseki, saray hizmetinde olabileceği gibi, yeniçeri ocağında cemaat ortaları kumandanlarından da olabilir.

5 Saray hizmetinde bulunan kahveciler mevcuttur.

Ek V

Askeri Teşkilat İçinde Bulunan Saraylı Kocalar

Saraylının Kocası	Vazifesi	Saraylı	Mahallesi	Kaynak
İsmail Ağa	Yeniçeri	Sarayi Hadice Hatun binti Abdullah	Tophane, Firuz Ağa	D.BŞM.MHF 51-27 (1180/1766-1767)
Mustafa Ağa bin Mehmed bin Abdullah	Çorbacı	Sarayi Gevher Hatun binti Mecidullah	Tophane, Firuz Ağa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.119 s. 208 (1142/1729-1730)
İsmail	Çorbacı	Sarayi Hatice Hatun binti Abdullah		D.BŞM.MHF 60-13 (1190/1776-1777)
Osman Ağa	Çorbacı	Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah	Davudpaşa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.195 s.51 (1189/1775-1776)
Mehmed Beşe	Saka	Sarayi Goncafem Hatun binti Abdullah	Kabasakal Sinan	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.193 (1188/1774-1775)
Ahmed	Ser oda-i bölük on dört der ocağ-ı cebe hane	Sarayi Sıdıka		D.BŞM.MHF 59-74 (1190/1776-1777)
Hüseyin Çavuş	Çavuş-ı an sipahiyan	Sarayi Hatem Hanım	Yüksek Kaldırım	D.BŞM.MHF 61-16 (1191/1777-1778)
Hacı Ahmed Ağa bin Veliyeddin	Yağlıkçı	Sarayi Ziba Kadın binti Abdullah	Hacı Kadın	D.BŞM.MHF 72-44 (1198/1783-1784)
Seyyid Eyüb Ağa	Yağlıkçı	Sarayi Edalı Hatun binti Abdullah	Tophane, Firuz Ağa	D.BŞM. MHF 76-33 (1200/1785-86)
Hacı Ahmed Ağa	Kettânî	Ümmü Gülsüm binti Abdullah	Üsküdar Sultantepe	D.BŞM.MHF 12996 (1207/1792-1793)
Ali Ağa bin Musa	Yorganî	Sarayi Emine Hatun binti Abdullah	Koğacıdede	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.193 s.73 (1188/1774-1775)
Hacı Hüseyin Ağa	Haffaf	Saraylı Hakime Kadın (ö. 1154/1741-1742)		
İsmail Ağa	Kasap	Hatice Sultan çırağı Fatma Hatun (ö. 1231/1815-16)		

Ek VI
İlmiye Mensubu Saraylı Kocalar

Saraylının Kocası	Vazifesi	Saraylı	Mahallesi	Kaynak
Mehmed Efendi	Şeyhülislam ve müftü	Sarayi Muammere Hatun	Bursa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.110 s. 46-87 (1128/1715-1716)
Mustafa Paşazade Seyyid İbrahim Bey	Haremeyn Müfettişi	Hatice Rami Kadın	Nallı Mescid yakını	Cevdet Saray 6533 (1194/1780). D.HMH.MHF 33-39
Hasan Efendi	Eşrâf-ı kudât	Hatice Sultan çırağı Emine Hatun (ö. 1815)		
Mehmed Münir Bey Efendi	Müderris	Fatma Fer-i Cihan (ö. 1811)		
Ahmed Efendi bin Şaban Efendi	Müderris	Sarayi Hadice Hoca binti Abdullah	Yarhisar	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.106 s.54 (1124/1712)
?	Müderris	Sarayi Fatma (ö.1813)		
Rasıh Efendizade	Müderris	İltaf nâm-ı diğer Zeliha		HAT 1626/31 (1255/1840)
Mehmed Emin Efendi	Müezzin-i Divanhane-i Asafi	Sarayi Atike Hatun	Atik Ali Paşa	D.BŞM.MHF 60-47 (1191/1777-1778)
Mustafa Efendi bin Hüseyin	Sultan Bayezid Camii İmamı	Sarayi Saliha Hatun		Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.109 s. 75 (1130/1717-1718)
İbrahim Efendi bin Mustafa	İmam	Mesrure Hatun binti Abdullah	Kâtib Muslihiddin	D.BŞM.MHF 12903 (1199/1784)
Ahmed Efendi bin Abdullah	Cami-i Hümayun imamı	Zeliha Hatun binti Abdullah		Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.193 1187/1773-1774
Seyyid el hâc Vehbi Efendi	Niş müftüzade Müderissîn-i kirâmdan	Hace Hatice Zarafet Hanım (ö.1246)		
Pîripaşazade Seyyid Sadeddin Bey bin Seyyid Mehmed Bey		Sarayi Behramşah Hatun		Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.195 s. 77 (1189/1775)
Seyyid Mustafa		Habibe Hatun		D.BŞM.MHF 49-46

Seyyid Hacı İbrahim Efendi bin Seyyid Mustafa Attar	Sarayi Makrame Hatun nâm-ı diğer Emetullah Hatun	Çelebioğlu	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.193 s. 33 (1188/1774-1775)
Seyyid Mehmed Ağa bin Seyyid Abdu'l Fettah	Sarayi Emine Hatun	Laleli Cami kurbunda	D.BŞM.MHF 61-7-2 (1191/1777)
Seyyid Hacı Osman Ağa bin Seyyid Mustafa	Ayşe Hatun	Kabasakal Sinan Ağa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.193 s .32 (1188)
Seyyid Hacı İbrahim Ağa bin Seyyid Hasan	Sarayi Asiye Hatun	Akbıyık	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.193 s. 56 (1188/1774)
Seyyid Ahmed Ağa bin İbrahim	Sarayi Mihri nâm-ı diğer Fatma Hatun	İbrahim Çavuş	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.195 s.67
Seyyid Süleyman Efendi	Sarayi Aişe Kadın binti Abdullah	Sinan Paşa	D.HMH.MHF 34-32 (1198)
Seyyid İbrahim Ağa bin el hac Mehmed	Sarayi Hatice Hatun	Çelebioğlu	D.HMH.MHF 34-3(1195/1784)
Seyyid Abdullah Ağa	Sarayi Hatice Hatun	Piri Ağa	D.HMH.MHF 33-1 (1175/1761)
Seyyid Mehmed Gazi bin Abdullah	Sarayi Neşe Kadın	Abdi Subaşı	D.HMH.MHF, 33-10(1192/1778)
Seyyid Halil	Sarayi Gevher Hatun		Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.117 s. 131 (1139/1726-1727
Said Hasan bin Seyyid Abdülkadir	Sarayi Aişe	Yakub Ağa	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.109 s. 46 (1129/1717)

Ek VII
Merkez Teşkilatı İçinde Hizmet Eden Kocalar

Saraylının K6ocası	Vazifesi	Saraylı	Mahallesi	Kaynak
Ebubekir Efendi	Reisülküttab	Saraylı	Süleymaniye Nevruz Hatun	
Ömer Efendi[1]	Ruus kalemi kâtibi	Sarayi Emine Hatun	Hoca Paşa	D.BŞM.MHF 12844 (1192/1778-1779)
Ebubekir Efendi	Defterhane kâtibi	Sarayi Nazende		D.BŞM.MHF 62-93 (1192/1778-1779)
İbrahim Halidi Efendi Seyyid	Mektûbî-i Sadr-ı âlî hulefasından	Melek Zat Kadın (ö. 1213/1798)		
Sadık Efendi	Mektûbî-i Sadr-ı Ali	Saraylı Letafet Fatma Hanım (ö. 1207/1792)		
Numan Efendi	Ser halife	Sarayi Nefise binti Abdullah	Kalenderhane	D.BŞM.MHF 53-94 (1184/1770-1771)
Mahmud Efendi	Kethüda-yı sadr-ı ali hülefalarından (1196)	Sarayi Hicab Kadın	Taş Kasab	D.HMH. MHF 34-19
Ali Şahab Efendi	Eflak Divan kâtibi	Havva binti Abdullah	Balabanağa	HAT 1611/96 (1253/1838)
Mehmed Emin Efendi bin Hacı Abdullah	Mahkeme-i muhasebede muhzır-ı evvel	Saraylı Münevvere Hatun		VGM Defter 627, s.110 1191/1777-1778

1 Ömer Efendi (ö. 1790) Bayezid Türbesi haziresinde gömülüdür. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, V, 1661.

Ek VIII

Saraylı Kadınların İstanbul-Suriçi Bölgesinde Oturdukları Mahalleler

Abdi Subaşı Mahallesi, Fener kapı kurbunda
Akbıyık Mahallesi, Ahır kapısı kurbunda
Akşemseddin Mahallesi
Ali Fakih Mahallesi
Ali Paşa Mahallesi
Alem Beğ Mahallesi
Arabacı Bayezid Mahallesi
Arpa Emini Mahallesi, Yeni kapı kurbunda
Arpacılar Mahallesi, Kapan-ı Dakik dahilinde,
Asmalı Mescid Mahallesi
Aşık Paşa Mahallesi, Kadı Çeşme kurbunda
Atik Ali Paşa Mahallesi
Atik İbrahim Paşa Mahallesi
Avcı Bey Mahallesi, Eğri kapı kurbunda
Aydın Kethüda Mahallesi
Aynalı Çeşme kurbu
Ayasofya-i Kebir Mahallesi
Azablar Hamamı kurbu
Baba Alemi Mahallesi
Baklalı Mahallesi
Balaban Ağa Mahallesi
Beyceğiz Mahallesi
Bıçakcı Ali Mahallesi, Haydar Paşa kurbunda
Bostancı Ali Ağa Mahallesi, Kadırga Limanı kurbunda
Burmalı Mescid Mahallesi, Şehzade Camii kurbunda
Cafer Ağa Mahallesi
Cambaziye Mahallesi, Koca Mustafa Paşa kurbunda
Camcı Ali Mahallesi
Cezeri Kâsım Paşa Mahallesi
Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi
Çakır Ağa Mahallesi, Langa-i Kebir kurbunda
Çelebioğlu Mahallesi, Bağçe kapusu kurbunda, Balkapanı kurbunda
Çerağ Hamza Mahallesi
Çerağ Hasan Mahallesi
Davud Paşa İskelesi kurbu
Daye Hatun Mahallesi, Timurkapı kurbunda
Daye Hatun Mahallesi, Hoca Hanı kurbunda
Debbağ Yunus Mahallesi
Defterdar Ahmed Çelebi Mahallesi

Deniz Abdal Mahallesi
Derviş Ali Mahallesi
Divani Ali Beğ Mahallesi, Gedik Paşa kurbunda
Duhanizade Mahallesi, Koca Mustafa Paşa kurbunda
Dündar Ahmed Çelebi Mahallesi, Kaliçeciler Köşkü kurbunda
Edirnekapı
Eğrikapı
Emin Beğ Mahallesi, Sultan Bayezid Han Camii kurbunda
Emin Sinan Mahallesi
Elvan Çelebi Mahallesi
Fethiye Camii kurbu
Firuz Ağa Mahallesi, At Meydanı kurbunda
Güngörmez Mahallesi, Sultan Ahmed Han Camii Şerifi kurbunda
Hacı Bayram Kaftanî Mahallesi
Hacı Evhad Mahallesi
Hacı Halil Mahallesi, Zeyrek kurbunda
Hacı Hamza Mahallesi, Koca Mustafa Paşa kurbunda
Hacı Hasan Mahallesi
Hacı Hatun Mahallesi, Zeyrek kurbunda
Hacı Hüseyin Mahallesi
Hacı İsa Mahallesi, Balat Kapısı kurbunda
Hacı Kadın Mahallesi
Hacı Piri Mahallesi, Yedi Kule Kapısı dahilinde
Hacı Timur Mahallesi
Haracîbaşı Mahallesi, Unkapanı kurbunda
Hatuniyye Mahallesi
Haydarhane Mahallesi
Helvacı Mescidi Mahallesi, Mehmed Paşa yokuşunda
Hızır Bey Mahallesi, Zeyrek kurbu
Hızır Ağa Mahallesi, Macuni Kasım Mahallesi kurbu
Hoca Gıyas Mahallesi
Hoca Hayreddin Mahallesi
Hoca Kasım Mahallesi
Hoca Kasım Günani Mahallesi
Hoca Paşa Mahallesi
Hoca Üveys Mahallesi
Hubyar Mahallesi, Avrat Pazarı kurbunda
Hubyar Mahallesi, Bağçekapusu kurbunda
Hüseyin Ağa Mahallesi (Küçük Ayasofya)
İbrahim Çavuş Mahallesi, Odabaşı Çarşısı kurbunda
İbrahim Paşa Mahallesi, Kumkapı kurbunda
İnebey Mahallesi, Laleli kurbunda
İsmail Ağa Mahallesi

İshak Paşa Mahallesi, Ahır Kapı kurbunda
Kabasakal Sinan Ağa Mahallesi, Kadırga Limanı kurbu
Kalenderhane Mahallesi, Şehzade kurbunda
Kapudan Paşa Mahallesi, Süleymaniye Cami-i Şerifi kurbunda
Karabaş Mahallesi, Yenibahçe kurbunda
Karaköy Mahallesi, Hoca Paşa kurbunda
Kazasker Mehmed Efendi Mahallesi, Hüsrev Paşa Türbesi kurbunda
Kâtib Mahallesi
Kâtib Hüsrev Mahallesi
Kâtib Muslihiddin Mahallesi, Aksaray kurbunda
Kâtib Sinan Mahallesi
Kâtib Şemseddin Mahallesi, Ağa Kapısı kurbunda
Kazgani Sadi Mahallesi
Kırk Çeşme kurbunda
Kızıl Minare Mahallesi, Horhor kurbunda
Kızıltaş Mahallesi
Koğacı Dede Mahallesi
Koruk Mahmud Mahallesi
Kumkapı
Kürkçübaşı Mahallesi, Topkapısı dahilinde
Kürkçübaşı Mahallesi, Cerrahpaşa kurbunda,
Laleli Cami-i Şerif-i kurbunda Mesih Paşa-yı Atik Mahallesi, Laleli Çeşme kurbunda
Macuni Kasım Mahallesi
Mahmud Paşa Mahallesi
Manisalı Mehmed Paşa Mahallesi, At Pazarı kurbunda
Mehmed Paşa Mahallesi
Mercan Ağa Mahallesi, Saray-ı Atik kurbunda
Mesih Paşa Mahallesi
Mimar Hayreddin Mahallesi
Mimar Sinan Mahallesi, Sultan Ahmed Han Camii Şerifi kurbunda
Mirahur Mahallesi, Yedikule kurbunda
Molla Gürani Mahallesi
Molla Ahmed Mahallesi, Haseki Camii kurbunda
Molla Hüsrev Mahallesi, Süleymaniye kurbunda
Molla Hüsrev Mahallesi, Gül Camii kurbunda, Küçük Mustafa Paşa civarı
Molla Kestel Mahallesi, Çukurçeşme kurbunda
Muhsine Hatun Mahallesi
Muhtesib İskender Mahallesi
Muhyiddin Mahallesi, Kadıçeşme kurbunda
Murad Paşa Mahallesi, Aksaray kurbunda
Mustafa Bey Mahallesi, Et Meydanı kurbunda
Mustafa Paşa-yı Atik Mahallesi
Müftü Ali Mahallesi, Nallı Mescid kurbunda

Nişancı Paşa Mahallesi, Kumkapı kurbunda
Nuri Dede Mahallesi
Ördek Kassab Mahallesi
Piri Ağa Mahallesi, Paşa kapısı kurbunda
Sahhaf Süleyman Mahallesi
Samanviran Mahallesi
Sarıgez (Çıkrıkçı Kemal) Mahallesi
Sarı Musa Mahallesi, Molla Gürani kurbunda
Sarı Timurcu Mahallesi
Sarraç İshak Mahallesi, Kumkapı kurbunda
Sarraç Toğan Mahallesi
Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mahallesi
Servi Mahallesi, Mahmud Paşa kurbunda
Seydi Beğ Mahallesi, Molla Gürani kurbunda
Seydi Halife Mahallesi, Çukurbostan kurbunda
Seyyid Hasan Mahallesi, Ahırkapı kurbunda
Sinan Ağa Mahallesi, Pir Mustafa Paşa Hamamı kurbunda
Sinan Paşa Mahallesi, Mehmed Paşa Camii kurbunda
Soğan Ağa Mahallesi, Sultan Bayezid kurbunda
Suhte Sinan Mahallesi, Simkeşhane kurbunda
Sultan Bayezid Mahallesi, Sultan Mehmed Han Camii kurbunda
Süleymaniye Mahallesi, Sultan Selim Han Camii Şerifi kurbunda
Şehsuvar Mahallesi
Şeyh Ebu'l Vefa hazretleri Mahallesi
Şeyh Murad Efendi Mahallesi, Müfti hamamı kurbunda
Tahta Minare Mahallesi, Taş Kasap kurbunda
Tarsus Mescidi Mahallesi
Taş Kasab Mahallesi, Topkapısı kurbunda
Uzun Yusuf Mahallesi
Üçler Mahallesi
Üskübi Mahallesi, Ayasofya-i Kebir Camii kurbunda
Yahni Kapan Mahallesi, Sultan Bayezid kurbunda
Yakub Ağa Mahallesi, Hasan Paşa Hanı kurbunda, Kurşunlu kurbunda
Yarhisar Mahallesi, Yatağan Çeşmesi kurbunda
Zeyrek Mahallesi

Ek IX

Saraylı Kadınların Gömüldükleri Yerler

Saraylı	Statüsü	Kocası	Tarih	Hazire/mezarlık
Sarayi Eğlence Emine Hatun	Evladlık, III Ahmed'in validesi çırağı	Silahdar Mehmed Ağa		Yeni Camii Haziresi
Gülnuş Kadın	III. Ahmed dönemi saray kethüdası			Yeni Camii Haziresi
Saraylı Eltafe Kalfa			1207/1792-93	Zal Mahmud Paşa Camii Haziresi
Şir-Dil Hanım Haziresi	Beyhan Sultan (1765-1824) çırağı		1212/1797-98	Galata Mevlevihanesi
Fatma Hatun	Hadice Sultan (1768-1822) çırağı	Kasab İsmail Ağa	1231/1815-16	Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi
Emine Hatun	Hadice Sultan (1768-1822) çırağı	Eşrâf-ı kudât Hasan Efendi	1231/1815-16	Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi
Saraylı Hâcce Hanife	Seyyid Mes'ud Efendi		1165/1751-1752	Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi
Aişe Usta	Harem-i Hümayun ibrikdar ustası		1807	Bayezid Camii Haziresi
Nakdi Usta	Saray ustası		1812	Bayezid Camii Haziresi
Fercihan Hanım	Behice Sultan kalfası		1900	Fatih Sultan Mehmed Camii
Saraylı Me'va Kadın		Haremeyn-i Şerifeyn halifesi Mustafa Fehim Efendi	1799	İskender Paşa Mektebi Haziresi
Şerefnaz Kadın	II. Mahmud kethüdası		1835	Laleli Camii Haziresi
Şahbaz Kalfa	Sultan kalfası		1847	Laleli Camii Haziresi
Rehber Hatun	Saray ustası		1825	Laleli Camii Haziresi
Pembe Kalfa	I. Mahmud kiler kalfası		1814	Laleli Camii Haziresi
Makbule Kalfa	Harem hazinedarı		1814	Laleli Camii Haziresi
Hanife Hatun	Sultanın kutucu ustası		1821	Laleli Camii Haziresi
Fatma Fer-i Cihan		Mehmed Münir Bey Efendi, müderris	1811	Laleli Camii Haziresi

Def-i Gam	Sarayda Kethüda		1810	Laleli Camii Haziresi
Bedr-i Ceyhan Usta	Çaşnigir usta		1825	Laleli Camii Haziresi
Saraylı Nihali Kadın			1718	Muhîyüddin Çenderi Türbesi Haziresi
Rûzeru Kalfa	III. Selim'in III. Kadınının cariyesi		1813	Nâzperver Mektebi Haziresi
Hüsn-i Zaman Kadın	Aliyye Sultan cariyesi		1799	Nâzperver Mektebi Haziresi
Saraylı Fatma	Müderris		1813	Nâzperver Mektebi Haziresi
Usta	III. Selim'in validesi ustası		1830	Sarrâc (Kepenekci) İshak Mescidi
Saraylı Nazim Hatun			1205/1790-1	Zeynep Sultan Camii Haziresi
Dilzâr Hanım	Şah Sultan validesi Mihrişah Kadın çırağı		1206/1791	Zeynep Sultan Camii Haziresi
Dilruba Kalfa	Hatice Sultan cariyelerinden		1206/1791	Zeynep Sultan Camii Haziresi
Lebabe Kalfa	Hatice Sultan çaşnigiri		1206/1792	Zeynep Sultan Camii Haziresi
Hatice Edâyi Hanım	Mihrişah Valide Sultan'ın ikinci kilercisi	Telhis-i sânî-i Cenab-ı sadaret Penahî Mehmed Abdulhalim Ağa		Zeynep Sultan Camii Haziresi
Terbib Hatun	Sultan Efendi cariyelerinden		1211/1796	Zeynep Sultan Cami Haziresi
Hoşnümâ Fatıma Hatun	Nîhan? Sultan cariyelerinden		1213/1798	Zeynep Sultan Cami Haziresi
Saraylı Şevk-i Dil Hatun			1222/1807	Zeynep Sultan Cami Haziresi
Saraylı Raik Hanım			1238/1822	Zeynep Sultan Cami Haziresi
Mihrinigar Kalfa	Harem-i Hümayunda kalfa		1255/1839-40	Zeynep Sultan Camii Haziresi
Neyyir Kalfa	Dördüncü ikbal efendi kalfalarından		1270/1853-4	Zeynep Sultan Cami Haziresi
Bezm-i Tarab	Dördüncü kadının cariyesi Dilhoş Kalfa'nın acemisi		1275/1859	Zeynep Sultan Cami Haziresi
Hüsnifer Kalfa	Valide sultan cariyesi		1860	Zeynep Sultan Cami Haziresi
Andelib Kalfa	Abdülaziz Han cariyelerinden		1279/1862-3	Zeynep Sultan Camii Haziresi

Feslâne Hatun	Sultan Abdülaziz cariyelerinden		1279/1862-3	Zeynep Sultan Camii Haziresi
Ferifiz Kalfa	Abdülhamid Efendi cariyelerinden		1279/1862	Zeynep Sultan Cami Haziresi
Sûznak Kalfa	Hazinedar-ı Şehriyârî		1280/1863	Zeynep Sultan Camii Haziresi
Elif Kalfa	Valide Sultan cariyesi		1313/1896	Zeynep Sultan Camii Haziresi
Bahtiyar Kadın	Fatma Sultan hazinedarı		1141/1729-1729	Üsküdar Yeni Valide Camii Haziresi
Aişe Kadın	Eski Saray'da kethüda kadın		1151/1738-1739	Üsküdar Yeni Valide Camii Haziresi
Zarafet Hace	Harem-i Hümayun kethüdası		1176/1762-1763	Üsküdar Yeni Valide Cami Haziresi
Sarayi Memnun Kadın	Mihrişah Sultan'ın üçüncü kadın çırağı		1184/1770-1771	Üsküdar Yeni Valide Camii Haziresi
Sitt Nefise Hatun	Eski Saray'da görevli		1212/1797-1798	Bostancı Ali Mezarlığı
Saraylı Hakime Kadın	Haffaf Hacı Hüseyin Ağa		1154/1741-1742	Kadırga Limanı'nda Sokullu Mehmed Paşa Camii Haziresi
İffetlü Tâye Kalfa	IV. Mustafa'nın dayesi		1213/1798-1799	Kadırga Limanı'nda Sokullu Mehmed Paşa Camii Haziresi
Şems Nûrû Hadice Hanım	Valide sultan	Ahmed Fevzi Efendi	1238/1822-1823	Kadırga Limanı'nda Sokullu Mehmed Paşa Camii Haziresi
Saraylı Andelib Hanım			1247/1831-1832	Kadırga Limanı'nda Sokullu Mehmed Paşa Camii Haziresi
Melek-Perr Kalfa	Valide sultan cariyesi		1264/1847-1848	Kadırga Limanı'nda Sokullu Mehmed Paşa Camii Haziresi
Nâzmur Kalfa	Saniha Sultan hizmetinde		1281/1864-1865	Kadırga Limanı'nda Sokullu Mehmed Paşa Camii Haziresi
Lalezar Kadın	Saraydan çırağ	Cenab-ı Mir Ahmed	1211/1796-1797	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Sarayi Meftûne Hatun/Sevdalı Hanım			1127/1715	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Pembe Kalfa	Valide sultan kalfası		1211/1796-1797	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Atike Kalfa	İkinci kadın efendi oda kalfası		1213/1798-1799	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Nazperver Usta	Sultan Selim dadısı		1214/1800	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi

Mehveş Kadın	III. Selim'in Çaşnigir Ustası		1217/1802-1803	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Naile Usta	Valide Sultan Hazinedar Ustası		1220/1805-1806	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Saraylı Cilve Fatma Hanım		Kethüda-yı bevvâbîn-i Şehriyârî Sadr-ı esbak İzzet Mehmed Paşazâde Mehmed Sa'id Bey	1222/1807-1808	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Dil-Hayat Hatun	Valide Sultan Cameşuy Ustası		1222/1807-1808	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Nazende Usta	Harem-i Hümayunda vekil		1227/1812-1813	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Emine Hanım	III. Selim'in ikinci hazinedarı		1245/1829-1830	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Zişan Kalfa	Saray-ı Hümayun kalfalarından		1252/1836-1837	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Verdinak Hanım	Sultan Abdülmecid'in cariyesi		1256/1840-1841	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Şevki Kalfa	Atiye Sultan ustalarından		1258/1842-1843	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Nazende Usta	III. Selim çaşnigir ustası		1260/1844-1845	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Sabiha Kalfa	Sultan Mahmud Han'ın üçüncü ikbali Kadın Efendi kalfalarından		1271/1854-1855	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Goncater Kalfa	Saray-ı Hümayun vekil ustası		1279/1862-1863	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Candil Kalfa	Mehmed Reşad Efendi dadısı		1285/1868-1869	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Canfeda Kalfa	Sultan Abdülhamid'in ibrikdar ustası		1292/1875-1876	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Âlime Efsun Kalfa	Saray-ı Hümayun cariyelerinden		1292/1875-1876	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Ayinedil Usta	Esma Sultan ibrikdarı		1293/1876-1877	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Canfezâ Kalfa	Sultan Abdülmecid'in ibrikdâr ustası		1293/1876-1877	Mihrişah Valide Sultan Türbesi haziresi

Çeşmi-i Siyah Kalfa	Harem-i Hümayunda		1296/1878-1879	Mihrişah Valide Sultan Türbesi Haziresi
Hadice Hatun	Kethüda		1179/1765-1766	Ayazma Camii Haziresi
Aişe Hatun	III. Mustafa'nın dadısı		1173/1759-1760	Ayazma Camii Haziresi
Saraylı El-Hace Ayn'ül-Hayat Aişe Kadın	Şah Sultan'ın hâcesi		1217/1802-1803	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Hatice Kalfa	Şah Sultan validesi Mihrişah Hatun'un mutekalarından		1218/1803-1804	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Ziba Hatun	Şah Sultan'ın kilerci ustası		1227/1812-1813	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Saraylı Dilzar Hanım	Mustafa Paşa çırağı		1228/1813-1814	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Zeliha Usta	Şah Sultan'ın hazinedarlarından		1229/1814-1815	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Hace Dilhayat Kalfa	Şah Sultan çırağı		1229/1814-1815	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Şevkidil Kalfa	Esma Sultan cariyesi		1232/1816-1817	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Gül-Envar Kalfa	Esma Sultan cariyesi		1232/1816-1817	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Yasemin Hatun	Mihrimah Sultan cariyesi		1232/1816-1817	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Andelib Hanım	Esma Sultan utekasından		1242/1826-1827	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Saide Usta	Esma Sultan cameşuy ustası		1251/1835-1836	Şah Sultan Türbesi Haziresi
Merre Hatun	Şah Sultan cariyesi		1200/1785-1786	Zal Mahmud Paşa-Şah Sultan Türbesi Haziresi
Seher Kadın	Şah Sultan cariyesi		1202/1787	Zal Mahmud Paşa-Şah Sultan Türbesi Haziresi
Nevşikâr Kalfa	Şah Sultan cariyesi		1206/1791-1792	Zal Mahmud Paşa-Şah Sultan Türbesi Haziresi
Naznida Usta	Şah Sultan kilercisi		1209/1794-1795	Zal Mahmud Paşa-Şah Sultan Türbesi Haziresi
Saraylı Hadice Hanım	Hayriye Sultan dayesi	Mehmed Arif Efendi	1286/1869-1870	Edirnekapı Mezarlığı, Lâ'li Mustafa Efendi Sofası
Dilpezir Kalfa	Beşinci kadın Pereste Kadın'ın cariyesi			Edirnekapı Mezarlığı, Lâ'li Mustafa Efendi Sofası

Ayşe Hatun	Harem-i Hümayunda kethüda	1233/1817-1818	Eyüb Sultan Camii Kıble tarafı ile Siyavuş Paşa Türbesi arası mezarlık
Saraylı Şeyda Hanım		1191/1777-1778	Eyüb Sultan Camii kıble tarafı ile Siyavuş Paşa Türbesi arası mezarlık
Havva Hatun	Sultan Osman'ın dayesi	1055/1645-1646	Eyüb Sultan Türbesi ve Şadırvan Avlu arası mezarlık
Hanife Hace	Şehzade Sultan Osman'ın cariyesi	1151/1738-1739	Eyüb Sultan Türbesi ve and şadırvan avlu arası mezarlık
Fatma Hatun	Zeyneb Sultan'ın dadısı	1170/1756-1757	Eyüb Sultan Türbesi ve şadırvan avlu arası mezarlık
Sa'dâ Usta	II. Mahmud'un hazinedarı	1245/1829-1830	Eyüb Sultan Türbesi ve Şadırvan Avlu arası mezarlık, Lala Paşa Türbesi civarı
Lebibe Hatun	Sultan Abdülmecid'in kalfası	1252/1836-1837	Eyüb'de Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık
Saraylı Şerefzâ Kadın		1259/1843-1844	Eyüb'de Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık
Misliyar Kalfa	Sultan cariyesi	1265/1848-1849	Eyüb'de Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık
Cinan Kalfa	Sultan cariyesi	1265/1848-1849	Eyüb'de Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık
Nur-Safa Hanım	Sultanın çaşnigir ustası		Eyüb'de Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık
Zevkî Şems Kalfa	Valide sultanın cariyesi	1268/1851-1852	Eyüb'de Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık
Ayni Melek Kalfa	Sultan Aziz'in kalfası	1268/1851-1852	Eyüb'de Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık
Sabrıaşk Usta	Adile Sultan'ın çaşnigir ustası	1292/1875-1876	Eyüb'de Mihrişah Valide Sultan Türbesi karşısındaki mezarlık

Şemsicemal Usta	Pertevniyal Valide Sultan ve Sultan Abdülhamid'in hazinedarı		1324/1906-1907	Eyüb'de Otakçılar Mezarlığı
Letafet Kalfa	Şah Sultan'ın validesi kadın efendinin cariyesi		1197/1782-1783	Eyüp, Defterdar Camii Haziresi
Üftade Kalfa	Şah Sultan çırağı		1210/1795-1796	Eyüp, Defterdar Camii Haziresi
Melek Zat Kadın	Şah Sultan çırağı	Mektûbî-i Sadr-ı Ali hulefalarından İbrahim Halidi Efendi	1213/1798-1799	Eyüp, Defterdar Camii Haziresi
Saraylı Ayşe Zerefşa Hanım	III. Selim'in dördüncü kadını Refet Kadın'ın cariyesi	Hafız Ahmed Efendi	1283/1866-1867	Kasım Çavuş Mescidi Haziresi
Saraylı Letafet		Mektûbî-i Sadr-ı Ali Seyyid Sadık Efendi	1207/1792-1793	Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı)
Saraylı Hace Mahir Hatun			1212/1797-1798	Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı)
Şevknumā Hātun	Devletlü dördüncü kadın hazretlerinin kalfalarından		1227/1812-1813	Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı)
Eski Saraylı Müstesnā Usta			1225/1810-1811	Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı)
Saraylı Nefise			1260/1844-1845	Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı)
Saraylı Fatma Aşkıcemal Hanım		Meclis –i Muhāsebe–i Māliye hulefāsından Duhan Gümrük Emini Mehmed Hidāyetzāde Mustafa Tevfik Bey	1269/1853	Koca Mustafa Paşa (Sümbül Sinan) Camii Haziresi
Hazinedar Şevki Nihal Usta			1277/1860-1861	Sultan II. Mahmud Türbesi Haziresi

Hazinedar Revnak Usta			1282/1865-1866	Sultan II. Mahmud Türbesi Haziresi
Saraylı Ayşe Rafet Kadın			1246/1830-1831	Koca Mustafa Paşa (Sümbül Sinan) Camii Haziresi
Melek Cev Hanım	Padişahın sekizinci hazinedarı		1269/1852-1853	Koca Mustafa Paşa (Sümbül Sinan) Camii Haziresi
Adile Sultan Hazinedar Ustası			1303/1885-1886	Koca Mustafa Paşa (Sümbül Sinan) Camii Haziresi
Şeb-Âheng Kethüda Kadın	Harem-i Hümayunda kethüda		1297/1879-1880	Yahya Efendi
Fatma Ceylan Ruhsar Hanım	Hazinedar	Erzak Ambarının Kâtibi Mehmed Beğ	1315/1897-1898	Yahya Efendi
Saraylı Fatma		Kethüda-yı bevvâbîn-i hazret-i şehriyârî Eeyyid Mustafa Ağa	1196/1781-1782	Yahya Efendi
Saraylı Letafet			1209/1794-1795	Yahya Efendi
Sermet Hatun	Behiye Sultan dadısı		1261/1845	Yahya Efendi
Pahidşe Kadın	Abdülmecid Han kethüdası		1265/1848-1849	Yahya Efendi
Fersal Usta	Adile Sultan çaşnigir ustası		1266/1849-1850	Yahya Efendi
Saraylı Fatma Hanım		Hicaz haftan Ağası el hac Sadık Ağa	1267/1850-1851	Yahya Efendi
Givan Usta	Adile Sultan cameşuy ustası		1272/1855-1856	Yahya Efendi
Nevber Hanım	Hazinedar-ı sani-i Şehriyârî	Su Nazırı Yakub Paşa'nın mahdumu Hüsni Bey	1277/1860-1861	Yahya Efendi
Kerem Perver Kalfa	Mehmed Murad Efendi cariyelerinden		1278/1861-1862	Yahya Efendi
Melek Kalfa	Adile Sultan cariyelerinden		1279/1862-1863	Yahya Efendi

Zernigül Kalfa	Saray-ı Hümayunda oda kalfası		1282/1865-1866	Yahya Efendi
	Valide Sultan cariyelerinden		1291	Yahya Efendi
Saraylı Lâlifer Hanım		Istabl-ı Amire müdürü el hac Ahmed Abdi Bey	1296/1879	Yahya Efendi
Darçiz Kalfa	Harem-i Saray-ı Hümayunda ikinci kâtip		1298/1881	Yahya Efendi
Mah-ı Kemal Kalfa	Abdülmecid Han kadınlarından dördüncü kadın-efendinin baş kalfası		1298/1881	Yahya Efendi
Saraylı Fatma Zülf-i Nergis			1299	Yahya Efendi
Dilber Dede Usta	Harem hazinedarı		1299	Yahya Efendi
Hace Şevkidil Kalfa	Üçüncü İkbal Tiryal Hanımefendi kalfalarından		1299	Yahya Efendi
Kamer Hanım	Cemaleddin Efendi cariyelerinden		1883	Yahya Efendi
Nevzat Kalfa	Vahidettin Efendi cariyelerinden		1303	Yahya Efendi
Goncagül Kalfa	Vahidettin Efendi cariyelerinden		1304/1887	Yahya Efendi
Misl-i Cihan Hanım	Pertevniyal Valide Sultan'ın baş kâtibi		1307	Yahya Efendi
Tirazgül Kalfa	Yusuf İzzeddin Efendi cariyelerinden		1307/1890	Yahya Efendi
Gülfer Kalfa	II. Abdülhamid cariyelerinden		1308/1891	Yahya Efendi
Zevkniyab Kalfa	Sultan Abdülaziz'in baş kadın efendisinin cariyelerinden		1309	Yahya Efendi
Şevkinur Kadın	Sultan Mustafa'nın cariyesi, Sultan Abdülhamid'in kethüda kadını		1310/1892	Yahya Efendi

Sünbüle Kalfa	Sultan cariyelerinden			Yahya Efendi
Emine Cevlan? Şems		Mızıka-yı Hümayun Hazret-i Şehriyârîden Hafız Yusuf Efendi		Yahya Efendi
Tenasüp Kalfa	Sultan Abdülmecid cariyelerinden ikinci kâtib		1319/1901	Yahya Efendi
Ceylan Kalfa	Reşad Efendi baş kalfası		1322/1904	Yahya Efendi
Pertevnak Kalfa	II. Abdülhamid Han kâtibesi		1323/1905	Yahya Efendi
Fatıma Naz-mestan Hanım	Valide Sultan cariyelerinden	Dürrizade Hacı Nesib Bey	1323/1906	Yahya Efendi
Çâlepus Kalfa	Ahmed Kemaleddin Efendi cariyelerinden		1324/1908	Yahya Efendi
Arz-ı Niyaz Kalfa	Adile Sultan cariyelerinden		1327/1909	Yahya Efendi
Leyla Kadın	III. Osman'ın başkadını	Silahşör Hacı Mehmed Bey	1209/94-517	Karacaahmed Mezarlığı
Sülünar Kadın	Safiye Sultan kethüdası		1137	Karacaahmed Mezarlığı, Duvardibi, VII. Ada
Maverde Kalfa	Esma Sultan cariyesi		1216	Karacaahmed Mezarlığı, VII. ada
Nurişems Hanım	Cemile Sultan dadısı		1321	Karacaahmed Mezarlığı, VII. ada
Saraylı Nâzenîn Ayşe Hanım			1229/1814	Beykoz Çakmak Dede Mezarlığı
Saraylı Emine Şemsfer Hanım		Anadoluhisarı kudema-yı eşraf hane-danından Subaşı Ömer Ağa	1275/1859	Anadoluhisarı Mezarlığı
Lânazir Hanım			1267	Anadoluhisarı Mezarlığı
Fatma Nazsitte Hanım	Adile Sultan çırağlarından	Hacı Galib Beğ	1309/1891	Anadoluhisarı Mezarlığı
Saraylı Fatma Gülser Hanım			1323/1906	Beykoz Dereseki Mezarlığı

Hatice Kemal Kevser Hanım		Saray-ı Hümayun dayelerinden	1225	Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı
Saraylı Ayşe Hanım		Esham Mukataacısı, Teşrifatcı Mustafa Münif Efendi	1241	Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı
Lefternâz Kalfa	Cemile Sultan kalfalarından		1295	Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı
Adeviye Kalfa	Mehmed Reşâd Efendi cariyelerinden		1316	Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı
Mesingâh? Hatun	Saray-ı Hümayun kalfalarından		1328	Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı
Dîde Hanım	Refia Sultan ibrikdar ustası	Haşim Efendizade Arif Bey		Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı
Fatımanaz Nigâr Hanım	Refia Sultan ibrikdar ustası	Seyyid Mehmed Salih Bey		Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı
Saraylı Çâresâz Hanım				Zeytinburnu Merkez Efendi Mezarlığı
Hatice Hatun	Mihrişah Valide Sultan çırağı		1214	Zeytinburnu Dedeler Mezarlığı
Hatice Hatun	Hibetullah Sultan dayesi?		1189	Zeytinburnu Yeni Kozlu Mezarlığı
Hace Hatice Zarafet Hanım		Niş müftüzade Müderissîn-i kirâmdan es-seyyid el hâc Vehbi Efendi	1246	Zeytinburnu Yeni Kozlu Mezarlığı
Hatem Kadın	Saray-ı Atik Harem-i Hümayunda hastalar kethüdası		1221	Zeytinburnu Silivrikapı Mezarlığı
Kesbikemâl Kalfa	Saray-ı Hümayundan		1281	Zeytinnburnu Ayvalık Mezarlığı
Saraylı Emine Kadın			1156	Zeytinnburnu Ayvalık Mezarlığı
Saraylı Bedricihan Hanım		Hassa Ordu-yı Hümayun Süvâri mirli-valarından Sami Paşa	1288	Zeytinburnu Seyyid Nizam Mezarlığı

Sâmidil Hanım	Esma Sultan kalfalarından	Esham Muhasebecisi Rıza Bey	1303	Zeytinburnu Seyyid Nizam Mezarlığı
Bahr-ı Kirfet Hanım	II. Mahmud'un başkadınefendisi Hacı Nevfidan'ın cariyelerinden		1306	Zeytinburnu Seyyid Nizam Mezarlığı
Nevnâkper Hanım	Esma Sultan kalfalarından	Elbisehane Başkâtibi Raif Bey	1313	Zeytinburnu Seyyid Nizam Mezarlığı
Saraylı Verdigül Hanım	Adile Sultan saraylılarından		1314	Zeytinburnu Seyyid Nizam Mezarlığı
Nilüfer Kalfa	Sultan Osman başkadını Leyla hizmetinde		1230	Merdivenköy Mansur Baba Mezarlığı
Halime Hatun	Daye-i Sultan Mehmed Han			Şeyh Vefa Camii Haziresi
Saraylı el hâce Fatma Hatun			1178/1764	Şeyh Vefa Camii Haziresi
Fehim Fatma Kadın	Sultan Numan cariyelerinden		1178/1765	Şeyh Vefa Camii Haziresi
Biyale? Kalfa	Beşinci kadın kalfalarından		1227/1812-13.	Şeyh Vefa Camii Haziresi
Emine Gülzemin Hanım	Saray-ı Hümayun çırağlarından		1261/1845	Şeyh Vefa Camii Haziresi
Şemsinur Hanım	II. Mahmud cariyelerinden	Hassa Ordu-yu Hümayun Aklâmından Seyyid İsmail Lütfi Efendi	1282	Eyüb Sultan Camii Haziresi
Emine Nergiz Hanım			1291	Eyüb Sultan Camii Haziresi
Devr-i Meyyâl Kalfa	Şah-ı asrın üçüncü hazinedarı		1289	Eyüb Sultan Türbesi Haziresi
Sarayı Hüsnükamer Kalfa			1293	Eyüb Sultan Türbesi Haziresi
Aişe Hanım	Cariye-i Hazret-i Şah-ı Kibriyâ	Şakir Efendi	1269	Eyüb Pertev Paşa Türbesi Haziresi
Râsitan Kalfa	V. Mehmed hazinedarlarından		1332	Eyüb Sultan Reşad Türbesi Haziresi

Zeyrun Kalfa	Refia Sultan cariyelerinden		1289	Kandilli Mezarlığı
	Abdülmecid Han cariyesi		1273	Küçük Ayasofya Camii Haziresi
Saraylı Şivekâr Hanım		Kamil Efendi zevcesi	1266	Küçük Ayasofya Camii Haziresi

Ek X
Saraylı Kadınların Hayır Eserleri

İsim	Vazife	Eser	Muhit	Tarih
Daye Hatun	II. Mehmed dayesi	Timurkapı Mescidi Tarakçılar Mahallesi	Saray-ı Cedid civarı	 890/1485
Daye Hatun	II. Bayezid dayesi	Öksüzce Mescidi Mektep	Sarıgüzel	
Meleki Hatun		Mescit	Ortaköy	
Mihrinaz Hatun	II. Bayezid saraylılarından	Mihrinaz Hatun Mescidi	Karagümrük	
Kamer Hatun	I. Selim dayesi (1512-1520)	Kamer Hatun Mescidi	Kasımpaşa	
Gülşirin Hatun	Yavuz Sultan Selim dayesi	Mektep	Arakiyeci Cafer Camii karşısı (Eyüp)	
Asude Hatun	Eski Saray Kethüdası	Mektep Türbe	Fatih, Aşıkpaşa	917/1511-12
Daye Hatun	Kanuni Süleyman dayesi	Daye Hatun Mescidi	Mahmudpaşa	937 /1530
Daye Hatun	Şehzade Mehmed dayesi	Kâğıdhane Karyesi Mescidi Mektep	Kâğıdhane	951/1533
Daye Asiye Hatun	Kanuni kızı Mihrimah Sultan dayesi	Çaşnigir Mescidi	Mahmudpaşa	
Perizad Hatun	III. Murad saraylısı	Hatuniyye Mescidi	Fındıklı	1008/1599-1600
Canfeda Hâtûn	III. Murad kethüdası	Camii	Beykoz, Akbaba	
		Camii	Karagümrük	1584
		Sebil	Saraçhane	1593
		Çeşme	Saraçhane	
		Çeşme	Gedikpaşa	
		Hamam	Akbaba	1584
		Mektep	Akbaba	
		Mektep	Karagümrük	
Nazperver Hatun	III. Murad saraylısı	Dede Mescidi Mektep	Eyüp	1000/1591
Sanavber Hatun	Valide Sultan kâtibesi	Çeşme	Rüstem Paşa Medresesi yakınında	VGM defter 743, s. 548-549, 557.
Nevruz Hatun		Çeşme Mektep	Süleymaniye	VGM defter 623, s. 345-346

Şekerpare Hatun (ö. 1058/1648)	Sultan İbrahim musahibesi	Çeşme Sebil Türbe	Galata, Tophane Eyüp Eyüp	1646 1056/1646-7
Gülnuş Kadın (ö.1703-1730 arası)	Daye, Kethüda	Mescit	Esir Pazarı, Atikali Paşa	
Aşub Kadın	Fatma Sultan kethüdası	Çeşme	Bayezid	1133/1721
Kethüda Gülbûy Hatun		Çeşme	Davutpaşa	1153/1740
Hadice Usta	Maktul Beşir Ağa cariyesi	Çeşme Yahnikapan Sokağı Mescidi Sıbyan Mektebi	Bayezid	1162/1748-49
Şirin Kadın		Çeşme tamir	Topkapı	1179/1765
Hoşnadi Usta	Esma Sultan (ö.1788) hazinedarı	Çeşme	Eyüp	
Nazperver Usta	III. Selim'in hazinedarı	Çeşme Çeşme Sıbyan Mektebi	Cihangir Davutpaşa Davutpaşa	 1211/1796 1207/1792
Şuhi Kadın	Kethüda	Çeşme Köprü	Fenerbahçe Maltepe	1215/1800
Hümaşah Kadın	Mihrişah Valide Sultan'ın çaşnigir ustası	Yolgeçen Mescidi	Altımermer	
Dildade Usta	Valide Sultan'ın kilerci ustası	Çeşme	Fındıklı	1219/1804-1805
Fesahat Usta	Mihrimah Valide Sultan'ın hazinedarı	Mektep Çeşme Çeşme	Kasımpaşa,Tahtakadı Kasımpaşa,Tahtakadı Et Yemez Tekke civarı	 1222/1807 1230/1814
Hâcce Tahire Hatun	III. Selim çırağı	Mekteb	Hocapaşa Mahallesi	VGM, Defter 745, s. 229-230 (1222)
Tıflıgül Hanım	III. Selim cariyesi	Çeşme	Üsküdar	1223/1808-1809
Tegafül Kalfa	Baş kadın oda kalfası	Çeşme	Saray-ı Cedid civarı	1229/1813
Ebribahar Usta	Cameşuy usta	Sulu Camii	Ürgüp, Kayakapı Mahallesi	C. Evkaf 139/6914 (1263)

Ek XI
Saraylı Kadınların Vakıfları

Vakfın Kurucusu	Vakfedilen	Mütevelli	Vakıf şartı	Kaynak
Sultan Mehmed azatlılarından Dilber Hatun binti Abdullah	Ev-Dükkân		Nefsine, Evladlarına, Evlâd-ı evladına, Bade'l inkiraz utekasına, Evlâd-ı utekasına, Bade'l inkiraz Çelebioğlu Mescidi Mahallesi imamına verilip yılda bir hatim okunacak, Dükkânın gallesi rakebeye sarf edilecek	Barkan-Ayverdi, İstanbul Vakıfları, no. 383 (916/1510)
Sarayi Sanavber Hatun	Çiftlik-Menziller (ev)-Bostan Dükkânlar-Odalar		Ayasofya, Sultan Bayezid, Mahmud Paşa camilerinde 'aşr-ı şerif okunması, Dükkânlar ve odaların kiraya verilmesinden elde edilecek gelir ile çeşme yapılması, Bu çeşmeden içenlerin Hz. Muhammed'e salavat getirmeleri	VGM defter 743, s.547-548, 557. (1038/1628)
Sarayi Kelale Hatun	Menzil		Kelale Hatun sakine, Atîkaları sakin, Atîkalarının evladları sakin, Bade'l inkiraz Medine-i Münevvere fukarası evkafı mütevellisi tarafından kiraya verilip, kirası Medine ve Ravza fukarasına	EV. VKF 14/42 (1047)
Sarayi Lalezar Hatun	Menzil		Zevci, Atikaları, Bade'l inkiraz Medine fukarasına	EV. VKF 14/59 (1046)
Sarayi Siyavuş Hatun	Menzil		Siyavuş Hatun sakin, Vefatından sonra kocası sakin Sonra kocasının evladına ve evladı evladı evladına, Bade'l inkiraz azatlıları sakine, Sonra bunların evlatları, Bade'l inkiraz Haremeyn evkafı mütevellisi tarafından istiğlal olunarak geliri Medine fukarasına, Menzilin tamir ve termim içinde sakin olanlara şart edildi	VGM, Defter 618, s. 171, sıra 142 (1053)

Sarayi Servazad Hatun	Menzil-Dükkânlar	Kocası Ali Bey bin Abdullah (yevmi 1 akçe)	Servazad Hatun sakine, Sonra kocası sakin, Kocasının evladları sakin, İnkıraz sonrası atikaları sakin, Atikalarının evladları sakin, Bade'l inkıraz kirası Medine fukarasına	EV. VKF 8/18 (1065)
Sarayi Mahitab Hatun	Menzil		Mahitab Hatun sakine, Zevci sakin, Atikaları sakin, Atikalarının evlatları sakin, Bade'l inkıraz kiraya verilip Medine fukarasına	EV. VKF 17/19
Sarayi Merziyye Hatun	Menzil	Bevvâb-ı Sultanî Hüseyin Bey bin Hasan	Merziyye Hatun sakine Azatlı köleleri sakin, Kölelerin soyundan gelenler sakin Kirası Medine fukarasına	EV. VKF 16/35 (1078/1668)
Sarayi Hatice Hatun	Menzil	Ağa babası Ömer Bey bin Hasan	Hatice Hatun sakine, Atikaları sakin, Onların neslinden gelenler sakin, Kirası Medine fukarasına	EV 6/41 (1096)
Sarayi Aişe Hatun	Menzil		Atikaları sakin Atikalarının neslinden gelenler sakin Kirası Medine fukarasına	D.HMH 291 – 85 (1108)
Sarayi Nevruz Hatun	2.000 kuruş	Nevruz Hatun (yevmi 5 akçe) Mütevelli	Nukud, akara tebdil olunup, Nazıra (yevmi 3 akçe), Mektep muallimine (yevmi 15 akçe), Halifeye (yevmi 8 akçe), Hat öğretecek kişiye (yevmi 2 akçe), Kâtibe (yevmi 3 akçe), Câbiye (yevmi 8 akçe), Muallimhanede eğitim alan sıbyana kömür ve hasır alımı için 1800 akçe, Çeşmenin su yol.cusuna (yevmi 2 akçe)	VGM defter 623, s. 268, 269, 270, 345, 346

Sarayi Hemrah Hatun	Menziller	Sarayi Hemrah Hatun (yevmi 2 akçe)	Menzillerin kirasından elde edilen gelir, Cüz okuyan kişiye, Üsküdar'da kazdırdığı su kuyusuna, Vakfının gelir fazlası önce Hemrah Hatun'a, Sonra evladı evladına, Şayet mümkün olmaz ise Haremeyn fukarasına	VGM, Defter 740, s.76-78 (1120)
Genç Nihan Hatun	Menzil		Genç Nihan sakin, Azatlı köleleri, Kölelerin soyundan gelenler, Bade'l inkıraz Medine fakirlerine	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr.119 (1141)
Sarayi Aişe Hatun binti Abdullah	Menzil		Medine fakirlerine	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği nr.119 s. 184 (1142/1729)
Sarayi Fevziye Hatun	Nakit 300 kuruş		Molla Gürani Camii içindeki kuyuların tamirine	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği nr.117 s.220 (1140/1727)
Sarayi Bahri Hatun	Dükkânlar-Menzil		Kiraya verilip elde edilen gelir ile Eyüp Camii'nde her sene mevlit okunması	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği nr.117 s. 214 (1139/1726)
Saraylı Fatma Hatun	400 kuruş	Saraylı Fatma Vefatı sonrası mescit imamı	İşletilmesinden elde edilen gelir ile, Yakup Ağa Mescidi cemaatine hitab edecek imama (yevmi 5 akçe), Cuma günü Kur'an okuyacak devirhâna (yevmi 2 akçe), Cuma günü naat okuyana (yevmi 1 akçe), Cuma müezzinine (yevmi 1 akçe), Kayyim olan kişiye (yevmi 1 akçe), Vakfın câbîsine (yevmi yarım akçe), Abkeş olana (yevmi yarım akçe), Vakıf mütevellisine (yevmi 1 akçe) Vakıf kâtibine (yevmi 1 akçe)	VGM, Defter 736, s. 65 (1151)
Saraylı Mah-ı Bülend Kalfa	Galata'da mahzen üzerine bina olunan menzil	Saray-ı Atik'de kiler halifesi olanlar	Kiraya verilip elde edilen gelir ile Saray-ı Atik'de ağalar hocası olanlara	VGM, Defter 776, s. 112 (1182)

Şuhi Kadın	2.000 kuruş nakit	Eski Saray teberdarların-dan Süleyman Ağa bin Hüseyin Sülayman Ağa'nın evlâd-ı evladı	Nukud ile satın alınan menzillerin kirasından elde edilen geliri, İnşa ettirdiği çeşme ve köprünün masraflarına, Mütevelliye (günlük 5 akçe), Vakfın kâtibine (günlük 3 akçe), Çeşme korucusuna (günlük 2 akçe),	EV. VKF 26/1 (1199/1784) VGM, Defter 744, s.171
Sarayi Mahişeb Kadın	Menziller Dükkân	Mahişeb Kadın (yevmi 2 akçe) evlâd-ı evladı Bade'l inkiraz Mahişeb Kadın zevci Hafız İsmail Efendi İsmail Efendi evlâd-ı evladına Eyüb'de Şeyh Murad Efendi zaviyesinde şeyh olan kişiye	Menziller ve dükkan kiraya verilerek elde edilen gelir ile Binaların masraflarına, Kira geliri ile yeni yerler satın alınıb vakfa tahsis Şeyh Murad Efendi zaviyesi şeyhi efendilere yevmi 10 akçe verilip zaviye fukarasına sarf edilsin	VGM, Defter 744, s.197-201 (1201)
Ziba binti Abdullah Kadın, Dildade binti Abdullah Kadın Zevki binti	Bahçe	Teberdâr Mehmed Ağa bin Halil (yevmi 10 akçe) Evlâd-ı evladı	Kiraya verilip elde edilen gelir ile has fırın ocağında Acemi gılmanı neferatından biri Fetih suresi okuyacak (yevmi 5 akçe) Odabaşı her sene Ramazan ayında hatim (yevmi 10 akçe)	VGM defter 629, s. 735 (1215)

Abdullah Kadın		Bade'l inkıraz Acemi gılmanı odasında her kim odabaşı ise	Mütevelliye (yevmi 10 akçe) Oda baş eskisi hatın-i han olub (yevmi 3 akçe) Geri kalan meblağın yarısı acemi gılmanı neferlerinin yemeklerine Diğer yarısı bahçenin tamirine Şartlara uymak zor olur ise fukaraya	
Afife Mahizat Kadın	700 kuruş		Hasırcılar ocağına	1814
Selim Han çırağı Saraylı Hâcce Tahire Hanım	11.000 esedi kuruş		10.000 kuruş ile arsa satın alınıp mektep inşa 1.000 kuruş akara tebdil Kirası ile muallime yevmi 5 akçe Şartlara uymak zor olur ise fukaraya	VGM defter 745, s. 229-230 (1222)
Esma Hatun	1.000 kuruş 2.000 kuruş 16.00 kuruş		Hasırcılar Camii'nde balmumu alınmasına Helvahaneocağına Hasırcılar ocağının taamiyyelerine	1230/1815 1232/1817 1235/1820
Lebsezâ Kalfa	2.000 kuruş		Kiler ocağınada mevlit okutulmasına	1232/1817
Mîre Vefa Hatun	1.200 kuruş		Aşçılar Camii'nde her gün kandil yakılmasına	1234/1819
Naile Hatun	1.500 kuruş 2.280 kuruş 30 para 500 kuruş 600 kuruş 1.000 kuruş		Harem'deki hasta ağaların mum ve zeytinyağı ihtiyacına Mevlid-i şerif akçesi Ağa bahçesi ocağına Zülüflü baltacılar ocağı hastalarına mum bahası Gülhane ocağı mensuplarına	1235
Kamerşah Hatun	400 kuruş		Dolab neferlerinin taamiyyesi	1235/1820
Penbe Kalfa	2.500 kuruş 800 kuruş		Aşçılar ocağında mevlid-i şerif okunmasına Odun ambarı ocağına: Ocak neferlerine verilen yemeklerin artırılması için 460 kuruş Ocak imamına 40 kuruş Ocak camiinin mum bedeli 300 kuruş	1235

Saraylı Fesahat Hanım	10.500 kuruş	Babussaade ağası oda lalası Mehmed Ağa (senevi 75 kuruş)	10.500 kuruş babüssaade ağaları ocağında bulunan oda-i kebir vakfına	VGM defter 580, s. 183-186 (1235)
Bedr-i Cihan Kalfa	500 kuruş		Helvahane ocağına	1237
Saraylı Emine Hanım	2.500 kuruş		İşletilmesinden elde edilen gelir ile Tophane Camii'nde vaaz edene (20 kuruş) Vâizin seccadesini muhafaza edecek kişiye (her ay iki kuruş)	VGM defter 634, s. 67 (1246)
Def-i Gam, Işk-ı Cemâl, Pür Haşime Hatun	500 kuruş		Dolab ocağına vakfedilir, ocak halkının yemeklerine sarf	1257/1841
Dilbe Rengiz Kadın	7.000 kuruş		Zülüflü baltacılar ocağında mevlit okunmasına	1263/1847
Mahfer Kalfa	10.000 kuruş		Enderunda Ağalar Camii'nde her sene mevlit okutulmasına	1265
Saraylı Goncater Kalfa	6.000 kuruş	Hademi-i Harem-i Hümayun koğuşu vekilharcı	İşletilmesinden elde edilen gelir ile Her sene rebiülahir ayının ortalarında, İstanbul'da Zeyrek kurbunda bulunan Şebsafa Kadın Camii'nde Kuran okunup sevabını evvelen Hz. Muhammed'in ruhuna, evlatlarına, zevcelerine, eshab-ı kirama, tabiun, tebe-i tabiin ve Müslümanların ruhlarına hediye edilecek, Goncater Kalfa vefat ettiğinde onun ruhuna da okunması karşılığında 60 kuruş verile 450 kuruş ile şeker satın alınıb hazır olan cemaate verile Cemaat için od, gülab satın alına (20 kuruş) Aşr-ı şerif okuyanlara (20 kuruş) Caminin iki imamına (10'ar kuruştan 20 kuruş) Caminin üç müezzinine (5'er kuruştan 15 kuruş) Camiinin üç kayyimine (5'er kuruştan 15 kuruş) Camiinin bevvabına (5 kuruş) Her sene ramazan ayında Harem-i Hümayun hademesi koğuşuna iftariye için reçel bahası (100 kuruş) Tevliyet için (senelik 50 kuruş) Vakfın kâtibine (senelik 25 kuruş) [illegible] [illegible]	VGM defter 747, s. 217 (1270)

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

İstanbul Şer'iyye Sicilleri Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi
No. 101 (1125-1126/1713-14).
No. 103 (1127-1128/1714-15).
No. 105 (1128-1129/1715-16).
No. 106 (1128-1129/1715-16).
No. 107 (1128-1130/1715-17).
No. 108 (1128-1130/1715-17).
No. 109 (1129-1130/1716-17).
No. 110 (1129-1132/1716-19).
No. 111 (1088-1134/1677-1721).
No. 112 (1126-1134/1714-21).
No. 113 (1132-1134/1719-21).
No. 114 (1134-1135/1721-22).
No. 115 (1131-1137/1718-24).
No. 116 (1135-1138/1722-25).
No. 117 (1138-1141/1725-28).
No. 118 (1134-1143/1721-30).
No. 119 (1141-1143/1728-30).
No. 120 (1143-1144/1730-31).
No. 193 (1187-1188/1773-74).
No. 195 (1188-1190/1774-76).

İstanbul Şer'iyye Sicilleri Kısmet-i Askeriye Mahkemesi
No. 33 (1124/1712).
No. 34 (1124-1125/1712-13).
No. 35 (1124-1125/1712-13).
No. 36 (1125-1127/1713-15).
No. 37 (1127/1715).
No. 39 (1128-1129/1715-16).
No. 50 (1137-1139/1724-26).

Başbakanlık Devlet Arşivi (BOA)
Bab-ı Defteri Büyük Ruznamçe Kalemi Evrakı (D.BRZ. d) 20933.
Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı (D.BŞM) 3- 85; 1849-31; 10523.
Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM d) 381; 828; 830; 874; 1210; 1658; 4370; 41561.
Bab-ı Defteri Başmuhasebe Hazinedarbaşılığı (D.BŞM. HZB) 2- 6.
Bab-ı Defteri Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği (D.BŞM. MHF) 30-32, 30-37, 49-46, 51-27, 51-35,

52-28, 53-41, 53-70, 53-94, 57-28, 57-54, 58-56, 59-6, 59-34, 59-49, 59-57, 59-74, 60-12, 60-13, 60-47, 61-7-1, 61-7-2, 61-7-3, 61-16, 61-17, 61-42, 62-60, 62-93, 63-25, 63-35, 63-40-1, 63-40-2, 68-48, 63-78, 64-9, 72-3, 72-22, 72-44, 73-16, 76-15, 76-33, 76-399-9, 76-42, 76-68, 94-33, 12840, 12844, 12851, 12853, 12863, 12875, 12881, 12903, 12907, 12908, 12911, 12925, 12933, 12996, 13026, 13127, 13138, 13163, 13270,

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Matbah Emini Defterleri (D.BŞM. MTE d.) 2-45.

Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Kalemi Evrakı (D.HMH) 573- 80, 576-100.

Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Haremeyn Muhallefatı (D.HMH. MHF) 33-1; 33-5; 33-6; 33- 39; 33-47; 33-55; 34-1; 34-7; 34- 16; 34-28; 34- 48; 34- 50.

Bab-ı Defteri Masraf-ı Şehriyari Kalemi (D.MSF), 1- 19; 1- 25; 1-32; 2- 39; 2-76; 2- 110; 3- 16; 3- 25, 3-85; 4-32.

Babıâli Evrak Odası (BEO) Maliye 77/5773; 2574/192993.

Cevdet Belediye (C.BLD) 6350/127.

Cevdet Dahiliye (C.DH) 311/15513.

Cevdet Evkaf (C.EV) 1940; 4624; 139/6914; 13364.

Cevdet Hariciye (C. HR) 127/6340; 9223/185.

Cevdet Maarif (C. MF) 119/5933; 4377.

Cevdet Maliye (C.ML) 386/15806; 132/5704; 7057; 252/ 10417.

Cevdet Saray (C.SM) 13/681; 13/691; 1082; 1486; 1488/18; 1762; 2565; 54/2701; 56/ 2838; 58/2947; 65/3273; 3317; 80/ 4027; 4405; 5513; 125/6268; 6533; 7139; 7988; 119/6997, 177/ 8884.

Evkaf Defterleri (EV. d) 30676.

Evkaf Vakfiyeler Evrakı (EV.VKF) 6/41; 14/42; 16/35; 21/1; 25/1; 26/1.

Evkaf-ı Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV. HMH. d) 7435, 7590, 8077, 8363.

Hatt-ı Hümayun (HAT) 1467/44; 1469/9; 1471/58; 1483/6; 1483/ 26; 1484/26; 1485/22; 1488/14; 1532/64; 1533/48; 1560/62, 1567/46; 1567/44; 1567/46; 1611/96; 1627/38; 1626/35; 1626/30; 1626/31; 1625/35; 1629/75; 18712/319, 27067; 682/32217.

İbnü'l Emin Saray (İE. SM), 1/1111; 4/340; 710; 711; 946; 1082; 11/1117; 11/1122; 24/ 2517, 1317; 2665; 4405; 7226.

İbnü'l Emin, Hattı Hümayun, 71/ 477; 5/477.

İbnü'l Emin Dahiliye (İE. DH), 7/771.

İrâde - Dahiliye (İ.DH) 40539; 732/60053; 757/61817; 774/63004; 861/68921; 1073/84159.

İrade Hususi (İ. HUS) 177/1327.

İrade Maliye (İ.ML.) 1/ 1310.

Kamil Kepeci, *Masraf-ı Şehriyari* 7129; 7242; 7247; 7248; 7252; 7254; 7255; 7258.

Maliyeden Müdevver (MAD d) 1917; 3338; 3358; 5065; 14121; 19174.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT) 908/41.

Sadâret Mektubî Kalemi (A.MKT) 520/75 (1214/1799).

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD) 138/14; 378/ 56.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM) 224/82.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM) 395/49.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK. AZJ) 4/3; 3/90; 3/91.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y. PRK.UM 17/11 (1307/1890).

Yıldız Perakende Evrakı Müteferrik (Y. PRK. M) 1/ 115 (1299/1882).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA D)
17; 210; 332-0001; 676; 681; 688; 689; 1038; 1064-001; 1980; 2350-0005; 2352; 2354; 2355; 2369; 2408-0077; 2999; 3285; 5922; 974; 5969; 6561; 6932; 1219; 6938; 7521; 7889; 7908; 7961; 8075; 8079; 8192-1; 8192-2; 8192-3; 8193; 8194; 8200; 8248; 8250; 8252; 8254-1; 8254-2; 8254-3; 8255-1; 8255-2; 8255-3; 8258; 8259; 8260; 8263; 8263-2; 8519; 9478; 9962; 9985; 9988; 9989; 9990; 9991; 9995; 9998-1; 9998-2; 9994; 10246; 10329; 10591.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TSMA E)
53-2; 68-10; 88-179; 110-1; 110-2; 126-1; 126-2; 126-3; 126-4; 126-5; 126-6; 126-7; 126-7; 126-8; 126-8; 126-9; 126-9; 126-10; 126-11; 126-12; 126-13; 126-13; 126-14;126-15; 126-16; 126-17;126-18; 126-19; 126-20; 126-21; 126-22; 126-23; 126-23; 126-24; 126-25; 126-26; 126-27; 126-30; 126-31; 126-32; 126-33; 126-34; 126-35; 126-36; 126-37; 126-38; 126-38; 126-39; 126-40; 126-41; 126-43; 126-44; 126-45; 126-46; 126-47; 126-48; 126-48; 126-49; 126-50; 126-51; 126-52; 126-53; 126-54; 126-55; 126-56; 126-57; 126-58; 126-59;126-60; 126-61; 126-62; 126-63; 126-65; 126-66; 126-67; 126-68; 126-69; 126-70; 126-71; 126-72; 127-73; 126-74; 126-75; 126-76; 126-77; 126-78; 126-79; 126-80; 126-90; 126-91; 126-92; 126-93; 126-94; 126-95; 126-96; 126-97; 126-98; 126-99; 126-100; 126-101; 153- 2; 267; 550; 1171; 1239; 1511; 2093-48; 3055-1-2-6; 3777; 3941; 5922; 7029; 7860; 8799; 9562; 11113-1; 11113-2.

İstanbul Belediye Kütüphanesi
Muallim Cevdet B4, *II. Mahmud Mevacib Defteri*

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
(VGM) Defter 580, 623, 629, 634, 736, 740, 743, 744, 745, 747, 776.

Yayınlanmış Kaynaklar

Akdağ, Hasan. "Kassam Defteri (Havas-ı Refia Mahkemesi 1204-1206/ 1789-1791)." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri*. İstanbul: Fey Vakfı, 1990.

Aksu, Osman. "Rumeli Kazaskerliği 376 Numaralı Defterin Transkript ve Hukuki Tahlili." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2004.

Arıkan, Sema, haz. *III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname*. Ankara: TTK, 1993.

Aytekin, Fatih. "912 Numaralı 1723-1724 (H. 1136) Tarihli Surre Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi." Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2008.

Barkan, Ömer Lütfi. "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar." *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası* VI (1940): 165- 181.

——, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları, Birinci cilt, Kanunlar*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1943.

——, "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)." *Belgeler* III/ 5-6 (1966) 1- 479.

Barkan, Ömer Lütfi- Ekrem Ayverdi. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (953-1546 Tarihli)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970.

Bıyık, Ömer. "124 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1128- 1130)." Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir, 2001.

Canatar, Mehmet. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri 1009 (1600) Tarihli.* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyet, 2004.

Çalık, Sıddık. "1108 Numaralı Harc-ı Hassa Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1993.

Demircioğlu, Sezgin. "615 Numaralı İstanbul Askeri Kassam Defterinin Değerlendirilmesi (H.1205-1206/M.1790-1791)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

Elkabashi, Anam Mohamed Osman. "Surre Defterleri ve 1049/1639-1640 Tarihli Surre Defteri." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.

Genç, Mehmet. "1126 Tarihli Üsküdar Şer'iye Sicili." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

İstanbul Şeriye Sicilleri Mâi Lezîz Defterleri 2., Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İSKİ Yayınları, 1998.

İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi. Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1998.

İstanbul Su Külliyatı, Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayun (1577-1804). Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997.

İstanbul Su Külliyatı, Vakıf Su defterleri İlmühaber (1667-1871). Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1997.

İstanbul Su Külliyatı, Vakıf Su Defteri İlmühaber (1606- 1898). Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1998.

İstanbul Su Külliyatı XXIII, Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları I (1603-1826). Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002).

İstanbul Su Külliyatı, Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları II (1577-1842). Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002.

İstanbul Su Külliyatı XXV, Vakıf Su Defterleri Avrupa Yakası Suları III (1574-1831). Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002.

İstanbul Su Külliyatı Vakıf Su Defterleri, Boğaziçi ve Taksim Suları. Proje Yöneticisi, Ahmet Kal'a. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003.

Kaplan, Feyzi. "6 Numaralı Adana Şeriyye Sicili, (1203-1204/ 1788-1789)." Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 1996.

Merginani, Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebi Bekr. *The Hedaya or Guide A Commentary on the Musulman Laws*, haz. Charles Hamilton. Karachi: Darü'l-İşaat, 1989.

Özdener, Zehra. "İstanbul Askeri Kassâm Defterlerinden 336 No'lu ve Hicrî 1184 (M.1810) tarihli Tereke Defteri." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ünivesitesi, 1996.

Özkan, Gökçe. "İstanbul Bab Mahkemesi 149 No'lu Şeriyye Sicili Defterine Göre İstanbul'da Sosyal Hayat 1142-1143 (1729-1730)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003.

Öztürk, Said. *İstanbul Tereke Defterleri: Sosyo- Ekonomik Tahlil, Askeri Kassama Ait: Onyedinci Asır.* İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.

Refik, Ahmet. *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.
Uçar, Ayhan. "Üsküdar Mahkemesi'ne Ait 403 Numaralı Şer'iyye Sicili." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2004.
Terzi, Mehmet Akif. "İstanbul 1131/1719 Tarihli Askeri Kassam Defteri." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ünivesitesi, 1995.

Osmanli Yazarlari

Ahmed Resmi Efendi. *Hamiletü'l- Kübera*, haz. Ahmet Nezihi Turan. İstanbul: Kitabevi, 2000.
Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi, 2001.
Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/16881704), haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
Âşıkpaşazâde Tarihi, Osmanlı Tarihi (1285- 1502), haz. Necdet Öztürk. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
Ayvansarâyî, Hafız Hüseyin bin İsmail Hüseyin. *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Çetin- Vahid Çabuk. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985.
Ayvansaraylı, Hafız Hüseyin b. İsmail Hüseyin, Ali Sati Efendi, Süleyman Besim Efendi. *Hadikatü'l Cevami (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar)*, haz. Ahmet Nezih Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.
Bakkalzade Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiat: Tahlil ve Metin*: 1066-1116/1656-1704, haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 1. Kitap*, haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, 2. Kitap*, haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
Gelibolulu Mustafa Âli Efendi. *Mevaidü'n-Nefais fi Kavaidi'l-Mecalis*, haz. Mehmet Şeker. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
Hasan Bey- Zâde Ahmed Paşa. *Hasan Bey- Zâde Tarihi*, haz. Nezihi Aykut. Ankara: TTK, 2004.
Kâtib Çelebi. *Keşf-el-Zunun*, haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2. bs. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
Kayayurt, Zuhal. "Peçevî Tarihi (317b- 351a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)." Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2005.
Koçi Bey. *Koçi Bey Risalesi*, haz. Ali Kemali Aksüt. İstanbul, 1939.
Mehmed Raif, *Mir'at-ı İstanbul*. İstanbul: Alem Matbaası, 1314.
Mehmed İzzet. *Harita-i Kapudanan-ı Derya*. İstanbul, 1283/1868.
Mehmed Süreyya. *Sicil-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, 6 cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
Melek Hanum. *Thirty Years in the Harem or the Autobiography of Melek Hanum, Wife of H. H. Kıbrızlı Mehemet Pasha*. Londra: Chapman and Hall, 1872.
Mustafa Âli of Galipoli, *Mustafa Ali's counsel for sultans of 1581: Nasihatü's-Selatin*, haz. Andreas Tietze. Viyana, 1979.
Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasîb Efendi. *Ravzatü'l- Kübera*, haz. Mesut Aydıner, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Müstakimzade Süleyman Saadettin. *Devhat ül-Meşayih, Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.

Na'îmâ Mustafa Efendi. *Tarih-i Na'îmâ*, haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.

Öksüz, Mustafa. "Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Müri't-Tevârîh adlı Eserinin (180B- 345A) Tahlik ve Tenkidi Metni*." Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 2009.

Peçevi. *Tarih-i Peçevi*, 2 cilt. İstanbul, 1281-1284.

Saka, Pınar. *Risale-i Teberdariye fi Ahval-i Darüssaade, Derviş Abdullah, Darüssade Ağalarının Durumu Hakkında Baltacı'nın Raporu*. İstanbul: İnkılap, 2011.

Selânikî, Mustafa Efendi. *Târih-i Selânikî*, haz. Mehmed İpşirli, 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Silahdar, Fındıklılı Mehmed Ağa. *Silahdar Tarihi*, 2 cilt. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Silahdar, Fındıklılı Mehmed Ağa. *Silahdar Tarihi: On Yedinci Asır Saray Hayatı*, haz. Mustafa Nihat Özön. Ankara: Akba Yayınları.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. *Nusretname*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, 2 cilt. İstanbul, 1964.

Subhi Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744*, haz. M. Aydıner. İstanbul: Kitabevi, 2007.

Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Şani-Zade Tarihi: 1223-1237/1808-1821*, haz. Ziya Yılmazer. İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2008.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. *Şem'dânî-zade Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, Mür'i't-Tevârih*, haz. Münir Aktepe, 3 Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1976-8.

Tayyar-Zâde Atâ. *Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan. İstanbul: Kitabevi, 2010.

Topal, Mehmet. "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretname: Tahlil ve Metin (1106-1123/1695-1721)." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2001.

Türkal, Nazire Karaçay. "Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065- 22 Ca-1106/ 1654- 7 Şubat 1695)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.

Avrupa Kaynakları

Ali Ufkî Bey/ Albertus Bobovius. *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam, çev. Ali Berktay. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002.

Angiolello, Giovan Maria. *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor, Fatih Sultan Mehmed*, Orijinal adı: *Historia Turchesca*, çev. Pınar Gökpar. İstanbul: Profil Yayıncılık: 2011.

Baudier, Michel. *the history of the serrail and of the court of the Grand Seigneur, Emperour of the Turkes*, çev. Edward Grimeston. Londra: William Stansby tarafından basıldı, 1635.

Beauvoisins, J. E. *Notice sur la cour du Grand Seigneur son serail son harem la famille du sang imperial sa maison mitiataire*. Paris, 1809.

Bon, Ottaviano- Robert Withers. *A description of the grand signour's seraglio or Turkish emperours court*, ed. John Greaves. Londra: Jo. Ridley için basıldı, 1653.

Candemir, Dimitrie. *The History of the Growth and the Decay of the Ottoman Empire*, çev. N. Tindal. Londra: John James, Paul Knapton, 1734.

Carari, Gemelli. *Voyage Round the World*. Londra, 1704.

Chassepol, François. *The history of the grand visiers, Mahomet and Achmet Coprogli, of the three last grand signiors, their Sultana's and chief favourites, with the most secret intrigues of the seraglio besides several other particulars of the wars of Dalmatia*. Londra: H. Brome için basıldı, 1677.

Craven, Elizabeth. *A Journey through the Crimea to Constantinople: In a Series of Letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven, to his Serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach, and Bareith*. Londra: G. G. J.- J. Robinson için basıldı, 1789.

Dallaway, J. *Constantinople, Ancient and Modern with Excurcions to the shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*. Londra, 1797.

De la Broguiere, Bertrandon. *Denizaşırı Seyahati*, haz. Charles Henri Auguste, çev. İlhan Arda. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.

De la Croix, le Sieur. *Memoires du Sieur de La Croix*. Paris, 1684.

——, *Etat général de l'empire otoman*. Paris, 1695.

De la Motraye, Aubry. A. *De La Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa*. Londra, 1723.

De la Motraye, Aubry. *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007.

Deval, Ch. M. *Deux Année a Constantinople et en Morée (1825-1826)*. Paris, 1828.

D'Ohsson, M. *Tableau Géneral de L'Empire Othoman*. Paris, 1787-1824.

De Saumery, Pierre Lambert. *Anecdotes Venitiennes et turques ou Nouveaux mémoires du Comte Bonneval*. Utrecht, 1740.

Eton, William. *Survey of the Turkish Empire*. London: T. Cadell- W. Davies için basıldı, 1799.

Galland, Antoine. çev., *Les Mille et une Nuits Contes Arabes traduits en Français*, 12 Cilt. Paris, 1704-1717.

Gerlach, Stephan. *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Türkis Noyan, ed. Kemal Beydilli. 2 cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Grelot, William Joseph. *A Late Voyage to Constantinople*. Londra: John Playford için basıldı, 1683.

Guer, Jean Antoine. *Moeurs et Usages des Turcs, Leur Religion, Leur Gouvernement Civil, Militarie et Politique*. Paris: Merigot&Piget, 1747.

Guillet de Saint-Georges, Georges. *An Account of a Late Voyage to Athens containing the Estate both Ancient and modern famous city, and of the present empire of the Turks, the life of the now Sultan Mahomet with the Ministery of the Grand Vizier Coprogli Achmet Pacha: also the most remarkable passages in the Turkish camp at the siege of Candia and fivers other particularities of the affairs of the port*. Londra, 1676.

Habesci, Elias. *The Present State of the Ottoman Empire containing A More Accurate and Interesting Account of the Turks*. Londra: R. Baldwin, 1784.

Hammer- Purgstall, Baron Joseph Von. *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son Origine Jusqu'a nos Jours*. Traduit de l'Allemand par J. J. Hellert. 18 cilt. Paris: Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, 1835-1843.

Hill, Aaron. *A full and just Account of the Present State of the Ottoman Empire*. Londra, 1709.

Hobhouse, J. C. *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople During the Years 1809 to 1810*. Londra: James Cawthorn için basıldı, 1813.

Le Bruyn, Corneille. *Voyage to the Levant*. Londra, 1702.
Marchebus, *Voyage de Paris à Constantinople par bateau or à vapeur*. Paris, 1839.
Montagu, Mary Wortley. *The Complete Letters of Lady Mary Montagu*, haz. Robert Halsband. Oxford: Oxford University Press, 1965.
Morier, Justinian. *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Contanstinople in the Years 1808 and 1809*. Londra: Longman 1812.
Mignot, Vincent. *Histoire de l'empire Ottoman, depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740*. Paris, MDCCLXXI.
Morier, James Justinian. *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Contanştinople*. Londra: Longman, 1812..
Olivier, G. A. *Voyage dans l'Empire Othoman, l' Égypte et la Perse*. Paris, 1803.
Pardoe, Julia. *The City of the Sultans and the Domestic Manners of the Turks in 1836*. Londra: Henry Colburn Publisher, 1838.
Pertusier, C. *Picturesque Promenades in and Near Constantinople and on the Waters of the Bosphorus*. Londra, 1820.
Ramberti, Benedetto. *The Second Book of the Affairs of the Turks*. Çev. Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent* içinde, 239-261. Cambridge: Harvard University Press, 1913.
Rycaut, Paul. *The History of the Present State of Ottoman Empire*. Londra: Charles Brome için basıldı, West End of St. Paul's Churc-Yard, 1686.
——, *The History of Turks Beginning with the Year 1679*. Londra: Robert Clavell, 1700.
Sagredo, Giovanni. *Histoire de l'Empire Ottoman*. Paris, 1732.
Sandys, George. *Relation of a journey began an dom 1610*. Londra, W. Barren için basıldı, 1615.
Shirley, John. *The history of the state of the present war in Hungary, Austria, Croatia, Moravia, and Silesia between Leopold Emperour of Germany, and Mahamet the fourth Sultan of the Turks, in conjunction with Count Teckely and the Hungarian rebels*. Londra: William Whitwood için basıldı, 1683.
Tavernier, Jean Baptiste. *A new relation of the inner part of the grand seignoi's seraglio*. Londra: R. L. and Moses Pitt için basıldı, 1677.
Thevonot, Jean. *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*. Londra, 1686.
Thornton, Thomas. *The present state of Turkey a description of the political, civil, and religious Constitution, Government, and Laws of the Ottoman Empire*. Londra: Joseph Mawman için basıldı, 1807.
Tournefort, Joseph Pitton. *A Voyage into the Levant*. Londra, 1741.

İkincil Kaynaklar

Abacı, Zeynep Dörtok. "Hibe" as an instrument of Transgenerational Commodity Transfer in the Ottoman Society." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (2009): 413-428.
Abdal-Rehim, Abdal-Rahman."The Family and Gender Laws in Egypt during the Ottoman Period." *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History* içinde, haz. Amira Sonbol, 96-111. New York: Syracuse University Press, 1996.
Abdulkadiroğlu, Abdulkerim. "Candaroğlu İsmail Bey ve *Hulviyyât-ı Sultânî* Adlı Eseri Üzerine Notlar." *Türk Tarih ve Kültüründe Kastamonu, Tebliğler, 19-21 Ekim 1988*, 43-54. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1989.

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. "Ottoman Diplomacy at Karlowitz." *Journal of American Oriental Society* 87/ 4 (1967): 498-512.
——, "The Ottoman Vizier and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report." *Journal of the American Oriental Society* 94 (1974): 438-447.
——, "Ottoman Attitutes toward Peace-Making: The Karlowitz Case," *Der Islam* 51 (1974): 131-137.
——, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics.* Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1984.
——, "The Role of Women in the Ottoman Empire: How the Khassa Reproduces the Khassa, Elite Reproduction in the Sixteenth Century Ottoman Jerusalem." *Arts, Women and Scholars: Studies in Ottoman Society and Culture, Festschrift Hans Georg Majer* içinde, haz. Sabine Prätor and Christoph Neumann, II, 185-195. İstanbul: Simurg, 2002.
Açıkgözoğlu, Ahmet Sacit."Eyüp Sultan Civarı İmzalı Mezar Taşı Kitabeleri." Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 1995.
Adıyeke, Nuri. "Girit Nikâh Defterleri ve Girit'teki Evlilikler." *Kebikeç* 13 (2002): 39-47.
Agmon, Iris. "Women, Class, and Gender: Muslim Jaffa and Haifa at the Turn of the 20th Century." *International Journal of Middle East Studies* 4 (1998): 477-500.
Ahunbay, Zeynep Nayır. "17. Yüzyıl İstanbul'unda Eğitim Kurumları." *17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı, Sempozyum Bildirileri 19-20 Mart 1998*. İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998.
Akbayar, Nuri. "Nişantaşı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, 88-90. İstanbul: Tarih Vakfı, 1994.
——, "Tarih İçinde Beşiktaş, Osmanlı Dönemi." *Dünden Bugüne Beşiktaş* içinde, haz. Nuri Akbayar, 17- 28. İstanbul: Beşiktaş Belediye Başkanlığı: 1998.
Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988.
——, "İcareteyn." *DİA*, XXI, 389-391.
——, Şer'iye *Sicilleri Mahiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
——, *İslam Hukukunda Kölelik Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.
Akgündüz, Murat. "Padişah ve Şeyhülislam Arasındaki Hediyeleşmeler." *Hediye Kitabı* içinde, haz. Emine Gürsoy Naskali- Aylin Koç, 134-139. İstanbul: Kitabevi, 2007.
Akkerman, Nadine, Nadine-Birgit Houben, haz. *The Politics of Female Households: Ladies-in-Waiting across Early Modern Europe.* Leiden: Brill, 2014.
Akkutay, Ülker. *Enderun Mektebi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitimi Fakültesi, 1984.
Aköz, Alaaddin. *Bir imamın nikâh defteri: Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi*. Konya: Tablet, 2006.
Aksan, Virginia. "Walide Sultan," *EI²*, ed. P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel-W. P. Heinrichs, XI, 130-131. Leiden: Brill, 2002.
Akyıldız, Ali. "Mâbeyn-i Hümayun." *DİA*, XXVII, 283-286.
——, "Osmanlı Saray Cariyelerinin Evlilikleri Üzerine (19. Yüzyıl)," *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan* içinde. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013. 41-59.
——, "Müsrif, Fakat Hayırserver: Pertevniyal Valide Sultan." *Osmanlı Araştırmaları* XLVII (2016): 307-352.
Akyüz, Vecdi. "Askalânî İzzeddin." *DİA*, III, 488.

Akyüz, Vecdi-Nihat Engin, "Asr-ı Saadette Kölelik ve Câriyelik." *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam* içinde, haz. Vecdi Akyüz, 493- 511. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.
Altınay, Ahmet Refik. "Odalıklar, Hasekiler, Cariyeler." *İctihad* 196 (1926): 3847–3849.
Altındağ, Ülkü. "Dârüssaâde." *DİA*, IX, 1-3.
Altuntaş, Zeynep. "19.YY'ın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İctimai Hayatı." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.
Alus, Sermet Muhtar. "Esir Pazarından Beşiktaş Sarayına." *Tarih Hazinesi* 5 (1951): 232-233.
Amca, Hasan. "Abdulhamid Sarayında Çerkesler: Çerkes Kızları Saraydan Niçin Çıkarılmıştı?" *Yeni Tarih Dünyası* 1(1954): 24-25.
And, Metin. "Türk Çarşı Ressamlarının Gözünden Çalgıcı Cariyeler." *Kültür ve Sanat* 17 (1993): 4–7.
——, "Eski Edebiyatımızda Yarı Dramatik Bir Tür: Maktel ve Minyatürlü Maktel Yazmaları." *Türkiyemiz* 61 (1990): 4-15.
——, "Sanatçı *Cariyeler*." *Sanat Dünyamız* 73 (1999): 69-75.
Anhegger, Robert. "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları." *Türkiyat Mecmuası* X (1951-53): 365-395.
Arbel, Benjamin. " Nur Banu (c.1530-1583): A Venetian Sultana?." *Turcica* 24 (1992): 241-259.
Argın, Kibele Kıvılcım. "Saraylı Neş'e- Dil Hanım Mecmû'a-i Mûsikî-i Zîbâ." Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi, 2010.
Argıt, Betül İpşirli. "Clothing Habits, Regulations, and Non-Muslims in the Ottoman Empire." *Akademik Araştırmalar Dergisi* 24 (2005): 79-96.
——, "Onsekizinci Yüzyıl'da Harem-i Hümayundan Çırağ Edilen Cariyeler." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 25 (2011): 3-33.
——, "Women in the Early Modern Ottoman World: A Bibliographical Essay." *Akademik Araştırmalar Dergisi* 60 (2014): 1-28.
——, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
Arslan, Mehmet. "Osmanlı Döneminde Padişahların Çocuklarının Doğumları Münasebetiyle Yapılan Şenlikler ve Viladet-name-i Hadice Sultan." *Türklük Bilimi Araştırmaları* 4 (1997): 21-56.
——, "II. Mustafa'nın Kızı Safiye Sultan'ın Düğünü Üzerine Önemli Bir Belge." *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri* içinde, haz. Mehmet Arslan, 567-574. İstanbul: Kitabevi, 2000.
——, "II Mustafa'nın Kızları Ayşe Sultan ve Emine Sultan'ın Düğünleri Üzerine Bir Belge." *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri* içinde, haz. M. Arslan, 553-565. İstanbul: Kitabevi, 2000.
——, "III. Ahmed'in Kızı Fatma Sultan'ın Düğünü Üzerine Bir Belge." *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri* içinde, haz. Mehmet Arslan, 527-551. İstanbul: Kitabevi, 2000.
Artan, Tülay. "Architecture as a Theater of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus." Doktora Tezi, MIT, 1989.
——, "Noble Women Who Changed the Face of the Bosphorus and the Palaces of the Sultanas." *Biannual İstanbul* 92 (1992): 87-97.
——, "From Charismatic Leadership to Collective Rule." *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 4 (1993): 53-94.
——, "Problems relegating to the Social History Context of the Acquisition and Possessions of Books

as Parts of Collections of Objects d'Arts in the Eighteenth century." *Turkish Art: 10th International Congress of Turkish Art* içinde, 87-93. Cenevre, 1995.

——, "Beşiktaş Sahilsarayı." *Dünden Bugüne Beşiktaş* içinde, haz. Nuri Akbayar, 56-59. İstanbul: Beşiktaş Belediye Başkanlığı: 1998.

——, "Beyhan Sultan Sarayı." *Dünden Bugüne Beşiktaş* içinde. haz. Nuri Akbayar, 64-66. İstanbul: Beşiktaş Belediye Başkanlığı, 1998.

——, "Hatice Sultan Sahilsarayı." *Dünden Bugüne Beşiktaş* içinde. haz. Nuri Akbayar, 67-69. İstanbul, 1998.

——, "Terekeler Işığında XVIII. Yüzyıl Başlarında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış." *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam* içinde, haz. Tülay Artan, 49-64. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998.

——, "Arts and Architecture." The *Cambridge History of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603-1839 içinde*, haz. Suraiya Faroqhi, III, 408-480.Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

——, "Journeys and Landscapes in the Datca Peninsula: Ali Agaki of Crete and the Tuhfezâde Dynasty." Halycon Days in Crete VI, haz. A. Anastasopoulos, 339-411. Rethymno: Crete Univesity Press, 2009.

——, "18th century Ottoman princesses as collectors: Chinese and European porcelains in the Topkapı Palace Museum." *Ars Orientalis (Globalizing Cultures: Art and Mobility in the Eighteenth Century)* 39 (2011): 113-146.

Atar Fahrettin-M. Âkif Aydın. "Mahkeme." DİA, XXVII, 338-344.

Ayalon, David. "Mamluk." *Slavery in the Islamic Middle East içinde*, haz. Shaun Marmon, 89-117. Princeton: Princeton: Marcus Wiener Publishers, 1999.

——, "The Eunuchs in the Mamlûk Sultanate." *The Mamlûk Military Society: Collected Studies* içinde. Londra: Variorum Reprints, 1979.

——, "On the Eunuchs in Islam." *Jerusulenz Studies in Arabic and Islam* I (1979): 67-124.

——, "Names, titles and 'nisbas' of the Mamlûks." *The Mamlûk Military Society: Collected Studies* içinde. Londra: Variorum Reprints, 1979.

Aydın, M. Akif. "Mehir." DİA, XXVIII, 389-391.

Aydın, M. Akif- Muhammed Hamîdullah. "Köle." *DİA*, XXVI, 237-246.

Aynur, Hatice. "The Wedding Ceremony of Saliha Sultan: 1834." (Part 1/Textual Analysis and Critical Edition). Harvard University, 1995.

——, "18. Yüzyıl İstanbul Çeşmeleri," *18. Yüzyıl Osmanlı Kültür Ortamı, 20-21 Mart 1997 Sempozyum Bildirileri*. İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998.

Aynur, Hatice- Hakan Karateke. *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri: 1703-1730*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995.

Ayverdi, Ekrem Hakkkı. *19. Asırda İstanbul Haritası*. İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 1958.

——, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-886 (1451-1481)*. İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayınları, 1973.

Ayverdi, Samiha. *Mesihpaşa İmamı*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1974.

Ayyıldız, Nuriye. "Karacaahmed VII. Ada Mezar Kitabeleri." Mezuniyet Tezi: İstanbul Üniversitesi, 1969.

Azaklı, Tuba Ruhengiz. "Hat ve Süsleme Sanatları ve Mimarî Üslup Bakımından Yahya Efendi Kabristanı Mezar Taşları." Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2009.

Azamat, Nihat. "Nâsır-ı Hüsrev." DİA, XXXII, 395-397.

Babayan, Kathryn. "The 'Aqâ'id al-Nisâ'': A Glimpse at Safavid Women in Local Isfahani Culture." *Women in the Medieval Islamic World, Power, Patronage and Piety* içinde, haz. G. Hambly, 349-382. New York: St. Martin's Press, 1998.

——, "The Safavid Household Reconfigured: Concubines, Eunuchs, and Military Slaves." *Slaves of the Shah: New Elites of Safavi Iran* içinde, haz. Sussan Babaie, Ina Baghdiantz, McCabe, Massumeh Farhad. Londra: I. B. Tauris, 2004.

Baer, Gabriel. "Patronsand Clients in Ottoman Cairo." *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan* içinde, 11-18. Paris: Institut Français d'Istanbul, 1980.

Bağcı, Serpil. "From Adam to Mehmed III: Silsilename." *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* içinde, haz. Selmin Kangal, 188-201. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000.

Barjamovic, Gojko. "Pride, Pompand Circumstance: Palace, Court and Household in Assyria 879–612 BCE." *Royal Courts in Dynastic States and Empires* içinde, haz. J. Duindam, T. Artan, M. Kunt, 27-63. Leiden: Brill, 2011.

Barut, Necdet. "Mezar Kitabeleri X (Karacaahmed, Duvardibi, VII. Ada.)." Mezuniyet Tezi: İstanbul Üniversitesi, 1969.

Barzilai-Lumbroso, Ruth. "Turkish Men and the History of Ottoman Women: Studying the History of the Ottoman Dynasty's Private Sphere Through Women's Writings." *Journal of Middle East Women's Studies* 5/ 2 (2009): 53-82.

Baş, Esra. "Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y.Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın." Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2006.

Bates, Ülkü. "Eighteenth Century Fountains of Istanbul." *9th International Congress of Turkish Art (23-27 September 1991)* içinde I, 294-5. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

Bayerle, Gustav. *Pashas, Begs, and Effendis, A Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire.* İstanbul: İsis, 1997.

Baykal, İsmail. *Enderun Mektebi Tarihi.* İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 1953.

Bayram, Sadi. "Ankara Etnografya Müzesi'nde Bulunan Silsile-Nâme." *Vakıflar Dergisi* XXIII (2003): 315-363.

——, "Eyüp Mahallesi Sakinlerinden Hafiz Edhem Vakfiyesi," *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IX. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler, 13-15 Mayıs 2005*. İstanbul: Eyüp Belediyesi, 2005.

Baysun, Cavit, "Ma'n," *İA*,VII, 268-272.

Behar, Cem- Alan Duben. *The Households of Istanbul.* Cambridge Univercity Press, 1991.

Behar, Cem. *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle.* Albany: State University of New York, 2003.

——, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494- 2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Berk, Süleyman. *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları: Zamanı Aşan Taşlar.* İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2006.

——, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları: Zamanı Aşan Taşlar, Envanter.* İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.

Berkel, Maaike Van. "The Young Caliph and his Wicked Advisors: Women and Power Politics under Caliph al Muqtadir (r.295-320/ 908-932)." *Al Masaq* 19/1 (2007): 3-15.

Berksan, Emine. "Matbah-ı Âmire (Saray Mutfağı) 1703-1730." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005.

Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
Bilgin, Arif. *Osmanlı Saray Mutfağı*. İstanbul: Kitabevi, 2004.
Bilgin, Bülent."Yıldız Sarayı." *DİA*, XLIII, 541.
Bin-Nun, Shoshana R. *The Tawananna in the Hittite Kingdom*. Heidelberg: Carl Winter, 1975.
Boissevin, Jeremy. "Patronage in Sicily." *Man* 1 (1966): 18-33.
——, *Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford: St Martin's Press, 1974.
Booth, Marilyn haz. *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces*. Durham- London: Duke University Press, 2010.
Bouquet, Olivier. *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, çev. Richard Nice. Cambridge: Harvard University Press, 1984.
——, "The Forms of Capital." *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde, haz. J. Richarson, 241-258. New York, Greenwood: 1986.
Bölükbaşı, Ömerü'l Faruk. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darphane-i Amire*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
Brookes, Douglas Scott, haz. ve çev.. *The Concubine, the Princess, and the Teacher: Voices from the Ottoman Harem*. Austin: University of Texas Press, 2008.
Brown, Kenneth. "Changing Forms of Patronage in Moroccan City." *Patrons and Clients in Mediterranean Societies içinde*, haz. Ernest Gellner- John Waterbury. Londra: Duckworth, 1977.
Brunschvig, R. "Abd," *EI²*, I, 24- 40. Leiden: E. J. Brill, 1986.
Bulut, Mustafa. "Sultan II. Mahmud Türbesi Haziresi." Doktora Tezi: Marmara Ünivesitesi, 2012.
Burkolter, Verena. *The Patronage Systemi, Theoretical Remarks*. Basle: Social Strategies Publishers Co-operative Society, 1976.
Canbakal, Hülya. "Residential Topography and Social Hierarchy in Seventeenth Century 'Ayntâb." *Essays in Honour of Aptullah Kuran* içinde, haz. Ç. Kafesçioğlu, L. T. Şenocak, 161-170. İstanbul: YKY 1999.
——, "Barkan'dan Günümüze Tereke Çalışmaları." *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan'ın Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, Aralık, İstanbul, 2009. http://research.sabanciuniv.edu/17249/1/CANBAKAL_BARKAN.pdf
Cahen, Claude. "Himâya." *EI²*, (Leiden: E. J. Brill, 1986), III, 394-397.
Cimilli, Canan. "Topkapı Sarayı Harem Daire'sindeki Duvar Yazıları ve Bir Yazı Çekmecesinden Çıkan Mektuplar." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 6 (2013): 82- 97.
Cilardo, Agostino. "The Transmission of the Patronate in Islamic Law." *Miscellanea Arabica et Islamica, Dissertations in Academia Ultrajectina prolatea anno MCMXC* içinde, haz. F. De Jong. Leuven: Peeters Press, 1993.
Cortese Delia-Simonetta Calderini. *Women and the Fatimids in the World of Islam*. Edinburgh: Edinburgh University Pres, 2007.
Crone, Patricia. "Mawlâ." *EI²*, VI, 874-882.
Crone, Patricia. *Roman, Provincial and Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Cuno, Kenneth. "The Reproduction of Elite Households in Eighteenth-Century Egypt: Two Examples from Al-Mansûra." *Études sur les villes du Proche-Orient XVIe-XVIIe siècle, Hommage à André Raymond* içinde, haz. Brigitte Marino, 237-261. Şam: Institut Français d'Etudes Arabas de Damas, 2001.

Çetin, Atilla. "Muhtaç Bir Cariyenin Sultan III. Selim'e Arzuhali." *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 27 (1989): 37-39.

Çırakman, Aslı. *From the "Terror of the World" to the "Sick Man of Europe" European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth Century*. New York, Washington: Peter Lang. 2002.

Çolak, Bahar. "Portraits of women in the late nineteenth century Ottoman Empire from the pen of Ahmed Midhat Efendi." Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2002.

Çulpan, Cevdet. *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975.

Dankoff, Robert. "Marrying a Sultana: the case of Ahmed Melek Paşa." *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* içinde, haz. C. E. Farah, 169–182. Kirksville, 1993.

Dávid, Géza. "Manumissioned Female Slaves at Galata and Istanbul Around 1700." *Frauen, Bilder und Gelehrt: Festschrift Hans Georg Majer* içinde, haz. Sabine Prätor and Christoph Neumann, I, 229-236. İstanbul: Simurg, 2002.

Davis, Fanny. *The Palace of Topkapı in Istanbul*. New York: Charles Scribner's Sons, 1970.

——, "The Clocks and Watches of Topkapı Palace Museum." *Journal of Turkish Studies* 8 (1984): 41-54.

——, *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918*. New York: Greenwood Press, 1986.

Dedeyev, Bilal. "Osmanlı Eğitimine Katkıda Bulunan Bazı Azerbeycan Müderrisleri (15. Yüzyılın II. Yarısı ve 16. Yüzyılın I. Yarısında)," Journal.qu.edu. az/article_pdf/1004_54 (2009), 220

Deguilhem, Randi. "Wakfs," *EI²*, XI, 87-92.

——, "Consciousness of Self: The Muslim Women as Creator and Manager of Waqf Foundations in Late Ottoman Damascus." *Beyond the Oxotic: Women's Histories in Islamic Societies* içinde, haz. Amira el-Azhary Sonbol, 102-115. Kahire: The American University in Cairo Press.

Demiriz, Yıldız. "Abdurrahman Paşa Türbesi," *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 19.

Deny, J.. "Valide Sultan," *İA*, XIII, 178-187.

Dikici, Ezgi. "Imperfect Bodies, Perfect Companions? Dwarfs and Mutes at the Ottoman Court in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2006.

Dişören, Esra. "Canfeda Kadın Mescidi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, 384. İstanbul: Tarih Vakfı, 1994.

Duindam, Jeroen- Tülay Artan- Metin Kunt, haz., *Royal Courts in Dynastic States and Empires A Global Perspective*. Brill, Leiden, 2011.

Durukan, Zeynep. *The Harem of Topkapı Palace*. İstanbul: Hilal Matbaası, 1973.

Düzdağ, Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı, Fetâvâ-yı Ebussu'ud Efendi*. İstanbul: Şule Yayınları, 1998.

Ekmen, Güldeniz. "Hacı Sâdullah Ağa ve Diğer Sâdullah'lar." Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1993.

Eldem, Edhem. *İstanbul'da Ölüm: Osmanlı-İslam Kültüründe Ölüm ve Ritüelleri*. İstanbul: Osmanlı Bank. Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2005.

Egemen, Afīan. *İstanbul'un Çeşmeleri ve Sebilleri: Resimleri ve Kitabeleri.* İstanbul: Arıtan Yayınevi, 1993.
Eisenstadt, Samael- Louis Roniger. *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society.* Cambridge- New York: Cambridge University Press, 1984.
El-Cheikh, Nadia Maria. "The Qahramâna in the Abbasid Court: Position and Functions." *Studia Islamica* 47 (2003): 41-55.
——, "Gender and Politics: The Harem of al-Muqtadir." *Gender in the Early Medieval World: East and West, 300-900* içinde, haz. L. Brubaker- Julia Smith, 147-161 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).
——, "Revisiting the Abbasid Harems." *Journal of Middle East Women's Studies* I, 3 (2005): 1-19.
——, "Caliphal Harems, Household Harems: Baghdad in the Fourth Century of the Islamic Era." *Harem Histories: Envisioning Places and Living Spaces* içinde, haz. Marilyn Booth, 87- 103. Durham-Londra: Duke University Press, 2010.
Emecen, Feridun. "Fahreddin Ma'noğlu." *DİA*, XII, 80-82.
——, 'Banaluka." *DİA*, V, 49-51.
——, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar." *İslam Araştırmaları Dergisi* 6 (2001): 63- 76.
——, "Osmanlı Siyasi Tarihi, Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya." Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi içinde, haz. E. İhsanoğlu, I, 5-65. İstanbul: IRCICA, 1994.
Engin, Nihat. *Osmanlı Devletinde Kölelik.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Vakfı, 1998.
Ennaji, Mohammed. *Serving the Master: Slavery and Society in Nineteenth Century*, çev. Seth Graebner. New York: St. Martins's Press, 1999.
Erdem, Hakan. *Slavery in the Otoman Empire and its Demise, 1800-1909.* Londra: Macmillan, 1996.
——, "Magic, Theft, and Arson: The Life and Death of an Enslaved African Women in Ottoman İzmit." *Race and Slavery in the Middle East: Histories of Trans-Saharan Africans in Nineteenth Century Egypt, Sudan and the Ottoman Mediterranean* içinde, haz. Terrence Walz- Kenneth M. Cuno, 125-146. Kahire: The American University in Cairo Press, 2010.
Ergenç, Özer. "Osmanlı Klâsik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler." *Osmanlı Araştırmaları* III (1982):105-118.
——, "Mahallenin İşlevve Nitelikleri Üzerine." *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1989): 69-78.
Erten, Hayri. *Konya Şeriyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı).* Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
Eyice, Semavi. "Cevri Kalfa Mektebi." *DİA*, VII, 461-2.
——, "Eyüp'te Şekerpare Hatun Türbesi." *Tarihi Kültür ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu IX 13-15 Mayıs 2005.* İstanbul: Eyüp Belediyesi, 2005.
——, "Istanbul- Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler." *Tarih Dergisi* 13 (1958): 81-110.
Fairchilds, Cissie. *Domestic Enemies: Servants and Their Masters in Old Regime France.* Baltimore: John Hopkins University Press, 1984.
Faroqhi, Suraiya. "Social Mobility among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century." *IJMES* 4 (1973): 204-218.
Faroqhi, Suraiya. *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683.* Londra: I.B.Taurus, 1994.

——, "Quis Custodiet Custodes? Controlling Slave Identities and Slave Traders in Seventeenth- and Eighteenth-century Istanbul." *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control* içinde, haz. S. Faroqhi, 245-263. İstanbul: Eren 2002.

——, "Consumption and Elite Status in the Eighteenth and Nineteenth Centuries." *Stories of Men and Women* içinde, haz. S. Faroqhi. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.

Fay, Mary Ann. "The Ties That Bound: Women and Households in Eighteenth Century Egypt." *The Family, and Divorce Laws in Islamic History* içinde, haz. Amira Sonbol, 155-172. Syracuse: Syracuse University Press, 1996.

——, "Women and *Waqf*: Toward a Reconsideration of Women's Place in the Mamluk Household." *IJMES* 29 (1997): 33-51.

——, "From Concubines to Capitalists: Women, Property, and Power in Eighteenth-Century Cairo." *Journal of Women's History* 13 (1998): 118-140.

——, *Unveiling the Harem, Elite Women and the Paradox of Seclusion in Eighteenth Century Cairo.* Syracuse: Syracuse University Press, 2012.

Fendoğlu, Hasan Tahsin. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme.* İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Ferrier, Ronald. "Women in Safavid Iran: The Evidence of European Travelers." *Women in the Medieval Islamic World* içinde, haz. G. Hambly, 383- 406. New York: St. Martin's Press, 1998.

Fetvacı, Emine. *Picturing History at the Ottoman Court.* Indiana: Indiana University Press, 2013.

Findley, Carter. "Political Culture and the Great Households." *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire* içinde, haz. Suraiya Faroqhi, III, 65-80. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Fisher, C. G. - A. W. Fisher. "Topkapı Sarayı in the mid-seventeenth century: Bobovi's description." *Archivum Ottomanicum* X (1985 [1987]): 7-81.

Forand, Paul. "The Relation of the Slave and the Client to the Master or Patron in Medieval Islam." *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971): 59-66.

Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600).* Princeton: Princeton University Press, 1986.

Fleischer, Cornell. *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996.

Galitekin, Ahmet Nezih, haz. *Osmanlı kaynaklarına göre İstanbul: cami, tekke, medrese, mekteb, türbe, hamam, kütübhane, matbaa, mahalle ve selatin imaretleri.* İstanbul: İşaret Yayınları, 2003.

——, *Beykoz Kitabeleri: Mezarlıkları*, 3 cilt. İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2008.

Gellner, Ernest- John Waterbury haz. *Patrons and Clients in Mediterranean Societies.* Londra: Duckworth, 1977.

Gibb Hamilton- Harold Bowen. *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture.* Oxford: Oxford University Press, 1950.

Goitein, S. D. *A Mediterranean Society, The Jewish Communities of the World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, The Individual*, cilt 5, California: University of California Press, 1988.

——, "Slaves and Slavegirls in the Cairo Geniza Records." *Arabica* 9 (1962): 1-20.

Göçmen, Muammer. "Üstüvânî Mehmed Efendi." *DİA*, XLII, 396-397.

Gökbilgin, Tayyib. *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1952.

Göncü, T. Cengiz. *Harem ve Cariyelik, 19. Yüzyıl*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 2011.

Grammont, Jean-Louis Bacqué, Hans-Peter Laqueur-Nicolas Vatin. "*Stelae Turcicae* I Küçük Ayasofya." *Istanbuler Mitteilungen* 34 (1984): 441-540

Grammont, Jean-Louis Bacqué, Hans-Peter Laqueur, Nicolas Vatin. *Stelae Turcicae II: Cimetières de la mosquée de Sokullu Mehmed Paşa à Kadırga Limanı, de Bostancı Ali et du türbe de Sokullu Mehmed Paşa à Eyüb*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1990.

Grammont Jean-Louis Bacqué, Paul Dumont, Edhem Eldem, Hans-Peter Laqueur, Béatrice Saint Laurent, Nicolas Vatin, Thierry Zarcone. "*Stelae Turcicae*, V. Le tekke Bektachi de Merdivenköy." *Anatolia Moderna- Yeni Anadolu*, II (1991): 29-135.

Grosrichard, Alain. *The Sultan's Court: European Fantasies of the East*, çev. Liz Heron. Londra, New York: Verso, 1998.

Gül, Selma. "Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Batı Yönündeki 18. Yüzyıl Mezar Taşlarının Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.

Güler, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları: XVI.-XVII. Yüzyıllar*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.

Güngör, Tahir. "Enderun Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

Güvelioğlu, İshak Güven. *Osmanlı Mezar Taşları: Zeynep Sultan Haziresi*. İstanbul: Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları, 2008.

Haidar, Musbah. *Arabesque*. Londra, 1944.

Hallaq, Wael. "The Use and Abuse of Evidence: The Question of Provincial and Roman Influences on Early Islamic Law." *Journal of the American Oriental Society* 110/1 (1990): 79-91.

Hamadeh, Shirine. "Splash and Spectacle: The Obsession with Fountains in Eighteenth-Century Istanbul." *Muqarnas* XIX (2002): 123-148.

——, "Public Spaces and the Garden Culture of Istanbul in the Eighteenth Century." *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empires* içinde, haz. Virginia Aksan Daniel Goffman, 277-313. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

——, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*. Seattle: Washington University Press, 2008.

Hambly, Gavin, haz.. *Women in the Medieval Islamic World*. New York: St. Martin's Press, 1998.

----, "Armed Women Retainers in the Zenanas of Indo-Muslim Rulers: The Case of Bibi Fâtıma." *Women in the Medieval Islamic World, Power, Patronage and Piety* içinde, haz. G. Hambly, 429- 468. New York: St. Martin's Press, 1998.

Hanna, Nelly. "Sources for the Study of Slave Women and Concubines in Ottoman Egypt." *Beyond the Exotic, Women's Histories in Islamic Societies* içinde, haz. Amira el- Azhary Sonbol, 119- 130. Kahire: The American University in Cairo Press: 2006.

Haskan, Mehmet Nermi. *Eyüp Tarihi*. İstanbul: Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı, 1993.

——, *İstanbul Hamamları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1995.

——, *Eyüp Sultan Tarihi*. İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi, 1996.

Hathaway, Jane. "The Role of the Kızlar Aghası in the Ottoman Egypt." *SI* 75 (1992): 141-158.
——, "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha." *JESHO* 37 (1994): 293-317.
——, "The Military Household in Ottoman Egypt." *IJMES* 27 (1995): 39-52.
——, "Marriage Alliances among the Military Households of Ottoman Egypt." *Annales Islamologiques* 29 (1995): 133-149.
——, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
——, *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Imperial Ottoman Harem.* Oxford: Oneworld Publications, 2005.
——, "Eunuch Households in Istanbul, Medina, Cairo during the Ottoman Era." *Turcica* 41 (2009): 291-303.
Hitzel, Frédéric. "De la clepsydre à l'horloge. L'art de mesurer le temps dansl'Empire ottoman." *Les Ottomans et le Temps* içinde, haz. François Georgeon-Frédéric Hitzel, 20-37. Leiden: Brill, 2011.
Hoexter, Miriam. "*Waqf* Studies in the Twentieth Century: The State of the Art." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 41 (1998): 474-495.
Holy, Ladislavn. *Kinship, Honour, and Solidarity: Cousin Marriage in the Middle East.* Manchester: Manchester University Press, 1989.
Humphreys, Stephan. "Women and Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus." *Muqarnas* 11 (1994): 35-54.
Hurşid Paşa, "Cariyeler Hakkında." *Hayat Tarih Mecmuası* 1/ 5 (1965): 60-61.
İlgürel, Mücteba."Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi." *Tarih Dergisi* 16/21 (1968): 83-94.
Imber, Colin. *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power.* New York: Palgrave Macmillan, 2002.
İnalcık, Halil. "Reis-ül-Küttab," *İA*, IX, 671-683.
——, "İstanbul." *EI*², IV, 224-248.
——, "Istanbul: An Islamic City." *Journal of Islamic Studies* 1 (1990): 1-23.
——, "İstanbul." *DİA*, XXIII, 220-239.
——, *The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600.* çev. Norman Itzkowitz, Colin Imber. Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1973.
İpşirli, Mehmet. "Canfeda Hatun." *DİA*, VII, 150-151.
——, "Çelebi."*DİA*, VIII, 259.
——, "Hacıhasan zade Efendi." *DİA*, XIV, 504.
——, "Harem." *DİA*, XVI, 135-138.
İsfendiyaroğlu, Fethi. *Galata Saray Tarihi.* İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952.
Ivanova, Svetlana. "The Divorce Between Zubaida Hatun and Esseid Osman Ağa: Women in the Eighteenth-Century Shari'a Court of Rumelia." *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History* içinde, haz. Amira Sonbol, 112-125. Syracuse: Syracuse University Press, 1996.
Juynboll, W. "Abid." *İA*, I, 110-114. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
Kafadar, Cemal. "Yeniçeri Esnaf Relations: Solidarity and Conflict." Yüksek Lisans Tezi, McGill University, 1980.
Kallender, Amy Aisen. *Women, Gender, and the Palace Households in Ottoman Tunisia.* Austin: Texas University Press, 2013.

Karaismailoğlu, Adnan. "Altıparmak Mehmed Efendi." *DİA*, II, 542.

----, "Şebüsteri." *DİA*, XXXVIII, 400-401.

Karagöz, Hakan. *Habsburg Gözüyle Bir Osmanlı Elçisi: Mustafa Hattî Efendi'nin Viyana Günleri (1748)*. İstanbul: Kitabevi, 2014.

Kargı, Haluk. "Hazinedar Fesahat Usta Çeşmesi." *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 36-37.

Kayalı, Fethi - Vahit Çabuk. *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyeleri: Deeds of Trust of the Sultans Womenfolk: Actes de Fondation de Sultane Hanim*, çev. Robert Bragner. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1990.

Kaufman, R. R.. "The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems." *Comparative Studies of Society and History* 16 (1974): 284-308.

Keats-Rohan, K. S. B. haz. *Prosopography Approaches and Applications: Handbook*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Kettering, Sharon. *Patrons, Clients, and Brokers in Seventeenth-Century France*. New York: Oxford University Press, 1986.

----, "The Household Service of Early Modern French Noblewomen." *French Historical Studies* 20 (1997): 55-85.

----, *Patronage in Sixteenth and Seventeenth Century France*. Aldershot: Ashgate, 2002.

Khuri, Fuad. "Parallel Cousin Marriages were considered: A Middle Eastern Practice that Nullifies the effect of Marriage on the Intensity of Family Relationship." *Man* 5 (1970): 597-618.

Kiel, Hedda. "Osmanlı'da Hediye (16. 17. Yüzyıl)." *Hediye Kitabı* içinde, haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, 102-111. İstanbul: Kitabevi, 2007.

----, "Power and Submission Gifting at Royal Circumcision Festivals in the Ottoman Empire (16th-18th Centuries)." *Turcica* 41 (2009): 37-88.

Kocaaslan, Murat. "Topkapı Saray'ı Haremi: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi." *Belleten* LXXVI/275 (2012): 45-75.

----, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi, İktidar, Sınırlar ve Mimari*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Koçu, Reşat Ekrem. "Babahaydar Mahallesi." *İstanbul Ansiklopedisi*, 4. Cild. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi Neşriyat, 1960.

----, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1967.

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*, 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976-1977.

Kozlowski, Gregory. "Private Lives and Public Piety: Women and the Practice of Islam in Mughal India." *Women in the Medieval Islamic World* içinde, haz. Gavin Hambly, 469-488. New York: St. Martin's Press, 1998.

Köksal, A. Cüneyt haz. *İslam'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçerden Bir [illegible]*. İstanbul: İSAR, 2013.

Köprülü, M. Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötüken, 1981.

Kucur, Sadi, "Üsküdar Yeni Valide Camii Haziresi Mezar Taşları." *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006, Bildiriler*, 213-280. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2007.

Kumbaracılar, İzzet. *İstanbul Sebilleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1938.
Kumbaracılar, Sedat. "Harem Hakkında Bilmediklerimiz." *Hayat Tarih Mecmuası* 12 (1972).
Kunt, Metin. "Ethnic- Regional solidarity (*cins*)." *International Journal of Middle Eastern Studies* 5 (1974): 233-239.
——, "Kulların Kulları." *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler* 3 (1975): 27-42.
——, *The Sultans' Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government: 1550-1650*. New York: Colombia University Press, 1983.
——, "Siyasal Tarih." *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, haz. Sina Akşin, 11-69. İstanbul: Cem Yayınları, 1988.
——, "Osmanlı Dirlik-Kapı Düzeni ve Kul Kimliği." *Tarih Eğitimi ve Tarihte 'Öteki' Sorunu; 2. Uluslararası Tarih Kongresi (8-10 Haziran 1995: İstanbul)* içinde, haz. Ali Berktay- Hamdi Can Tuncer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
Kurtbil, Zeynep Hatice. "Kadıköy Taşköprü Caddesi Mezarlığı (Batı Yönündeki 19. Yüzyıl Mezar Taşlarının Sanat Tarihi Açısından Değerlendirilmesi)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
Kurz, Otto. *European Clocks and Watches in the Near East*. Londra: Warburg Institute, University of London. 1975.
Kut, Turgut. "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika." *Journal of Turkish Studies* 2 (1978): 55-84.
Kut, Günay. "*Acâibü'l Mahlûkat*." *DİA*, I, 315-317.
Kutlu, Hüseyin. *Kaybolan Medeniyetimiz Hekimoğlu Ali Paşa Camii Haziresi'ndeki Tarihi Mezar Taşları*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2005.
Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994.
Lal, Ruby. *Domesticity and Power in the Early Mughal World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
Lampton, A. K. S. "Quis Custodiet Custodes, Some Reflections on the Persian Theory of Government." *Studia Islamica* 5-6 (1956): 125-148, 125-146.
——, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th- 14th Century*. New York: Bibliotheca Persica, 1988.
——, "Al-Mar'a." *EI*, Leiden: E. J. Brill, 1991, VI, 481-485.
Landes, David. *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*. Cambridge, Harvard University Pres 1983.
Laqueur, Hans-Peter. *Osmaniche Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1993.
——, "İstanbul'da İki "İmparatoriçe" Mezarı." *Tarih ve Toplum* 143 (1995): 58- 59.
Lev, Yaacov. *Charity, Endowments and Charitable Institutions in Medieval Islam*. Gainesville: University Press of Florida, 2005.
Lewis, Bernard. "'Askari." *EI*², I, 712.
Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*. Londra: I.B. Tauris, 2004.
Lewis, M. "İstanbul'da 18. Yüzyıl Çalar Saatleri." *Türkiyemiz* 23 (1977): 2-8.
Lowe, Lisa. *Critical Terrains: British and French Orientalisms*. Londra: Cornell University Press, 1991.
Majer, Hans George. "The Harem of Mustafa II (1695-1703)." *Osmanlı Araştırmaları* XII (1992): 431-443.

Mantran, Robert. *La Vie Quoditienne au Temps de Soliman le Magnifique et de ses Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*. Paris: Librairie Hachette, 1965.

Marcus, Abraham. *The Middle East on the eve of modernity: Aleppo in the eighteenth- and nineteenth-century*. New York: Colombia University Press, 1989.

Marmon, Shaun. "Concubinage." *Islamic Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph Strayer, III, 527-529. New York: Scribner, 1983.

——, "Domestic Slavery in the Mamluk Empire: A Preliminary Sketch." *Slavery in the Islamic Middle East* içinde, haz. Shaun Marmon, 1-21. Princeton, Marcus Wiener Publishers, 1999.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. "Marriage in late Eighteenth Century Egypt." *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* içinde, haz. Thomas Philipp- Ulrich Haarmann, 283-290. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Matthews, Joyce Hedda. "Toward an Isolario of the Ottoman Inheritance Inventory, with special Reference to Manisa (ca. 1600-1700)." *Consumption Studies and the Ottoman Empire, 1550-1922 An Introduction* içinde, haz. D. Quataert, 45-83. New York: State University of New York Press, 2000.

Mauss, Marcel. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, çev. W. D. Halls. Londra-New York: Routledge, 1990.

Maza, Sarah. *Servants and Masters in Eighteenth-Century France: The Uses of Loyalty*. Princeton: Princeton University Press, 1983.

McGowan, Bruce. "The Age of the Ayans." *Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914)* içinde, haz. H. İnalcık ve D. Quataert, 639- 758. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

McMahon, Keith. *Celestial Women, Imperial Wives and Concubines in China from Song to Qing*. Lanham: Rowman&Littlefield, 2016.

Meriwether, Margaret. *The Kin who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo 1770-1840*. Austin: University of Texas Press, 1999.

Mert, Talip. "Dilhayat Kalfa'nın Mirası." *Musiki Mecmuası* (1999): 1-9.

——, "19. Yüzyılda İhsan-ı Şahane." *Hediye Kitabı* içinde, haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, 112-133. İstanbul: Kitabevi, 2007.

Meyer, Wolfgang. *Catalogue and Watches in the Topkapı Sarayı Museum*. İstanbul, tarihsiz.

Miller, Barnette. *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stamboul*. New Haven: Yale University, 1931.

——, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*. Cambridge: Harvard University Press, 1941.

Millingen, Frederick. "The Circassian Slaves and the Sultan's Harem." *Journal of the Anthropological Society of London* 8 (1870 - 1871): cix-cxx.

Mitter, Ulrike. "The Origin and Development of the Islamic Patronate." *Patronate and Patronage in Early and Classical Islam* içinde, haz. Monique Bernards- John Nawas, 70-133. Leiden-Boston, 2005.

Moors, Annelies. *Women, Property, and Islam: Palestine Experience: 1920–1990*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Mottahadeh, Roy. *Loyalty and Leadership in Islamic Society*. Princeton: Princeton University Press, 1980.

Muammer, Lebib. "Harem ve İçyüzü." *Tarih Dünyası* (1950): 67-69.

Murphy, Rhoads. "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the late Seventeenth Century." *Poetics Today* 14/2 (1993): 419-443.

Muhanna, Elias. "The Sultan's New Clothes: Ottoman-Mamluk Gift Exchange in the Fifteenth Century." *Muqarnas* XXVII (2010): 189-207.

Mustak, Aytuk. "A Study of the Gift Log, Mad 1279: Making Sense of Gift- Giving in the Eighteenth Century Ottoman Society." Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Naza, Emine. "Dâye Hatun Camii," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.* İstanbul: Tarih Vakfı, 1994, III, 12.

Necipoğlu, Gülru. *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.* New York: The Architectural History Foundation, 1991.

Nuhoğlu, Mehmet. "Koca Mustafa Paşa (Sümbül Sinan) Camii Haziresi Mezar Taşları Üzerine Bir Araştırma." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003.

Orhonlu, Cengiz. "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10 (1954): 61-78.

Okuyucu, Cihan. "Tunus Milli Kütüphanesindeki Türkçe Elyazmaları." *Akademik Araştırmalar Dergisi* 7-8 (2000-1): 135-171.

Osman, Rifat. *Edirne Sarayı,* haz. Ahmet Süheyl Ünver. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957.

Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü/Ottoman Costume Book, Fenerci Mehmed, ed. İlhami Turan, çev. Robert Bragner. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 1986.

Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Abdülhamid.* İstanbul: Güven Yayınevi, 1960.

Ozay, Mehmet- Ekrem Saltık. "The Myth and Reality of Rukiye Hanim in the Context of Turkish Malay Relations (1864- 1904)." *Human and Society* 5/9 (2015): 55-74.

Örs, Hayrullah. "Haremin Muamması." *Türkiyemiz* 2 (1970): 2-12.

Öz, Mehmet. "Reâyâ." *DİA,* XXXIV, 490-493.

Öz, Tahsin. *İstanbul Camileri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962.

Özcan, Abdülkadir. "Devşirme." *DİA,* IX, 254-257.

——, "Kapıcı." *DİA,* XXIV, 345-347.

——, "İzzet Mehmed Paşa, Safranbolulu (1743-1812)." *DİA,* XXIII, 560-561.

——, "Beşir Ağa, Moralı. " *DİA,* V, 555-556.

Özcan, Tahsin."Mehmed Efendi, İmam-ı Sultani." *DİA,* XXVIII, 453-454.

Özdemir, Kemal. *Ottoman Clocks and Watches.* İstanbul: Creative Yayıncılık, 1993.

Özel, Ahmet. "Esir." *DİA,* XI, 382-389.

——, *Hanefi Fıkıh Âlimleri.* Ankara: TDV Yayınları, 2013.

——, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri.* İstanbul: TDV Yayınları 2014.

Özmutlu, Günnaz. "Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitimleri (1677-1687)." *Belleten* LXXVIII, 283 (2014): 1033- 1074.

Özaydın, Abdülkerim- Nebi Bozkurt, "Harem." *DİA,* XVI, 132- 135.

Özen, Şükrü. "Velâ." *DİA,* XLIII, 11-15.

Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye 1074-1990,* cilt 2. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Öztürk, Said. *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri: Sosyo-Ekonomik Tahlil.* İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.

——, "Tereke Defterlerine Göre XVIII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı." *İstanbul Araştırmaları* 3 (1997): 21-58.

Öztürk, Şeyda. "Şem'î." *DİA*, XXXVIII, 504.
Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 3 cilt. Ankara: M.E.B., 1993.
Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
——, *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
——, "18.yy'da Osmanlı Para Sisteminde Canlanma." *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* içinde, haz. Kemal Karpat. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
Parlatır, İsmail. *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*. Ankara: TTK Basımevi, 1992.
Pedani, Maria Pia. "Safiye's Household and Venetian Diplomacy." *Turcica* 32 (2000): 9-31.
Peirce, Leslie. The *Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 1993.
——, "The Material World: Ideologies and Ordinary Things." *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empires* içinde, haz. Virginia Aksan and Daniel Goffman. Cambridge, 2007.
Penzer, N. M.. *The Harem*. Londra: George G. Harrap and Co.,1936.
Peri, Oded. "Waqf and Ottoman Welfare Policy: The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth Century Jerusalem." *JESHO* 35 (1992): 167-86.
Peters, R.: "Wakf." *EI²*, XI, 59-63.
Quataert, Donald. "Introduction." *Consumption Studies and the Ottoman Empire: 1522-1922: An Introduction* içinde, haz. Donald Quataert. New York: State University of New York Press, 2000.
Raby Julian- Ünsal Yücel, Chinese Porcelain at the Ottoman Court." *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum Istanbul* içinde, haz. John Ayers, Regina Krahl. Londra: Sotheby's Publ., 1986.
Raymond, André. *Grandes villes Arabes à l'epoque Ottomane*. Paris: Editions Sindbad, 1985.
——, "Les zones de residence dans les grand villes arabes à l'epoque Ottomane." *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 9-10 (1994): 185-91.
——, "Essai de Géographie des Quartiers de Résidence Aristocratique au Caire au XVIIIème siècle," *JESHO* 6 (1963): 58-103.
——-, "The residential districts of Cairo's Elite in the Mamluk and Ottoman Periods (Fourteenth to Eighteenth Centuries." *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* içinde, haz. Thomas Philip-Ulrich Haarmann, 207-223. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
Renda, Günsel: 'Topkapı Sarayındaki H. 1321 no. lu *Silsilename*'nin Minyatürleri." *Sanat Tarihi Yıllığı* V (1973): 443-480.
——, "Etnoğrafya Müzesindeki Silsilename Minyatürleri Üzerine Düşünceler," *Kemal Çığ'a Armağan Kitabı*. 175-202. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayını, 1984.
Rogers, Michael. "Ottoman Luxury Trades and their Regulations." *Osmanistische Studien zur Wirtschaftsund Sozialgeschichte in Memoriam Vanco Boskov* içinde, haz. *Hans Georg Majer*, 133-155. Wiesbaden: Otto Harassowitz, 1986.
Sahillioğlu, Halil. "Askeri." *İA*, III, 488-489.
Sak, İzzet. "Konyada Köleler (16. Yüzyıl Sonu- 17. Yüzyıl)." *Osmanlı Araştırmaları* IX (1989): 159-197.
——-, "Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1992.
Sak, İzzet - Cemal Çetin. "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri." *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2005): 199-261.

Saz, Leyla. *Haremin İçyüzü*, haz. Sadi Borak. İstanbul: Milliyet Gazetesi, 1974.
Salibi, Kamal. "Fakhr al-Din." *EI²*, II, 749-51.
Sandıkçı, Kemal. "İbn Asâkir Ebu Muhammed." *DİA*, XIX, 320-321.
Schacht, Joseph. "Umm al-walad." *EI²*, X, 857-859.
——, *Introduction to Islamic Law*. Oxford: Clarendon Press, 1964.
Schäferes, Eva Marlene. "Sadâbâd, The Social Production of an Eighteenth Century Palace and its Surroundings." Yüksek Lisans Tezi, Bilgi Üniversitesi, 2009.
Schick, İrvin Cemil. *The Erotic Margin: Sexuality and Spatiality in Alterist Discourse*. Londra: Verson, 1999.
Scott, James. "Patronage or Explotation?" *Patrons and Clients in Mediterranean Societies* içinde, haz. E.Gellner- J. Waterbury. Londra: Duckworth, 1977.
Sellaouti, Rachida Tlili. "the Image of the Muslim Women According to the Tableau Général de l'Empire Othoman or the "Regeneration" of the Ottoman Empire." *İmparatorluğun Meşalesi, XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Görünümü ve Ignatius Mouradgea d'Ohsson/ The Torch of the Empire, Ignatius Mouradgea d'Ohsson and the Tableau General of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century* içinde, 117-127. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
Seng, Yvonne. "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth Century Istanbul." *JESHO* 39 (1996): 136-167.
——, "A Liminal State, Slavery in the Sixteent-Century Istanbul." *Slavery in the Islamic Middle East* içinde, haz. Shaun Marmon, 25-41. Princeton: Marcus Wiener Publishers, 1999.
Sertoğlu, Mithat. *Topkapı Sarayında Gündelik Hayat*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1974.
Sezgin, Tülay. "Üsküdar'daki Hatun Türbeleri" *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*, Cilt 2, 139-154. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi, 2004.
Sirer, Münir. "Saray Kadınları." *RTM* 40 (1953): 2159-2161.
Sourdel, Dominique. "Ghulam." *EI²*, II, 1079-1081, (Leiden: E. J. Brill, 1991).
Sönmez, Zeki. "18. Yüzyıl'da Türk Kumaş Sanatında Gelişmeler ve Selimiye Kumaşları." *9. Millletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri*. 235-241. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995.
Stone, Lawrence. "Prosopography." *Daedalus* 100/1 (1971): 46-79.
Sümer, Faruk. "Osmanlı Sarayında Kadın." *Resimli Tarih Mecmuası* 6/68 (1955): 4010-4012.
Sürün, Mustafa. "İstanbul Şeyh Vefâ Camii Haziresi (Mezar Taşları Tipolojisi Üzerine Bir Deneme)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006
Şahinoğlu, M. Nazif. "Bahaeddin Veled." *DİA*, IV, 460-462, 462.
Şakir, Ziya. "Osmanlılar Devrinde Odalıklar." *Resimli Tarih Mecmuası* 1 (1950):100-102.
——, "Saray Harem Musikisi ve Harem Bandosu." *Resimli Tarih Mecmuası* 48 (1953): 2759-2761.
Şapolyo, Enver Behnan. "Türk Sarayında Cariyelerin Hayatı." *Çınaraltı* 5/110 (1943): 10- 11
——, *Türk Büyükleri*. Ankara: Suat Osmanoğlu Yayınları, 1960.
Şentürk, Abdülhamit. "Topkapı Sarayı'ndaki Taş Vakfiye Kitâbeleri." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 6 (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi 2014): 220-237.
Şerifoğlu, Ömer Faruk. *Su Güzeli: İstanbul Sebilleri*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir, 1995.
Tabakoğlu, Ahmet. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
Taj al-Saltana. *Crowning Anquish: Memoirs of a Persian Princess from the Harem to Modernity, 1884-1914*, çev. Anna Vanza, Amin Neshati, haz. Abbas Amanat. Washington, D.C.: Mage Publishers, 1993.

Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, 2 Cilt. Ankara: Maarif Vekâleti, 1943-45.

Tanman, Baha. "Keşfî Cafer Efendi Tekkesi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Tarih Vakfı, IV, 549-551.

Terzi, Arzu. Hazine-i Hassa Nezareti. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.

Tezcan, Baki. "The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 29/3 (2009): 559-572.

Thomas, Ruth. "Montesquieu's Harem and Diderot's Convent: the Women as Prisoner." *The French Review* 52,1 (1978): 36-45.

Toledano, Ehud. "Shemsigul: A Circasian Slave in Mid-Nineteenth-Century-Cairo." *Struggle and Survival in the Modern Middle East* içinde, haz. Edmund Burke, III, 48-63. Londra: I.B. Taurus, 1993.

——, *The Ottoman Slave Trade and its Supression: 1840-1890*. Princeton: Princeton University Press, 1982.

——, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*. Seattle: Washington University Press, 1998.

——, *As if Silent and Absent Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*. New Haven-Londra: Yale University Press, 2007.

——, "Enslavement in the Ottoman Empire in the Early Modern Period." *The Cambridge World History of Slavery, Volume 3, AD 1420- AD 1804* içinde, haz. David Eltis-Stanley L. Engerman, 25- 46. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Tolmacheva, Marina. "Female Piety and Patronage in the Medieval Hajj." *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage and Piety* içinde, haz. Gavin R. G. Hambly, 161- 179. New York: St. Martis's Press, 1998.

Tucker, Judith. "Ties That Bound: Women and Family in Eighteenth and Nineteenth Century Nablus." *Women in the Middle Eastern History* içinde, haz. Nikki Keddie- Beth Baron. New Haven: Yale Universty Press, 1991.

Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Saray Kadınları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1985.

Turan, Ebru. "*The Marriage of Ibrahim Pasha (CA. 1495-1536) The rise of Sultan Süleyman's favorite to the grand vizierate and the politics of the elites in the early sixteeenth- century Ottoman Empire.*" *Turcica* 41 (2009): 3-36.

Tuzcular, Aysel. "Early Clocks and Watches in Topkapı Sarayı." *International Symposium on the Observatories in Islam, 18-23 Sept. 1977*. İstanbul, 1980.

Uluçay, Çağatay. *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*. İstanbul: Türk Dünyası Mecmuası, 1950.

——, *Harem II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971.

——, *Padişahın Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980.

——, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İçyüzü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1959.

Uludağ, Süleyman. "Delâilü'l Hayrat." *DİA*, IX, 113-114.

Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameler*, yaz. B.S. Baykal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968.

Uzun, Mustafa. "Câmî-i Rûmî." *DİA*, VII, 102-103.

——, "İnşa." *DİA*, XXII, 338-339.

——, "Kerbela." *DİA*, XXV, 274-275.

——, "Yazıcıoğlu Mehmed Efendi." *DİA*, XLIII, 362-363.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı." *Belleten* 41 (1977): 79-115.

——, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara: TTK, 1988.

——, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara: TTK, 1988.

——, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, 2 cilt. Ankara: TTK, 1988.

——, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: TTK, 1988.

——, *Osmanlı Tarihi, III/2*. Ankara: TTK, 1988.

Ülkütaşır, Şakir. "16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Sarayında Cariyeler." Ülkü 37 (1950): 24-25.

Ünüvar, Safiye. *Saray Hatıralarım*. İstanbul: Cağaloğlu Yayınevi, 1964.

Üzüm, İlyas. "Hüseyin." *DİA*, XVIII, 521-524.

Varoğlu, Hamdi. "Topkapı Sarayında Kadınlar Dairesi." *Tarih Coğrafya Dünyası* 2 (1959): 95- 96.

van Leeuwen, Richard. *Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus*. Leiden: Brill, 1999.

Vatin, Nicolas- S. Yerasimos. *Les Cimetieres dans la ville: Statut, Choix et Organisation des lieux d'inhumation dans Istanbul intra Muros*. İstanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 2001.

Viguera, María Jesús. "Aşluḥu Li'l- Ma'âlî, On the Social Status of Andulusî Women." *The Legacy of Muslim Spain* içinde haz. Salma Khadra Jayyusi, 709-724. Leiden: Brill, 1992.

Walthall, Anne haz. *Servants of the Dynasty: Palace Women in World History*. Los Angeles: Univesity of California Press, 2008.

Weber, Shirley Howard. *Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX Century, Catalogues of the Gennadius Library* 2 cilt. New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens, 1952.

Woodhead, Christine. "Silahdâr Fındıklılı Mehmed Agha." *EI²*, IX, 610.

Yalkın, Razi. "Abdülmecit ve Cariyeleri." *Tarih Dünyası* III/21 (1951): 1276-1277.

Yaşaroğlu, Hasan. "Osmanlı'da Bir Darbe ve Tahlili: Genç Osman Örneği." *Turkish Studies* 8/7 (2013): 705-712.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Meâricü'n Nübüvve." *DİA*, XXVIII, 209-210.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf." *İA*, XIII, 153-172.

——, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Yeğenoğlu, Meyda. *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Yerasimos, Stéphane. *Les Voyageurs de'l Empire Ottoman (XIV.- XVI. Siècles)*. Ankara: T. Tarih Kurumu, 1991.

Yıldız, Netice. "Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz Saatleri ve Topkapı Sarayı Koleksiyonu." *Belleten* 259 (2006): 919-963.

Yılmaz, Gülay. "The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul." Ph.D. diss., McGill University, 2011.

Yüksel, Aydın. *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520l)*. İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 1983.

Yüksel, Hasan. "Vakıf Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)." *Osmanlı Araştırmaları* 12 (1992): 399-424.

Zarinebaf, Fariba. "Kentsel Alana Kadının Katılımı: XVIII. Yuzyıl İstanbul'unda Kadın Vakıfları." *Türkler* içinde, haz. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, XIV, 15-25. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

——, "Women, Patronage, and Charity in Ottoman Istanbul." *Beyond the Oxotic: Women's Histories in Islamic Societies* içinde, haz. Amira el-Azhary Sonbol: 89-101. Kahire: The American University in Cairo Press: 2006.

Ze'evi, Dror. "The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal." *Islamic Law and Society* 5/1 (1998): 35-56.

Zilfi, Madeline. "We don't get along: Women and *Hul* Divorce in the Eighteenth Century." *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* içinde, haz. M. Zilfi (Leiden: Brill, 1997), 264-296.

——, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Zorlutuna, Salih. "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'nin Sahne Olduğu Şâhâne Sünnet ve Evlenme Düğünleri." *Edirne, Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı* içinde, 265-296. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Dizin

İb

Za

Bu kitap 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın farklı dönemlerinde Harem-i Hümayunda yaşamış ve daha sonra azat edilerek saraydan çırağ edilmiş (çıkmış) cariyelerin hayatlarının muhtelif cephelerini, sarayın himaye ilişkileri bağlamında değerlendiriyor. Saraylı kadınlar açısından saray mensubiyeti bazı sorumluluklar yüklediği gibi ayrıcalık, itibar ve imkânlar da sağlar, onlara bir kimlik kazandırırdı. Çırağ edilme ise sarayla bağlarının koptuğu manasına gelmiyor, saray ile ilişkileri farklı bir mahiyet kazanarak hayatlarının sonuna kadar muhtelif şekillerde devam ediyordu. Saray mensubiyeti neticesinde oluşan himaye ilişkileri, saraylıların sosyal ilişkileri, evlilikleri, ikametgâh alanları, maddi dünyaları, hayır işleri gibi hayatlarının birçok cephesine tesir ederdi. Diğer taraftan saray kültürüne aşina olarak "saraylı" unvanıyla toplum içinde yaşayan, halkla irtibatı olan, ağırlıklı olarak yönetici zümre özellikle de Enderun mensuplarıyla evli olan ve şehir halkının menfaatine hayır eserleri yaptıran bu kadınlar, saray için de önemliydi. Bu kitap, Harem-i Hümayunda başlayan ve sonrasında devam eden himaye ilişkilerinin uzun vadede himaye edilen saraylılar ve hami pozisyonundaki saray için ne anlama geldiğini inceliyor. Çırağ edilme sonrasında saraylı kadınların hayatlarının değerlendirilmesi, Osmanlı toplumunda saraylı olmanın ne anlama geldiğini ortaya koyarken diğer yandan Osmanlı dünyasında saray müessesesinin ve siyasi mekanizmanın işleyişini anlama açısından Enderun mensupları kadar Harem-i Hümayundan çırağ edilen ancak sarayla bağları kopmayan saraylıların da önemli olduğunu açığa çıkarıyor.
Saraylı cariyeleri merkeze alarak onların tecrübelerini, şahsi dünyalarını, yaşam koşullarını, kişisel ilişkilerini, toplumdaki statülerini, kimi zaman duygularını inşa etmeye çalışan bu çalışma, Osmanlı dünyasında kadın, köle, cariye, azatlı, hane mensubu gibi kategorilere ışık tutuyor.

Betül İpşirli Argıt Marmara Üniversitesi, İslam Tarihi Bölümü öğretim üyesidir.

TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ

Kitap YAYINEVİ

ISBN 978-605-105-167-3

₺ 40,-